

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 84

Sayı: 299

Nisan 2020

ANKARA - 2020

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ÇELİK, AHMET: Likya Beyi Perikle ve Dönemine (MÖ 390/380-360) İlişkin Bazı Öneriler	1
KAHYA, ÖMER: Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket	21
KARACA, ERGÜN: Arkeolojik Verilere Göre Doğu Trakya Kuzey Yolu	29
ÇINAR, AYNUR: Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini	43
ERARSLAN, ALEV: Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape	75
ŞAFAKCI, HAMİT: Osmanlı ile Karamanlı Arasında Bir Kadın: İlalî Hatun	105
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: Selanik'teki XVI. Yüzyıla Ait Vakıflardan Biri: Yakub Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Vakfettikleri	135
ADIYEKE, NURİ - ADIYEKE, AYŞE NÜKHET: Girit'in "Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri": 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler ...	203
KIRIMLI, HAKAN: Kırm Hanlığı Tarihinde "Çoban Geraylar" Meselesi	243
ÖZKUL, ALİ EFDAL - SAMANİ, HASAN: Diseases, Doctors and Patient- Doctor Relationships in Ottoman Cyprus as Revealed in Sharia Court Records	261
PALA, AYHAN: Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu	297
ÖZTEL, MUHARREM: Osmanlı Devleti'nin Kalpazanlıkla İmtihanı (1818-1921)	315
YAVUZ, FİKRETTİN - İSKEFİYELİ, ZEYNEP: İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri	357
DEMİR GÖRÜR, EMEL: İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)	399
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	451
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements	455

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 - Sayı/Issue: 299 (Nisan / April 2020)

Yayınacı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society

Hüseyin Murat YÜCEL

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Muhammet HEKİMOĞLU	
Prof. Dr. Nihat KARAER	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Doç. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr> • basinyayin@ttk.gov.tr

Nisan-April 2020 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life,
Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, ULAKBIM TR Dizin.

Baskı/Printed by

Salınat Basım Yayıncılık Ambalaj San. Ltd. Şti.

Sebze Bahçeleri Caddesi Arpacıoğlu İş Hamı No.95/1 İskitler/ANKARA

Tel: +90 312 341 10 24 • Fax: +90 312 341 30 50

www.salınat.com.tr • salınatbasim@gmail.com

Bellefen

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 Sayı/Issue: 299 (Nisan/April 2020)

Hakemler Listesi/Referees List

- Dr. Ahmet Hasan CEBECİ (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine ERDOĞAN ÖZÜNLÜ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Hakan GÖKPINAR (Bartın Üniversitesi)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan PALA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer İskender TULUK (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Zekeriya TÜRKMEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdurrahman UZUNASLAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Uğur ÜNAL (Devlet Arşivleri Başkanlığı)

BELLE TEN

Cilt/Volume: 84

Nisan 2020

Sayı/Issue: 299

Likya Beyi Perikle ve Dönemine (MÖ 390/380-360)
İlişkin Bazı Öneriler

Ahmet Çelik*

Öz

Perikle bir Likya Beyi'dir. Onun döneminin siyasi hareketlerini açıklığa kavuşturabilmek adına yakın tarihli veya çağdaşı olan Trbbenimi, Arttuṃpara, Mithrapata ve Aruwâtijesi gibi önemli kişiler de mercek altına alınmıştır. Bu bağlamda Podalia Definesi'nin durumu incelenmiş ve Perikle'ye Likya Krallığı yolunu açan Arttuṃpara ve müttefiklerine karşı kazandığı zaferin tarihi ve tarafları, özellikle Limyra'da bulunan Tebursseli Mezar yazıtı göz önüne alınarak belirginleştirilmeye çalışılmış ve bu savaşa MÖ 370/365 tarihi önerilebilmiştir. Bu doğrultuda savaş öncesi Perikle'nin beylik sınırlarının Limyra ve yakın civarlarını kapsadığı, savaşla birlikte Telmessos'un ele geçirilip Arttuṃpara'nın müttefikleri olabilecek Mithrapata ve Aruwâtijesi'nin de bertaraf edilmesiyle Perikle'nin önündeki engelin kalktığı ve öncelikle Milyas Bölgesi'ni ele geçirilebildiği önerilmiştir. Ayrıca daha sonra ise bu kez Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi bağlamında dynastik dönem yerleşimi olabilecek Yukarı Olympos ve civarından yine Mithrapata ve Aruwâtijesi'nin gücünün çekilmesiyle engelin kalktığı ve Perikle'nin böylece Phaselis'i kuşatmış olabileceği önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Perikle, Trbbenimi, Arttuṃpara, Mithrapata, Aruwâtijesi, Tebursseli, Likya

* Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı, Antalya Müzesi Müdürlüğü, Antalya/TÜRKİYE, ahmetark.celik@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-7676-0079
Makale Gönderim Tarihi: 12.11.2018 - Makale Kabul Tarihi: 02.10.2019

Some Suggestions Regarding to Lycian Dynast Perikle and his Time (390/380-360 BC)

Abstract

Perikle is a Lycian Prince. In order to clarify the political movements of his time, important individuals such as Trbbenimi, Arttuᄃpara, Mithrapata and Aruwātijesi who are his contemporaries also examined. In this context, the status of the Treasure of Podalia is examined and the historic victory and its parties against Arttuᄃpara and his allies, leading to the Lycian kingdom and Perikle elucidated by taking the Tebursseli Tomb inscription in Limyra into consideration and the war is dated 370/365 BC. Accordingly, it is suggested that before the war, Perikle's borders covered Limyra and its immediate vicinity. With the war, Telmessos was captured and Mithrapata and Aruwātijesi, which could be the allies of Arttuᄃpara, were eliminated and the obstacles before Perikle removed and firstly Milyas region was captured. Additionally, After the withdrawal of Mithrapata ve Aruwātijesi's hegemony in Upper Olympos and its vicinity which can be a dynastic period settlement in terms of Mithrapata ve Aruwātijesi (Mount Musa?) Treasury, the obstacle eliminated and therefore Perikle may have laid siege to Phaselis.

Keywords: Perikle, Trbbenimi, Arttuᄃpara, Mithrapata, Aruwātijesi, Tebursseli, Lycia

Giriş

Likya beyleri arasındaki ekiřme MÖ IV. yūzyıl ilk çeyreğinde doruk noktasına ulařmıř Limyra kōkenli Doęu Likya Beylięi, Ksanthos Beylięi'nin hegemonyasına karřı mūcadeleye giriřmiřtir. Ancak daha ōncesinde MÖ 430 civarında bu iki beylik Atina'ya karřı verilen mūcadelede mūttefik olmuř ve Melesandros'a karřı zafer kazanmıřlardır¹. Dynast Erbbina'nın ōlūmünden sonra Persler, olasılıkla Pe-

1 Frank Kolb, *Beylikler Dōnemi'nde Likya (MÖ 550-360)*, ed. Havva İřkan, Erkan Dūndar, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'ın Őlkesi*, İstanbul 2016, s. 36; Melesandros, Atinalı ve mūttefiklerinden oluřan ordusuyla Likya ilerinde ilerlerken çıkan çatıřmada askerlerinin bir bōlūmūnū kaybetmiř ve ōldürūlmüřtūr. Bkz. Muzaffer Demir "Peloponnesos Savařı (İ.Ö. 431-404) Sırasında Karya ve Likya'ya Yōnelik Atina Seferlerinin Amaçları: Yeni Bir Gōzden Geçirme", *Adalya VII*, 2004, s. 70.

rikle'nin Likya'daki yükselişinin önüne geçebilmek adına Batı Likya'da Arttuṃpara'yı, Doğu Likya'da Mithrapata'yı görevlendirmiş olabilirler².

Perikle, bir Likya Beyi'dir (**fig. 1**). Erbbina'nın Ksanthos'ta dynast olmasından sonra Perikle, olasılıkla babası veya kardeşi Trbbenimi³ ile birlikte Limyra'da bir güç olarak belirmiştir⁴. Ancak Melesandros'a karşı MÖ 430/429 tarihli zaferin anlatıldığı MÖ 400 civarı tarihli Ksanthos Yazıtlı Dikmesi⁵ üzerinde Trbbenimi ismi geçmektedir. Ayrıca ünlü Trysa Heroonu'nun aşağı yukarı MÖ IV. yüzyıl ilk çeyreğine önerilerek Limyra Beyliği'nin üyesi Trbbenimi için yaptırılmış olduğu belirtilmektedir⁶. Dolayısıyla daha yaşlı bir kişilik olması nedeniyle Trbbenimi'nin Perikle'nin babası olabileceği fikri daha olası durmaktadır. Ancak Trysa Heroonu'nun Mithrapata'ya da ait olabileceği ve MÖ IV. yüzyılın ilk yarısı⁷ ya da MÖ

- 2 Lisbeth S. Fried, *The Priest and the Great King: Temple-Palace Relations in Persian Empire, Biblical and Judaic Studies Volume 10*, The University of California, Indiana 2004, s. 150; Tuna Şare *Dress and Identity in the Arts of Western Anatolia: the Seventh Through Fourth Centuries BCE*, Rutgers University, Ph. D. Thesis, New Jersey 2011, s. 161, dipnot 437.
- 3 Trbbenimi, Zemuri (Limyra) ve Wedrei (Rhodiapolis)'de sikke bastırması olup, Perikle ile çağdaştır. Perikle ile olan ilişkisi tam çözülmemiş olmakla birlikte MÖ 430/429 tarihli zaferin anlatıldığı Ksanthos yazıtlı payesi üzerinde Trbbenimi ismi geçmektedir ve bu Trbbenimi, Limyra'daki Trbbenimi ile isim benzerliği bulunan iki farklı kişi veya aynı kişi olabilir. Yine Trbbenimi, Perikle'nin kardeşi veya babası da olabilir. Bk. Jürgen Borchhardt, *Limyra: Zemuri Taşları, Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 59; Trbbenimi – Perikle için bk. Jürgen Borchhardt, “Zur Politik Der Dynasten Trbbénimi und Perikle von Zémuri”, *Lykia III*, 1996-1997, s. 1 vd; Trbbénimi için ayrıca Bk. Antony G. Keen, *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers, c. 545-362 BC.*, Brill, Leiden 1998, s. 154.
- 4 Bk. Jürgen Borchhardt, *Limyra: Zémuri Taşları*, s. 59.
- 5 Ksanthos Yazıtlı Dikmesi MÖ 400 civarı tarihlidir. Bk. Şükrü Özudoğru, “Pttara and the Dynast Wakhsspepdimi (Wekhssere II)”, *Adalya X*, 2007, s. 41
- 6 Frank Kolb, *Beylikler Dönemi'nde Likya*, s. 37; Eğer bu Trbbenimi aynı kişi ve Trysa Heroonu bu adam için yapılmış ise, Limyra merkezli beyliğin beyinin neden Limyra değil de Trysa'ya defnedildiği cevaplanması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmakla beraber en azından Limyra Beyliği'nin MÖ IV. yüzyıl ilk çeyreğinde, yani Trbbenimi öldüğünde, Trysa'yı da içine aldığı ve batı sınırlarının bu civarları kapsadığı savlanabilir. Bunun yanında Trysa Heroonu bir başka kişiye de adanmış olabilir.
- 7 M. Zimmermann, *Untersuchungen zur Historischen Landeskunde Zentrallykiens, Antiquitas Reihe I: Abhandlungnezur alten Geschichte 42*, Bonn 1992, s. 10 vd.; Isabella Benda-Weber, *Lykier und Karer. Zwei autochtone Ethnien Kleinasiens Zwischen Orient und Okzident, Asia Minor Studien 56*, Bonn 2005, s. 121 vd.; Ayrıca Trysa Heroonu için MÖ V. yüzyıl ortaları ile MÖ 370 yılları arasında değişen öneriler bulunur. Bk. Alice Landskron, *Das Heroon von Trysa, Schriften des Kunsthistorischen Museums, Band 13 A*, Wien 2015, ss. 347-349.

380-370 yıllarına da⁸ önerildiğini, bu nedenle Trysa Heroonu'nun tarihlemesi ve andandığı kişinin tartışmalı bir konu olduğu da belirtmek gerekir.

Trbbenimi'nin ölümünden sonra Perikle'nin tek başına askeri bir güç kurarak Likya'nın merkez ve doğusunda, Korydalla, Rhodiapolis ve Milyas Bölgesi'ni fethe ettiği belirtilmektedir⁹. Ayrıca Perikle'nin kumandan yardımcılarının mezarları Limyra dışında Teimiusa ve Arneia gibi yerlerde bulunmaktadır¹⁰. Perikle Phelos'ta da sikke basmıştır ve Limyra'da kanunları yapan kişidir. Dynastlararası mücadeleler ve coğrafyanın zorlayıcı yapısı gibi etkenler göz önüne alınırsa Perikle'nin fetih sürecinin kısa bir zamanda olmayıp uzun bir zamana yayıldığını belirtmek gerekir. Bununla beraber Perikle, olasılıkla İç Anadolu'ya uzanan ticaret yollarını güvence altına almak amacıyla Milyas (Elmalı Yöresi) Bölgesi'ni ele geçirmiştir¹¹.

Perikle ile Çağdaş Likya'daki Önemli Kişilikler ve Bazı İlişkileri

Perikle ile çağdaş olup, Likya için önemli bir kişilik olan Arttuñpara'nın ismi, yazıtlarda "Mede" olarak da geçmektedir¹². Arttuñpara, Telmessos Dynastı olup, Pınara ve Tlos'ta bulunmuş yazıtlardan anlaşıldığına göre Likya'nın batısında hüküm sürmüştür. Batı Likya'da yönetiminin başlama tarihi olarak genellikle MÖ 390 civarı önerilir ancak MÖ 370 yılına yani Satraplar İsyanı'ndan az önceye tarihlenebileceği de belirtilmektedir. Sardes Satrabı Autophradetes'in emrinde olduğundan Side'de görevli olarak bulunuyor olması gerekir. Bununla beraber Arttuñpara, Telmessos'ta Perikle tarafından mağlup edilmiştir¹³. Perikle'nin Art-

8 W. A. P. Childs, "The Date of the Heroon from Gölbaşı – Trysa". *American Journal of Archeology* 77, 1973, s. 210; W. A. P. Childs, "Prolegomena to a Lycian Chronology II: the Heroon from Trysa". *Revue Archéologique*, 1976, s. 281 vd.; Bununla beraber Trysa Heroonu için MÖ V. yüzyıl ortaları ile MÖ 370 yılları arasında değişen öneriler bulunmaktadır. Bk. Landskron *a.g.e.*, ss. 347-349.

9 Jürgen Borchhardt, *Limyra: Zemuri Taşları*, ss. 40-42; Perikle'nin hükmettiği toprakların sınırları batıda Telmessos, doğuda Phaselis ve kuzeyde Elmalı Ovası gösterilmektedir. Bk. Christopher H. Roosevelt, "Iron Age Western Anatolia: The Lydian Empire and Dynastic Lycia", ed. D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume I*, 2012, ss. 912-913; Perikle'nin ele geçirdiği yerler arasında Kıbyra'nın kuzeyindeki Likya kentleri ile Phaselis de gösterilmektedir. Bk. Tuna Şare "The Sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra: the Making of a Lycian King, *Anatolian Studies Volume 63*, 2013, 57.

10 Oktay Akşit, *Likya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967, s. 120.

11 Bk. Jürgen Borchhardt, *Limyra: Zemuri Taşları*, ss. 41-42.

12 Lisbeth S. Fried, *a.g.e.*, s. 150.

13 Houwink P.J. H. Ten Cate, *The Lycian Populations Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*. Leiden 1961, s. 10; Oktay Akşit *a.g.e.*, ss.119-120; Trevor R. Bryce, *The Lycians I. The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1986, s. 111-112.

tuṃpara'ya karşı kazandığı bu zafer için MÖ IV. yüzyıl ilk yarısı da önerilir, fakat MÖ 370-360 arasında sürdüğü belirtilen Satraplar İsyanı ile birlikte Perikle'nin tarih sahnesinden çekildiği belirtilmektedir¹⁴. Bunun yanında Satraplar İsyanı için MÖ 362 gibi daha belirgin bir tarih önerildiği gibi MÖ 370-360 gibi daha geniş bir zaman aralığı da ileri sürülmektedir¹⁵. İsyanın MÖ 370-360 arasında sürdüğünün kabul edilmesi durumunda Arttuṃpara zaferi de dâhil olmak üzere Perikle tarafından Telmessos'un, belki bu zafer sonrası Milyas Bölgesi'nin ele geçirilmesi ile Phaselis'in kuşatılması aynı zamanda Satrap İsyanı'nın bir parçası da olarak değerlendirilebilir.

Perikle Dönemi'nin önemli bir başka kişiliği olan Mithrapata, yine bir Likya dynastıdır¹⁶. Mithrapata, Doğu ve Batı Likya'nın bazı şehirlerinde sikke bastırması olup, doğu standardı sikkeleri ağır, batı sikkeleri ise daha hafiftir ve bunlar Likya batı standardındadır¹⁷. Samos'tan alınan aslan başı postu Mithrapata sikkelerinin ön yüz tipini oluşturur¹⁸. MÖ 390 civarına önerilip Tlos grubu içerisinde değer-

- 14 Martin Seyer, "Kral Perikle'nin Şehri: Limyra", ed. Havva İşkan, Erkan Dünder, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 262-263.
- 15 Satraplar İsyanı öncesinde MÖ V. yüzyıl son çeyreği ile MÖ IV. yüzyıl ilk çeyreğinde Likya'da Pers hâkimiyeti güçlüdür, nitekim MÖ 380 civarına tarihlendirilen Ksanthos Steli'nde MÖ 424-405 yıllarında hükmeden Pers Kralı II. Artaxerxes ile MÖ 405-369 yıllarında egemenlik süren Pers Kralı II. Dareios'un isimleri geçmektedir. Ancak zamanla Pers hâkimiyeti zayıflamış olup MÖ 362 yılında Satraplar İsyanı çıkmış ve Satraplar Aiobarzanes, Maussollos, Oronthes ve Autophrades'e Pisidyalılar, Kilikyalılar, Pamfilyalılar ile Likyalılar katılmışlardır. İsyân için koalisyon oluşturulmasından önce Perikle Telmessos'u almıştır ve bu Likya'nın başkaldırıldığını açık bir delildir. Ancak isyanın başlangıç aşamasında Maussollos koalisyona ihanet ederek Pers tarafına geçmiş, isyancılar başarısız olmuş ve Persler ödül olarak Likya'nın tabiyetini Maussollos'a vermişlerdir. Bk. Oktay Akşit, *a.g.e.*, ss. 121-122; Ayrıca Satrap İsyanı'nın MÖ 370-360 arasında sürdüğü de önerilmektedir. Bk. Martin Seyer, *a.g.e.*, s. 263; Yine Letoon'dan çıkarılan ve MÖ 358-337/336'ya tarihlendirilen üç dilli yazıttan öğrenildiğine göre, Satrap Ayaklanması sonrası bölgede bulunan "epimeletes" veya "arkhontes" isimli memurlardan Perslerin Likya'da hâkimiyetinin sıklaştığı (yeniden güçlendiği) anlaşılmaktadır. Bk. Filiz Camgöz, *MÖ 2-MS 1. Yüzyıllarda Lykia Tarihi: Roma ile İlişkileri, Eyalet Olma Süreci*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 31.
- 16 Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 119; Taner Korkut, "Die Götterdarstellungen auf den Münzen von Tlos", *Marburger Winkelmann-Programm*, 2014, ss. 22-30.
- 17 Mithrapata'nın Attika standardına göre basılmış olan ve üzerinde "Athena Başı/Boğa" betimi taşıyan bu sikkeleri, geleneksel simgelere ve tipolojiye sahip sikke serilerinin yerini almıştır. Bu yeni seriler daha yenilikçi olup, geniş ve ince pullar üzerine basılmışlardır. Novella Vismara, "Likya Sikkeleri", ed. Havva İşkan, Erkan Dünder, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul 2016, s. 131; Mithrapata sikke ağırlık miktarlarına ilişkin bk. Novella Vismara, "Problemi Pondometrici Della Monetazione Arcaica della Lycia: Una Visione D'insieme", *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid-2003*, Madrid 2005, s. 310.
- 18 Joachim Gorecki, "Sikke Basımı ve Sikke Buluntuları", *Limyra: Zemuri Taşları, Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İ-

lendirilen Likya sikkelerinde Mithrapata'nın ismi okunmaktadır ve bu nedenle Tlos ve civarında hüküm sürdüğü düşünülür¹⁹. Buna ek olarak Mithrapata Tymnessos'ta da sikke basmıştır²⁰. Antalya İli, Kaş İlçesi, Kalkan Beldesi'nin doğu dağlık kesimindeki Köybaşı'na önerilen Tymnessos'un Likçe ismi Tuminehi'dir²¹. Bu bağlamda Mithrapata Kalkan civarında da etkili olmalıdır. Mithrapata sikkeleri üzerindeki betimlemesi, ilk gerçekçi portre örneklerinden sayılır²². Bu örneklerde Mithrapata başı açık, uzun sakallı ve açık alınlı olarak tasvir edilmiştir²³ (**fig. 2**).

-
- tanbul 1999, s. 127; Perikle, Trbbenimi ve Mithrapata'ya ait olup, Likya standartlarında basılmış sikkelerin ön yüzlerindeki tipler MÖ 394-365 yılları arasında Samos Adası'nda basılmış modellerden esinlenmiş gibi görünmektedir ve "Aslan Başı Postu/Triskeles" tipini kullanmalarıyla arasındaki ilişkiler vurgulanmıştır. Bunun yanında aslan gövdesi üst kısmı ise Knidos'tan alınmadır. Novella Vismara, "Likya Sikkeleri", s. 131; Bu dönem Likya sikkelerinde görülen aslan gövdesinin üst kısmı komşusu Karya'dan, aslan başı postu ise Samos'tan alınmadır. Samos'un bu tipinin neden alındığı belirsizliğini korumakla birlikte MÖ IV. yüzyılda popüler olmuştur. Colin M. Kraay, Max Hirmer, *Greek Coins*, Abrams, New York 1966, s. 361.
- 19 Oktay Akşit, *a.g.e.*, s. 119.
- 20 Antony G. Keen, *a.g.e.*, s. 147; Yedigöller Doğan, "Dynastik Lykia: Sikkeler Işığında İdari Örgütlenme ve Tarihi Coğrafya", ed. Tarkan Kahya, Aşkın Özdeğir, Nihal Tüner Önen, Marc Wilson, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015, Sempozyum Bildirileri*, Antalya 2015, s. 214.
- 21 Jürgen Borchhardt, Günter Neumann, Klaus Schulz, "Tuminehi/Tymnessos", *Adalya VI*, 2003, s. 1 vd.
- 22 Mithrapata ve Perikle sikkeleri ile birlikte Likya'nın doğasına uygun olarak ilk gerçekçi portre başlamıştır. Bk. Fahri Işık, "Likya Uygarlığı'nın Anadolu-Ion Özü Üzerine -Beylikler Dönemi'nin Ksanthos'u Özelinde-", ed. Havva Işkan, Erkan Dündar, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 449-450, fig. 8; Perikle, sergilediği "Hellen olmayan" manasında "barbar" görüntüsüyle Hellen ideal güzelliğinden hiç payını almamıştır ve Doğu gerçekçiliğinde nasılsa o şekilde betimlenmiştir. Fahri Işık, "Anadolu Likya Uygarlığı: Likya'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım", *Anadolu/Anatolia 36*, 2010, s. 90; Bu konuda ayrıca bk. Colin M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, Methuen, London 1976, s. 272; Kenneth A. Sheedy, "The Heroic Image and the Portrait Coinages of Lykian Dynasts", ed. N. Wright, *Ancient Coins from Asia Minor and the East: Selections from the Colin Pitchfork Collection, Ancient Coins in Australian Collections Volume 2*, 2011, s. 26, nr. 33; Buna ek olarak Perikle'nin doğal portrelerini taşıyan sikke örnekleri için bk. CNG Auction-85, *Classical Numismatic Group-85*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2010, s. 94, nr. 461; CNG Auction-88, *Classical Numismatic Group-88*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2011, s. 72, nr. 397; CNG Auction-99, *Classical Numismatic Group-99*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2015, s. 78, nr. 303; CNG Auction-102, *Classical Numismatic Group-102*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2016, s. 145, nr. 552-553; CNG Auction-105, *Classical Numismatic Group-105*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2017, s. 102, nr. 384; Buna karşın Akdeniz dünyasında bir bey veya hükümdara ait portrenin en erken örneğinin Mithrapata ve Perikle'den önce Kherei sikkeleri ile görüldüğü de önerilmiştir. Bk. Novella Vismara, "Likya Sikkeleri", s. 129; Likya sikkelerinde portre konusuna ilişkin ayrıca bk. Willy Schwabacher, "Lycian Coin Portraits", ed. Colin M. Kraay, G. Kenneth Jenkins, *Essays in Greek Coinage: Presented To Stanley Robinson*, Oxford, 1968, s. 111 vd.
- 23 Novella Vismara, "Likya Sikkeleri", s. 131; Mithrapata portrelerini taşıyan sikke örnekleri için bk. CNG Auction-49, *Classical Numismatic Group-49*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 1999, s. 70, nr. 632; CNG Auction-84, *Classical Numismatic Group-84*, An Internet & Mail Bid

Mithrapata ismine Kherei ve Erbbina zamanında rastlanılmaktadır. Dolayısıyla Kherei ve Erbbina ile işbirliği içinde olan yaşlı bir Mithrapata olabileceği ve bu Mithrapata ile bağlantılıysa İran (Pers) kökenli bir aileye mensup olabileceği belirtilmektedir²⁴. Bununla birlikte sikkeleri üzerindeki portrelerinde en az orta yaş ve üzeri olduğu gözlemlenen Mithrapata'nın Kherei ve Erbbina zamanına ulaşmasının doğal olduğu, dolayısıyla yaşlı ve genç iki ayrı Mithrapata'dan ziyade tek bir Mithrapata'nın olmasının daha yüksek bir ihtimal olduğunu belirtmek gerekir. Erbbina'dan sonra Persler tarafından Perikle'ye karşı Arttuṃpara görevlendirilince daha önceden bilinen, tanınan, ancak daha güçsüz olduğundan örneğin ikinci önemde vasal bir dynast gibi hareket eden bu Mithrapata'nın yine Persler tarafından yetkilendirilip desteklendiğini ve büyük bir dynast durumuna geldiğini düşünmek gerekir. Nitekim MÖ 546'dan bu yana Perslerin Anadolu üzerindeki hâkimiyetinin 1 asırdan daha fazla sürdüğü bir dönemde doğmuş olması gereken bir Likyalıya bir Persli ismi verilmiş de olabilir.

Mithrapata sikkeleri, Arttuṃpara sikkeleri ile aynı periyoda tarihlenir²⁵. Ancak Mithrapata ve Aruwâtijesi'nin Likya'daki dynastik durumunun Arttuṃpara öncesine uzandığını da hatırlatmak gerekir.

Aruwâtijesi, Perikle çağının önde gelen kişiliklerinden bir başkasıdır. Aruwâtijesi doğu standardında sikke basmıştır ve bunlar dynastik döneminin erken yıllarına ait olabilir²⁶. Ayrıca batı standardında da sikke darp etmiştir²⁷. Aruwâtijesi'nin Yazıtlı Dikme'de "stratt" kelimesi ile anılması onun komutan vasfına işaret ediyor

Sale, Lancaster-London, 2010, s. 117, nr. 669; Triton XVI, *In Conjunction with the 41st Annual New York International Numismatic Convention, 8-9 January*, New York 2013, s. 143, nr. 511-52; Triton XVII, *In Conjunction with the 42nd Annual New York International Numismatic Convention, 7-8 January*, New York 2014, s. 117, nr. 341; Triton XVIII, *In Conjunction with the 43rd Annual New York International Numismatic Convention, 6-7 January*, New York 2015, s. 241, nr. 684; Triton XIX, *In Conjunction with the 44th Annual New York International Numismatic Convention, 5 January, 1-2*, New York 2016, s. 97, nr. 266-267.

24 Antony G. Keen, *a.g.e.*, s. 147; Mithrapata ismi "Mithra tarafından korunan" anlamına gelir. Jan Tavernier, *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.)* *Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iranian Texts*, Paris 2007, s. 251.

25 Lisbeth S. Fried, *a.g.e.*, s. 150.

26 Aruwâtijesi, Ddenewele, Ddentimi, Hntrma, yaşlı Mithrapata ve genç Wekhsere, Khrei ve Erbbina ile işbirliği içindedirler ve bu kişiler Likya genelinde bazı şehirlerde sikke basmışlardır. Bk. Antony G. Keen, *a.g.e.*, s. 147.

27 MÖ 410-400 arasında tarihlendirilen ve Telmessos'ta (Telebehi) basılan sikkeler üzerinde Aruwâtijesi'nin ismi de geçer. Bk. Barclay Vincent Head, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics: New and Enlarged Edition*, Clarendon Press, Oxford 1911, s. 692.

olabilir. Ayrıca isminin yanındaki “Zag” lejantı, Zagaba Kenti’nde sikke bastığını belgeler²⁸. Aruwâtijesi sikkelerinde görülen Zagaba Kenti, Orta Likya’daki Avşar Tepesi üzerindeki yerleşim olmalıdır²⁹. Zagaba Dağ Yerleşimi, en geç MÖ VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren yeniden kentsel yaşam bulmaya başlamış ve MÖ V. yüzyıl ile MÖ IV. yüzyıl ortası süreçte yoğun yapılaşma görmüş olduğu önerilmiştir³⁰. Zagaba MÖ IV. yüzyılda terk edilmiştir, fakat talan edilmemesi nedeniyle Geç Arkaik ile Klasik Dönem biçimini büyük oranda korumuştur. Zagaba, kapladığı alan bakımından Ksanthos, Limyra ve Telmessos’tan sonra dördüncü büyük hanedan yerleşimidir. Deniz kıyısından birkaç kilometre uzakta bir tepenin üzerinde, denizden gelebilecek ani baskınlara karşı güvenli ve ekilebilir arazilere yakın bir konumdadır. Güçlü sur duvarları ile çevrili bir akropolü vardır ve bu topografik özellikleri ve yerleşim yapısıyla Likya hanedan yerleşimi karakteristiğindedir³¹.

Perikle’nin Arttuñpara’yı mağlup etmesinden sonra, Mithrapata ile Aruwâtijesi’yi Orta Likya’nın dışına sürmüştüğü düşünülmektedir³². Buna karşın

- 28 Yadigar Doğan, *Dynastik Lykia: Sikkeler Işığında İdari Örgütlenme ve Tarihi Coğrafya*, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2012, s. 51.
- 29 Frank Kolb, Werner Tietz, “Zagaba: Münzprägung und politische Geographie in Zentrallykien”, *Chiron* 31, 2001, s. 348; Andreas Thomsen, *Die Lykische Dynastensiedlung Auf Dem Avşar Tepesi*. Bonn 2002, ss. 16-17; Frank Kolb, Andreas Thomsen, “Forschungen zu Zentralorten und Chora auf dem Gebiet von Kyaneai (Zentrallykien): Methoden, Ergebnisse, Probleme”, ed. Frank Kolb, *Chora und Polis. Kolloquien* 54, 2004, s. 22; Frank Kolb, *Beylikler Dönemi’nde Likya*, s. 42.
- 30 Havva İşkan, Fahri Işık, “Likya Ev Mimarisi Üzerine”, ed. Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, *60. Yaşında Sinan Genim’e Armağın Makaleler*, İstanbul 2005, s. 399.
- 31 Frank Kolb, *Beylikler Dönemi’nde Likya*, s. 42; Avşar Tepesi’nin topografyası, genel planı, yapıları, duvar iççilikleri ve tarihlendirilmesine yönelik çok detaylı bilgi için Bk. Frank Kolb, “Hanedanlık Yerleşiminden Otonom Kente Gelişme: Klasik Çağda Likya’da Akültürasyon”, *Adalya III*, 1998, s. 38 vd.; Andreas Thomsen, “Die Siedlungen auf dem Avşar Tepesi – ein neuentdeckter lykischer ‘Dynasten’-Sitz nahe Kyaneai”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 24, Lykische Studien* 3, 1992, ss. 31-37; Andreas Thomsen, “Arbeiten auf dem Avşar Tepesi 1993/1994”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 29, Lykische Studien* 4, 1998, ss. 43-54.; Andreas Thomsen (a), “Oberflächenuntersuchungen auf dem Avşar Tepesi”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 41, Lykische Studien* 5, 2000, ss. 9-18; Andreas Thomsen (b), “Bericht über eine Sondage am Dynastengrab auf dem Avşar Tepesi”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 41, Lykische Studien* 5, 2000, s. 19 vd.
- 32 Perikle’nin Ksanthos adına hareket eden Pers komutanı Arttuñpara’yı mağlup etmesinden sonra, Limyra Beyliği, Ksanthos Beyleri Mithrapata ile Aruwâtijesi’yi Orta Likya’nın dışına sürmüştü, Ksanthos Vadisi’nin içlerine kadar ilerlemiş ve Telmessos’u dahi ele geçirmiştir. Perikle, kral yani “khntawata” olduğunu ve hatta “tüm Likya’nın hâkimi” olduğunu ilan etmiş, böylelikle daha önce Ksanthos hanedanına verilen hakkı hiçe saymıştır. Perikle’nin hareketinin Ksanthos ile sınırlı kalıp kalmadığı veya Pers egemenliğine karşı yapılp yapılmadığı belirsizliğini korumakla

“Yunus” veya “Hermes başı”³³ gibi ortak sembolleri kullanmalarına bakılarak Mithrapata ile Perikle arasında savaşmanın aksine işbirliğinin olabileceği öne sürülmüştür³⁴. Ancak Likya birliğini kurmayı ülkü edinen ve bu uğurda fetih hareketlerinden çekinmeyen Perikle gibi birinin karşısında, hükmettiği toprakları ve dolayısıyla gücünü koruması gerektiğinden Mithrapata’nın doğal olarak Perikle ile eninde sonunda ve mutlak surette savaşmak zorunda olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca, Aruwâtijesi ile yakın ilişkisi bulunan Avşar Tepesi’nin yani Zagaba’nın MÖ IV. yüzyıl ilk yarısında terk edilmesinin Perikle yenilgisiyle ilgisi olabilir. Bu bağlamda Perikle’nin baskısıyla Zagaba’nın MÖ 370 civarında terkedilmiş olabileceğini düşünmek gerekir. Nitekim Zagaba sakinlerinin MÖ 370-360 civarında Perikle tarafından sürgün edilmiş olabileceği de belirtilmektedir³⁵.

Mithrapata ve Aruwâtijesi’ye ait sikkeler Podalia Definesi’nde de görülür. Bu define genel olarak MÖ 390-360 yılları arasına tarihlendirilmekle birlikte Wekhsere, Zagaba ve Aruwâtijesi’nin diğerlerinden biraz daha erken olabileceği ve ayrıca Podalia Definesi’nin gömülme zamanının MÖ 375-370 gibi olabileceği önerilmiştir³⁶. Bu definenin tespit edilebilen bölümü içerisinde en fazla sikke Trbbenimi’ye, ikinci olarak Perikle, üçüncü olarak ise Mithrapata’ya aittir ve sonra sırasıyla Zagaba, Wekhsere ve Aruwâtijesi gelmektedir.

Podalia Definesi’nin tarihlenmesinde ana bölümü teşkil eden Trbbenimi, Perikle ve Mithrapata gibi üç büyük dynastın beylik dönemlerinin çakıştığı tarih önemli olmalıdır. Öncelikle üç büyük dynast dışında diğerlerinin de bu dynastik sikkeleri bir arada bulundu diye hepsinin aynı tarihte basıldığı anlamı çıkarılma-

beraber anlaşılan Akhaemenidai kralı Perikle’yi Satrap İsyani’nın bir parçası görmüş, MÖ IV. yüzyılın 60’lı yıllarında Pers komutanı Autophradates, Perikle’yi yenilgiye uğratmış ve Karya-Halikarnassos hükümdarı Maussollos MÖ 361/360 yıllarında Karya ve Likya Satrabı olarak atanmıştır. Frank Kolb, *Beylikler Dönemi’nde Likya*, s. 45.

33 CNG Auction-102 2016, 145, nr. 551.

34 Yadigar Doğan, “Dynastik Lykia: Sikkeler Işığında İdari Örgütlenme ve Tarihi Coğrafya”, 2015, s. 209.

35 Werner Tietz, “Orta Likya: Kyaneai, Phellos, Kekova”, ed. Havva İşkan, Erkan Dündar, *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’ın Ülkesi*, İstanbul 2016, s. 362.

36 Podalia Definesi Antalya İli, Elmalı İlçesi’nin yaklaşık 15 km güneyinde yer alan Avlan Gölü yakınlarında tespit edilmiştir. Bu define içerisinde değişik birimlerde; Trbbenimi’ye ait 244 adet, Perikle’ye ait 117, Mithrapata’ya ait 92 adet, Zagaba’ya ait 17 adet, Wekhsere’ye ait 10 adet, Aruwâtijesi’ye ait 3 adet ve Ved [...] 5 adet olmak üzere toplam 488 adet gümüş Likya sikkesi bulunmaktadır. Bk. Nekrım Olçay, Otto Mörkholm, “The Coin Hoard From Podalia”, *Nuismatic Chronicle. Seventh Series. Vol. XI*, 1971, ss. 27-29; Ayrıca bk. Emma Rix, *Tombs and Territories: The Epigraphic Culture of Lycia, c. 450-197 BC*, Oxford 2015, s. 190.

malıdır. Özellikle Perikle'nin babası olabileceği düşüncesine yakın olduğumuz Trbbenimi sikkelerinin, Perikle sikkeleri ile çok yoğun bir şekilde bir arada oluşu, iki ayrı dynast olduklarından aynı zamanda darp ettikleri bağlamında Trbbenimi'nin Perikle'nin babası olduğu düşüncesine muhalif gibi görünebilir, fakat ya Trbbenimi'nin artık yaşlanınca varisi olacağı kesinleşen oğlu Perikle'ye sikke basma hakkı tanımış olduğu söylenebilir veya Perikle başa geçse bile ölmüş babasının yani Trbbenimi sikkelerinin eskiden olduğu gibi kullanımına izin vermiş olabilir ya da ikisinin döneminde yaşayan biri tarafından bu sikkelerin biriktirilmesi de mümkündür. Dolayısıyla bu kadar yoğun bir şekilde Podalia Definesi içerisinde ikisinin sikkelerinin bulunması doğal karşılanabilir. Ayrıca gümüş değerli bir maden olduğundan bu sikkeler de değerini kendi üzerinde taşımaktadır, dolayısıyla illa babası bile olmasına gerek olmaksızın, bir başka dynast ölse veya beylikten düşse dahi bastırıldığı sikkeler bir müddet daha kullanımda kalmış veya defineyi biriktiren tarafından saklanmış olabilir. Bu bağlamda Kherei tarafından alt edilen Wekhssere'ye ait sikkelerin Podalia Definesi içinde bulunması onun bu döneme kadar yaşadığı anlamına gelmemelidir, aksine sikkelerinin örneğin 20 yıl veya biraz üzerinde gibi bir zaman daha tedavülde kalmasının olasılık dâhilinde olduğunu belirtmek gerekir. Aruwâtijesi'nin sikkelerinin azlığı ise belki Mithrapata'nın yanında daha ikinci önemde yani bir vasal dynast olmasıyla açıklanabilir. Kaldı ki Podalia Definesi Perikle'nin kontrolünde değildir, örneğin yukarıda ima edildiği gibi Likya ve Pamfilya dolaylarında çok uzun zaman ticaret yapan bir tüccar tarafından da biriktirilmiş ve bu nedenle geniş bir zaman aralığında çeşitlilik arz ediyor olabilir.

Limyra Tebursseli Mezarı

Perikle'nin Likya'daki fetih hareketlerinin belirli bir tarihe önerilebilmesi bağlamında Perikle-Arttuñpara Savaşı kilit noktadır ve bu savaşın tarihlenmesi açısından Limyra Tebursseli Mezarı son derece önemlidir. Likya dilindeki mezar yazıtının Günther Neumann tarafından yapılan çevirisinde;

“Bu mezarı Tebursseli yaptırdı, Zzaja'nın babası, Perikle'nin krallığında, Lysander'in kız kardeşini ve Xntabura'nınkini gömdü, Tebursseli Lysander'in ve kralın onuruna (bunu) kurdu (veya vakfetti). Zafer kazanan Tebursseli, Perikle ile birlikte Arttuñpara'ya ve Mpara ordusunu yok ettiğinde, bunu yaptırdı” denilmektedir³⁷.

37 Bu mezar, Limyra Nekropol II'de bulunmaktadır ve mezara ait kabartmada soylu Tebursseli, Limyra Kralı Perikle ile sırt sırta düşmanla savaşmaktadır. Sahnede, Perikle büyük gösterilmiştir, aynı anda 5 düşman askeriyle birden savaşırken Tebursseli ise bir düşman komutanı ile savaş-

Öncelikle mezarın yapıldığı dönem, Perikle'nin Arttuṃpara'ya karşı kazandığı zaferden sonra ve halen Perikle'nin Limyra Kralı olduğu ve Satrap İsyanı yani Perikle'nin Autophradates'e yenilip infaz edilmesinden³⁸ önceki bir dönemdir. Dolayısıyla Tebursseli Mezarı öncelikli olarak MÖ 362'den önceki bir zamana tarihlenebilir. Yazıtta "*Arttuṃpara'yı ve Mpara ordusunu yok ettiğinde, bunu yaptırdı*"³⁹ denilmektedir. Geçmiş zaman dilindeki anlatımı yazıtın biraz daha geç yazıldığını, belki Tebursseli'nin vasiyeti gereği öldüğü sırada yazıldığını düşündürmektedir. Çünkü "*Lysander'in kız kardeşini ve Xntabura'ninkini gömdü*" denilmekte olup, olasılıkla Lysander'in kız kardeşi, Tebursseli'nin eşi, dolayısıyla Lysander, aynı zamanda kayınbiraderi olur. Ayrıca "*Xntabura'ninkini gömdü*" ifadesi Tebursseli'nin bu kez Xntabura'nın kız kardeşiyle de evli olabileceğini, yani belki iki eşinin olduğunu, dolayısıyla Xntabura'nın da Tebursseli'nin kayınbiraderi olabileceği sonucuna ulaşılır. Ayrıca, belki tek eşi vardır, gömülen bu kadının önünde ve arkasında Lysander ve Xntabura'nın adının anılmasıyla bunlar kardeşleri olabilirler ve dolayısıyla Lysander ve Xntabura da kardeş olabilirler. Eğer durum böyleyse Arttuṃpara'ya karşı kazanılan zafer ile Tebursseli'nin öldüğü zaman aralığında bir ya da iki kadın ölmüş ve bunlar mezara gömülmüş olup, olasılıkla en son Tebursseli ölünce yazıt yazılmıştır. Geçmiş zaman dilindeki anlatımı ve bu gömülme süreci birlikte düşünüldüğünde sanki en az 5-10 yıl gibi bir zamanı içermesi gereklidir. Dolayısıyla Arttuṃpara zaferi ve Perikle'nin halen kral olarak tanımlanması nedeniyle mezarın yapımı ve yazıtının tamamlanması MÖ 370-362 arası civarında gerçekleşmiş olmalıdır. Bu durumda Perikle'nin Arttuṃpara zaferini, doğal olarak neredeyse mecburen MÖ 370/365 civarına tarihlendirmek durumunda kalınmaktadır.

İkinci önemli husus, Arttuṃpara'nın Perikle'ye karşı bir müttefikinin olduğunun kesin bir şekilde anlaşılmasıdır. Bu dönemde ona müttefik olabilecek denklkte öncelikli kişilik Mithrapata gibi durmaktadır. Ayrıca, buradaki "*Mpara*" kelimesi "Mithrapata" ismini çağrıştırmaktadır, dolayısıyla "*Mpara ordusu*" Mithrapata'nın ordusuna işaret edebilir⁴⁰. Nitekim Likya'da başkaca yerlerde ve Mithrapata ve

maktadır. Burada Perikle'nin Likya Kralı olmasını sağlayan ve Batı Likya'da Arttuṃpara'ya karşı yapılan savaş anlatılmaktadır. Sahnenin sol tarafındaki muzaffer kişilik Limyralı Lysander olabilir. Jürgen Borchhardt, *Limyra: Zemuri Taşları*, ss. 53-56.

38 MÖ 360 yılından sonra Perikle'den bahsedilmiyor, isyanı başarısız olmuş ve sonucunda infaz edilmiş olmalıdır. Lisbeth S. Fried 2004, *a.g.e.*, s. 150.

39 Perikle'nin yendiği bu ordu "Artambares ve Imbras'ın ordusu" biçiminde tanımlanmaktadır. Bk. Houwink P. J. H. Ten Cate, *a.g.e.*, s. 12.

40 "Mpara" veya "Imbras"ın elbette Mithrapata'dan farklı bir kişilik olması da mümkündür. Ancak yukarıda belirtildiği gibi bu dönemde Arttuṃpara'ya müttefik olabilecek en önemli şahsiyet

Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi içindeki sikkelerde dahi “Mithrapata” yerine farklı telaffuz veya söyleniş biçimleri görülür⁴¹. Bunun yanında, yaklaşık yüzyıl önce yani MÖ 480-470 yılına tarihlendirilen Dynast Kybernis sikkelerinde “KUB” kısaltması şeklinde kullanım da bilinmektedir⁴². Benzer durum burada Mithrapata için de uygulanarak “Mpara” kısaltması kullanılmış olabilir. Buna ek olarak belirtildiği şekilde Aruwâtijesi gibi beyler belki Mithrapata’nın ordusu içinde olduğundan doğrudan Mithrapata yerine Mithrapata’nın müttefiklerinin bulunduğu ordu kastedilerek “Mpara ordusu” tabiri tercih edilmiş de olabilir.

Eğer Perikle’nin düşmanları Arttuṃpara ve müttefiki Mpara ordusuna yani belki Mithrapata-Aruwâtijesi ile başkalarından da oluşan ittifaka karşı kazandığı ve gerçek anlamda kendisine Likya Krallığı yolunu açan zafer MÖ 370/365 civarı kabul edilirse bu tarihten önce yani MÖ 390/380-370/365 arası Perikle Beyliği’nin Limyra, Rhodiapolis, Eretepe, Trysa ve Phellos gibi nispeten yakın merkezi alanlarda hâkim olduğu düşünülebilir. Çünkü savaş öncesinde batıda Arttuṃpara’nın bulunduğu, Mithrapata’nın Tlos, Tymnessos, Podalia ve Aruwâtijesi’nin ise Zagaba’da etkin olduğu sikkeler yoluyla anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi ile dynastik dönem yerleşimi olma olasılığı beliren Yukarı Olympos’ta Mithrapata ve Aruwâtijesi’nin etkinliğinin bulunabileceğini gösteren sikkelerin varlığı göz önüne alınırsa Perikle’nin Arttuṃpara ve müttefikleri ile yaptığı büyük savaş öncesi beylik sınırlarının batıdan, kuzeyden ve Yukarı Olympos’a inerek kuzeydoğudan çevrelendiğini mecburen

olduğundan “Mithrapata” ile “Mpara” aynı kişilik olabilir.

- 41 Mithrapata, “Mithrapati” biçiminde de yazılmıştır. Bk. David R. Sear, *Greek Coins and Their Values (Volume II: Asia and North Africa)*, London 1979, s. 476, nr. 5226; Mithrapata, “Mizrpata” şeklinde de belirtilmektedir. Jan Tavernier, *a.g.e.*, s. 251; Isında’dan (TL 64, 2) ele geçen mezar yazıtında ismi yine “Mizrpata” olarak geçmektedir. Yedigöller Doğan, *Dynastik Lykia*, 2012, ss. 51-52; Mithrapata isminin “Mi”, “Mith” ve “Mithra” şeklinde örnekleri için bk. Charles Fellows, *Coins of Ancient Lycia: Before the Reign of Alexander*, London 1855, pl. III; Yine Elmalı’dan bir sikke üzerinde “Mithr” yazmaktadır. Bk. E. S. G. Robinson, “Coins from Lycia and Pamphylia”, *The Journal of Hellenic Studies Volume 34*, 1914, s. 37; Ayrıca Antalya İli, Kumluca İlçesi, Musa Dağı üzerinde Cıngırık Tepesi Mevkii’nde bulunduğu belirtilen ve içerisinde 65 adet Mithrapata ve 3 adet Aruwâtijesi’ye ait olmak üzere toplam 68 adet gümüş sikkeden oluşan Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi içerisinde Mithrapata ismi “Mi”, “Mith”, “Mithr”, “Mizra”, “Mizrap”, “Mithpa”, “Mithrapta” ve “Mithapata” biçiminde çeşitli şekillerde de kısaltılmıştır/yazılmıştır. Bk. Ferhan Büyükyörük, Ahmet Çelik, “Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi”, *Cedrus VII*, s. 244 vd.
- 42 MÖ 480 yılında Kossika oğlu Kybernis Salamis Savaşı’nda Pers Donanması’na 50 gemi ile destek olmuştur. En erken Likya sikkelerinde görülen “KUB” veya “KVB” harfleri Kybernis’e işaret ediyor olabilir. Bk. Şükrü Özüdoğru, *Arkaik Dönem Plastik Eserleri Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi, Doktora Tezi, Antalya 2008, s. 36; Frank Kolb, *Beylikler Dönemi’nde Likya*, s. 38.

düşündürmektedir (**fig. 3**). Bu bağlamda MÖ 370/365 civarında Perikle batıya yönelip, Arttuñpara'yı ve müttefiki Mithrapata-Aruwâtijesi'yi yenip Telmessos'u ele geçirdiğinden en azından bir süreliğine karşısında onu durduracak bir güç kalmamış olmalıdır. MÖ 362 yılında Perikle'nin Phaselis'i kuşattığı⁴³ önerisi uygun kabul edilirse, bu kez Phaselis kuşatmanın ön hazırlıklarıyla beraber MÖ 363-362 gibi yapılması akla uygun gelmektedir. Bu durumda Perikle'nin Milyas'ı fethetmesi de MÖ 370/365-363 gibi olmalıdır. Çünkü Perikle'nin Milyas Bölgesi'ne girip ele geçirebilmesi için Podalia gibi bir yerden Mithrapata-Aruwâtijesi'nin gücü ya da etkisinin çekilmesi gerekir. Ayrıca belki Yukarı Olympos gibi hâkim bir noktadan yine Mithrapata-Aruwâtijesi'nin gücü zaten çekildiği için Phaselis kuşatmasının önü açılmış ve böylelikle Perikle, Phaselis'i kuşatmış olabilir. Nitekim Limyra Beyliği'nin doğu uç kalesi Eretepe'nin stratejik ve tahkimatlı yapısı⁴⁴ düşünüldüğünde hemen kuzey-kuzeydoğu bitişiğinde veya ardında en azından MÖ 370/365 öncesi kuvvetli bir yapılanmanın varlığının bulunması gerekir. Ayrıca Olympos Antik Kenti yakınlarındaki Asartaş Tepesi'nde bulunan Topal Gavur gibi mezarlar MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiş olup, bölgedeki dynastik geçmişin belgesi niteliğindedir⁴⁵. Eretepe'ye karşı kuvvetli yapılanmanın varlığı

43 Perikle Phaselis'i kuşatmıştır. Perikle batıda Telmessos'u alarak ve doğuda Phaselis'i kuşatarak Likya Birliği'ni kurmayı ülkü edinmiştir. Perikle'nin kuşattığı sırada Miletoslu Kharimenes'in Phaselis'ten kaçmaya çalıştığı belirtilmektedir. Miletoslu Kharimenes'in Karya Satrabı Maussollos ile bağlantılı olduğu, dolayısıyla Phaselis ile Maussollos arasında bir anlaşma bulunduğu, Phaselis kuşatmasının Perikle'nin son zamanlarına denk geldiği, Maussollos ile karşılaştığından dolayı olasılıkla sadece kuşatmakla kaldığı ve Phaselis'i ele geçiremediği düşünülmektedir. Oktay Akşit, *a.g.e.*, ss.121-122; Ancak Phaselis, Perikle tarafından ele geçirilen yerler arasında gösterilmektedir. Bk. Tuna Şare "The Sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra, s. 57; Buna karşın Perikle'nin Phaselis'i alıp almadığına ilişkin konunun belirsizliğini koruduğunu belirtmek gerekir.

44 Eretepe (Belen), buradaki tepenin batı eteğinde ve eteğin bağlandığı boyun düzlüğünde yoğun yerleşim görmüştür. Kuzey-güney doğrultuda sur duvarları görülür. Klasik Dönem Limyra – Perikle egemenlik alanını kontrol eden ana noktalardan biridir ve Perikle'nin bölge egemenliği için kurduğu bir garnizon kale olarak değerlendirilmektedir. Nevzat Çevik, *Likya Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2015, ss. 452-454.

45 Asartaş Tepesi üzerinde Likçe ve Eski Yunanca yazıt bulunan iki ayrı mezar tespit edilmiştir. Likçe yazıtlı mezarda; "Bu mezarı İkuve ailesinin babası ve bir ferdî olan Armanasa oğlu İpresida..." ifadesi bulunurken Topal Gavur isimli mezarda ise Eski Yunanca; "Ben Hellaphilos oğlu Apollonios burada yatıyorum. Her zaman hakkaniyetliydim. Yemeli, içmeli ve hazla dolu çok rahat bir ömür sürdüm; ancak şimdi veda zamanı ve hayat devam ediyor" yazmaktadır. Bir Klasik Dönem Yerleşimi olan Asartaş Akropolü, Jürgen Borchhardt tarafından MÖ 380-360 yılına yani Perikle Dönemi'ne tarihlenmiştir. Buradaki "Topal Gavur" Mezarı, yazıt ve ikonografisindeki Pers-Hellen gibi farklı kültürlerin etkisi göz önüne alınarak MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmiştir. Asartaş Tepesi'ndeki kahınlarla Olympos, Gagai, Melanippe ve Phaselis gibi yerleri içine alan daha geniş bir "Doğu Likya Kültür Bölgesi"nden söz edilmesi imkânı doğmuştur. Bk. Gül Işın, "Topal Gavur'dan Apollonias'a: Bir Keşif Öyküsü", *Aktüel Arkeoloji*, 2011, s. 90 vd.; Ayrıca bk. Gül Işın, "The Easternmost Rock

konusundaki bu kayıp halkayı, Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Defnesi bağlamında Mithrapata-Aruwâtijesi ile ilişkili dynastik dönem yerleşim olma özelliği taşıyan ve hem denize hem de Ereentepe ile arasındaki araziye hâkim bir noktada bulunarak kontrol imkânı sağlayan Yukarı Olympos Yerleşimi tamamlıyor olabilir⁴⁶, fakat bu önerinin ancak gelecekte yapılacak kazılar ile kesinleşebileceğini belirtmek gerekir. Özetlenecek olursa, Perikle MÖ 370/365 civarında büyük savaşta Arttuñpara ve müttefiklerini yendikten sonra öncelikle MÖ 370/365-363 arası Milyas Bölgesi'ni ele geçirmiş, daha sonra bu kez doğuya yönelerek alt edilip tarih sahnesinden çekilmesinden hemen önce yani MÖ 363-362 gibi bu kez Phaselis'i kuşatmış olabilir.

Sonuç

Trbbenimi daha erken yaşamış olabileceğinden Perikle'nin babası olabilir. Perikle'ye Likya Krallığı yolunu açan savaşta düşmanı Arttuñpara'nın müttefiki olarak belirtilen "Mpara ordusu" Mithrapata ve onunla hareket eden özellikle Aruwâtijesi'ye işaret edebilir. Bu bağlamda Perikle; Arttuñpara, Mithrapata ve Aruwâtijesi'ye karşı bu büyük savaşı kazanmış olabilir. Limyra Tebursmeli Mezar yazıtı göz önüne alınarak bu savaşa MÖ 370/365 tarihi önerisi getirilebilir. Bu doğrultuda savaş öncesi Perikle'nin beylik sınırlarının Limyra ve yakın civarlarını kapsadığı, savaşla birlikte Telmessos'un ele geçirilip Arttuñpara'nın müttefikleri olabilecek Mithrapata ve Aruwâtijesi'nin de bertaraf edilmesiyle Perikle'nin önündeki engellerin kalktığı ve öncelikle Milyas Bölgesi'ni MÖ 370/365-363 gibi ele geçirilebildiği, daha sonra ise bu kez Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Defnesi bağlamında dynastik dönem yerleşimi olabilecek Yukarı Olympos ve civarından yine Mithrapata ve Aruwâtijesi'nin gücünün zaten çekilmiş olmasından dolayı Perikle'nin dynastik döneminin sonuna doğru yani MÖ 363-362 gibi Phaselis'i kuşatmış olabileceği önerilebilir.

Tomb in Lycia: "Topal Gavur' at Asartaş", *Lykia I*, 1994, s. 68 vd. Bununla beraber yazıt ve ikonografisindeki Pers-Hellen gibi farklı kültürel etkiyle MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen Topal Gavur Mezarı'na göre Asartaş Tepesi üzerinde Likçe yazıtı olan diğer mezarın, Likya kültürünü daha sade/saf bir şekilde yansıttığı düşünülürse, bu mezar farklı kültürel etkinin öncesine, örneğin en azından MÖ 4. yüzyıl erkeni veya belki MÖ V. yüzyıl ikinci yarısı/sonlarına tarihlenebilir.

46 Ayrıca Asartaş Tepesi'nde söz konusu mezarın Likçe yazıtında "Bu mezarı İkuve ailesinin babası ve bir ferdî olan Armanasa oğlu İpresida..." anlatımından sanki aileler arasından bir aileye atıfta bulunuluyor olması dolayısıyla yakınlarda bir yerde yoğun insan nüfusunun olması beklenir. Eğer Asartaş Tepesi'ne kuş uçuşu yaklaşık 7 km mesafede bulunan Musa Dağı üzerindeki yerleşim dynastik döneme ait olursa, bu dönemdeki kalabalık insan popülasyonu için Ereentepe ile birlikte uygun bir alternatif olabileceğini de düşünmek gerekir.

KAYNAKLAR

- Akşit, Oktay, *Likya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.
- Benda-Weber, Isabella, *Lykier und Karer. Zwei autochtone Ethnien Kleinasiens Zwischen Orient und Okzident, Asia Minor Studien* 56. Bonn 2005.
- Borchhardt, Jürgen, “Zur Politik Der Dynasten Trbbénimi und Perikle von Zémuri”, *Lykia III*, 1996-1997, s. 1-23.
- Borchhardt, Jürgen, *Limyra: Zémuri Taşları, Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999.
- Borchhardt, Jürgen - Neumann, Günter - Schulz, Klaus, “Tuminehi/Tymnessos”, *Adalya VI*, 2003, ss. 21-89.
- Bryce, Trevor R., *The Lycians I. The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 1986.
- Büyükyörük, Ferhan - Çelik, Ahmet, “Mithrapata ve Aruwâtijesi (Musa Dağı?) Definesi”, *Cedrus VII*, 2019, ss. 239-265.
- Camgöz, Filiz, *MÖ 2-M.S. 1. Yüzyıllarda Lykia Tarihi: Roma ile İlişkileri, Eyalet Olma Süreci*, İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- Childs, W. A. P., “The Date of the Heroon from Gölbaşı – Trysa”. *American Journal of Archeology* 77, 1973, s. 210.
- Childs, W. A. P., “Prolegomena to a Lycian Chronology II: the Heroon from Trysa”. *Revue Archéologique*, 1976, ss. 281-316.
- CNG Auction-49, *Classical Numismatic Group-49.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 1999.
- _____84, *Classical Numismatic Group-84.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2010.
- _____85, *Classical Numismatic Group-85.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2010.
- _____88, *Classical Numismatic Group-88.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2011.

- _____, 97, *Classical Numismatic Group-97.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2014.
- _____, 99, *Classical Numismatic Group-99.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2015.
- _____, 102, *Classical Numismatic Group-102.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2016.
- _____, 105, *Classical Numismatic Group-105.*, An Internet & Mail Bid Sale, Lancaster-London, 2017.
- Çevik, Nevzat, *Likya Kitabı*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Demir, Muzaffer, “Peloponnesos Savaşı (İ.Ö. 431-404) Sırasında Karya ve Likya’ya Yönelik Atina Seferlerinin Amaçları: Yeni Bir Gözden Geçirme”, *Adalya VII*, 2004, ss. 69-100.
- Doğan, Yedigir, *Dynastik Lykia: Sikkeler Işığında İdari Örgütlenme ve Tarihi Coğrafya*, Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2012.
- _____, “Dynastik Lykia: Sikkeler Işığında İdari Örgütlenme ve Tarihi Coğrafya”, ed. Tarkan Kahya, Aşkın Özdzibay, Nihal Tüner Önen, Marc Wilson, *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015, Sempozyum Bildirileri*, Antalya 2015, ss. 201-216.
- Fellows, Charles, *Coins of Ancient Lycia: Before the Reign of Alexander*, London 1855.
- Fried, Lisbeth S., *The Priest and the Great King: Temple-Palace Relations in Persian Empire, Biblical and Judaic Studies Volume 10*, The University of California, Indiana 2004.
- Gorecki, Joachim, “Sikke Basımı ve Sikke Buluntuları”, *Limyra: Zemuri Taşları, Likya Bölgesi’nde Limyra Antik Kenti’nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, ss. 123-136.
- Head, Barclay Vincent, *Historia Numorum: A Manual of Greek Numismatics: New and Enlarged Edition*, Clarendon Press, Oxford 1911.
- İşkan, Havva - Işık, Fahri, “Likya Ev Mimarisi Üzerine”, ed. Oktay Belli - Belma Barış Kurtel, *60. Yaşında Sinan Genim’e Armağan Makaleler*, İstanbul 2005, ss. 399-405.

- Işık, Fahri, “Anadolu Likya Uygarlığı: Likya’nın “Hellenleşmesi” Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Anadolu/Anatolia* 36, 2010, ss. 65-125.
- _____, “Likya Uygarlığı’nın Anadolu-İon Özü Üzerine –Beylikler Dönemi’nin Ksanthos’u Özelinde-”, ed. Havva İşkan - Erkan DüNDAR, *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 436-459.
- Işın, Gül, “The Easternmost Rock Tomb in Lycia: ‘Topal Gavur’ at Asartaş”, *Lykia* I, 1994, ss. 68-77.
- _____, “Topal Gavur’dan Apollonias’a: Bir Keşif Öyküsü” *Aktüel Arkeoloji* (Mart/Nisan) 2011, ss. 88-95.
- Keen, Antony G., *Dynastic Lycia: A Political History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers, c. 545-362 BC.*, Brill, Leiden 1998.
- Kolb, Frank, “Hanedanlık Yerleşiminden Otonom Kente Gelişme: Klasik Çağda Likya’da Akültürasyon”, *Adalya III*, 1998, ss. 37-62.
- _____, “Beylikler Dönemi’nde Likya (MÖ 550-360)”, ed. Havva İşkan - Erkan DüNDAR, *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 36-45.
- Kolb, Frank - Tietz, Werner, “Zagaba: Münzprägung und politische Geographie in Zentrallykien”, *Chiron* 31, 2001, ss. 347-416.
- Kolb, Frank - Thomsen, Andreas, “Forschungen zu Zentralorten und Chora auf dem Gebiet von Kyaneai (Zentrallykien): Methoden, Ergebnisse, Probleme”, ed. Frank Kolb, *Chora und Polis. Kolloquien* 54, 2004, 1-42.
- Korkut, Taner, “Die Götterdarstellungen auf den Münzen von Tlos”, *Marburger Winckelmann-Programm*, 2014, 17-34.
- Kraay, Colin M., - Hirmer, Max, *Greek Coins*, Abrams, New York 1966.
- Kraay, Colin M., *Archaic and Classical Greek Coins*, Methuen, London 1976.
- Landskron, Alice, *Das Heroon von Trysa, Schriften des Kunsthistorischen Museums, Band 13 A*, Wien 2015.
- Olçay, Nekriman - Mørkholm, Otto “The Coin Hoard From Podalia”. *Numismatic Chronicle. Seventh Series. Vol. XI*, 1971, ss. 1-29.

- Özüdoğru, Şükrü, "Pttara and the Dynast Wakhseppdimi (Wekhssere II)", *Adalya X*, 2007, ss. 31-48.
- _____, *Arkaik Dönem Plastik Eserleri Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi, Doktora Tezi, Antalya 2008.
- Rix, Emma, *Tombs and Territories: The Epigraphic Culture of Lycia, c. 450-197 BC*, Oxford 2015.
- Robinson, E. S. G., "Coins from Lycia and Pamphylia", *The Journal of Hellenic Studies Volume 34*, 1914, ss. 36-46.
- Roosevelt, Christopher H., "Iron Age Western Anatolia: The Lydian Empire and Dynastic Lycia", ed. D. T. Potts, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume I*, 2012, ss. 896-913.
- Schwabacher, Willy, "Lycian Coin Portraits", ed. Colin M. Kraay - G. Kenneth Jenkins, *Essays in Greek Coinage: Presented To Stanley Robinson*, Oxford, 1968, ss. 111-124.
- Sear, David R., *Greek Coins and Their Values (Volume II: Asia and North Africa)*, London 1979.
- Seyer, Martin, "Kral Perikle'nin Şehri: Limyra", ed. Havva İşkan - Erkan DüNDAR, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 260-273.
- Sheedy, Kenneth A., "The Heroic Image and the Portrait Coinages of Lykian Dynasts", ed. N. Wright, *Ancient Coins from Asia Minor and the East: Selections from the Colin Pitchfork Collection, Ancient Coins in Australian Collections Volume 2*, 2011, ss. 23-29.
- Şare, Tuna, *Dress and Identity in the Arts of Western Anatolia: the Seventh Through Fourth Centuries BCE*, Rutgers University, Ph. D. Thesis, New Jersey 2011.
- _____, "The Sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra: the Making of a Lycian King", *Anatolian Studies Volume 63*, 2013, ss. 55-74.
- Tavernier, Jan, *Iranica in the Achaemenid Period (ca. 550-330 B.C.) Lexicon of Old Iranian Proper Names and Loanwords, Attested in Non-Iraian Texts*, Paris 2007.
- Ten Cate, Houwink P.J. H., *The Luwian Populations Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*. Leiden 1961.

- Thomsen, Andreas, “Die Siedlungen auf dem Avşar Tepesi – ein neuentdeckter lykischer ‘Dynasten’-Sitz nahe Kyaneai”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 24, Lykische Studien 3*, 1992, ss. 31-38.
- _____, “Arbeiten auf dem Avşar Tepesi 1993/1994”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 29, Lykische Studien 4*, 1998, ss. 43-54.
- _____, (a) “Oberflächenuntersuchungen auf dem Avşar Tepesi”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 41, Lykische Studien 5*, 2000, ss. 9-18.
- _____, (b) “Bericht über eine Sondage am Dynastengrab auf dem Avşar Tepesi”, ed. Frank Kolb, *Asia Minor Studien Band 41, Lykische Studien 5*, 2000, ss. 19-32.
- _____, *Die Lykische Dynastensiedlung Auf Dem Avşar Tepesi*. Bonn 2002.
- Tietz, Werner , “Orta Likya: Kyaneai, Phellos, Kekova”, ed. Havva İşkan - Erkan DüNDAR, *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 362-373.
- Triton XVI, *In Conjunction with the 41st Annual New York International Numismatic Convention, 8-9 January*, New York 2013.
- _____, XVII, *In Conjunction with the 42nd Annual New York International Numismatic Convention, 7-8 January*, New York 2014.
- _____, XVIII, *In Conjunction with the 43rd Annual New York International Numismatic Convention, 6-7 January*, New York 2015.
- _____, XIX, *In Conjunction with the 44th Annual New York International Numismatic Convention, 5 January, 1-2*, New York 2016.
- Vismara, Novella, “Problemi Pondometrici Della Monetazione Arcaica della Lycia: Una Visione D’insieme”, *XIII Congreso Internacional de Numismática Madrid-2003*, Madrid 2005, ss. 307-315.
- _____, “Likya Sikkeleri”, ed. Havva İşkan - Erkan DüNDAR, *Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’ın Ülkesi*, İstanbul 2016, ss. 122-135.
- Zimmermann, M., *Untersuchungen zur Historischen Landeskunde Zentrallykiens, Antiquitas Reihe I: Abhandlungenzur alten Geschichte 42*, Bonn 1992.

EKLER

Fig. 1: Perikle Sikkesi (MÖ 380-360) (CNG Auction-97 2014, s. 68, nr. 253)

Fig. 2: Mithrapata Sikkesi (MÖ 390-370) (CNG Auction-102 2016, s. 144, nr. 549)

Fig. 3: Perikle-Artun̄para Savaşı öncesi olası durum (Google Earth – 14.05.2018)

Güray Müze'den Yeni Asurca Bir Etiket

Ömer Kahya*

Öz

Bu çalışmanın amacı Güray Müze'de bulunan üçgen biçimli Yeni Asurca hububat borcu etiketini (G.M. 302) tanıtmaktır. Tabletin her iki yüzünde bir silindirik mühür baskısı ve geniş kısmının köşelerinde ip deliği mevcuttur. 4+2+1 satırdan oluşmaktadır ve sağlam durumdadır. Etiketlin yılı ve menşei/eyaleti bilinmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Güray Müze, Yeni Asurca, Hububat Borcu, Etiket.

A Neo-Assyrian Docket from the Güray Museum

Abstract

The aim of this paper is to introduce a Neo-Assyrian triangular shaped barley loan docket from the Güray Museum in Nevşehir. There is a cylinder seal impression on its both sides and string holes on the corners of its large part. The docket which bears 4+2+1 lines, is substantially complete. Its date and province is unknown.

Keywords: Güray Museum, Neo-Assyrian, Barley Loan, Docket.

Nevşehir'in Avanos ilçesinde yer alan ve sahibi Güray Tüysüz'ün adını taşıyan Güray Müze, kayalar oyularak yerin yaklaşık 20 m. altına inşa edilmiştir. Bu yönüyle dünyanın ilk ve (şu an için) tek yer altı müzesi olma özelliğini kazanan Güray Müze'de antik ve modern eserler sergilenmektedir. Geç Kalkolitik'ten Osmanlı Dönemi'ne kadar farklı devirlerden eserlerin bulunduğu müzede daha önce yayınlanmış iki Eski Asurca tabletin yanı sıra burada tanıtacağımız G.M. 302 envanter numarasıyla kayıtlı bir Yeni Asurca belge de yer almaktadır.¹ Yeni Asur

* Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, kahyao@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0003-2760-5133
Makale Gönderim Tarihi: 10.08.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

¹ Bu Yeni Asurca etiketi yayınlamam hususundaki müsaadelerinden dolayı Güray Tüysüz'e ve

Dönemi'nde hububat borçlarının kaydedildiği bu tür belgeler, çoğunlukla üçgen/muska biçimli olmakta ve etiket (docket/label) olarak isimlendirilmektedir. Üçgen biçimli bu etiketlere genellikle hububat borçları kaydedilse de şarap ve gümüş gibi başka malların borçlarını içeren örnekler bilinmektedir. Üzerlerinde mühür baskılarının da bulunduğu bu etiketlerin iki, bazen de üç kenarında iplik deliği görülmektedir. G.M. 302'nin ise iki kenarında delik bulunmaktadır.

Postgate, üçgen biçimli etiketlerin Aramca yazılı bir parşömen tomarına bağlanmış iplik üzerine şekillendirildiğini ve parşömendeki Aramca kaydın çivi yazılı versiyonu olabileceğini iddia etmektedir. Ayrıca yazar, içindeki tableti koruyan mühür baskılı zarflar gibi etiketlerin de tutturuldukları belgelerin ipliğinin çözülmesini engelleyerek onları koruduğunu düşünmektedir.² Lipiński de bağlanmış bir ipliğin üzerine biçimlendirilen etiketlerin deri ya da papirüsten bir tomara iliştiirildiğini söylemektedir.³ Fales ise Aramca tabletleri yayınladığı çalışmasında, bazıları Yeni Asurca-Aramca iki dilli, bazıları ise sadece Aramca yazılmış etiketlerin kendi başlarına belge niteliğinde olduklarını ve bir başka belgeye iliştiirilmesi gerekmediğini belirtmektedir. Ayrıca ele aldığı metinlerden birinde yer alan Aramca ifadelerden hareketle, bu etiketlerin söz konusu hububatları içeren kaplara bağlanıyor olabileceğini söylemiştir.⁴ Fales'ten çok daha önce Parker, kalp biçimli olarak isimlendirdiği bu etiketlerin muhtemelen bir çuvala bağlandığını ifade etmiştir.⁵ Aramca ve Yeni Asurca-Aramca iki dilli yazılmış etiketlerin varlığı göz önüne alındığında, Postgate ve Lipiński tarafından dile getirilen üçgen etiketlerin bir iplikle Aramca içerikli belgelere bağlandığı ihtimali bizce de zayıflamaktadır. Etiketlerde kaydedilmiş olan hububatın bulunduğu kaplara asıldıkları görüşü daha makul olabilir.

yardımları için Murat Ertuğrul Gülyaz'a teşekkür ederim.

- 2 Yazar ayrıca Persepolis'ten ele geçen Elamca etiketlerin de üçgen biçimli ve bir düğüm üzerine biçimlendirilmesi bakımından Yeni Asurca olanlarla benzerlik gösterdiğini belirtmiştir bkz. J. Nicolas Postgate, "Neo-Assyrian Private Archive Texts from the Seventh Century B.C. Primarily from Nimrud", eds. Ira Spar and Eva Von Dassow (with contributions by J.N. Postgate and L.B. Bregstein), *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art, Volume III. Private Archive Texts From The First Millennium B.C.*, New York 2000, s. 3 vd.; J. Nicolas Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster 1976, ss. 5-6.
- 3 Edvard Lipiński, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics, Volume III: Ma'lānā* (OLA 200), Leuven 2010, s. 29.
- 4 F. Mario Fales, *Aramaic Epigraphs on Clay Tablets of the Neo-Assyrian Period*, Rome: Università degli Studi "La Sapienza", 1986, s. 24. Söz konusu metnin (no. 15) ilgi kısmının yorumu için s. 169'a bakınız.
- 5 Barbara Parker, "Nimrud Tablets, 1956: Economic and Legal Texts from the Nabu Temple", *Iraq*, C. 19/S. 2, (1957), s. 125.

Yeni Asur dönemine tarihlenen ve hububat borçlarının kaydedildiği etiketlerde yer alan bilgiler şöyledir:

1. Hububatın miktarı, türü ve ölçüldüğü kabın hacmi.
2. Borcu veren kişi (*ša* Şahıs Adı).
3. Borcu alan kişi/kişiler (*ina pāni* Şahıs Adı/Adları).
4. Borcun geri verileceği ay/tarih (*ina ITI* Ay Adı *tadānu*).
5. “Borç olarak aldı/aldılar” ifadesi (*ina pūhi našū*) ve uygulanacak faiz miktarı (eğer metinde, 4. maddedeki ifade (*ina ITI* Ay Adı *tadānu*) varsa bu maddedeki ifadeler görünmez).
6. Borç ödenmediği takdirde (*šumma la tadānu*) uygulanacak ceza (bu madde 4. maddedeki ifadeler varsa metinde yer alır).
7. Hasatçı ifadesi ((LÚ.)ŠE.KIN.KUD).
8. Borcun alındığı tarih (ay, gün, yıl (*līmu*) olarak belirtilir).
9. Teminat (nadiren görünür).
10. Kefil (nadiren görünür).
11. Şahit/Şahitler (metin içindeki yeri değişebilir).

Bu maddelerdeki bilgilerin hepsi her etikette bulunmaz ve sıralamaları da metinden metine farklılık gösterebilir.⁶ Ele aldığımız etikette hububat miktarı, borcu veren, borcu alan, hasatçı ifadesi, borcun ödeneceği tarih, bir şahit ve borcun alındığı tarih bulunmaktadır.

G.M. 302, Atiya isimli bir kadının Kakkussu'dan bizim de neredeyse aynı telaffuzla kullanmaya devam ettiğimiz ve yılın ilk ayı kabul ettikleri Nisannu'da aldığı belirli miktardaki arpa borcunu içermektedir. Muhtemelen borç aynı yıl içinde ödeneceğinden yıl (*līmu*) belirtilmemiştir. Ödeme tarihine baktığımızda yaklaşık 4 aylık bir süre verildiği anlaşılmaktadır. Siyah renkli bu etiketin her iki yüzünde mühür baskısı bulunur. Aslında sadece bir silindir mühür önyüzden başlayıp arka yüze doğru basılmıştır. Mühür baskısı, bir kahraman tarafından tutulan iki ceylan(?) bir aslanın saldırışını resmetmektedir.

6 Simonetta Ponchia, “Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes”, *State Archives of Assyria Bulletin*, S. 4 (1990), s. 40. Yazar burada çeşitli arşivlerdeki hububat borçlarıyla ilgili etiketleri ele almış ve içerdikleri bilgileri numaralandırarak sınıflandırmıştır.

G.M. 302

Öy. 1) 1 ANŠE 5 BÁN ŠE.PAD EN ŠÚ GAR

Silindir Mühür Baskısı

2) *ša*^{md}PA-ka-šir3) *ina* IGI ^fA-ti-ia

4) 1-en ŠE.KIN.KUD

Ay. 5) *ina* ITI.NE ta-SUM-an6) IGI ^mKa-ku-su

Silindir Mühür Baskısı

7) ITI.BARAG UD.21.KAM

¹⁻⁴⁾ Nabû-kāšir'e ait ... 1 eşek yükü 5 *sāt* arpa, Atiya'nın kullanımındadır. 1 ha-satçı (temin edecek). ⁵⁻⁷⁾ Ab ayında (5. ay) (geri) verecek. Şahit Kakkussu. Nisannu ayının (1. ay) 21. günü.

Genellikle ŠE.PAD.MEŠ yazılışı ile geçen ve Yeni Asurca karşılığının *kurummatu* olduğu kabul edilen “arpa; arpa payı/tayını” anlamındaki kelime, metnimizdeki gibi nadiren ŠE.PAD şeklinde geçmektedir. Bu ifadenin ardından yukarıda da belirttiğimiz gibi arpanın ölçüldüğü kabın hacmi (*ina* GIŠ.BÁN *ša* X *qa*) hakkında bilgi verilir ancak takip eden işaretleri (EN ŠÚ GAR) herhangi bir ölçü birimiyle bağdaştıramadık. Hububat borcu metinlerinde ya da diğer borç senetlerinde bu kısmı anlamamıza yardım edecek benzer bir örnek ile karşılaşmamaktayız. Buradaki işaretleri EN-šú GAR “(1 eşek yükü 5 *sāt* arpanın) sahibi koydu” ya da “sahibi tarafından konulan (1 eşek yükü 5 *sāt* arpa)” şeklinde değerlendirdiğimizde ise maskülen enklitik şahıs elemanı -šú, feminen bir isim olan *kurummatu* “arpa” ile uyumsuzluk arz eder. Alternatif olarak *ina* X-šá “onun(borçlu kadının) ...-kabı ile ölçülen” şeklinde düşünülebilir ancak metinlerde bu durumu destekleyen bir geçiş bulunmamaktadır. İşaretleri, farklı okunuşları ve karşılıklarıyla değerlendirmeye çalışsak da tatmin edici bir çeviri elde edilememektedir. Dolayısıyla bu kısmın kâtip tarafından yanlış yazılmış olma ihtimali de düşünülebilir.

G.M. 302'de geçen Nabû-kāšir⁷ (borç veren) ve Kakkussu⁸ (şahit) isimleri ile başka belgelerde de karşılaşmaktayız. Aynı kimseler olup olmadıklarını anlamak için baba adı, nereli olduğu ve ismin geçtiği belgenin düzenlendiği tarih gibi bilgiler gerekmektedir. G.M. 302'de ise bu bilgilerin hiçbiri bulunmadığından şahıslar hakkında ilave bilgi veremiyoruz. Fakat Kral Sanherib'in Asur'da yeni inşa ettirdiği Akītu tapınağına personel olarak verdiği ve Raşappa'dan gelen insanların isimlerinin yer aldığı metinde⁹ hem Nabû-kāšir hem de Kakkussu'nun geçtiğini görüyoruz. Nabû-kāšir tapınak personeli, kâtip unvanıyla kayıtlı olan Kakkussu ise şahitler arasında yer almaktadır. Ancak Nabû-kāšir ve Kakkussu şahıslarının hem G.M. 302'de hem de SAA 12, 86'da birlikte geçmesi, aynı kişiler olduklarını söylemek için yeterli değildir. Aynı kimseler olduklarını varsayarsak, Nabû-kāšir Asur'daki Akītu tapınağında görevli olarak belki de tapınağın arpasını borç vermekte ve kâtip Kakkussu da hem belgeyi düzenlemekte hem de şahitlik yapmaktadır diyebiliriz. Bu durumda G.M. 302'nin yazıldığı zaman, kral Sanherib'in dönemi (M.Ö. 704-681) ve menşei de muhtemelen Asur şehri olurdu.

Hububat borcuyla ilgili belgelerde borcu veren ve alan kimseler çoğu zaman erkektir. Bildiğimiz kadarıyla borçlu kimseler içerisinde Atiya dışında ismiyle birlikte kaydedilmiş başka bir kadın yoktur.¹⁰ Bahianu'nun bir rahibeye (NIN.DIN-GIR.RA/entu) verdiği arpa borcunu içeren etiket,¹¹ bir kadının borç almasına dair bir diğer ünik belgedir. Borçlunun yazılı olduğu kısım (𐎶𐎢𐎵*𐎶.NIN*.DINGIR.RA) kısmen hasarlıdır ve eğer doğru okunduysa bir kadın, adı yerine unvanıyla kaydedilmiştir.

7 Heather Baker, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part 2: L-N*, Helsinki 2001, s. 839.

8 Heather Baker, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part 1: H-K*, Helsinki 2000, s. 597.

9 SAA 12, 86: st. 25'te Nabû-kāšir, st. 31'de Kakkussu geçmektedir bkz. Theodore Kwasman - Simo Parpola, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*, State Archives of Assyria, Volume VI, Helsinki 1991, s. 106.

10 Hububat borcuyla ilgili bir kadın adı ile karşılaşmak da SAA 6, 81 numaralı metinde *šakintu* (bir kadın yönetici) unvanlı Addati'nin 2 mina gümüşü Bibiya'ya borç verdiğini görüyoruz bkz. Theodore Kwasman - Simo Parpola, *a.g.e.*, s. 72. Ayrıca belgelerde isimi belirtilmeyen *šakintuların* borç verdiğine dair başka örnekler de bulunmaktadır: SAA 6, 84; 247 bkz. Kwasman - Parpola, *a.g.e.*, s. 73, 198; SAA 14, 471 bkz. Raija Mattila, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal Through Sin-šarru-iškun*, State Archives of Assyria, Volume XIV, Helsinki 2002, ss. 302-303. *šakintu* ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Saana Svärd, *Power and Women in the Neo-Assyrian Palace*, Helsinki University Print, Helsinki 2012, ss. 150-156.

11 Mattila, *a.g.e.*, s. 71.

Metnimizin 4. satırında geçen “hasatçı” ifadesi her etikette karşımıza çıkmamaktadır. Aramca etiketlerde de görünebilen bu ifadeyle borçlunun hasat zamanında borç veren kimsenin tarlasında çalışması için temin etmesi gereken işçi/hasatçı sayısının belirtildiği kabul edilmektedir.¹² Arpa borcu ile ilgili olan ND 5465 numaralı etiketteki “O bir hasatçı verecek.” ve ND 5469’da geçen “Hububatı harman yerinde, hasatçıları hasatta verecekler.” cümleleri, bu düşünceyi doğrular.¹³ Borç miktarı olan eşek yükü sayısı ile temin edilecek hasatçı sayılarına baktığımızda aralarındaki orantı dikkat çekmektedir. Bu orantıya göre 1 eşek yükü hububatın karşılığı 1 hasatçıdır. Ancak 50 hasatçıya 10 eşek yükü veya 1 hasatçıya 6 eşek yükü hububatın verildiği örnekler de vardır.¹⁴ Hatta metnimizde de 1 eşek yükü 5 *sāt*¹⁵ için 1 hasatçı istenmektedir. Radner, hasatçı için ND 2083 nolu etikette kesirli sayı geçtiğini belirtmektedir. Yazar aynı durumun Eski Babil Dönemi metinlerinde de görüldüğünü ve Stol’un bu kesirli sayıları hasatçıların çalışması için hesaplanan gün şeklinde değerlendirdiğini söylemektedir.¹⁶

Burada ele aldığımız G.M. 302 müze envanter numaralı metin, tarihleme için gerekli olan *līmu* ismini sunmaz. Fakat büyük olasılıkla çoğu Yeni Asurca ve Aramca etiket gibi M.Ö. 7. yüzyılda meydana getirilmiştir. Bu belge, borçlu olarak bir kadın adının ilk kez kaydedilmesi bakımından üniktür. Hatta Atiya ismiyle de daha önce karşılaşmamaktayız. Hangi arşive ait olduğunu tespit edemediğimiz etiketin dikkat çeken bir diğer yönü, birinci satırın sonunda geçen ve bu tür belgelerde daha önce hiç görünmeyen bir ifadeyi barındırıyor olmasıdır.

12 Postgate, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, s. 44; Lipiński, *a.g.e.*, s. 261.

13 Parker, *a.g.m.*, s. 134 vd.

14 Karen Radner, “Erntearbeiter und Wein. Neuassyrische Urkunden und Briefe im Louvre”, *State Archives of Assyria Bulletin*, S. 11 (1997), s. 15.

15 Genel olarak hacim ölçüleri arasındaki oran şöyle bilinir: 1 *enāru* = 10 *sātu* = 100 *qū*. Fakat Yeni Asurca belgelerden *sātu* ile *qū* arasındaki oranın her zaman 1/10 olmadığı anlaşılmaktadır bkz. Salvatore Gaspa, “Vessels in Neo-Assyrian Documents Capacity Measures and Listing Conventions”, *State Archives of Assyria Bulletin*, sy. 16 (2007), s. 172.

16 Radner, *a.g.m.*, s. 15.

KAYNAKLAR

- Baker, Heather, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part 1: H-K*, Helsinki 2000.
- Baker, Heather, *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire, Volume 2, Part 2: L-N*, Helsinki 2001.
- Fales, F. Mario, *Aramaic Epigraphs on Clay Tablets of the Neo-Assyrian Period*, Università degli Studi "La Sapienza", Rome 1986.
- Gaspa, Salvatore, "Vessels in Neo-Assyrian Documents Capacity Measures and Listing Conventions", *State Archives of Assyria Bulletin*, S. 16 (2007), ss. 145-184.
- Kataja, Laura - Whiting, Robert, *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period*, State Archives of Assyria, Volume 12, Helsinki 1995.
- Kwasman, Theodore - Parpola, Simo, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part I: Tiglath-Pileser III through Esarhaddon*, State Archives of Assyria, Volume 6, Helsinki 1991.
- Lipiński, Edvard, *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics, Volume III: Ma'lānā* (OLA 200), Leuven 2010.
- Mattila, Raija, *Legal Transactions of the Royal Court of Nineveh, Part II: Assurbanipal Through Sin-šarru-iškun*, State Archives of Assyria, Volume 14, Helsinki 2002.
- Parker, Barbara, "Nimrud Tablets, 1956: Economic and Legal Texts from the Nabu Temple", *Iraq*, C. 19/S. 2 (1957), ss. 125-138.
- Ponchia, Simonetta, "Neo-Assyrian Corn-Loans: Preliminary Notes", *State Archives of Assyria Bulletin*, S. 4 (1990), ss. 39-60.
- Postgate, J. Nicolas, "Neo-Assyrian Private Archive Texts from the Seventh Century B.C. Primarily from Nimrud", eds. Ira Spar and Eva Von Dassow (with contributions by J.N. Postgate and L.B. Bregstein), *Cuneiform Texts in the Metropolitan Museum of Art, Volume III. Private Archive Texts From The First Millennium B.C.*, New York 2000, ss. 3-13.
- Postgate, J. Nicolas, *Fifty Neo-Assyrian Legal Documents*, Warminster 1976.

Radner, Karen, “Erntearbeiter und Wein. Neuassyrische Urkunden und Briefe im Louvre”, *State Archives of Assyria Bulletin*, S. 11 (1997), ss. 3-29.

Svärd, Saana, *Power and Women in the Neo-Assyrian Palace*, Helsinki University Print, Helsinki 2012.

EK

G.M. 302¹⁷

17 Metnin kopyası Dr. Faruk Akyüz tarafından yapılmıştır.

Arkeolojik Verilere Göre Doğu Trakya Kuzey Yolu*

Ergün Karaca**

Öz

Küçük Asya ile Avrupa arasında geçiş noktası konumundaki Doğu Trakya, her iki kıtadan gelen yolların geçiş ve birleşme yeri olmuştur. Kuzey Yolu, bölgeden geçen Via Egnatia ve Via Militaris ile birlikte üç ana yoldan biridir. Pontos Euksenos (Kara-deniz)'in batısı veya kuzeyine ya da tam tersi buradan Küçük Asya'ya doğru yapılan seferlerde MÖ 6. yüzyıldan MS 19. yüzyıla kadar tüm kara orduların kullandığı güzergâh olmuştur. Buna karşın Kuzey Yolu'nun güzergâhı üzerindeki arkeolojik veriler diğer yollar kadar değerlendirilmemiştir. Bu makalede arazi çalışması sırasında tespit edilen ve incelenen başta Kurtdere Köprüsü olmak üzere köprü, yol kalıntısı ve mil taşı kullanılarak Kuzey Yolu'nun Doğu Trakya Bölgesi içindeki güzergâhı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Kuzey Yolu'nun güneyindeki Via Militaris ile kuzeyindeki Salmy-dessos kenti ile bağlantı sağlayan yollar arkeolojik verilere göre değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antik Çağ'da Ulaşım, Mil taşı, Tabula Peutingeriana, Köprü.

* Bu çalışma Trakya Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (TÜBAP) tarafından TÜBAP -2018/119 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir. Makalede kullanılan harita ve fotoğraflar aksi belirtilmediği sürece tarafıma aittir. Ayrıca metinde kullanılan bilgiler, tarafımda 2014 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ve Kırklareli Müzesi'nin denetiminde gerçekleştirilen yüzey araştırmasının verileridir.

** Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Edirne/TÜRKİYE, ergunkaraca@trakya.edu.tr ORCID: 0000-0002-0270-3258
Makale Gönderim Tarihi: 02.05.2018 - Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

The North Road of Eastern Thrace according to Archeological Data

Abstract

East Thrace, which is the transition point between Asia Minor and Europe, has become the transit and the junction point of roads from both continents. The North Road is one of three main roads with Via Egnatia and Via Militaris that pass through the region. This region is the route that all armies used between the 6th century B.C. and the 19th century A.D. in expeditions from Asia Minor to the west or north of the Pontus Euksinus (the Black Sea) or vice versa. However, the archaeological data found on the route to North Road were not studied as much as those of the other roads. In this article, efforts were made to locate the route of the North Road in the Eastern Thrace Region by using, primarily the Kurtdere Bridge, and remains of bridges, roads, and milestones found and studied during fieldwork. Also, the roads connecting Via Militaris to the south of the North Road and the Salmydessos to the north of the North Road were evaluated according to the archaeological data.

Keywords: Transportation in the Antique Age, Milestone, Tabula Peutingeriana, Bridge.

Giriş

Antik Çağ yolları ticaret, haberleşme ve seferlerde iklimden etkilenmeden hızlı ilerleme açılarından önemlidir. Roma İmparatorluğu'na kadar doğal vadi geçitleri ve ahşap köprülerden oluşan yollar için yüzey şekillerine çok müdahale edilmemiştir. Sınırları genişleyen Roma İmparatorluğu, orduyu hızlı sevk edebilmek ve barış zamanında başkent ile eyaletler arasındaki iletişim için yol mühendisliğini önemsemiştir. Bu nedenle ordu birliklerinde köprü ve yol yapımında uzman askeri mühendisler istihdam edilmiştir. Yumuşak zeminlerde taş döşemeler ile inşaat teknolojisinin gelişmesiyle taş köprüler yapılmış ve mesafeyi gösteren mil taşları (*miliaria*) dikilmiştir.

Doğu Trakya'daki Ana Yollar

Küçük Asya ile Avrupa arasında geçiş noktası konumundaki Doğu Trakya, batı, kuzeybatı ve kuzeyden gelen yolların geçiş ve birleşme yeri olmuştur. Doğu Trakya'da üç ana yol ile bunlar arasında bağlantı sağlayan ara yollar bulunmakta-

dır. Doğu Trakya'dan geçen ana yolar; *Via Egnatia*, *Via Militaris* / *Via Traiana* (Ordu Yolu), Sahil Yolu ve Kuzey Yolu'dur.

Bu yolların en ünlüsü, Adriatik Denizi (Mare Adriaticum)'nin doğu kıyısındaki Dyrrhakhion (Durrës) ve Apollonia kentlerinden başlayarak doğudaki Byzantion/Konstantinopolis (İstanbul) kentinde sona eren ve bölgenin güneyi boyunca uzanan batı-doğu doğrultulu *Via Egnatia*'dır¹. Singidunum (Belgrad)'dan başlayıp, Hadrianopolis (Edirne) üzerinden, kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu bölgenin ortasından geçerek Perinthos'ta *Via Egnatia* ile birleşen *Via Militaris* veya *Via Traiana* (Ordu Yolu)'dur². Kuzey Yolu ise, Kimmeria (Kırım)'dan başlayıp Trakya'nın Pontos Euksenos (Karadeniz) kıyısını takip ederek Apollonia Pontike (Sozopol) üzerinden Byzantion/Konstantinopolis'e ulaşan Sahil Yolu'dur³. Bölgenin bir diğer önemli ve bu çalışmanın konusunu oluşturan yolu ise, "Kuzey Yolu"dur⁴ (**Harita 1 ve 2**).

- 1 *Via Egnatia* ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Işık Şahin, "Roma Yolu "Via Egnatia", Sibel Turan (ed.), *Keşan Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri, 15-16 Mayıs 2003*, İstanbul 2006, ss. 70-74, Mustafa Hamdi Sayar, "Via Egnatia on Eastern Thrace", *Via Egnatia Revisited. Common Past, Common Future with the Lectures of the Conference of February 2009*, Driebergen 2010, ss. 43-44, Anna Avramea, "MÖ. 2. Yüzyıl İle MS. 6. Yüzyıl Arasında *Via Egnatia*'nın Güzergâhı ve İşlevi", *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 3-7, Andreas Kuelzer, "The Byzantine Road System in Eastern Thrace", *Byzantinische Forschungen*, Cilt: 30, 2011, s. 181, David H. French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Vol.: 3 Fasc. 3. 1, British Institute at Ankara (Electronic Monograph 1), Ankara 2012, Ergün Karaca, *Milattan Önce Birinci Binde Doğu Trakya*, Homer Yayınları, İstanbul 2019, ss. 36-37. *Via Egnatia Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde "Sol Kol"* adıyla kullanılmaya devam edilmiştir. Bkz. Halime Doğru, *XIII.-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli'de Sağ Kolunun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Közluca Kazası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000, s. 32.
- 2 Konstantin Yosif İreçek, *Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu*, Çev. Ali Kemal Balkanlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, Karaca, *a.g.e.*, ss. 37-38. Osmanlı imparatorluğu Dönemi'nde "*Orta Kol*" veya "*İstanbul Yolu*" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kuelzer, *a.g.e.*, s. 181; Doğru, *a.g.e.*, s. 32.
- 3 Tabula Peutingeriana'da Sahil Yolu üzerinde Philias ve Scyllam ara istasyonların olduğu gösterilmiştir. Bu yol haritada da olmasına karşın varlığı konusunda şüpheler vardır. Yol güzergâhının coğrafyasına bakıldığında, Astikus Dağı'nın kıyıya dik olduğu, kıyıdan uzaklaştığı alanlarda ise longoz ormanları ve genelinde yoğun ormanlarla kaplı olduğu görülür. Bu durumda antik çağ teknolojisi ile bu yolu işlevsel hale getirmek ve bunu sürekli açık halde tutmak zor ve masraflıdır. Ayrıca bu yolu yapmak için büyük teknolojik makinelere ihtiyaç duyulduğunda Antik Çağ teknolojisi bunu yapmak pek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte, Tunç Çağı'ndan beri kullanıldığı bilinen, kıyıyı takip eden deniz yolunun bu güzergâhtan daha ekonomik ve kısa olması da bu yola ihtiyacı azaltmaktadır.
- 4 Mitko Madzharov, *Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace*, Faber Yayınevi, Veliko Tarnovo 2009, s. 184, Karaca, *a.g.e.*, ss. 38-39. Osmanlı imparatorluğu Dönemi'nde "*Sağ Kol*" veya "*Kırım-Karadeniz Ticaret Yolu*" olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız Sema Altuhan, "XVIII. yy'da Silistre Eyaletinde Ha-

Kuzey Yolu

Doğu Trakya'nın önemli yollarından biri durumundaki Kuzey Yolu'nun tam güzergâhı hakkında, *Tabula Peutingeriana* haritası haricinde bilgi bulunmamaktadır (**Harita 2⁵**). Genel olarak tanımlanacak olursa Byzantion/Konstantinopolis'den başlayan bu yol, önce kuzeybatı daha sonra ise kuzeye dönerek Astikus (Istranca/Yıldız) Dağı'nı aşar, Pontos Euksenos kıyısı takip ederek İstros (Tuna) Nehri ve onun ilerisine Kırım (Kimmeria)'a kadar devam eder.

Kuzey Yolu'nun Roma İmparatorluk Dönemi öncesi güzergâhı hakkında ne yazık ki çok fazla arkeolojik veriye sahip değiliz. Buna karşın antik yazarların, bölgeden geçen orduların izledikleri güzergâhlar hakkında fazla detaya girmeden verdikleri bilgiler ile Roma İmparatorluk, Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerine ait yol kalıntıları, köprüler ve mil taşları sayesinde önceki dönemlerin güzergâhı hakkında bilgi sahibi olunmaktadır.

Bu güzergâh hakkında ilk bilgiyi Herodotos'dan almaktayız. Herodotos, Pers Kralı I. Dareios'un MÖ 513 yılındaki İskit Seferi'ni anlatırken kralın geçtiği güzergâh hakkında genel bilgi vermiştir⁶. Bosphoros Thrakios (İstanbul Boğazı)'dan Doğu Trakya'ya geçen I. Dareios, Astikus Dağları'nın güney etekleri boyunca bölgenin içinde ilerlemiş; daha sonra Astikus'un yükseltilsinin azalmaya başladığı batıdan, Tanzos (Tunca) Vadisi'ni izleyerek kuzeye doğru, İstros Nehri'ne doğru seferine devam etmiştir. Herodotos, I. Dareios'un Trakya topraklarına girdikten sonra Tearos Nehri'nin⁷ kaynaklarında üç gün dinlendiğini, şifalı sıcak ve soğuk su kaynaklarının bulunduğu bu yeri beğenen kralın buraya bir sütun diktirdiğini de belirtir⁸. Herodotos, aynı seferden bahsederken Pontos Euksenos kıyısındaki Apollonia Pontike ile Propontis (Marmara) Denizi kıyısında ve Perinthos (Mar-

berleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 18, 2005, ss. 1-20.

5 Tabula Peutingeriana için <https://www.tabula-peutingeriana.de/index.html> adresinden faydalanılmıştır.

6 Karaca, *a.g.e.*, s. 38.

7 Mustafa Hamdi Sayar, Herodotos'un ve MS 19. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların değerlendirilmesiyle Poyraç Deresi'nin Kontadestos, Kaynarca Deresi'nin ise Tearos olması gerektiğini belirtmiştir. Mustafa Hamdi Sayar, "Kırklareli'nde Persler: Dareios'un Kırklareli Üzerindeki Seferi", *Yıldız Dağları ve Yakın Çevresi Tarih Araştırmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, ss. 42-43.

8 Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV, ss. 89-91.

mara Ereğlisi) yakınlarındaki Heraion (Karaevlialtı) kentinin tam ortasında, her iki kente de iki günlük mesafede olduğu bilgisini verir⁹.

Kesin bilgilere ulaşılamasa da bu güzergâhı kullanan bir diğer kişinin Makedonia Kralı II. Philippos olduğu düşünülmektedir. II. Philippos, Perinthos ve Byzantion'u uzun süredir kuşatırken MÖ 339 yılında krallığının kuzeydoğusunda, İstros Nehri'nin Pontos Euksenos'a döküldüğü yerde bulunan İskitler'in sorun çıkarmaları üzerine bu iki kent üzerindeki kuşatmayı kaldırmış ve buradan doğrudan kuzeye, İskitler üzerine sefere çıkmıştır¹⁰. Kaynaklar, II. Philippos'un sefer güzergâhı hakkında bilgi vermemelerine karşın, Perinthos ve Byzantion'dan kuzeye doğru hareket eden kral, olasılıkla Pers Kralı I. Dareios'un gittiği yolu izlemiştir¹¹. Daha sonra ise Hellenistik Dönem'in önemli krallarından ve Doğu Trakya'da hüküm süren Lysimakhos, MÖ 313/2 yılında kendisine isyan eden Pontos Euksenos'un batı kıyısındaki Kallatis (Mankalya), İstros (İstria) ve Odessos (Varna) gibi kentler üzerine yaptığı seferlerde de Astikus Dağı'nı aşmak için bu güzergâhı kullanmış olmalıdır¹².

Büyük askeri seferler vasıtasıyla genel olarak bildiğimiz bu güzergâh, ancak Roma İmparatorluk Dönemi'nde tam anlamıyla bir yol halini almıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde güzergâhı netleşmeye başlayan Kuzey Yolu, Tabula Peutingeriana'ya işlenmiştir. Böylece Kuzey Yolu üzerinde konaklama yerleri ve olasılıkla mesafe gösteren miltaşlarının yerleştirildiği bir yol haline gelmiştir.

Tabula Peutingeriana'da görüldüğü üzere, İstros Nehri'nin Pontos Euksenos'a döküldüğü yerin güneyindeki Salsovia'dan başlayan yol, kıyıyı izleyerek Ad Stoma, Histriopolis, Tomis (Köstence), Callatis, Trissa, Bizone, Dyosinopoli, Odessos, Erite, Templo Iovis, Mesembria (Nesebar), Ancialis (Pomorie)'ye gelir. Ancialis'den sonra kıyıdan ayrılan yol iç kısımdaki Pvdizo'ya ulaşır. Haritaya göre, Pvdizo'dan sonra olasılıkla Ergienes (Ergene) Nehri'ni geçen yol, güneydoğuya doğru Vt Svrgas/Utsurgae, Perinthos'dan gelen ara yol ile birleşme noktası olan Cenopvrio/Caenophrurium'a gelir. Buradan Küçükçekmece Gölü'nün kuzeyindeki bu yol güzergâhının son istasyonu Melantiana'dan geçerek Rhegion

9 Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV, s. 90.

10 Marcus Iulianus Iustinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, IX. 2; James R. Ashley, *The Macedonian Empire, The Era of Warfare under Philip II and Alexander the Great, 359-323 B.C.*, McFarland Yayınevi, Londra 1998, ss. 148-149; Zosia H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace, Orpheus Unmasked*, Oxford Üniversitesi Yayınları, Oxford 2008, s. 237, Karaca, *a.g.e.*, s. 38.

11 Madzharov, *a.g.e.*, s. 185; Martin Gyuzelev, *The West Pontic Coast between Emine Cape and Byzantion during the First Millennium BC*, Lotus Yayınevi, Burgaz 2008, s. 72.

12 Madzharov, *a.g.e.*, ss. 72-73, Karaca, *a.g.e.*, s. 38.

(Küçükçekmece) yerleşimi civarında Via Egnatia ile birleşerek doğuya doğru devam eder ve Konstantinopolis’de sona erer (**Harita 2**).

Yol mühendisliği ve teknolojisi Roma İmparatorluğu Dönemi’nden sonra Doğu Roma ve Osmanlı İmparatorlukları dönemlerinde de çok fazla değişmediğinden, güzergâhlar hemen hemen aynı kalmıştır¹³. Roma İmparatorluğu Dönemi’ndeki Kuzey Yolu’nun güzergâhı, daha sonraki dönemlerde de hiç değişmeden kullanılmış olmalıdır.

Kimmeria (Kırım)’dan başlayıp Pontos Euxenos’un batı kıyısını takip ederek Tomis (Köstence), Odessos (Varna), Ancialis, Apollonia Pontike ve Burgaz Körfezi’nin güneybatısında bulunan Pudizo’da diğer yollar ile birleşir. Buradan güneye doğru ve Ut Sargas (olasılıkla Malko Tarnova) yerleşimlerini geçtikten sonra Rezerve Deresi’ni¹⁴ ve Astikus Dağı’ni aşarak Doğu Trakya Bölgesi’ne girer. Buradan Herakleia (Kırk-Kilise/Kırklareli) civarından¹⁵ güneydoğuya doğru Gehenna (Kaynarca), Brysis (Pınarhisar), Bizye (Vize), Utsurgae, Strantz (Binkılıç), Makra Teiche (Gümüşpınar), Ad Statuas (olasılıkla İnceğiz¹⁶), Cenopurio (Küçükisinekli), Melantiada (Yarımburgaz¹⁷)’dan sonra

- 13 Doğu Trakya’nın yollarına bakıldığında günümüzde de İstanbul’dan başlayan devlet yolu Çatalca, Saray, Vize, Pınarhisar üzerinden Kırklareli’ye ulaşır. Yol buradan ikiye ayrılarak, batıya doğru Edirne’ye, kuzeye doğru ise, Demirköy üzerinden Bulgaristan’a doğru devam eder.
- 14 Rezerve Deresi’nin üzerinde, İncesirt Köyü sınırları üzerinde Osmanlı Dönemi’ne tarihlenen taş köprü kalıntısı bulunmaktadır. Bkz. dipnot 37.
- 15 Kırklareli, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde (18. yüzyıl) menzil olarak kullanılmıştır. Bkz. Altuhan, *a.g.e.*, ss. 1-20.
- 16 İrecek, İnceğiz’in Ad Statuas olabileceğini belirtmektedir. Bkz. İrecek, *a.g.e.*, 49. İnceğiz’in yaklaşık 2,5 km kadar batısındaki Maltepe’de yapılan kurtarma kazısında Roma ve Doğu Roma İmparatorlukları dönemlerine tarihlenen bir yerleşim ve nekropol alanı bulunmuştur. Maltepe yerleşimi için bkz. Alpay Pasinli-Turan Gökyıldırım vd., “İnceğiz-Maltepe Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı”, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1994, ss. 339-356; Alpay Pasinli-Turan Gökyıldırım vd., “İnceğiz-Maltepe Nekropolü 1993 Yılı Kurtarma Kazısı”, *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1995, ss. 345-364; Alpay Pasinli-Turan Gökyıldırım vd., “Çatalca-İnceğiz Köyü Maltepe Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazısı”, *VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1996, ss. 205-219; Alpay Pasinli-Turan Gökyıldırım vd., “Çatalca-İnceğiz Köyü Maltepe Nekropolü 1995 Yılı Kurtarma Kazısı”, *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1997, ss. 77-88.
- 17 Yarımburgaz civarında, Küçükçekmece Gölü’nün kuzeyinde bulunan Nakkaş/Menekşe Deresi üzerindeki Roma Köprüsü ile aynı gölün hemen kuzeyinde yer alan Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ne ait Odabaşı Köprüsü bu güzergâhı göstermesi açısından önemlidir. Her iki köprü hakkında bilgi için bakınız Binnur Kırış-Burcu B. Cantımur-Mevlûde Kaptı, “Tarihi Kâgir Köprülerde Koruma Yaklaşımlarının İrdelenmesi: Menekşe/Nakkaş (Roma) Köprüsü, Odabaşı Köprüsü ve Ferhatpaşa Köprüsü”, *5. Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, Erzurum 2015, ss. 435-443. Bu güzergâh Küçükçekmece Gölü’nün doğu ve kuzeyinden, Çatalca, Vize, Pınarhisar ve Kırklareli üzerinden Edirne’yi geçip buradan sonra kuzeye veya batıya yönelerek asıl hedeflerine doğru seferlerine devam etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

Via Egnatia ile birleşir ve sonra doğuya doğru devam ederek Byzantion/Konstantinopolis'e ulaşır¹⁸.

Astikus Dağları üzerinden geçen bu yol ile ilgili ikinci bir güzergâh ise, dağın batısından, Tanzos Vadisi boyunca devam eden yoldur. Bu güzergâh, Ancialis'den batıya doğru Aqvis Calidis (Banevo) üzerinden devam eder, Cabilis (Kabile/Yanbol)'de ikiye ayrılır. Güneye doğru devam eden yol, Astikus Dağı'nın yükseltisinin azaldığı ve Tanzos Nehri'nin oluşturduğu doğal geçitten geçer. Astikus Dağı'nı aştıktan sonra bu yolda biri güneye Hadrianopolis'e doğru, diğeri ise doğuya doğru iki kola ayrılır. Doğuya doğru ayrılan yol, Skopelos/Polos (Yoğuntaş¹⁹) ve Petra (Kayalı²⁰) üzerinden geçerek Herakleia civarında Ut Surgas'dan gelen yol ile birleşir²¹ (**Harita 3**).

Kurtdere Köprüsü ve Yol Kalıntısı

Yukarıda da belirtildiği üzere Kuzey Yolu için, Tabula Peutingeriana ile daha sonraki Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerine ait yerleşim ve kaynaklara göre güzergâh verilmeye çalışılmıştır. Astikus Dağı'nın güney eteklerinde yer alan Brysis, Bizye, Skopelos/Polos gibi kale kalıntıları bu güzergâhın oluşturulmasında belirleyici olmuştur. Ancak yol güzergâhını net şekilde gösteren köprü ve yol kalıntısı gibi arkeolojik veriler çok fazla karşımıza çıkmamaktadır. Bu nedenle Kırklareli Merkez İlçe ile Pınarhisar ilçelerinin birleştiği, Üsküp Beldesi'nin sınırları içerisindeki Kurtdere Mevkii'nde bulunan köprü ayrı bir önem taşımaktadır (**Harita 3**).

Kurtdere Köprüsü, kuzey-güney istikametinde akan, ancak yazın kuruyan Kurt Deresi üzerinde inşa edilmiştir²² (**Resim 1**). Doğu-batı yönlü, tek kemerli köprünün inşa yeri kayalık olduğundan, kemer ayakları için temel açılmamış, ayakları oluşturan taş bloklar, doğrudan anakaya üzerine açılmış yuvalara oturtul-

Mehmet Yaşar Ertaş, "Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devletinde Yol Sistemi", *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2011, s. 632.

18 Kuelzer, *a.g.e.*, s. 184, Madzharov, *a.g.e.*, ss. 198-200, Fig. 67 ve 68, Karaca, *a.g.e.*, s. 39.

19 Yoğuntaş, Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'nde *Skopelos*, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde ise *Polos* adı kullanılmış, 1960'larda ise, bugünkü adı verilmiştir. Bkz. Nazif Karaçam, *Efsaneden Gerçeğe Kırklareli*, Kırklareli Belediyesi Yayını, Kırklareli 1995, ss. 503-504.

20 Kayalı, Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi'nde *Petra*, Osmanlı Dönemi'nden 20. yüzyılın ortalarında kadar ise *Bedre* adı ile anılmıştır. Bkz. Karaçam, *a.g.e.*, s. 506.

21 Kuelzer, *a.g.e.*, s. 183, Madzharov, *a.g.e.*, s. 200, Fig. 67 ve 68.

22 Köprü Koordinat: Doğu: 35536554, Kuzey: 4616342.

muştur (**Resim 2**). Bu nedenle doğudaki ayak, batıdakinden daha aşağıya doğru inmektedir. Blok taşlarla kemer yan duvarları yapıldıktan sonra, bu kısmın içi moloz taş ve kireç harcı karışımından oluşan *opus caementicium* ile doldurulmuştur. Blok taşların birbirleriyle bağlantısında sadece kireç harcı kullanılmıştır. Köprü'nün güney tarafında kemer bütünlüğü korunurken, kuzey tarafı define arayıcıları tarafından tahrip edilmiştir²³.

Köprü'nün doğu tarafında, köprüden başlayarak yer yer tahrip olmasına karşın taş döşeli yaklaşık 3-3,5 m genişliğindeki yol Hacıfaklı-Kaynarca yol ayrımına kadar devam etmektedir (**Resim 3**). Bu yol ve köprü'nün batısındaki yol günümüzde köylüler tarafından Kaynarca-Üsküp arasında kullanılmaya devam edilmektedir. Yol, iki yerleşim arasında yaklaşık olarak 10 km'lik bir güzergâh oluşturmaktadır.

Kurtdere Köprüsü, inşaat tekniği, kullanılan malzeme ve kemer tekniğine göre Roma İmparatorluk Dönemi'nde inşa edilmiştir. Hâlâ bütünlüğünü koruyan köprü son yıllara kadar işlevini sürdürmüştür.

Erenler Yol Kalıntısı

Pınarhisar'a bağlı Erenler Köyü'nün ve Tavşantepe Kalesi şeklinde adlandırılan tepenin kuzeybatısında, kayalık alanda yaklaşık 120 cm'lik dingil genişliğine sahip, izlere göre en az dört farklı kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu teker izlerine rastlanmıştır²⁴ (**Harita 3, Resim 4**). Antik Çağ'da yol güzergâhında, çamurda araçların saplanmaması için imkânlar dâhilinde kayalık alanlar tercih edilmesinden dolayı Erenler yolu, tepenin güneyindeki toprak alan yerine zemini sert olması dolayısıyla kayalık kuzeyinden geçirilmiştir.

Uçmakedere Köprüsü

Kuzey Yolu güzergâhındaki bir diğer köprü ise, Uçmakedere Köprüsü'dür. Köprü, Vize kent merkezinin yaklaşık 2 km kadar kuzeybatısında Uçmakedere Mevkii'nde, modern Vize-Kırklareli karayolunun yaklaşık 60 m kadar kuzeydoğusunda yer alır²⁵ (**Harita 3**).

23 Mevcut duruma göre Kurtdere Köprüsü, 4,90 m genişliğe, 10 m kadar uzunluğa sahiptir. Köprü'nün kemer genişliği 3,60 m ve dere tabanından yüksekliği 3,45 m'dir. Köprü, kaçak kazı yapanlar tarafından ağır şekilde tahrip edilmektedir. Özellikle köprü'nün kuzey kısmı yıkılmış, batıdaki ayağın oturduğu ana kaya define olduğu gerekçesi ile derin şekilde kazılmıştır.

24 Yol kalıntısı Koordinat: Doğu: 35547111, Kuzey: 4609065.

25 Köprü Koordinat: Doğu: 35561540, Kuzey: 4604773.

Köprü, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu akan Uçmakedere üzerinde, kuzey-batı-güneydoğu doğrultulu olarak inşa edilmiştir. Kesme taşlardan yapılan köprünün iç kısmı moloz taş ve harç karışımı ile doldurulmuştur. Kemer başlangıcı (kemer yastığı) kısmından itibaren kemer kısmı yıkılan köprünün daha sonra üzerine demir profiller döşenerek düz şekilde 1960'lı yıllara kadar kullanımına devam edilmiştir²⁶ (**Resim 5**).

Köprü, taş işçiliği ve yapım tekniğine göre Geç Roma İmparatorluğu veya Osmanlı İmparatorluğu dönemlerine ait olmalıdır. Ancak Kuzey yolu ana arteri düşünüldüğünde, bu köprünün ilk kez Roma İmparatorluğu Dönemi'nde inşa edildiği ve daha sonrasında Geç Roma İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde onarıldığı veya tekrar yapılarak kullanımına devam edildiği tahmin edilmektedir²⁷.

Kuzey Yolu ile Via Militaris'i Birleştiren Ara Yollar

Doğu Trakya'yı güneydoğu-kuzeybatı şeklinde kat eden Kuzey Yolu, bölgeden geçen diğer yollar, Via Militaris ve çevresindeki kentlerle de ara yollar vasıtasıyla bağlantılıdır.

Edirne'nin kuzeyinde iki adet mil taşı bulunmuş ve Edirne Arkeoloji Müzesi'nde korumaya alınmıştır. Hasanağa ile Sinanköy (Pravadi) arasında bulunan mil taşı MS 194-209 yıllarına, Süloğlu Barajı'nda bulunmuş mil taşı ise MS 337-350 yıllarına tarihlenmiştir²⁸. Bu mil taşı, Hadrianopolis'den Tanzos Vadisi boyunca kuzeye giden yolu göstermesi açısından oldukça önemlidir²⁹ (**Harita 3**).

Kırklareli merkezi ile Babaeski arasında, Şeytan Deresi Vadisi'ndeki Değirmencik Köyü'nün kuzeyinde, Dutlubahçe Mevki'ndeki Hamam Deresi üzerinde

26 Mevcut haliyle köprünün ayaklar arasındaki açıklığı yaklaşık 260 cm, genişliği yaklaşık 630 cm ve yüksekliği ise yaklaşık 3,40 cm'dir.

27 Vize'de bulunmuş bir yazıtta, Bizans İmparatoru V. Konstantin (MS 741-775) tarafından Vize ile Kırklareli arasında bulunan bir köprünün MS 773/74 tekrar yapılması için emir verdiği belirtilmektedir. Bu yazıtta belirtilen köprü, Uçmakedere Köprüsü olabilir. Yazıt hakkındaki bilgi için bkz. Kuelzer, *a.g.e.*, s. 184.

28 Hasanağa ile Sinanköy (Pravadi) arasında bulunan mil taşında "Uğurlu olsun! Arabistan, Adiabene, Büyük Parth, fatihi İmparator Septimius Severus Partinax'a ve Augustuslar Aurelius Antoninus'a ve Publius (Gatta)'a Hadrianopolisliğin şehri ... mil mesafede (dikirdi)" yazmaktadır. Süloğlu Barajı'nda bulunan mil taşında ise, "Efendilerimiz II. Konstantin, Kostas ve Constantius daima yenilmez Augustuslara ..." yazmaktadır. Her iki mil taşının bilgileri Edirne Arkeoloji Müzesi, eser sergi etiketlerinden alınmıştır. Bu mil taşları, Mustafa Hamdi Sayar tarafından yayına hazırlanmaktadır.

29 Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde de Edirne'den kuzeye, Yanbol'a doğru yapılan seferlerde Tunca Vadisi kullanılmıştır. Bkz. Doğru, *a.g.e.*, ss. 40, 44.

tek kemerli Eski Lefeci Köprüsü bulunmaktadır³⁰. Olasılıkla Roma İmparatorluk Dönemi'nde yapılan köprü, sonraki dönemlerde tadilat görenek günümüze kadar kullanıla gelmiştir (**Resim 6**). Bu köprü, Kuzey Yolu ve Via Militaris'i Kırklareli ile Babaeski (Burtudizon) hattında kuzey-güney yönlü olarak birleştiren yol üzerinde olmalıdır³¹ (**Harita 3**).

Kırklareli Arkeoloji Müzesi'nde, Vize'nin yaklaşık 7 km kadar güneyindeki Hasbuğa Köyü'nde bulunmuş mil taşı parçaları korunmaktadır. Bu mil taşının çok küçük bir parçası korunduğundan üzerindeki yazıttan anlamlı bir cümle çıkartılamamaktadır (**Resim 7**). Ancak harf karakterine göre olasılıkla Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen³² parçalar, Kuzey Yolu üzerinde bulunan Bizye ile Via Militaris yolu üzerinde bulunan Druzipara (Büyükkarıştran civarında) arasındaki bağlantı yolunu göstermesi açısından önemlidir (**Harita 3**).

Kuzey Yolu ile Kuzeyindeki Yerleşimlerle Bağlantı Sağlayan Ara Yollar

Vize'ye bağlı Akpınar Köyü'nün yaklaşık 3,5 km kadar kuzey doğusunda, Vize-Balaban yolunun kuzey kenarında "Yoltarla" olarak adlandırılan mevkiide anakaya üzerinde 120 cm ölçüsünde dingil genişliğinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu iki yol izi ile kenarlarında defineciler tarafından tahrip edilmiş kaya mezarları bulunmaktadır³³ (**Resim 8**). Yine bu yolun doğusunda Vize-Balkaya yolunun 250-400 m kadar güneyinde Küpler Mevkii'nde doğu-batı doğrultulu, dingil açıklığı 120 cm ölçüsünde bir yol bulunmuştur³⁴ (**Resim 9**). Bu yolun devamı tespit edilememiş olmakla birlikte, Vize-Balkaya-Aksicim üzerinden Kıyıköy'e ulaşan bugünkü köy yoluyla aynı güzergâhta olduğu açıktır. Bu tespit edilen yol kalıntıları, Kuzey Yolu'na bağlantılı Bizye ile Salmydessos (Medeia/Midyе/Kıyıköy)

30 Köprü Koordinat: Doğu: 35517939, Kuzey: 4606545. Köprü, yaklaşık 3,80 cm genişliğinde, 4,50 cm uzunluğunda ve kenar genişliği 350 cm'dir.

31 Eski Lefeci Köprüsü'nün yaklaşık 5 km kuzeyinde, Şeytan Deresi'nin doğu kıyısında Kanlıgeçit Mevkii'nde Kırklareli Müzesi tarafından yapılan çalışmada, MÖ 309-220 yılları arasına tarihlenen Lysimakheia (Bolayır) darbi sikkeler tespit edilmiştir. Sikkelerin etrafından yerleşim tespit edilememesi, olasılıkla bu güzergâhı kullanan kişiler tarafından bırakıldığı/düşürüldüğünü akla getirir. Sikkeler için bakımız Melih Arslan, "Kırklareli Müzesi'ndeki Asilbeyli Lysimachia Define-si", *Belleten*, Cilt: 72, Sayı: 263, Nisan 2008, ss. 5-52.

32 Mil taşının tarihlendirilmesindeki yardımları için Tuba Efendioğlu'na teşekkür ederim.

33 Yol kalıntısı Koordinat: Doğu: 35572144, Kuzey: 4606278.

34 Yol kalıntısı Koordinat: Doğu: 35574414, Kuzey: 4605917.

arasındaki yol olmalıdır (**Harita 3**). Bu yol aynı zamanda iç bölge ile bir liman kenti Salmydessos'u iç bölgeye bağlayan güzergâhta bulunmaktadır.

Geç Antik Çağ'da daha çok kullanıldığı düşünülen İslambeyli Demirköy yolu karşımıza çıkmaktadır. İslambeyli Köyü'nün kuzeyindeki Çilingir Deresi'nin üzerindeki köprü, tek kemerli sadece kuzey ve güneyde bulunan ayak kısımları korunmuş taş ve kireç harcı kullanılarak yapılmıştır³⁵. Köprü olasılıkla Doğu Roma İmparatorluğu veya Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde inşa edilmiş olmalıdır. Muhtemelen Poyralı civarından, Kuzey Yolundan ayrılan bu yol, İslambeyli Köyü'ndeki köprü geçilerek, Demirköy³⁶ üzerinden Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlenen Volçan Köprüsü³⁷ de düşünülecek olursa, bu hat Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde Astikus Dağı'nın kuzeyindeki Agathopolis (Ahtopol) ve Apollonia Pontike gibi yerleşimlere ulaşımı sağlayan kara yolu olmalıdır.

Sonuç

Bu makalede Kuzey Yolu üzerindeki Kurtderesi ve Uçmaktdere Köprüleri, Erenler yol kalıntısı; bu yolun tali yollarındaki Eski Lefeci ve İslambeyli köprüleri, Hasbuğa ve Hasanağa mil taşları ile Akpınar Köyü'ndeki yol izleri arkeolojik veri olarak ilk kez değerlendirmiştir. Kuzey Yolu, deniz yolu alternatifi bulunması nedeniyle Doğu Trakya'dan geçen üç ana yolun diğer ikisi kadar bilinmez. Buna karşın, MÖ 6. yüzyıldan MS 19. yüzyıla kadar tüm orduların kuzey (İstros veya Kimmeria'ya) veya ters yöndeki seferlerinde tek seçenekleri olmuştur. I. Konstantin'in Byzantion'u imarı ve ticaret yoluyla verimli Karadeniz'in kuzeyinden tarım ürünlerinin yeni başkent Konstantinopolis'e ulaşması bu yolun önem kazanmasının başlıca nedenlerindedir.

35 Köprü Koordinat: Doğu: 35552153, Kuzey: 4618500. Köprü'nün ayak açıklığı yaklaşık 4 m olup, genişliği 3 m'dir.

36 Demirköy ve çevresinin maden yatakları açısından önemli bir alan olması bu yolu gerekli kılmaktadır. Demirköy demir kaynakları için bakınız Zülküf Yılmaz-Ali Osman Uysal, "Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2003 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 6, 2006, ss. 53-66; H. H. Günhan Danışman-Fokke Gerritsen vd., "Demirköy-Samakocuk Iron Foundry: An Industrial Archaeology Project at an Ottoman Metal Workshop Complex in Thrace", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, Sayı: 10, 2007, ss. 91-110.

37 Boztaş ile İncesirt köyleri arasında, Rezve (Mutlu) Deresi üzerinde bulunan ve Geç Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlenen köprü, kesme taş ile üç kemerli yapılmış, 5 m eninde, 7-10 m kemer açıklığına sahiptir. Bkz. *Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri II*, Ankara 2014, s. 19.

KAYNAKLAR

- Altuhan, Sema, “XVIII. yy’da Silistre Eyaletinde Haberleşme Ağı: Rumeli Sağ Kol Menzilleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Cilt 18, Sayı 18, 2005, ss. 1-20.
- Archibald, Zosia H., *The Odrysian Kingdom of Thrace, Orpheus Unmasked*, Oxford Üniversitesi Yayınevi, Oxford 2008.
- Arslan, Melih, “Kırklareli Müzesi’ndeki Asilbeyli Lysimachia Definesi”, *Belleten*, Cilt: 72, Sayı: 263, Nisan 2008, ss. 5-52.
- Ashley, James R., *The Macedonian Empire, The Era of Warfare Under Philip II and Alexander the Great, 359-323 B.C.*, McFarland Yayınevi, Londra 1998.
- Avramea, Anna, “MÖ. 2. Yüzyıl İle MS. 6. Yüzyıl Arasında Via Egnatia’nın Güzergâhı ve İşlevi”, *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 3-7.
- Danışman, H. H. Günhan- Fokke Gerritsen- Mustafa Kaçar-Hadi Özbal- Rana Özbal- Gülsün Tanyeli-Ünsal Yalçın- Yılmaz Zülküf, “Demirköy-Samakocuk Iron Foundry: An Industrial Archaeology Project at an Ottoman Metal Workshop Complex in Thrace”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-AR)*, Sayı: 10, 2007, ss. 91-110.
- Doğru, Halime, *XIII.-XIX. Yüzyıllar Arasında Rumeli’de Sağ Kolunun Siyasi, Sosyal, Ekonomik Görüntüsü ve Kozluca Kazası*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, “Savaşlarla Şekillenen Yollar: Osmanlı Devletinde Yol Sistemi”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Bildirileri Kitabı*, Meta Basım Matbaacılık, İzmir 2011, ss. 625-652.
- French, David, H., *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, Vol.: 3 Fasc. 3. 1, British Institute at Ankara (Electronic Monograph 1), Ankara 2012.
- Gyuzelev, Martin, *The West Pontic Coast between Emine Cape and Byzantion during the First Millennium BC*, Lotus Yayınevi, Burgaz 2008.
- Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Yayınevi, İstanbul 1973.
- İreçek, Konstantin Yosif, *Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu*, (Çev. Balkanlı, Ali Kemal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

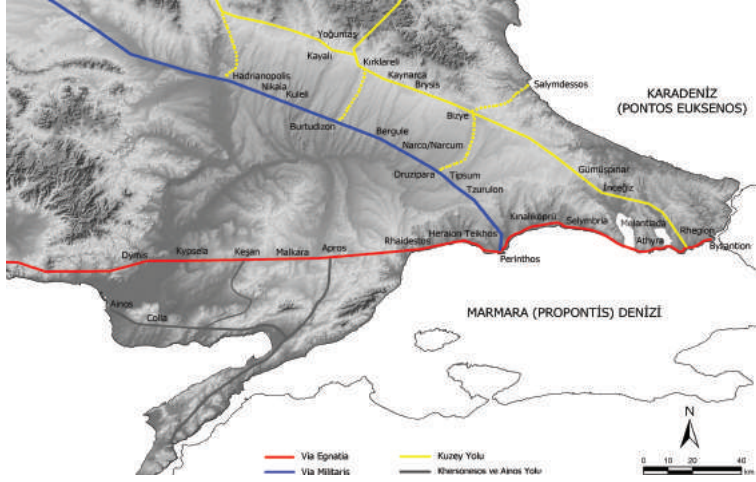
- Karaca, Ergün, *Milattan Önce Birinci Binde Doğu Trakya*, Homer Yayınları, İstanbul 2019.
- Karaçam, Nazif, *Efsaneden Gerçeğe Kırklareli*, Kırklareli Belediyesi Yayını, Kırklareli 1995.
- Kıraç, Binnur- Burcu B. Cantimur-Mevlüde Kaptı, “Tarihi Kâgir Köprülerde Koruma Yaklaşımlarının İrdelenmesi: Menekşe/Nakkaş (Roma) Köprüsü, Odabaşı Köprüsü ve Ferhatpaşa Köprüsü”, 5. *Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu*, Erzurum 2015, ss. 435-443.
- Kırklareli Kültür Varlıkları Envanteri I-II*, Ankara 2014.
- Kuelzer, Andreas, “The Byzantine Road System in Eastern Thrace”, *Byzantinische Forschungen*, Cilt: 30, 2011, ss. 179-201.
- Madzharov, Mitko, *Roman Roads in Bulgaria. Contribution to the Development of Roman Road System in the Provinces of Moesia and Thrace*, Faber Yayınevi, Veliko Tarnovo 2009.
- Marcus Iulianus Iustinus, *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, Çev. Yardley, J. C., Atlanta 1994.
- Pasinli, Alpay-Turan Gökyıldırım-Turhan Birgili- Fırat Düzgüner, “İnceğiz-Maltepe Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı”, *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1994, ss. 339-356.
- Pasinli, Alpay- Turan Gökyıldırım- Fırat Düzgüner, “İnceğiz-Maltepe Nekropolü 1993 Yılı Kurtarma Kazısı”, *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1995, ss. 345-364.
- Pasinli, Alpay-Turan Gökyıldırım- Fırat Düzgüner- Ferahnur Güven, “Çatalca-İnceğiz Köyü Maltepe Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazısı”, *VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1996, ss. 205-219.
- , “Çatalca-İnceğiz Köyü Maltepe Nekropolü 1995 Yılı Kurtarma Kazısı”, *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1997, ss. 77-88.
- Sayar, Mustafa Hamdi, “Kırklareli’nde Persler: Dareios’un Kırklareli Üzerindeki Seferi”, *Yıldız Dağları ve Yakın Çevresi Tarih Araştırmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, ss. 40-43.

———, “Via Egnatia on Eastern Thrace”, *Via Egnatia Revisited. Common Past, Common Future with the Lectures of the Conference of February 2009*, Driebergen 2010, ss. 43-44.

Şahin, Işık, “Roma Yolu “Via Egnatia”, Turan, Sibel (ed.), *Keşan Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri, 15-16 Mayıs 2003*, İstanbul 2006, ss. 70-74.

Yılmaz, Zülküf- Ali Osman Uysal, “Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2003 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları”, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, Sayı: 6, 2006, ss. 53-66.

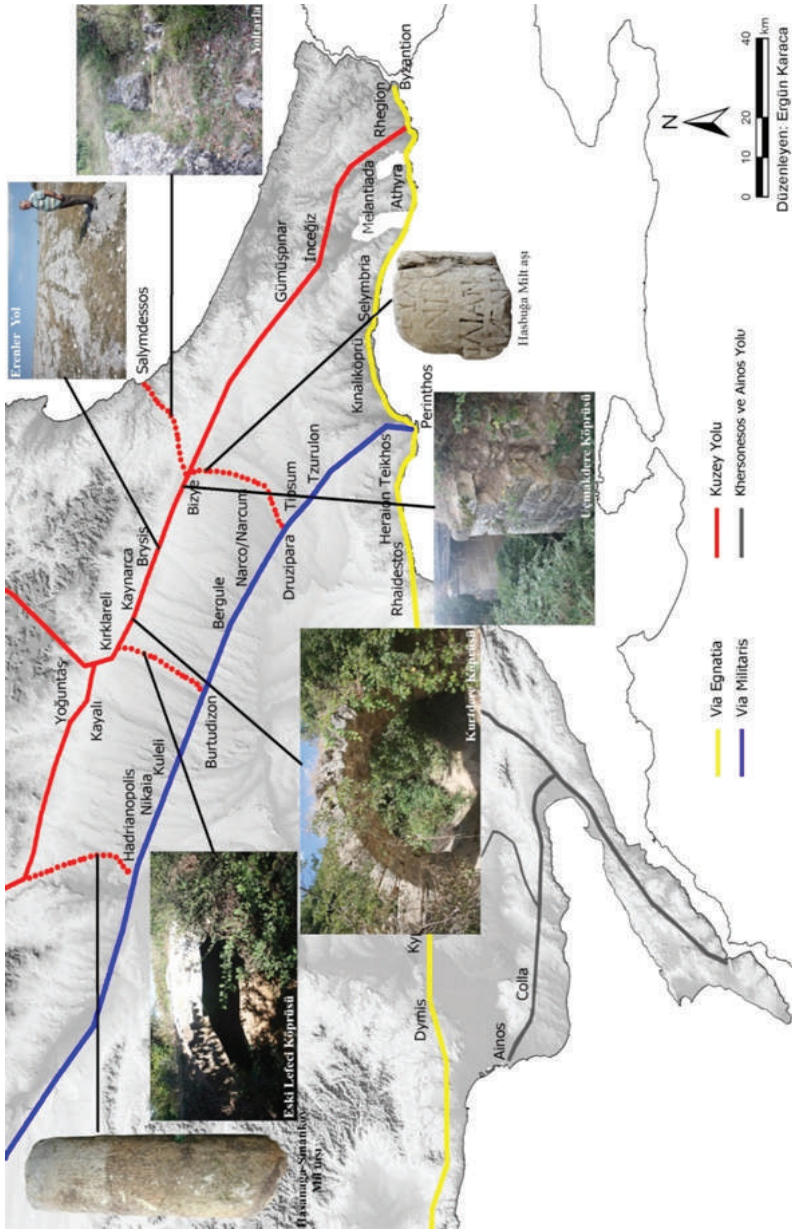
EKLER

Harita 1: Doğu Trakya Yolları

Harita 2: Tabula Peutingeriana'da Doğu Trakya Yolları

Harita 3: Kuzey Yolu ve Bağlantı Yolları

Resim 1: Kurtdere Köprüsü (Güneyden)

Resim 2: Kurtdere Köprüsü, Batı Ayağı

Ergün Karaca

Resim 3: Kurtdere Köprüsü ve Yol Kalıntısı

Resim 4: Erenler Köyü Yol İzleri

Resim 5: Uçmakedere Köprüsü

Resim 6: Eski Lefeci Köprüsü

Ergün Karaca

Resim 7: Hasbuğa Mil taşı Parçası

Resim 8: Vize-Akpınar Köyü Voltarla Yol İzi

Resim 9: Vize-Akpınar Köyü Küpler Yol İzi

Tarihte Kaybolmuş Bir Medeniyet: Etrüskler ve Etrüsk Dini

Aynur Çınar*

Öz

“Etrüskler” MÖ. X-I. yüzyıllar arasında İtalya’da yaşamış antik bir medeniyettir. Bu halk, Etrurya adını verdikleri vatanlarında muhteşem bir medeniyet kurmuş ve MÖ. 625-600 yıllarından itibaren Roma’nın temellerini atmıştır. Romalıların sistematik bir soykırımla yok ettiği bu halktan günümüze çok az şey kalmış ve XVIII. yüzyıldan bu yana Etrüsk köken antropolojik olarak sürekli tartışılmıştır. 2007’den itibaren Etrüsk köken ile Türkler ve Fenikeliler arasında kurulan bağlantı, bu toplumu bizler için daha ilgi çekici bir hale getirmiştir. Etrüsklerin dinine bağlı olduğu en iyi bilinen gerçektir. Tarihçilere göre onlar, bir yandan rahatına düşkün, kendine has bayramları olan, bu festivallerde içip dans etmeyi seven bir halk iken; diğer yandan melankolik, dindar, titizlikle uygulanan çeşitli ritüelleri olan ve kehânete önem veren bir halktır. Onların dini, antropomorfik politeizmdir ve bu din, kesin bir kaderci algıya dayanır. Ayrıca bu din kutsal kitaplara, peygamberliğe, sistematik bir ölüm ötesi anlayışına da sahiptir. Son olarak Etrüsk dininin çağdaşları olan Yunan ve Roma dinleriyle pek çok ortak noktasının bulunduğu bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etrüskler, Etrurya, Turan, fatum, Tin/Tinia, haruspice, Etrusca Disciplina.

A Lost Civilization in the History: Etruscans and Etruscan Religion

Abstract

“Etruscans” is an ancient civilisation which had lived in Italy between B.C.E. X-I centuries. This people had established a magnificent civilisation in their homeland whose name Etruria and as from B.C.E. 625-600 they had laid the foundations of Rome. Very little information from this people which Romans had systematically

* Arş. Gör. Dr., Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Bölümü, Iğdır/TÜRKİYE, aynur.cinar@igdir.edu.tr ORCID: 0000-0001-8576-7566
Makale Gönderim Tarihi: 25.01.2018 - Makale Kabul Tarihi: 03.07.2018

carried out genocide has remained into the present and from XVIII. century until now Etruscan origin has been discussed consistently. Ever since 2007, relationship connected between Etruscan origin and Turks and Phoenicians have rendered this people appealing for us. It is the best-known fact that the Etruscans were religious people. According to the historians, in one sense Etruscans were self-indulgent, they had specific festivals, they liked to drink and to dance in these festivals; in another sense, they were religious and melancholic people, they had various rituals applied fastidiously, they valued prophecy. Etruscan religion was anthropomorphic polytheism and this religion was based on an exact fatalist understanding. Also, this religion had holy books, prophecy/prophethood and a systematic posthumous understanding. Finally, Etruscan religion have known that there were common grounds with its contemporaries, Greek and Roman religions.

Keywords: Etruscans, Etruria, Turan, fatum, Tin/Tinia, haruspice, Etrusca Disciplina

Giriş

Batı tarih anlayışının hâkim olduğu günümüzde, birtakım siyasi sebeplerle bazı halklar tarihte unutulurken, bazıları da unutilan halkların meziyetlerinden faydalanarak gereğinden fazla yüceltilir. Etrüskler, tarihte unutulmuş hatta ülkemizde ismi dahi pek bilinmeyen bu halklardan biridir. Bunun bir sebebi, Adile Ayda'nın da belirttiği gibi, Türk aydınlarının Türk ırkına ve Etrüskoloji'ye dayalı meselelere ilgisiz kalmalarıdır.¹ Türkiye'de Etrüsk çalışmaları genellikle bireysel bir çabayla yürütülmekte ve konuyla ilgili akademik çalışmaların ulusal ve uluslararası sahada kabul görmesi gerekmektedir.² Diğer bir neden ise etnosentrik bakış açısına ve bilimsel tutuculuğa sahip Batı tarihçiliğinin Etrüskleri tarihî ve coğrafi yakınlık nedeniyle hep Yunan ve Roma medeniyetleri dahilinde hellenize etmeye çalışmasıdır. Bu yüzden Etrüsk adı Roma tarihi içerisinde erimiştir.³ Bu anlayışın

1 Adile Ayda, "Etrüsklerin Türklüğüne Yeni Deliller", *Atlantisiler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, yay. Reha Oğuz Türkkan, Nokta Kitap, İstanbul 2012, s. 181. "Les Etrusques etaient-ile des Turcs" isimli bu tebliğ, Imprimerie Dauer (Paris 1971)'de yayımlanmıştır.

2 Akile Gürsoy, "Tarihten Bir Kesit: Etrüskler, Türkiye'de Türk Tarihini İncelemede Antropoloji'nin Katkısı", *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, s. 47.

3 Vedia İzzet, *The Archeology of Etruscan Society*, Cambridge University Press, UK 2007, s. 10; Gürsoy, s. 53.

sonucu olarak Türk toplumu Etrüsklerin adını duymamış, duysa da ilgilenmemiş çünkü bu halkı kendinden kabul etmemiştir.

Etrüsk dini de tıpkı Etrüsk halkı gibi Yunan ve Roma dini bağlamında değerlendirildiği için dinler tarihinde müstakil bir alan işgal edememiştir. Hâlbuki kendine has unsurlar taşıyan Etrüsk dini, tıpkı medeniyeti gibi Avrupa toplumunu derinden etkilemiştir. Üstelik bu dinde ahiret, peygamberlik ve kutsal kitap gibi bazı unsurların bulunması da bu dinin evrensel nitelikleri bağlamında irdelenmelidir. Bu yüzden çalışmamızda bir parça Etrüskleri dinler tarihi perspektifinden tarihî, siyasî ve dinî bakımdan ele alacak biraz da Türk akademisine tanıtmaya ve hatırlatmaya çalışacağız.

1. Etrüskler Kimdir?

a. Tarihte Etrüskler

Etrüskler (Lat. *Etruscus*; İng. *Etruscans*), MÖ. X-I. yüzyıllar arasında İtalya-Toskana'da⁴ yaşamış antik bir halktır.⁵ Bu toplumun kalıntıları üzerinde bulunan Toskana (İtal. *Toscana*, İng. *Tuscany*), günümüz İtalya'sının tam merkezinde yer alan ve Avrupa Rönesans hareketine ev sahipliği yapan önemli bir merkezdir.⁶ Bu topraklarda kendilerine *Rasena* diyerek dışı bir kurdun çocukları olduklarına inanan Etrüskler⁷, çağdaşlarınca *Tirhenler* (Yun. *Tyrsenoi/Tyrrhenoi*) ve *Etruski-Turski/Turşa/Tuski* şeklinde anılıyorlardı. Dönem itibariyle "Etrüsk" adı Mısır kayıtlarında *Turuşka* veya *Tursk* şeklinde geçer. Fakat bu kullanım Yunancada "t-r-r" ünsüzleriyle ve *h* harfinin *a*'ya dönüşmesiyle teleffuz edilince, isim Yunanca "Turan" anlamına

4 Batusında Tiren Denizi doğusunda Ligurya'nın yer aldığı Toskana, İtalya'nın özerklik verdiği yirmi bölgeden biridir.

5 Titus Livius (Livy) Patavinus, *The Early History of Rome*, trans. Aubrey De Sélincourt, Penguin Books, 2002, I-V, 16; Larissa Bonfante-Judith Swaddling, *Etrüsk Milleri*, çev. Birgül Açıkıldız, Phoenix Yayınları, Ankara 2006, ss. 11-12; Peter Chrisp, *Atlas of Ancient Worlds*, DK, New York 2009, s. 32; Firudin Ağasioğlu (Celilov), *Etrüsk Türk Bağı*, sad. Hüseyin Adıgüzel, Bilge Oğuz Yayınları, Ankara 2013, s. 16.

6 <http://global.britannica.com/EBchecked/topic/610528/Tuscany> (Erişim Tarihi: 02.12.2014).

7 Ayda, a.g.m., s. 188.

gelen *Turrhnoi-Tyrrhenoi* şekline dönüşmüştür.⁸ Yine *Türhen/Türen Denizi (Tyrrhenian Sea)* ve Toskana isimlerinin de aynı etimolojik kökene sahip olduğu bilinmektedir.⁹

MÖ. VIII-V. yüzyıllar arası, Etrüsk medeniyetinin altın çağıdır.¹⁰ Bu dönemde Etrüskler, *Etrurya (E-Turia)*¹¹ adını verdikleri yurtlarında teokratik yönetime dayalı on iki site devletinden müteşekkil federe bir yapı kurdular.¹² Roma tarihçisi Livy'ye göre bu devletin ünü ve ihtişamı, o zamanlar Alp dağlarından Messina boğazına kadar bütün kara ve denizlere yayıldı.¹³ Eskiden medeniyetten yoksun olan Toskana'yı¹⁴ Etrüskler doğaya saygılı şekilde imar ettiler; sulama sistemleri yaptılar, bataklıkları kuruttular; tarımı güçlendirme amaçlı geri dönüşüm drenajları ve görkemli yapılar inşa ettiler; maden ocakları vasıtasıyla maden işçiliğinde mahir hale geldiler.¹⁵ Sanatçı ruha sahip bu halktan geriye pek çok mimari yapı, duvar resmi, süsleme, kil/çamur veya bronz heykel kaldı.¹⁶ Günümüzde Louvre, British gibi dünyanın ünlü müzelerini süsleyen çok sayıdaki sanat eserinin Etrüsk mezarlarından geldiği bilinmektedir.¹⁷ Aynı zamanda denebilir ki Roma'dan itibaren günümüz modern Avrupası alfabesinden, sanatına ve mimarisine, devlet yönetiminden askeri yapısına kadar pek çok şeyi Etrüsklere borçludur.¹⁸

- 8 *Etrüsk* kelimesinin detaylı etimolojisi için ayrıca bkz; Mustafa Solmaz, "Biçimbilim ve Sözdizim Açısından Etrüsk Dili", *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü* (basılmamış yüksek lisans tezi), Van 2005, ss. 4-5; Reha Oğuz Türkkan, *Atlantisliler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, Nokta Kitap, İstanbul 2012, ss. 153-154.
- 9 H. H. Schullard, *A History of the Roman World*, Routledge, New York 1980, s. 25; Bonfante-Swaddling, ss. 11-12.
- 10 Dominique Briquel, "Etruscan Religion", *Encyclopedia of Religion*, by. Lindsay Jones, IInd edition, (1987) 2005, V, 2870.
- 11 Türkkan Etrurya adını, "Türk-eli" olarak izah eder. Bkz; Reha Oğuz Türkkan, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, edt. Hasan C. Güzel ve diğerleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, I, s. 413.
- 12 Titus Livius, *Livy's Hannibal's War*, trans. J. C. Yardley and Dexter Hoyos, Oxford World's Classics, USA 2006, XXII/3, s. 69; H. H. Scullard, *A History Of The Roman World*, Routledge, Vth edt., ABD 1980, s. 25; Gürsoy, a.g.m., s. 42; Ağasıoğlu, a.g.e., s. 16.
- 13 Livy, *The History of Rome*, trans. Valerie M. Warrior, Cambridge 2006, Kitap I, ss. 7-8.
- 14 Leonardo Rombai, "The Natural Environment", *The Land Of The Etruscans*, edt. by. Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985, s. 5; Chrisp, a.g.e., s. 42; Ağasıoğlu, a.g.e., s. 32.
- 15 R. M. Ogilvie, *Early Rome And The Etruscans*, Harvester Press, Fontana, 1976, ss. 30-31; Türkkan, a.g.m., I, 416; Chrisp, a.g.e., s. 42; Rombai, a.g.m., ss. 6-7; *Encyclopedia of World History*, I, 139; Bonfante-Swaddling, a.g.e., s. 12.
- 16 Ogilvie, a.g.e., s. 31; Schullard, a.g.e., s. 29; Chrisp, a.g.e., s. 42.
- 17 Adile Ayda, *Etrüskler Türk mü idi?*, TKAE, Ankara 1974, s. 8; Bonfante-Swaddling, a.g.e., s. 13.
- 18 Fatma İpek Ek ve Deniz Şengel, "Mısır, Etrüsk, Roma: Piranesi ve Bir On Sekizinci Yüzyıl

Livy'nin güçlü, açık göz ve girişken bir toplum olarak tanımladığı Etrüskler, MÖ. 625-600 yıllarında Roma'yı kurdular, Akdeniz'e hükmettiler.¹⁹ Etrüsk asilleri o dönemlerde çok geri kalmış bir şehir olan Roma'ya yerleşip MÖ. 616-509 yılları arasında burayı yönettiler.²⁰ Dumézil'e göre bu bir asırlık dönemde Roma halkı Etrurya hegemonyası altında oldukça refah bir hayat sürdü.²¹ Bu sayede Roma, henüz kuruluş aşamasında devlet teşkilatı, hukuk, ordu, sanat ve daha pek çok alanda Etrüskleri model alarak geleceğin en büyük imparatorluğu haline geldi.²² Ne var ki MÖ. 509'da aristokratlara (*patricians*) karşı ayaklanan halk tabakası (*plebians*) Etrüskleri Roma'dan kovdu ve cumhuriyeti kurdu. MÖ. IV. yüzyıldan itibaren Romalılar "mavi kanlı"²³ olduklarına inandıkları Etrüsklere büyük bir nefretle saldırdılar ve tüm halkı kılıçtan geçirdiler.²⁴ Ardından MÖ. 480'de Büyük Yunan Birliği'ne (*Magna Graecia*) yenilen Etrüskler, bir daha eski günlerine dönememediler ve aralarında tam bir siyasi birliğin kurulamamış olması hasebiyle kaderlerini Roma'ya teslim ettiler.²⁵ Romalılar da kendilerine önderlik etmiş bu halka dünya tarihindeki ilk sistemli soykırımı uyguladı.²⁶

Roma soykırımından sonra asırlarca dünya Etrüskleri hatırlamadı. Ortaçağın sonlarına Etrurya topraklarında kıpırdanan Rönesans'la hareketin öncüleri olan sanatçı ve bilim adamları Etrüsklerin din, dil, devlet ve ritüellerine merak sardılar ve bu konularla ilgili eserler kaleme aldılar. Netice olarak 1726'da Cortona'da

Tartışması", *METU JFA*, 2008/1 (25:1), s. 27; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 13.

19 Livy, *The Early History*, Kitap I, s. 35.

20 Ogilvie, *a.g.e.*, s. 30; Ayda, *a.g.e.*, s. 11; Livy, *The Early History*, Kitap I, s. 22. Söz konusu hâkimiyet dönemi kronolojik olarak şöyledir: MÖ. 617-578'da Kral Tarquinius Priscus, 578-535'te Kral Servius Tullius ve 535-510'da Kral Tarquinius Superbus Roma kralı olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ayda, *a.g.e.*, s. 11; Livy, *The History*, s. XXXIII; Livy, *The Early History*, Kitap I, 17; Briquel, *a.g.m.*, V, 2870.

21 Georges Dumézil, *Archaic Roman Religion With an Appendix on the Religion of Etruscan*, trans. by Philip Krapp, The John Hopkins Univ. Press, Chicago 1996, I, 11.

22 Ogilvie, *a.g.e.*, s. 33; Ayda, *a.g.e.*, s. 8; Gürsoy, *a.g.m.*, s. 43; Türkkkan, *a.g.m.*, I, 416; Chrisp, *a.g.e.*, s. 42.

23 "Mavi kan", Avrupa'da asil soydan gelenler için kullanılan bir tabirdir. Mel Copeland, *Work Notes on Etruscan Language*, 2012, s. 1.

24 Bkz; Schullard, *a.g.e.*, ss. 34-35; Titus Patavinus Livy (Livyus), *Rome's Mediterranean Empire*, trans. Jane D. Chaplin, Oxford University Press, New York 2007; ss. 231-233; *Encyclopedia of World I*, xxxiii; Mel Copeland, *Work Notes on Etruscan Language*: https://www.academia.edu/1808299/Introduction_to_the_Etruscan_language_-_a_compilation_of_Work_Notes_with_Glossary, 2012. (Erişim Tarihi: 25.01.2018) s. 2.

25 Ağasıoğlu, *a.g.e.*, ss. 33, 35.

26 Ayda, *a.g.e.*, ss. 15-16.

kurulan Etrüsk Akademisi (*The Accademia Etrusca*) ile Etrüsk çalışmaları akademik nitelikte resmen başlamış oldu.²⁷

b. Etrüsklere Köken Belirleme Çabası

Etrüsklerin kökeni konusundaki Batılı anlayış, genellikle, onları Sümerler gibi tarihte kesin olarak akrabası bulunmayan yalnız bir halk olarak tanımlama eğilimindedir.²⁸ XVIII. yüzyıldan bu yana yürütülen akademik çalışmalarda Etrüsk köken sürekli tartışılmış, dili deşifre edilemediği için efsaneleştirilerek²⁹ onlara “*Gizemli Etrüskler*” denmiştir. Bu sebeple Etrüsklerin anavatanı, kökeni ve dilleri hakkında gündeme gelen bütün spekülasyonlar, Etrüsk esrarını çözme çabasının bir ürünü olarak görülebilir.³⁰ Pek çok Etrüskolog, bu toplumun özgünlüğünden yola çıkarak bu halkın kökeniyle ilgili birtakım varsayımlar üretmiştir.³¹ Bu varsayımlar genellikle Etrüsklerin “otokton/yerli” veya “göçmen” bir halk olduğu gibi farklı yönlerde olsa da³² yeni bulgular ışığında biz bunları üç grupta değerlendirebiliriz:

*Etrüskler İtalya'nın en kadim öz halkıdır ve İtalya'ya yerleşen Hint-Avrupalı göçmenlerle karışarak Romalıları oluşturmuşlardır.*³³ 1947'de arkeolog Massimo Pallottino, İtalya-Bologna yakınlarındaki Villanova'da MÖ. 1600-1200 arasında Hint-Avrupa dillerinden farklı bir dil konuşan yerli bir halka rastladı ve adını *Villanovan* koyduğu bu halkı proto-Etrüsk olarak isimlendirdi.³⁴ Pallottino'nun tezi uzun süre ortodoks Etrüskoloji doktrini olarak kabul edildi.³⁵ Fakat ilkel Villanovan halktan birdenbire Etrüsk sanat ve estetiğine geçilemeyeceğini düşünenler, bu iddiaya karşı çıkarak aşağıdaki varsayımlara sarıldılar.³⁶

- 27 Nancy Thomas de Grummond, “Introduction: The History of the Study of Etruscan Religion”, *The Religion of the Etruscan*, ed.by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006, s. 4.
- 28 Gürsoy, a.g.m., s. 42; Ağasıoğlu, a.g.e., s. 7.
- 29 Bonfante-Swaddling, a.g.e., s. 11.
- 30 Scullard, a.g.e., s. 25.
- 31 Ayrıntılı olarak bkz; Philip Perkins, “DNA and Etruscan Identity”, *Etruscan by Definition: Papers in Honour of Sybille Haynes*, The British Museum Research Publications, London 2009, s. 95.
- 32 Dumézil, a.g.e., s. 629.
- 33 Türkkan, a.g.e., s. 152.
- 34 Ayda, a.g.e., s. 10; Scullard, a.g.e., s. 26; *Encyclopedia of World*, I, 139; Türkkan, a.g.m., I, 417; Marisa Bonamici, “The Etruscan Period”, *The Land Of The Etruscans*, ed. by. Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985, s. 12; Bonfante-Swaddling, a.g.e., s. 11.
- 35 Perkins, a.g.m., s. 95.
- 36 Scullard, a.g.e., ss. 25-26; Türkkan, a.g.m., I, 416; Ağasıoğlu, a.g.e., s. 15.

Etrüskler, Türklerle aynı kökene sahiptir ve anavatanları Anadolu'dur. Anadolu top- raklarından İtalya'ya farklı tarihlerde farklı gerekçelerle göçler gerçekleştiği bilin- mektedir. Uzun süre bilim çevrelerince itibar edilmeyen Herodot'un aktarımları- na göre, çıkan kıtlık sebebiyle MÖ. XIII. yüzyıldan itibaren birkaç dalga halinde Anadolu'dan Toskana'ya göçler gerçekleşmiştir.³⁷ Bu göçlerin bahsi Firavun Mer- neptah kitabesinde dahi kaydedilmiş ve göç eden halklar arasında Truvalılar *Turşa* olarak anılmıştır. Bu bağlamdaki diğer bir görüşe göre de Etrüskler, Doğu ve Batı dünyasını stratejik olarak ilk kez karşı karşıya getiren MÖ. XIII. yüzyıl Truva boğaz savaşı sonucu anavatanlarını işgal eden Akhalardan kaçarak Toskana'ya göçen Truvalıların torunlarıdır.³⁸ Öte yandan K. Mirşan ve ekibinin dile getirdiği Etrüsklerin biri Anadolu'dan (Turlar) diğeri de Karadeniz'in kuzeyinden (Saka- lar) İtalya'ya göçen iki farklı Türk boyunun torunları olduğu iddiası, her iki tarihi kaydın arkaplanını açıklaması bakımından değerlidir.³⁹ Benzer bir görüşü benim- seyem Türkkan, Etrüsk ve Türk kökenli Truvalıların Pelaj (Pelag) koluna bağlı olduklarını ve Villanovon halka birleşerek Etrüsk halkının oluşmuş olabileceğini söyler⁴⁰ ki bu, aynı zamanda Anadolu'daki Türk varlığının oldukça kadim zaman- lara dayandığının işaretidir. Etrüsklerin Pelag atalara bağlı olduğunu söyleyen bu görüş, Herodot'un "Pelaglar, Tirhen (Tyrrheni) Denizi'nin üstündeki Cortona (Toskana)'da oturanlarla aynı dili konuşurlar"⁴¹ şeklindeki ifadesiyle uyum sağlar. Etrüsklerin Lidya ve Anadolu kökeni iddiasının lengüistik açıdan Fransız arkeolog G. Cousin ve F. Durrbach tarafından ispatlandığını belirten Dumézil ise onların Hitit kökenli olabileceğini iddia eder.⁴²

Moleküler genetik, arkeolojik ve antropolojik pek çok çalışmada da birbirine yakın bulguya rastlanır. Antropolojik olarak dönem itibariyle oldukça karışık bir etnisiteye sahip Etrurya'da dört farklı ırk tipi tespit edilmiştir. Bunlardan asilzade-

37 Schullard, *a.g.e.*, s. 25; *Encyclopedia of World*, I, 139; Türkkan, *a.g.e.*, ss. 166-168; Martin Bernal, *Kara Atena*, çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 562.

38 *Encyclopedia of World*, I, 139; Perkins, *a.g.m.*, s. 95; Copeland, *a.g.m.*, s. 2; Ekrem Memiş, "Etrüsk Kavminin Oluşumunda Troyalılar'ın ve İskitlerin (Sakalar) Rolü", *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 107-108; Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 25.

39 Ahmet Arslan ve diğerleri, "Archeological, Etymological, and Genetic Traces of Migrations Along with Etruscan Migration for Forming European Nations: I. Migrational Traces Was Followed Together with Alphabetical Evolution", *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, s. 103; Memiş, s. 109.

40 Türkkan, *a.g.m.*, I, 417; *a.g.e.*, s. 153; Gürsoy, *a.g.m.*, ss. 44-45.

41 *Herodotus*, trans. by. A. D. Godley, Harvard Univ. Press, London 1975, I: 57.

42 Dumézil, *a.g.e.*, ss. 629-632.

lere ait olan, Türklerin de ait olduğu yuvarlak kafataslı *brakisefal* (*Homo Alpinus*) ırk tipidir. Ayrıca Etrüsk döneme ait pek çok heykelde dikkati çeken şey, bu bulguyla doğru orantılı olarak, tiplerin *asiyatik* insan tipine uygun oluşudur.⁴³ Ayrıca Etrüsklerin hayvan heykeli tarzlarının İskit ve Altay Türklerinin sanat anlayışı ile olan benzerliği de bir diğer kanıt olarak görülebilir.⁴⁴

Yine Dr. Vernesi ve bilim ekibinin yaptığı genetik araştırmada, Etrüsklerin Anadolu'dan geldiği ve DNA yapılarının Türklerle büyük bir benzerlik taşıdığı ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Dünya medyasının ilgisini çeken bu haber, antik tarihçilerin zafiri olarak kaydedilmiş ve 'ön-Türk' Etrüskler, Truvalıların halefi ilan edilmiştir.⁴⁶

Etrüsklerin genetik yapıları Afro-Asyalılarla uyumludur ve Mısır-Fenike kökenlidir. Dr. Pellechia ve departmanı tarafından yapılan ikinci bir genetik araştırmaya göre Etrüsk DNA'sı, Türklerin yanı sıra Kuzey Afrika DNA'sı ile de uyumludur.⁴⁷ Bu varsayım, bilhassa antik Levant, Yunan ve İtalyan kemik yapılarının Fenikelilerle benzerliğinden yola çıkılarak ortaya konulmuştur.⁴⁸ Yanı sıra Avrupa'da bir eşi daha bulunmayan Etrüsk duvar resimlerinin Mısır sanat anlayışına yakınlığı da bu iddiayı güçlendirmektedir.⁴⁹

Bütün bunlardan sonra Etrüsklerin, Villanovon halkla karışan Türk ve Kıpti-Fenike karışımı melez bir halk olduğu söylenebilir.

43 Türkkan, *a.g.e.*, ss. 158-161.

44 Solmaz, *a.g.t.*, s. 5; Gürsoy, *a.g.m.*, s. 46.

45 Cristiano Vernesi ve Diğerleri, "The Etruscans: A Population-Genetic Study", *Am J Hum Genet*, 2004 April;74 (4): 694-704. Ayrıca bkz.; Erkan İldız, "Roma Uygarlığının Kökenindeki Doğu Etrüskler", *Atlantisler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, yay. Reha Oğuz Türkkan, Nokta Kitap, İstanbul 2012, ss. 193. Bu makale *Bilim ve Ütopya Dergisi* (Aralık 2005, Sayı: 138)'den alınmıştır.

46 *Encyclopedia of Wars*, s. 446; Perkins, *a.g.m.*, s. 95. Ayrıntılar için bkz; <http://www.theguardian.com/world/2007/jun/18/italy:johnhooper>; <http://www.newscientist.com/article/dn11174-on-the-origin-of-the-etruscan-civilisation.html>; <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1542903/Genes-prove-Herodotus-right-about-Etruscans.html>; <http://www.nytimes.com/2007/04/03/science/03etruscan.html> (Erişim Tarihi: 04.12.2014). Ayrıca bkz; Türkkan, *a.g.m.*, I, ss. 409-423.

47 Perkins, *a.g.m.*, s. 99; Marco Pellechia ve Diğerleri, "The Mystery Of Etruscan Origin: Novel Clues From Bos Taurus Mitochondrial DNA", *Proceedings of The Social Society B*, Royal Society Publishing, <http://rspb.royalsocietypublishing.org/> on December 5, 2014, pp. 1175-1179.

48 Robert Ellis, *The Armenian Origin Of The Etruscan*, Biblioteca Bodleiana, London 1861; s. 30; Perkins, *a.g.m.*, s. 96; Bernal, *a.g.e.*, s. 557.

49 Etrüsk ve Mısır sanat anlayışlarının benzerleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ek ve Şengel, ss. 27-51; Elif Tül Tulunay (İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Klasik Arkeoloji A.B.D. Öğr. Üy.)'dan aktarım, Türkkan, *a.g.e.*, s. 229.

Etrüsk köken gibi bu halkın dil yapısı da karmaşıktır. Çünkü Roma soykırımıyla Etrüsk dili de tarihe karışmıştır. Bu da Etrüsk kültürü ve dini hakkında net bir çalışma yapma şansını azaltmaktadır.⁵⁰ Her şeye rağmen 26 karakterden oluşan ve alfabe sürecini yakalamış olan Etrüskçe hakkında günden güne artan çözümlenmeler, onların dil yapısı hakkında fikir vermektedir.⁵¹ Ağasioğlu'na göre Etrüsk dili, Sümerceye benzemekle birlikte yerel dillerin etkisiyle oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir.⁵² Kimi Türk dil bilimciler konuyu daha da netleştirerek Etrüskçenin proto-Türkçeden doğan ve köken olarak MÖ. III. binyıldan daha eskiye uzanan bir dil olduğunu gösteren bilimsel çalışmalar yapmışlardır.⁵³ Buna göre Etrüskçe, eklemeli yapısı, artikelsizliği, sıfat örnekleme, fil çekimlerinin edatlarla yapılması ve cümle kurulumu bakımından Ural-Altay dilleriyle benzerdir.⁵⁴ Dahası 26 alfabe karakterinin 10'unun birebir aynı olması hasebiyle Etrüsk ve Göktürk alfabesi kardeştir.⁵⁵ Etrüskçede *g*, *d* ve *b* gibi yumuşak sessizler olmadığı için, bu harflerin kullanıldığı yabancı kelimeler *k*, *t* ve *p* sert sessizlerine dönüştürüp yazılır. Yine bu alfabede *a*, *e*, *i* ve *u* olmak üzere sadece dört tane sesli harf bulunur ve *o* sesi her zaman *u*'ya çevrilir. Son olarak Etrüsk dilinde cinsiyet ayrımının olduğu ve eril isimlerin sonuna *-e*, dişil isimlerin sonuna da *-a* ve *-i* seslisi eklendiği bilinmelidir.⁵⁶ Etrüsklerin, Yunan alfabesini kendi gramerlerine uyarladıkları iddia edilse de⁵⁷ Yunanlıların aksine sağdan sola doğru yazılan Etrüsk alfabesi, Latin alfabesinin temelini atan ve kuzey halklarınca kullanılan runik alfabenin devamı olarak görülmektedir.⁵⁸

2. Etrüsk Dini

“Din, Etrüsk medeniyetinin en iyi bilinen yönüdür” diyen arkeolog Pallotino, Etrüsk arkeoloji kazılarında edindiği izlenimi belirtir.⁵⁹ Bu ifade, her antik

50 Dumézil, *a.g.e.*, ss. 625-628.

51 İsmail Doğan, “Etrüsk Yazısının Kaynağı: Türk (Göktürk) Yazısı”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, s. 170.

52 Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 17.

53 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Arslan ve diğerleri, ss. 65-105.

54 Türkkan, a.g.m., I, 418; Türkkan, *a.g.e.*, s. 155.

55 Doğan, a.g.m., s. 171.

56 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 17-18; *Etruscan Glossary*, pre.by. Mahir Ünsal Eriş, Ankara 2005; Solmaz, *a.g.e.*, ss. 16-17.

57 *Encyclopedia of World History*, I, 139; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 13.

58 Türkkan, *a.g.e.*, s. 169; Gürsoy, s. 43.

59 De Grummond, “Introduction”, s. 1.

toplumda karşılaşılan din ve sosyal hayatın bütünselliği şeklinde yorumlansa da Livy'nin, "Bu insanların çoğu kendini dinî meselelere vakfetmişti" sözü, Etrüsk dindarlığının karakteristik olarak antik toplumlar arasında ne kadar sivrildiğinin işaretidir. Etrüskler bir yandan kendine has bayramları ve festivalleri olan ve içip dans etmeyi seven ve erotizm düşkünü şeklinde tanımlanırken; diğer yandan melankolik, dindar, ritüellerinde titiz ve kehânete önem veren bir halk olarak bilinir.⁶⁰ Onlarda da tıpkı Hinduizm ve Yahudilikteki gibi nesebe bağlı dinî bir kast ve bu kastın zirvesinde özel güçlerle donandığına inanılan din adamlarının bulunması, Etrüskleri doğu inanç dünyasına yakın kılar.⁶¹

Etrüsk dinini, mitlerini ve panteonunu anlamada en büyük kaynaklar duvar resimleri, tapınak sunakları ve ayna-vazo oymacılığı gibi sanatlardır. Etrurya tapınaklarında bulunan nesne ve kitabeler bu halkın medeniyeti ve dini hakkında bize rehberlik eder.⁶² Etrüsklerin şehirlerini, *fas* adını verdikleri ilahî yasanın emrettiği şehir planına uygun kurmaları, teoloji ve mimari anlayışları arasında köprü kurulduğunu gösterir. Onlar kuracakları her şehrin tespit edilen bir noktasına kutsadıkları bir duvar örerler ve etrafını harem kıldıkları bu bölgede (*pomerium*) iskân ve ziraati yasaklardı. Şehir genişledikçe kutsanan sınır taşını daha ileriye taşıyarak şehrin korumasını artırırlardı.⁶³ Tapınaklarını da Yunan ve Roma geleneğine benzer şekilde bir cephesini yüksek sütunlardan oluşan dörtgen yapılar şeklinde kutsal metinleri *Etrusca Disciplina* uyarınca imar ederlerdi. Tüm mimari yapıları simetrik hesaplarla kapıları doğuya gelecek şekilde inşa edilmiştir. Bu, Etrüsklerin muhtemelen Mısır anlayışından devraldıkları simetri tutkusu olup Romalılara miras kalarak Avrupa şehir mimarisini etkilemiştir.⁶⁴ Aynı tutku yön algılarına da yansımış ve tanrıların önem sırasına göre şehirlerini altı yöne (kuzey, güney, doğu, batı, aşağı, yukarı) ayırmışlar ve tüm ritüellerini bu doğrultuda gerçekleştirmişlerdir.⁶⁵

60 Scullard, *a.g.e.*, ss. 27, 30; Briquel, a.g.m., V, 2870; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

61 Thomas Keightley, *The Mythology of Ancient Greece and Italy*, Whittaker Co., IInd edition, London 1888, ss. 503-504.

62 Erika Simon, "Gods in Harmony-The Etruscan Pantheon", *The Religion of the Etruscan*, ed. by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006, s. 45; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 15-16.

63 Livy, *The History*, ss. 63-65.

64 Schullard, *a.g.e.*, s. 29.

65 Riccardo Francovich, "The Middle Ages", *The Land of the Etruscans from Prehistory to the Middle Ages*, ed.by. Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985, s. 42.

a. Etrüsk Tanrı Anlayışı ve Panteonu

Etrüsk dini antropomorfik politeizmdir, dolayısıyla bir panteona sahiptir. Etrüskler deniz, ırmak, dağ, gök, yıldırım gibi doğa olaylarına ruh atfederek bunları tanrılaştırmışlardır. Bu sebeple dinlerinin kökeninde, diğer antik dinler gibi, natüralist ve animist nitelikler bolca bulunur. Bu inanç sisteminde genel olarak “tanrı” kavramı *Āsar* (Lat. *Æsar*) kelimesiyle ifade edilir.⁶⁶ *Āsar*, muhtemelen Yunan din ve felsefesini derinden etkileyen ve nur ve hava bütünselliği bağlamında Zeus’la eşitlenen en yüce tanrısallık boyutu *aither*’in Etrüsk dinindeki yansıması olabilir.⁶⁷

Etrüsk tanrı anlayışı iki katmanlıdır: Bunlardan ilki, antropomorfik niteliklerden uzak, adı ve varlığı gizli olan, mutlak ve aşkın en yüce tanrıdır. Panteonun ikinci katmanında gizli olan bu tanrının kendini doğaya yansıtan farklı tezahürlerinden oluşmuş insani nitelikleri haiz altı tanrı, altı da tanrıça olmak üzere on iki tanrının bulunduğu bir panteon yer alır.⁶⁸ Bu on iki tanrının her birinin kendisine ait bir doğa olayı, kutsal yönü, tecellisi vardır ve hepsi birden *On İki Boylu Etrüsk Birliği*’ni oluşturur.⁶⁹ Bu birliğin en yüce tanrısı *Tinia*, fenomenler dünyasındaki geçerli yasadan sorumludur. Fakat ne olursa olsun tek başına karar verecek kadar aşkın sayılmadığı için evrensel yasada herhangi bir değişiklik yapacağı zaman alt tanrılar meclisini toplayarak onlara başkanlık eder.⁷⁰ “Birlikte yaşayıp birlikte ölenler (*Consentes/Complices*)” anlamındaki tanrılar meclisi⁷¹, Etrurya’nın her biri farklı tanrının yönettiği on iki budunluk siyasal birliğini oluşturur ki bu da Etrüsk teolojisinin siyasete bir yansımasıdır. Evrendeki ‘yaşam (oluş)’ ve ‘ölüm (bozuluş)’e dair her olay, bu tanrılar meclisinin hükmünce gerçekleşen bir “kader (*fatum*)”dır.⁷² Tanrılar meclisinden çıkan bütün *fatum*’lar *kutsal yasa (lex sacrata)* olarak adlandırılır. Laik öğeler içeren Yunan dininin aksine Etrüsk dininde Tanrı ve insanın konumu kesin çizgilerle ayrıldığı için insana düşen, tanrıların hükümlerine boyun eğmek-

66 Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 37.

67 *Aither*’in Zeus olarak Yunan din ve felsefe geleneğine yansımaları için bkz. Peter Kingsley, *Antik Felsefe Gizem ve Büyü (Pythagoras ve Empedokles Geleneği)*, çev. Kenan Kalyon, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 25-45.

68 Ogilvie, *a.g.e.*, s. 35; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 38.

69 Livy, *The Early History*, Kitap I, s. 40; Schullard, *a.g.e.*, s. 33.

70 Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

71 Keightley, *a.g.e.*, s. 504.

72 Simon, *a.g.m.*, s. 48.

tir.⁷³ Kutsal yasaya uymayan bir halk, “tanrıların gözünde lanetlenir” ve yok olmaya mahkûm edilir. Yazgısını değiştirmeye ve hükmü çiğnemeye çalışanlar, ilahî yasaya aykırı hareket eder ve meclis tanrılarını gücendirir.⁷⁴ Bazı Etrüsk mit ve sanatında *fatum*’u kabullenemeyenlerin başına gelen akibet, ibretle betimlenmiştir.⁷⁵ Bu, ölümün günahkârlıkla özdeşleştirildiği kadim anlayışın bir tezahürüdür. Tanrılar, insanlarda olduğu gibi uygarlıkların ömrüne dair *fatum* da belirler. Bu yazgıda toplumlara biçilen ömür on *saeculalık* (yüzyıllık) süreyi geçmez.⁷⁶ Ortalama 119-123 yıla tekabül eden *saecula* (*Lat. Saeculum*), insan, şehir veya devlet yapısının ömrünü ve neslin yenilenme süresini hesaplamak için Etrüsklerce icat edilen ve onların da tanrılarına dayandırdığı bir zaman hesabıdır.⁷⁷ *Saecula* kavramı daha sonra Romalı tarihçiler tarafından kendi tarih kayıtlarını dönemlere ayırmak için kullanılmıştır.

Panteon tanrıları, Etrüsk semalarında yaşar. Tanrılar Etrüsk federal devlet yapılanması esas alınarak ve ek bölgeler dahil edilerek on altı gök bölgesine göre konumlanmışlardır. Bu tanrıların yerini en iyi, kendilerine *Haruspis* (*Haruspice*) adı verilen Etrüsk kâhinleri bilir. Gökte yaşayan ve kutsal yasaya göre gökleri ayakta tutan bu tanrılara kurbanlar sunulur. Ayrıca belli mekânlara atfedilen tanrılar, kimi zaman yüce kâhinin kült yerini değiştirmesiyle yeni bir uğrak alana yerleşebilir.⁷⁸

Etrüsk tanrı adlarının birçoğu Yunan tanrılarıyla özdeştir. Bu bakımdan panteonu anlayabilmek için Yunan diniyle karşılaştırmak gerekebilir. Bu sebeple Etrüsk dinin Yunan dininden bir istifade olduğu iddia edilmiştir.⁷⁹ Keightley bu benzerliği, Etrüskler ve Yunanlılar arasında ticari ilişkilere bağlar.⁸⁰ Nitekim bu iki halk aynı coğrafyanın çocukları olduğundan benzer din ve mitolojilere sahip olmaları gayet normaldir. Dolayısıyla bunu taklitçilikle karıştırmamak gerekir.

73 *Encyclopedia of World History*, I, 139.

74 Livy, *The Early History*, Kitap IV, s. 287, 69. dipnot.

75 Bunun en güzel örneği Thebai mitidir. Aslen bir Yunan miti olan *Thebai Döngüsü*, bir kâhinin haber verdiği kaderi değiştirmeye çalışan Thebai Kralı Laios ve hanesinin üç kuşak boyunca başına gelen felaketleri anlatır. Bkz; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 37-46.

76 Schullard, *a.g.e.*, s. 31.

77 Simon K. F. Stoddart, *Historical Dictionary of the Etruscans*, The Scarecrow Press, UK 2009, s. 170; Briquel, a.g.m., V, 2873.

78 Simon, a.g.m., s. 45.

79 De Grummond, “Introduction”, s. 1; *Encyclopedia of World History*, I, 139; Keightley, *a.g.e.*, ss. 504-505; Simon, a.g.m., s. 46; Briquel, a.g.m., V, 2871; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 17.

80 Keightley, *a.g.e.*, s. 505; Schullard, *a.g.e.*, s. 31; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 102; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 32.

Zira öncelikle Etrüskler bu mit ve inanışları büyük ihtimalle eski anavatanlarından devralmışlar yani birçoğunu kendileri üretmişlerdir. Hatta Yunan kültürünün bir ürünü kabul edilen *İlyada* bile Truva'yı işgal eden Akha kökenli Helenlerden ziyade Etrüsklerin öz ataları Truvalıları konu alması bakımından onlara ait kabul edilebilir.⁸¹ Ayrıca özgün bir zekayla medeniyet üreten Etrüsklerin, Yunan dinine benzer unsurları kendi dinî-kültürel algılarına göre yeniden yoğurdukları ve çok farklı bir teoloji ürettikleri araştırmamız ilerleyen bölümlerinde görülecektir. Onlar, benzer kavram ve karakterlere yeni anlamlar yükleyerek bambaşka bir din tesis etmişler⁸² ve aynı ada sahip tanrıları kendi teolojilerine göre farklı niteliklerle tarif etmişler hatta panteonlarına yeni millî tanrılar dahil etmişlerdir.⁸³ Etrüskler ataerkil Yunan panteonunun aksine tanrı ve tanrıçalarını hiçbir zaman tek düze betimlememiş ve onların yaşlarını, görüntülerini, cinsiyetlerini farklı şekillerde yansıtmışlardır. Genellikle çift olarak betimlenen Etrüsk tanrıları arasında bazen enest çağrışımlar yapacak motifler de kullanılmıştır. Bu, Etrüsk sanatının hareketli doğasının bir ürünüdür.⁸⁴ Yunan ve Roma anlayışının aksine Etrüsk tanrı ve tanrıçalarının genellikle çift olarak tasvir edilmesi ve tanrısal aile birliğine vurgu yapılması Etrüsk dinine ait bir unsurdur. Panteonda tanrıçalar çok önemli konumlara sahiptir ve her zaman çocuğunu besleyen anne imgesiyle resmedilmişlerdir. Bu durum Etrüsklerin sosyal hayatına yansımış, dönemin Yunan ve Roma kültürünün aksine kadına büyük özerklik veren aile yapıları İtalyan tarihine damgasını vurmuştur.⁸⁵

Etrüsk teolojisinden etkilenecek dinî altyapısını oluşturan bir halk varsa, Romalılardır. Her ne kadar Dumézil Etrüsklerin Roma üzerindeki etkisinin abartıldığını ve Romalıların Hint-Avrupa kökenli tabiatı nedeniyle zaten orijinal bir dinî anlayışa sahip olduğunu iddia etse de⁸⁶, Etrüsklerin birçok konuda olduğu gibi dinî hususta da Roma'ya öncülük ettiği tarihî bir gerçektir. Etrüsklerdeki kutsal anlama ve profanı kutsallaştırma konusundaki ezoterik kabiliyet, Yunanlılarda olmadığı için Romalılara dini anlama ve yorumlamada öncülük etmiş⁸⁷ ve Orfizm ve Pythagorasçılık gibi felsefi kökenli gizem tarikatlarının kurulmasını sağlamıştır.⁸⁸

81 Azra Erhat, A. Kadir (çeviri ve notlar), *Homeros – İlyada*, TİB Yayınları, İstanbul 2015, s. xxix (Önsöz'den).

82 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 15; Prof. Dr. Tulunay'dan aktarım, Türkkkan, *a.g.e.*, s. 227.

83 Simon, *a.g.m.*, s. 45; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 17, 123.

84 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 83, 85.

85 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 81-83, 86; Türkkkan, *a.g.e.*, s. 162.

86 Dumézil, *a.g.e.*, s. 625.

87 Izzet, *a.g.e.*, s. 11.

88 Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, YKY Yayınları,

Etrüsk panteonu, Etrüsk kozmik algısına uygun olarak gök/olimpik, yer/kült ve yer altı tanrıları olarak üçe ayrılır. Göksel tanrıların zirvesinde *Tin/Tinia* (Yun. Zeus; Lat. Jüpiter), eşi “gençlik tanrıçası” *Uni* (Hera/Juno) ve *Menerva* (Athena/Minerva) üçlemesi bulunur. Bu üç tanrı, Etrüsk devletinin resmi tanrıları olup tapınakları her Etrüsk şehrinin kale surlarında yer alır.⁸⁹ Bu üçlemenin emaresi olarak Etrüsk *Tarkanları* (*Tarquinler*) Roma-Capitoline Tepesi’nde bir tapınak inşa etmişlerdir. Bu tapınak, sonradan Roma’nın simgesi haline gelmiştir. Romalılar bu uygulamayı benimsemişler ve diğer şehirlerine de uygulamışlardır.⁹⁰

Etrüsk panteonunun zirvesinde “gün ışığı” anlamına gelen Yüce Tanrı *Tin/Tinia* bulunur.⁹¹ “Tin/Tinia” adı, *Tanrı* anlamındaki Sümerce *tin-dingir*, Türkçe *tengri* ve Çince *tien* kelimeleriyle aynı etimolojiye sahiptir.⁹² Zaten bu tanrı adının türediği *tin* kelimesi, “ruh” anlamına gelir⁹³ ki bu da antik dönemde insanların tanrılarına kutsal ruhlar olarak taptikları animist ve ezoterik anlayışla örtüşür. *Tinia* kimi zaman dişil halde *Thanr/Thalna* olarak tezahür eder ve onun bu yansıması tanrının sevgilisi olarak ifade edilir.⁹⁴ *Tinia*, kimi zaman Yunan dinindeki gibi elindeki yıldırımıyla kimi zaman sakallı bir ihtiyar, kimi zaman da bir genç olarak betimlenir⁹⁵ ve gün doğarken onu karşılamak ve tazimde bulunmak üzere yüksek tepelere çıkılarak dualar edilir.⁹⁶ *Tinia*’nın gerek cinsiyet gerekse tecelli olarak farklı tezahürleri, Etrüsklerin tabiattaki doğum (oluş), ölüm (bozuluş) ve bereket (yaratılış) gibi fenomenlerin kutsallığını ifade etmek için kullandıkları din dilidir. Her şeye rağmen *Tinia*, tek tanrılı dinlerin Yüce Tanrısı olan Allah/Yahve gibi ne eşsiz yaratıcı ne de kadiri mutlaktır.⁹⁷ Çünkü *Thalna*’nın diğer versiyonu olan Eş-Ana Tanrıça *Uni* ve Hikmet Tanrıçası *Menerva* da oluş-bozuluş döngüsüne katıldığından tapının önemli unsurlarıdır.⁹⁸ Üç tanrının bir bütün oluşturarak yaratılışın gerçekleştiği söylenebilir.

İstanbul 2017, VIII/1.

89 Keightley, *a.g.e.*, s. 504; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 46.

90 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 102.

91 Keightley, *a.g.e.*, s. 504; Briquel, *a.g.m.*, V, 2870-2871; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 133.

92 Türkkan, *a.g.m.*, s. 417.

93 Türkkan, *a.g.e.*, s. 154.

94 Stoddart, *a.g.e.*, s. 191; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 51

95 Keightley, *a.g.e.*, s. 504; Briquel, *a.g.m.*, V, 2870-2871.

96 M. Ünal Mutlu, “Sümerce ve Etrüskçe Arkaik Türk Dilleridir”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, s. 123.

97 Simon, *a.g.m.*, s. 45.

98 Briquel, *a.g.m.*, V, 2871; Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 17, 81.

Resmî Etrüsk tanrılarında sonra halkın en çok itibar ettiği tanrıça *Turan* (*Afrodit/Venüs*)’dır. *Turan*, Roma’nın kurucusu iki Etrüsk genci Romus ve Romulus’un mitolojik anneleri kabul edilir.⁹⁹ Tanrıçanın önemine dair diğer mitolojik ima da Etrüsklerin Truva savaşına dayalı olarak anlattıkları *Paris’in Kararı* mitinde Paris’in üç tanrıça arasından Turan’ı seçmesiyle gösterilmiştir.¹⁰⁰ Bu yüzden *Turan*, Etrüsk sanatında en çok tasvir edilen ve en çok külte sahip tanrıçadır.¹⁰¹ Onun cinsel içerikli tasvirleri, Etrüsklerde korunma amaçlı kullanılırdı.¹⁰² Etrüskler “prens” anlamına gelen *Turan* adını, Anadolu’dan göçlerine ithafen en değerli tanrıçalara isim yapmışlardır.¹⁰³ Aslında *Gaia-Hera* (“Toprak Ana/Terra Mater”), *İnanna* (“Göklerin ve Yerin Kraliçesi”) ve *Anahita* (“Pers Ülkesinin Hanımı”) gibi toprak ve vatan kültürüyle ilgili antik tanrıçalar akla gelince, “Etrüsk-eli” anlamındaki *Turan*’ın bir çeşit kutsal toprak ve vatan kültürünü sembolize ettiği söylenebilir. *Turan* ile *Etrurya*, *Tırhen* ve *Truva* gibi isimler arasındaki etimolojik köken birliği bunun bir delili kabul edilebilir.

Turan’a benzer bir diğer kült tanrıça da bereket ritlerini temsil eden “Toprak Ana” adıyla *Cel’dir*.¹⁰⁴ Diğer kült tanrılar ise; *Thesan* (*Eos/Aurora*), güneş tanrısı *Usil/Catha* (*Helios*), ay tanrısı *Tur*, orman tanrısı *Selvans* (*Silvanus*)’tır.

Etrüsklerin tazim gösterdikleri göksel tanrılar arasında su ve deniz tanrısı *Nethuns* (*Poseidon/Neptunus*), *Apulu* (*Apollon/Apollo*), *Fufluns* (*Dionysos/Bacchus*), *Aritimi* (*Artemis*), savaş tanrısı *Laran* (*Ares*), nalbant tanrısı *Sellans* (*Hephaistos/Volcanus*), *Vei* (*Ceres/Demeter*) ve haberci tanrı/tanrıların habercisi *Turms* (*Hermes/Mercurius*) sayılabilir.

Etrüsklerde yer altı tanrılarının başında *Aita* (*Hades/Pluto*) gelir. *Aita*, soylu bir görünüşe sahiptir ve kurt postundan bir başlık giyer.¹⁰⁵ O ve eşi *Phersipnai-Culsu*

99 Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 27.

100 Paris’in Kararı miti özetle şöyledir: Savaş tanrıçası Eris, davet edilmediği tanrılar düğün alayının ortasına “En Güzele” yazılı altın bir elma atınca, Uni, Menerva ve Turan bu unvanın sahibi olmak için kavgaya tutuşurlar. Tanrı Tinia tanrıçalardan birini seçmesi için Paris’i seçer. Üç tanrıça da Paris’e kendisini seçmesi için vaadlerde bulunur. Fakat bunlardan sadece Turan’ın “Helen’e sahip olma” vaadi Paris’in dikkatini çekince yarışmayı Turan kazanır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Bonfante-Swaddling *a.g.e.*, ss. 20-24, 134-135.

101 Bkz; Simon, *a.g.m.*, ss. 47-52.

102 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 90.

103 Türkkân, *a.g.m.*, I, 417; Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 52.

104 Briquel, *a.g.m.*, V, 2871; Ağasioğlu onun bir rüzgâr tanrısı olduğunu belirtir. Bkz. Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 48.

105 Etrüsklerde kökeni ifade eden kurt totemi aynı zamanda ölümü de ifade eder. Yani kurt Etrüsk-

(*Persephone/Proserpina*) tahtlarından öte dünyayı yönetirler.¹⁰⁶ Diğer bir yer altı tanrısı da ölüm tanrısı *Satre* (*Saturn*)'dir. Fakat kimilerine göre *Satre* bir hasat tanrısıdır ve onun adına Roma döneminde bir bayram bile tayin edilmiştir.¹⁰⁷

Diğer yandan diğer antik dinlerde olduğu gibi Etrüsklerde de yarı tanrılar veya tanrılaştırılmış kahramanlar vardır. Bunların başında *Herkle* (*Herakles/Hercules*) gelir. Yine *Tinas Cliniar* (*Dioskouroi/Dioscuri*), *Pultuce* (*Polydeukes/Pollux*) ve *Castor* (*Kastor/Castor*) da diğer yarı tanrılardır. Yanı sıra Etrüskler de baskın bir melek ve şeytan inancı vardır. Melekler ve şeytanların ikincil tanrılar olduğuna inanılır ve kanatlı olarak betimlenir. *Vanth* en çok tazim gören melek iken, *Kharu* ve *Tukhulka* en çok korkulan şeytanlar arasında yer alır. Şeytan tapımı Etrüsklerde pesimizmin arttığı çöküş evresinde çok baskın bir kült olarak yer aldığından bir bakıma medeniyetin çöküşünün dinsel işareti olarak da görülebilir.¹⁰⁸

b. Etrüsk Dininde Peygamberlik ve *Etrusca Disciplina*

Etrüsklerin kehanete ve peygamberliğe dayalı din tasavvuruna inandıklarını söylemiştik. Bunun en belirgin göstergesi, *Etrusca Disciplina* denen Etrüsk kutsal metinleridir. Bu kutsal metinler, Etrurya ve Latin dünyasının bütün kozmolojik algısını, ritüellerini, uygulamalarını ve ahlak kurallarını içermesi bakımından Etrüsklerin “kültürel miras”ıdır.¹⁰⁹ “Bilim, bilimsel öğrenim sistemi ve doktrin” anlamlarına gelen *disciplina* kelimesi¹¹⁰, Etrüsklerin din ve kutsal dedikleri olgudaki bilimsel bakış açısını ve sistemli düşünme tarzını vurgular. Tamamıyla kutsallık anlayışı ve ritüellerle donanmış Etrüsk dini, aslında *kutsal bilim* ya da *bilimsel din*¹¹¹

ler için başlangıç ve sonun sembolüdür. Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 47.

106 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 125.

107 Livy, *The Early History*, Kitap II, s. 108, 34. dipnot.

108 Ağasioğlu, *a.g.e.*, ss. 46, 55.

109 Fay Glinister, “Vailed and Unvaild: Uncovering Roman Influence in Hellenistic Italy”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, ed.by. Margarita Gleba, Hilary Becker, Brill, Boston 2009, s. 204, 45. Dipnot; Stoddart, *a.g.e.*, s. 66.

110 Lewis Ramshorn, *Dictionary of Latin Synonymes*, Boston 1839, 354, s. 171; *Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968, s. 550.

111 Bu, Seyyid Hüseyin Nasr'ın “kutsal bilim” adını verdiği şeydir. Nasr'ın “İslami Bilim” olarak aktardığı ve temelini kadim bilimlere dayandırdığı kutsal bilimin gayesi, varlıklardaki birliği, aralarındaki karşılıklı bağı göstermek ve kozmostaki bu birlikten hareketle insanı *İlahi İlke Birliği* ne yükseltmektir. Monist bir anlayışa sahip olduğu görülen “kutsal bilim”e göre tabiat, sembollerle örülü bir metindir ve böyle okunmalıdır. Kutsal metinler ise doğanın ‘söz’e dönüşmesinden başka bir şey değildir. Bu bakımdan insanlığına bilhassa Müslümana düşen, kadim ilimlerin ve tüm dinlerin ortak ilim, vahiy ve hikmet geleneğini diriltirek modernitenin kısır döngüsünden

denebilecek bir anlayışın en iyi örneğidir. Bu anlayış çerçevesinde derlenmiş bir kutsal metin olan *Etrusca Disciplina*, hiçbir zaman Etrüsklerce insan ürünü kabul edilmemiştir. Bu metinler kendilerine *Tages*¹¹² ve *Veçu* adı verilen peygamberlere kadim devirlerde Tanrı tarafından vahyedilmiş ilahî kelimedir.¹¹³ Yunan ve Latin kaynaklar, Etrüsk peygamberler hakkında pek çok söyleyiş kaydetmişlerse de bunların orijinal kaynakları maalesef günümüze ulaşmamıştır.¹¹⁴

Etrüsk peygamberlik anlayışının merkezinde *Tages miti* yer alır. Bu mite göre bir gece gökten düşen bir yıldız, yerden bitki gibi bebek *Tages*'i bitirmiş, bebek yaşlı bir bilge gibi dile gelmiş ve *Etrusca Disciplina*'yı Etrüsk'ün kurucu atası ve ilk kahini olan Tarkan (*Tarchon*)'a şifahen aktarmıştır.¹¹⁵ Tages kimilerine göre bu bilim dininin düsturlarını aktardıktan sonra yok olmuşken kimilerine göre de büyüdüğünde Etrurya'yı ilk kuracak olan Tarkan'ın yani ilahî kelamı Etrüsk halkına aktarmakla görevlendirilmiş bir peygamberin kendisidir. Kısaca değişik versiyonları olan bu mit, dinler tarihçileri tarafından “yaşlı bebek bilge” motifiyle süslenmiş bir vahiy anlatımı kabul edilir.¹¹⁶ Diğer yandan antik Etrüsk kenti Pian di Civita'da yapılan kazılarda, epilepsi sebebiyle ölen 7-8 yaşlarındaki çocuk cesedi üzerinde yapılan araştırmalar, çocuk mezarın kült merkezine dönüşmesinden hareketle bu çocuğun Tages kabul edilmiş olabileceği düşündürmüştür.¹¹⁷

Bir diğer Etrüsk peygamberi de *Melek Veçu (Vegoia/Begoe)*'dur. Veçu'nun asırlarca Apollon Tapınağı'nda korunan yıldırım kitabının yazarı olduğu ve burada yaratılışın sırlarına dair bilgiler aktardığı düşünülür. Bu sebeple yıldırımlar kitabına *Veçu'nun Kitabı (Libri Vegoici)* da denir. *Tages* ve *Veçu*'nun dışında Etrüsklerin peygamberlik atfettiği başka karakterler de mevcuttur.¹¹⁸

kurtulmaktır. Yani kadim ilimlere dayalı bilimsel anlayışı ve dini aynı potada eritebilmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.

112 Latince *Tages* adı, Etrüskçede –g sessizi olmaması sebebiyle –ç'ye dönüşerek *Taçe*, *Taçü* şeklinde de okunabilir. Bkz. Nancy Thomson de Grummond, “Prophets and Priests”, ed.by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006, s. 27.

113 Schullard, *a.g.e.*, s. 30; Francovich, a.g.m., s. 42; De Grummond, “Introduction”, s. 1.

114 De Grummond, “Prophets”, s. 27.

115 Stoddart, *a.g.e.*, s. 66; De Grummond, “Prophets”, s. 27; Tulunay'dan aktarım, Türkkân, *a.g.e.*, ss. 22-226; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 36.

116 Briquel, a.g.m., V, 2872.

117 De Grummond, “Prophets”, s. 28.

118 Ayrıntılı bilgi için bkz; De Grummond, “Prophets”, ss. 30-33.

Etrusca Disciplina adı verilen dinî-bilimsel öğretiler, ilk kâhin/peygamber Tarkan'ın soyundan gelen *kâhinler sınıfı* (*haruspices*) tarafından telif edilip korunmuştur. Genellikle *haruspice/haruspex* adıyla bilinen kâhinlerin *cepen* (*cepar*), *maru* (*maron*)nun yanı sıra, kâhinler gurubunu ifade eden *collegium* ve *marunux spurana cepen* şeklinde başka isimleri de mevcuttu.¹¹⁹ *Veçu*'dan şifahen bu kutsal bilimi edindiklerine inanılan kâhinler, toplumun en üst katmanını oluşturlardı. Onlar gerek dinî gerekse bilimsel alanda son derece eğitilmiş kimselerdi. Romalılar, onlara “Büyük Üstadlar” der ve pek çok Romalı, ilahî sırra erişmeleri için çocuklarını bu kâhinlere çırak olarak verirdi.¹²⁰ Kâhinler, *Veçu* ve *Tages*'den devraldıkları ilahî vahyi kayda geçirdiler ve büyük gizlilikle kendi torunlarına aktardılar. Kâhinliğin özel eğitim ve kabiliyetin yanı sıra kutsal bir soy aracılığıyla iletilen vehbî ve kesbî doğası olduğu söylenebilir. Bu bakımdan kâhinliğe soy aktarımıyla muhafaza edilen, özel yeteneklere ve sırlara sahip “kutsal bilim adamları topluluğu” demek yanlış olmaz.¹²¹ Bu, Orta Asya kamlığının, Mısır rahiplik geleneğinin ve Sümer-Babil'de “Kaldeliler” olarak bilinen din-bilim adamlığının Etrurya'ya yansımış hali gibi anlaşılabilir.

Kâhinlerin Etrurya'da icra ettikleri pek çok görev arasında en öncelikli olanı, tanrılarla Etrüsk halkı arasındaki iletişimi sağlamaktır. Onlar hem tanrılarla insanlar arasında hem de halk bünyesinde arabulucu idiler. Aynı zamanda toplumdaki bütün ibadet ve ritüelleri de yürütüyorlardı.¹²² Diğer yandan kâhinler, Etrüsklerin teokratik siyaset anlayışına uygun olarak, sadece dinî bir figür olmayıp siyasette de önemli görevler icra eden politikacılar. Bu sebeple onlar siyasi arenadan hiçbir zaman ayrı düşünülemezler.¹²³

Kâhinler kastının en orijinal özelliklerinden biri, çağdaşları Yunanlılar gibi “kutsal”a *mania*¹²⁴ vasıtasıyla değil, birtakım ritlere dayalı ilahî komutların yerine getirilmesiyle ulaşmalarıdır. Bir diğer özellik de onların kutsal anlayışlarını maddi âleme dayanmış olmalarıdır. Onlar gnostik din ve felsefenin küçümsediği dünyevî hayatı ve “madde”yi bilimsel bir anlayışla yorumlayarak “İlahî Olan”a ulaşmayı

119 De Grummond, “Prophets”, s. 33.

120 De Grummond, “Introduction”, s. 2.

121 Hilary Becker, “The Economic Agency of the Etruscan Temple”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, ed.by. Margarita Gleba, Hilary Becker, Brill, Boston 2009, s. 93.

122 Glinister, a.g.m., s. 203.

123 De Grummond, “Prophets”, s. 34.

124 *Mania*, tanrısal ruhun insan bedenine geçerek kişiye tanrılar ve fenomenler âlemi arasında iletişim kurma yeteneği kazandırmasıdır.

önemsemişlerdi. Bu onların en belirgin dinî yöntemleridir. Çünkü tanrı/lar, insanlara fenomenler aracılığıyla işaretler gönderdiği için kutsal anlamının yolu onlara göre maddî âlemi anlamaktan geçer. Etrüsk dönemi aynalarında kâhinlerin organ incelemeleri ve kutsal elde etme çalışmalarına dair motifler, kutsal kelimeler *Etrusca Disciplina*'nın empirik bir anlayışla kompoze edildiğinin göstergesidir.¹²⁵

Evren ve öte dünyanın sınırlarını açıklayan *Etrusca Disciplina* hakkındaki çalışmalar, en erken MÖ. I. yüzyıla uzanır. Bu yüzyılda Etrüsk kökenli Tarquitius Priscus Latinceye çevrilen kutsal metinleri toplamış fakat Etrüsklere uygulanan soykırım sebebiyle yirmi cildi bulan eserlerin neredeyse tamamı yok olmuştur.¹²⁶ Bu sebeple biz Etrüsk din ve kutsal metinleri hakkındaki bilgilere sadece Roma kaynaklarından ulaşabiliyoruz. Aktarımlar genellikle *Tanrıların Doğası (De Natura Deorum)* adlı eseriyle Cicero, onun çağdaşı Volaterrae, rüyalar ve kehânetler hakkında araştırma yapan Nigidius Figulus ve Vecu'nun peygamberliği hakkında bilgiler aktaran Cornelius Labeo vasıtasıyla edinilmektedir. Bu yazarların ortak noktası kutsal yazmalardaki çeşitli ritüelleri, tanrılardan gelen mesajları yorumlama ve onları yerine getirmeye dair yaptıkları açıklamalardır.

Etrüsk kutsal metinleri üç kısma ayrılır: Gökyüzü hareketleri, hava durumu ve ışığın mahiyetine yönelik bilgiler içeren *Yıldırım Kitapları (Libri de Fulguratura)*; kurban organlarından edinilen ilahî sırları anlatan *Kehânet Kitapları (Libri Haruspiciini/Fatales)*. Bu iki kitap Etrüsklerin kehanet ve ilahî sırları elde etmeye verdikleri önemi ortaya koyar. Üçüncü kitap ise, ilk iki kitaptaki alâmetlere bağlı olarak kutsalın tezahürü için gerçekleştirilen ritüel ve hükümleri kapsayan *Ritüel Kitapları (Libri Rituales)*'dir.¹²⁷ Ağasıoğlu, bu kitaplara mucizeleri anlatan *Libri Fatales* ve ölümden sonraki hayatı betimleyen *Libri Acheruntici*'yi de ekleyerek sayıyı beşe çıkarır.¹²⁸ Fakat bu son iki kitap genellikle diğerlerinin bölümleri kabul edildiğinden biz ilk kategoriye göre açıklama yapacağız.

Libri Fulgulares/Yıldırım Kitapları

Aslında Etrüskler yıldırımlarla ilgilenen tek toplum değildir. Hava durumu ve yıldırımlar kutsala ulaşma hususunda tüm antik toplumların bilgi kaynağıdır. Gök

125 Briquel, a.g.m., V, 2872.

126 Ağasıoğlu, a.g.e., s. 19.

127 Francovich, a.g.m., s. 42; De Grummond, "Introduction", ss. 1-2; Briquel, a.g.m., V, 2872-2873.

128 Ağasıoğlu, a.g.e., ss. 38-39.

olaylarının incelenmesi bile başlı başına analitik düşünme kabiliyeti gerektiren bilimsel bir gözlemdir.¹²⁹ Etrüskleri diğer toplumlardan ayıran, fenomeni kutsalın tezahürü kabul eden bir nazariyeyle incelemeler yapmaları ve bu şekilde kutsala ulaşmayı hedeflemeleriydi. Çünkü onların inancında yıldırım başlı başına Tanrı'nın sesini ve mesajını içeren doğal bir olguydu.¹³⁰ Bu sebeple onlar yıldırımın şekli, rengi, toprağa düşüş yeri, zamanı ve etkilerinden yola çıkarak doğanın çalışma şeklini inceliyorlar bu sayede evrensel yasayı çözmeye çalışıyorlardı. Kendilerine *fulgurator* denen yıldırım kâhinleri, içine tanrıların niyeti gizlenen fenomenlerin kodlarını kırmaya uğraşırlardı.¹³¹ Etrüsk kadını özellikle kehânette çok mahirdi. Bir kadın, kocasına sarıldığı anda onun gelecekte yaşayacağı durumları kendisine haber verebilirdi.¹³² Roma tarihinde kadınların bu özelliğine dair bilgilerin hususiyetle anlatılması, kurumsal ataerkilliğin mimarı olan Yunan ve Romalılara Etrüsk kadının sosyal hayattaki üstün konumu oldukça tuhaf gelmiş olsa gerektir.¹³³

Antik birçok toplumdaki gibi en yüce tanrıya atfedilen hava ve yıldırım tanrısı olma sıfatı, Etrüsklerde de baş tanrı *Tinia*'ya verilmiştir. Yıldırımın üç farklı özelliğini *Tinia*'ya atfeden Etrüsklere göre yıldırımın en güzel şekli onun insanog-luna sunduğu cömertlik ve bolluk anlamına geliyordu.¹³⁴ Çünkü *Tinia*'nın yıldırımları, yağmur ve bereketin habercisiydi. Yıldırımın korkutucu ikinci şekli, tanrılar konseyinden çıkan kötü kaderin işaretiydi. Hiçbir şekilde bilinmeyen üçüncü türü ise tanrılar konseyi kararı uyarınca *Tinia*'nın dünya düzenini değiştireceği anlamına gelirdi. Etrüsk icadı olan *saecula* hesabı da bu inanca dayandırılmış, her toplumun ve dünyanın kaderi ortalama 120 yıllık *saeculalara* ayrılarak bu hesaba göre *Tinia*'nın düzen değişikliği açıklanmaya çalışılmıştır. İnanca göre değişim dö-

129 İlginç olan Etrüsklerden yirmi beş asır sonra bile gök olaylarının çeşitliliği ve kesin olarak bilinemezliğinden yola çıkılarak ortaya çıkan *Kuantum Bilimi* ve *Kaos* teorileridir. Demek ki antik toplumlar modernleşme ile yerleşen genel geçer anlayışa dayalı bilim anlayışından ziyade kuantuma dayalı bilim anlayışını kabul ediyorlardı. Gök olaylarından yola çıkarak kuantum fiziği ve kaos teorileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; James Gleick, *Kaos (Kaosun Kutsal Kitabı)*, Alfa Bilim Yayınları, çev. İlkey Alptekin Demir, İstanbul 2016.

130 Mutlu, a.g.m., s. 123.

131 Schullard, *a.g.e.*, s. 31; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 43.

132 Livy, *The History*, s. 51.

133 Bugün Batı dünyasında semitik dinlerin ataerkilliğin uygulayıcısı ve meşrulaştırıcısı olduğuna dair yürütülen yanlış yargının aksine, pek çok kaynak kurumsal ataerkil zihniyetin Yunan ve Roma sayesinde dünyaya kök saldığına belirtir. Ayrıntılı bilgi için bkz; J. Jakob Bachofen, *Söylence, Din ve Anaerki*, çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul 2013; Reay Tannahill, *Tarihte Cinsellik*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2003.

134 Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 45.

nemlerinde sayıları, cinsiyetleri ve özellikleri bilinmeyen gizemli tanrılar tezahür eder ve yeryüzünün kaderini etkileyen çok büyük olaylar meydana getirirlerdi. Bu dönemler bozulmuş-yeniden oluş zamanlarıdır.¹³⁵

Libri Haruspicini/Kehânet Kitapları

Kehânet kitapları, hem antik halklarca iyi bilinen hem de Etrurya'ya has kehanet yöntemlerini kapsar. *Hepatoskopik* denen kanı tanrılara sunulan kurbanların iç organlarından deneysel yöntemlerle sırlara erişmeye dair gözlemler kehânet kitaplarına kaydedilmiştir. Bunlardan birine göre Etrüsk kâhinleri kırk dört parçaya ayırdıkları kurban parçalarının her birinin üzerine Etrüsk tanrılarının isimlerini yazar,¹³⁶ tanrılardan haber alabilmek için bu parçaları dört tarafına tanrı adı nakşedilmiş bir kutuya yerleştirerek onlar üzerinde çeşitli deneyler ve ölçümler yaparlardı. Söz konusu kutulardan biri 1877'de Emilia-Piacenza'da bulunmuş olup hala üzerinde Etrüsk dini ve kutsal kitaplarının aydınlatılması için çalışmalar devam etmektedir.¹³⁷

Libri Rituales/Ritüel Kitapları

Etrüsk kehanet sisteminin merkezinde olması hasebiyle kurban Etrüsk dininin önemli bir parçasıdır. Kurban, Etrüsklerde sadece tanrılara yaklaşma anlamı taşımaz. O, aynı zamanda kurban vasıtasıyla memnun edilen tanrılara danışma ve onlarla iletişime geçme aracıdır. Bu bakımdan başta kurban olmak üzere bütün ritüeller bilimsel verilere dayalı Etrüsk kehanet sisteminin bir parçasıdır.

Etrüsk ritüel kitapları sadece ritüellere ilişkin hükümleri içeren tek düze eserler değildir. Bu külliyatta yer alan *Libri Fatales* türü kitaplar, ritüellerin işlevleriyle ilgili önemli bilgiler sunar. Aynı zamanda önceki kitaplarda geniş çaplı ele alınan kehanet ve ilahi iletişim, burada tanrıların alametleri ve *fatum* olarak açıklanır.¹³⁸ *Libri Rituales*, şehirlerin kurulması, mabedlerin inşası, savaş ve barış dönemine ilişkin uygulamalar ve sosyal hayata ilişkin geniş çaplı hükümler de içerir.¹³⁹ Kâhinler yönlerini, kutsal metinler ve *Etrusca Disciplina*'ya göre tayin ederler¹⁴⁰ ve bir yerle-

135 Schullard, *a.g.e.*, s. 31; Briquel, *a.g.m.*, V, 2872-2873; Stoddart, *a.g.e.*, s. 170.

136 Schullard, *a.g.e.*, s. 31.

137 Briquel, *a.g.m.*, V, 2872-2873.

138 Briquel, *a.g.m.*, V, 2873; Ağasıoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

139 Schullard, *a.g.e.*, s. 31.

140 Ingrid E. M. Edlund, "Ritual Space and Boundaries in Etruscan Religion", *The Religion of the*

şim bölgesinin harem sınırlarını (*pomerium*) buna göre çizerlerdi.¹⁴¹ Bir şehrin ve bir tapınağın nereye nasıl yapılacağına da ilahî kelama göre karar verilirdi.¹⁴² Bütün bunlar, Etrüsklerin günümüzde seküler kabul edilen sosyal, siyasal ve askeri konuları, tanrısal hükümlere göre uygulanması gereken meseleler arasında görmelerinden yani teokratik devlet yapılarından kaynaklanır. Gerek tanrısal iletişimi gerekse onları hoşnut etmeyi amaçlayan birçok Etrüsk ritüeli aynıyla sonradan Roma dinine aktarılmıştır. Rivayetlere göre Roma'nın kurucusu Romulus, MÖ. 753'te Roma'yı kurarken böyle ritüelleri uygulamıştır. O, kuruluş gerçekleşmeden önce Etrurya'da bir bilgeyi ziyaret etmiş, bilge de ona şehri kutsamak için sınırları beyaz bir inek ve öküzün sabanıyla (*sulcus primigenius*) çizmesi gerektiğini açıklamıştır.¹⁴³

Ritüel kitaplarının bir diğer bölümünü de *Acheron Kitaplığı* (*Libri Acheruntici*) oluşturur. Ölüler dünyasını anlatan bu kitaplar¹⁴⁴, cenaze töreninde yapılacak uygulamalar hakkında hükümler içerir. Bu ritüellerde Etrüsklerin yaşam, ölüm ve ölüm ötesine dair inançlarının mantığına ulaşmak mümkündür. Bir kurban töreni ile başlayan ölü ve cenaze törenlerinde, ölü'nün ruhunu kabul edecek tanrılara kurban kanı ikram edilir. Çünkü *Dei Animales* (*Ruh Tanrıları*) adı verilen bu tanrıların, öte dünyada yaşam bahşettiğine inanılır.¹⁴⁵

c. Etrüsklerde Öte Dünya İnancı

Son yirmi yıldaki yeni arkeolojik bulgulara kadar birçok bilim adamı Etrüsklerde net bir öte dünya inancının bulunmadığını düşünüyordu. Fakat ölüm, kabirler ve *Libri Acheruntici*/*The Books of Acheron* isimli eserde yer alan anlatımlardan Etrüsklerde de erdeme dayalı baskın bir öte dünya inancı olduğu saptandı. Etrüsklere göre ölüm bir son değil, sadece yeni bir diyara yolculuktur. Kişi kendisine tanrıların takdir ettiği ömrü tamamlar ve yer altı dünyasına geçer. İyi ruhlar tanrılaşarak atalar diyarına yükselir. *Ruh Tanrıları* (*dei animales*) adı verilen ata ruhlarının kutsal olduğuna ve tanrılara dönüştüğüne dair inanç¹⁴⁶ da erdem temelli yükselme

Etruscans ed. by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006, s. 132.

141 Francovich, a.g.m., s. 43.

142 Jean MacIntosh Turfa, "The Etruscan Brontoscopic Calendar", *The Religion of the Etruscans* ed. by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006, s. 188.

143 Briquel, a.g.m., V, 2873-2874.

144 De Grummond, "Introduction", s. 1.

145 Briquel, a.g.m., V, 2874.

146 Ingrid Krauskopf, "The Grave and beyond in Etruscan Religion", *The Religion of the Etruscans*,

anlayışının bir göstergesidir. Yani kişinin öte dünyadaki durumu, tanrılara verdiği öneme ve nasıl yaşadığına bağlıdır.¹⁴⁷ Kötü ruhlar ise yer altı dünyasında çetin bir yolculuğa çıkarlar. Etrüsklerde *yeraltı dünyası*, gök ve yer tanrılarının ikametgâhının kutupsal karşıtı olan cehennemi ifade eder.¹⁴⁸ Burası, sadece bir inanç ögesi değil, aynı zamanda aktif bir hikâyesi olan bir *yazgı* ve ölünün yeni dünyasıdır.¹⁴⁹

Etrüsklerin cenaze törenleri ve ölüme dair inanışları hakkında en geniş bilgiyi Etrüsk mezarları katakomptlar ve buralardaki fresk ve gravürler verir. Yeraltı dünyasının başkahramanları bu duvar resimlerinde detaylı şekilde tasvir edilmiştir.¹⁵⁰ İlginç bir şekilde bu resimlerde Yunan yeraltı dünyasına ait pek çok tanrı ve kahraman ya yok sayılmış ya da şeytani ruh olarak gösterilmiştir. Bu, Etrüsklerin, Yunan mitlerindeki pek çok imge ve yan anlamları kendilerine göre yeniden yorumladıklarının kanıtıdır.¹⁵¹ Hatta bu durum Etrüsklerin Yunan inanç sistemini benimsemek şöyle dursun bazı noktalarda reddettiğinin de işaretidir. Dinler tarihinde benzer kavramlara farklı ve zıt anlamlar yükleme anlayışı aralarında dinî, siyasî ve tarihî husumet bulunan toplumlarda (Hinduzim-Zerdüştilik gibi) sık karşılaşılan bir durumdur. Etrüsklerin atalarını Truva'da katlederek Anadolu'dan kovan Yunanlıların dini anlayışını olduğu gibi kabullenmeleri beklenemez.

Ölüler diyarının efendileri, kurt derisinden başlık giyen *Aita* (Hades) ve onun yılan saçlı güzel karısı *Culsu* (Persephone)'dur.¹⁵² *Culsu* tasvirlerinde, ölümler ve diriler arasındaki iletişimi sağlayan, öte dünya kapısı *Chiusti*'yi açarak mevtaya Ölüm Krallığı'nın yolunu gösteren ve ardından kapıyı kilitleyen tanrıça olarak betimlenir. Bu yolculukta kişiye artık ölüm diyarının dışı demonları eşlik edecektir.¹⁵³ Etrüsk din ve sanat anlayışında öte dünya inancı merkezi rol oynadığından, ölümlere rehberlik eden bu demonlara pek çok atf yapılmıştır. Duvar resimleri genel itibarıyla ölüm ve ölüm ötesini şöyle sembolize eder: Ölmek üzere olan bir insanın başında onun ölümünü bekleyen *Tukhulka* ve *Vanth* isimli demonlar bekler.

edt.by. Nancy Thompson de Grummond-Erika Simon, University of Texas Press, USA 2006, s. 66.

147 Ağasioğlu, *a.g.e.*, s. 41.

148 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 49.

149 Krauskopf, *a.g.m.*, s. 68.

150 Izzet, *a.g.e.*, s. 16, 87.

151 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 51.

152 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 51.

153 Krauskopf, *a.g.m.*, s. 67.

Tukhulka, kulaklarından yılanlar çıkan, gaga burunlu bir zebani, onun karısı *Vantha* ise çıplak bedenine yılanlar sarılı kanatlı bir demondur.¹⁵⁴ Bu kasvetli betimleme Etrüsklerin ölümü günahların yol açtığı kötü bir son olarak algıladıklarını gösterir.

Etrüsklerin öte dünya inancında kötü ruhlar olan zebanilerin baskın rol oynadığına ilişkin bir diğer örnek de karşı kıyıya geçirmek için elinde topuzuyla ölmek üzere olanların başında bekleyen kayıkçı *Karun* (*Kharon/Charon*)'dur. Etrüsklerin öte dünya inancını yansıtan *Acheron'un Kütapları* isimli kutsal kitapta¹⁵⁵ *Karun*, baskın bir karakterdir.¹⁵⁶ Ondan, Homeros'un *Odyssey*'de da Styx nehrinden ölüleri geçiren bir kişi olarak bahsedilir.¹⁵⁷ Bu sebeple birçok araştırmacı Etrüsk öte dünya inancının bariz bir şekilde antik Yunan dininden etkilendiği görüşündedir.¹⁵⁸ Fakat Etrüsklerin Mısır-Fenike orijini göz önünde bulundurulursa bu inancın Yunan'dan alındığı yargısının yeniden tahlil edilmeye ihtiyacı ortaya çıkar. Çünkü antik dünyada öte dünya inancının en baskın olduğu medeniyet Mısır'dır. Bu bakımdan Etrüskler söz konusu mite orijinleri itibariyle zaten sahiptiler denilebilir.

Aristokrat Etrüsk ailelerinin kendileri için öte dünyada rehberlik etmesi ve koruması için sanatkârlara fresklerle süslü mezarlar siparişi vermeleri¹⁵⁹ bu betimlerin onlar tarafından sanat değil büyü olarak algılandığını gösterir. Çünkü bu mezarları inşa ettirebilen elit aileler bu dünyada yaşadıkları konforlu hayatı ahirette de sürdürecekleri umudunu taşırlar. Yani onlar, bu resimler sayesinde uhrevi saadetlerini perçinlemiş olurlar. Bu anlayış, Mısır'da öte dünyada kişiye ruh katan ve ona yardımcı olan resim anlayışının yansımasıdır.¹⁶⁰

Etrüsk sanatında safahatın yanı sıra cezalandırmaya da vurgu yapılır ve iki dünya arasında fiziksel bir sınır olduğundan cehennemden asla kaçılmayacağı vurgulanır. Her iki âlem arasındaki bu ontolojik farklılık, kurganlardaki geniş

154 Briquel, a.g.m., V, 2871.

155 Krauskopf, a.g.m., s. 66.

156 Briquel, a.g.m., V, 2871.

157 Stephan Steingraber, "The Cima Tumulus at San Guilano—An Aristocratic Tomb and Monument for The Cult of the Ancestors of the Late Orientalizing Period", *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, edt.by. Margarita Glebaand-HilaryBecker, Brill, Boston 2009, ss. 125.

158 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, s. 48.

159 Bonfante-Swaddling, *a.g.e.*, ss. 51, 54.

160 Mısır'da mezarlar kişiye özel resimlerle süslenir. Bu, kişinin resim ne kadar güzelse o kadar güzel bir ahiret hayatı yaşamasını sağlar. Şayet bu resimler bozulursa, kişinin ruhu zarar görerek ebediyen yok olabilir. Bkz. Toby Wilkinson, *Eski Mısır*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 133

koridorlarda betimlenir.¹⁶¹ *Sisyphos Taşı* adlı frenkste, öte dünya mahkûmlarının, cehennemın sonsuz kuyusuna düşen sisyphos taşıyı yeniden tepeye taşımakla cezalandırılacağı ve bu işlemin döngüsel olarak sonsuza kadar devam edeceği anlatılır.¹⁶²

Etrüskler ölülerini gömmeden önce yeraltı mezarının çember şeklindeki *dromusunda*¹⁶³ bazı ayınler icra ederlerdi. Bu ayınlerde *öte dünyaya* kabul edilen ölü için dualar okunur ve onun namına yudumlanan şarap toprak zemine dökülürdü.¹⁶⁴ Bu ayınin amacı, öteki tarafa yeni göçmüş ölünün ruhunu huzura kavuşturmadır. Çünkü kişinin dünyada olduğu gibi ölüler diyarında da onurlandırılmaya ihtiyacı vardır. Bu yüzden onun için güzel bir cenaze töreni düzenlenmeli ve evindeymiş gibi konforuna özen gösterilmelidir. Bu anlayış, Etrüsklerde ruh-beden düalizminin olmadığı aksine maddi öte dünyaya inanıldığı sonucuna götürmektedir.¹⁶⁵

Dromusun merkezinde bulunan dikdörtgen sunak üzerine kült objeler konur. Cenaze işleminde mevtâ, etrafı rölyeflerle kaplı taş bloğa yerleştirilir. Bu, Etrüskçede “Kutsal taş” anlamındaki *baityloi* denen musalla taşıdır. Etrüskler, bu taşın, yüce ruhların ve yeraltı tanrıların gök bineği olduğuna inanırlardı. Arkeologlar icra edilen ayınleri, kurgan tipi mezarları ve piramit desenleri, Etrüsklerin arkaik Doğu ve Yakındoğu kökene ait bir toplum olmalarıyla izah etmişlerdir.¹⁶⁶ Diğer yandan Etrüskler Villanovon kültürden de etkilenmişlerdir. Etrurya döneminden kalma 6322 mezarın bulunduğu katakomptlar, Etrüsklerde gömme âdetinin yanı sıra ölü yakma töreninin de bulunduğunu göstermiştir. Çünkü demir çağından beri Villanovon kültürde ölülerin yakıldığı bilinmektedir. Kimi Etrüskoloğa göre ölü yakma âdeti tüm halk için değil sadece Etrüsk Tarkan ve asilzadeleri için uygulanan üst düzey bir cenaze töreniydi.¹⁶⁷ Etrüsklerde her iki cenaze ritinin

161 Izzet, *a.ge.*, s. 93.

162 Bonfante-Swaddling, *a.ge.*, ss. 51-53.

163 *Dromus*: Yer altı mezarlarının giriş kısmındaki koridor.

164 Steingäber, *a.g.m.*, s. 125.

165 Krauskopf, *a.g.m.*, ss. 66, 71-72.

166 Izzet, *a.ge.*, s. 87; Steingräber, *a.g.m.*, ss. 125-130. Ayrıca bkz; Iefke Van Kampen, “Stone Sculpture in the Context of Etruscan Tombs: A Note on Its Position”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion* ed.by. Margarita Glebaand Hilary Becker, Brill, Boston 2009, s. 135.

167 Ayrıntılı bilgi için bkz; Marshall Joseph Becker, “Cremation and Communion at Etruscan Tarquinia in the 5th-4th. Century BCE: Insight in to Cultural Transformations From Tomb 6322”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion* ed.by. Margarita Gleba-Hilary Becker, Brill, Boston 2009, ss. 229-248.

de bulunması, Etrurya'da ölümlere ilişkin tören çeşitliliğini ve kişisel tercihi yansıttığı şeklinde düşünülse de¹⁶⁸, bizce bu aynı zamanda antik toplumlardaki ateş kültürünün bir yansımasıdır.

Sonuç

Truvahlıların torunları Etrüskler, antik İtalya'ya damga vurmuş bir halktır. Onları bizler için önemli kılan en önemli unsur, Türkler ve Etrüskler arasındaki genetik akrabalıktır. Etrüsklerin Anadolu'dan ve Avrupa'nın kuzeyinden İtalya'ya geçen Türk kökenli ataları, yerli halkla birleşerek yepyeni medeniyet kurmuşlardır. Bu Batı merkezli tarih anlayışında uzun süre yadsınmış olsa da son dönemlerde yapılan genetik araştırmalarıyla kesin olarak ortaya konan bir gerçek haline gelmiştir. Dolayısıyla Etrüskler, Yakındoğu, Anadolu, Yunan ve Roma toplumları arasında köprü kuran, bu kültürleri harmanlayarak kendine özgü yepyeni bir sosyo-kültürel yapı inşa eden senkretektik bir millet olarak görülebilir. Bu halk Roma'yı kurmuş ve günümüze uzanan Avrupa yönetim ve medeniyet anlayışının temelini atmıştır. Son olarak Etrüsk medeniyetinin çağlar sonra Katolik Roma'dan bunalan Avrupa Rönesans'ına ilham olması modern Avrupa'yı anlamada oldukça önemlidir.

Etrüsk dini, Yunan dinine benzer pek çok unsur taşır. Ataları aynı coğrafya için savaştan ve aynı yaşam alanını paylaşan bu iki halk arasında kültürel geçiş olması olağan bir durumdur. Etrüskler, etkileşimde buldukları tüm toplumlardan edindikleriyle eşsiz bir din anlayışı geliştirmişlerdir. Her ne kadar politeist bir anlayışa sahip olsa da dinlerinin kökenini vahiy ve ezoterik temele dayandırıyor olmaları, peygamberlik anlayışı kıt olan Batı toplumunun bakış açısının gelişmesini sağlamış olmalıdır. Bu din, Yunanlıların materyalist ve ataerkil din algısından oldukça uzaktır. Bunun sonucunda, Etrüsklerde komşularından çok daha medeni ve maneviyatı yüksek bir aile ve sosyal hayat ortaya çıkmıştır. Yine Etrüsklerdeki belirleyici öte dünya vurgusu, halkını erdeme dayalı bir hayat sürmeye ve ölümü estetik ve bilimsel bir olgu olarak kabul etmeye itmiştir.

Son olarak Etrüsk dininin mitik ve ezoterik doğasının yanı sıra bilimsel anlayışa sahip kitabî bir din olduğu söylenebilir. Bu da yaşandığı çağa oranla Etrüsk dinini oldukça modern bir anlayışa sahip kılmıştır. Denebilir ki bilimsel doğasıyla monist bir anlayışa sahip olan Etrüsk dini, genellikle peygamberlik, kutsal kitap ve "ahlakî bir tanrı" anlayışıyla İbrahimî dinlere de yaklaşmaktadır.

168 Krauskopf, a.g.m., s. 66.

KAYNAKLAR

- Ackerman, Marsha E. Schroeder, Michael J. Terry, Janice, Upshur, Jiu-HwaLo. Whitters, Mark F. (edt. by.) *Encyclopedia of World History*, Fact on File Publishing, New York 2008.
- Ağasioğlu (Celilov), Firudin, *Etrüsk Türk Bağı*, sad. Hüseyin Adıgüzel, Bilge Oğuz Yayınları, Ankara 2013.
- Arslan, Ahmet ve diğerleri, “Archeological, Etymological, and Genetic Traces of Migrations Along with Etruscan Migration for Forming European Nations: I. Migrational Traces Was Followed Together with Alphabetical Evolution”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 65-105.
- Ayda, Adile, *Etrüskler Türk mü idi?*, TKAE, Ankara 1974.
- Ayda, Adile, “Etrüsklerin Türklüğüne Yeni Deliller”, *Atlantisliler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, yay. Reha Oğuz Türkkkan, Nokta Kitap, İstanbul 2012, ss. 181-188.
- J. Jakob Bachofen, *Söylence, Din ve Anaerki*, çev. Nilgün Şarman, Payel Yayınları, İstanbul 2013.
- Becker, Hilary, “The Economic Agency of the Etruscan Temple”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, edt. by. Margarita Gleba, Hilary Becker, Brill, Boston 2009.
- Becker, Marshall Joseph, “Cremation and Comminution at Etruscan Tarquinia in the 5th-4th. Century BCE: Insight in to Cultural Transformations From Tomb 6322”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion* edt. by. Margarita Gleba and Hilary Becker, Brill, Boston 2009.
- Bernal, Martin, *Kara Atena*, çev. Özcan Buze, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Bloch, Raymond, *Etruscan Art*, New York Graphic Society, Milan 1965.
- Bonamici, Marisa, “The Etruscan Period”, *The Land Of The Etruscans*, edt. by. Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985.
- Bonfante, Larissa-Swaddling, Judith, *Etrüsk Mitleri*, çev. Birgül Açıkıldız, Phoenix Yayınları, Ankara 2006.
- Briquel, Dominique, “Etruscan Religion”, *Encyclopedia of Religion*, by. Lindsay Jones, IIInd edition, (1987) 2005.

- Chrisp, Peter, *Atlas of Ancient Worlds*, DK, New York 2009.
- Dumézil, Georges, *Archaic Roman Religion With an Appendix on the Religion of Etruscan*, trans. by Philip Krapp, The John Hopkins Univ. Press, Chicago 1996.
- De Grummond, Nancy Thomas, “Introduction: The History of the Study of Etruscan Religion”, *The Religion of the Etruscan*, ed. by Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006.
- De Grummond, Nancy Thomson, “Prophets and Priests”, *The Religion of the Etruscans*, ed. by Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006.
- Doğan, İsmail, “Etrüsk Yazısının Kaynağı: Türk (Göktürk) Yazısı”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 161-172.
- Eldlund, Ingrid E. M., “Ritual Space and Boundaries in Etruscan Religion”, *The Religion of the Etruscans*, ed. by Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006.
- Ek, Fatma İpek ve Deniz Şengel, “Mısır, Etrüsk, Roma: Piranesi ve Bir On Sekizinci Yüzyıl Tartışması”, *METU JFA*, 2008/1 (25:1), ss. 27-51.
- Ellis, Robert, *The Armenian Origin Of The Etruscan*, Biblioteca Bodleiana, London 1861.
- Erhat, Azra, A. Kadir (çeviri ve notlar), *Homeros – İlyada*, TİB Yayınları, İstanbul 2015.
- Etruscan Glossary*, pre. by Mahir Ünsal Eriş, Ankara 2005.
- Francovich, Riccardo, “The Middle Ages”, *The Land of the Etruscans from Prehistory to the Middle Ages*, ed. by Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985.
- Gleick, James, *Kaos (Kaosun Kutsal Kitabı)*, Alfa Bilim Yayınları, çev. İlkey Alptekin Demir, İstanbul 2016.
- Glinister, Fay, “Vailed and Unveiled: Uncovering Roman Influence in Hellenistic Italy”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, ed. by Margarita Gleba, Hilary Becker, Brill, Boston 2009.
- Gürsoy, Akile, “Tarihten Bir Kesit: Etrüskler, Türkiye’de Türk Tarihini İncelemede Antropoloji’nin Katkısı”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 41-64.

- Herodotus*, trans. by A. D. Godley, Harvard Univ. Press, London 1975, I.
- Ildız, Erkan, “Roma Uygarlığının Kökenindeki Doğu Etrüskler”, *Atlantisliler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, yay. Reha Oğuz Türkkan, Nokta Kitap, İstanbul 2012, ss. 189-205.
- Izzet, Vedia, *The Archeology of Etruscan Society*, Cambridge University Press, UK 2007.
- Keightley, Thomas, *The Mythology of Ancient Greece and Italy*, Whittaker Co., IInd edition, London 1888.
- Kingsley, Peter, *Antik Felsefe Gizem ve Büyü*, çev. Kenan Kalyon, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.
- Krauskopf, Ingrid, “The Grave and beyond in Etruscan Religion”, *The Religion of the Etruscans*, ed. by Nancy Thompson de Grummond-Erika Simon, University of Texas Press, USA 2006.
- Laertios, Diogenes, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, YKY Yayınları, İstanbul 2017.
- Livy (Livius), Titus, *Livy’s Hannibal’s War*, trans. J. C. Yardley and Dexter Hoyos, Oxford World’s Classics, Oxford University Press, USA 2006.
- Livy (Livius), Titus Patavinus, *Rome’s Mediterranean Empire*, trans. Jane D. Chaplin, Oxford University Press, New York 2007.
- Livy (Livius), Titus Patavinus, *The Early History of Rome*, trans. Aubrey De Séincourt, Penguin Books, I-V, 2002.
- Livy (Livius), Titus Patavinus, *The History of Rome*, trans. by Valerie M. Warrior, Hackett Publishing Company, Cambridge 2006.
- Memiş, Ekrem, “Etrüsk Kavminin Oluşumunda Troyahılar’ın ve İskitlerin (Sakalar) Rolü”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 107-112.
- Mutlu, M. Ünal, “Sümerce ve Etrüskçe Arkaik Türk Dilleridir”, *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler Sempozyumu*, TTK, 2-4 Haziran 2007 Bodrum, ss. 119-136.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ogilvie, R. M., *Early Rome And The Etruscans*, Harvester Press, Fontana, 1976.

- Oxford Latin Dictionary*, Oxford University Press 1968.
- Pellecchia, Marco, Negrini, Riccardo, Colli, Licia, Patrini, Massimiliano, Milanese, Perkins, Philip, “DNA and Etruscan Identity”, *Etruscan by Definition: Papers in Honour of Sybille Haynes*, The British Museum Research Publications, London 2009, pp. 95–111.
- Phillips, Charles-Axelrod, Alan, (edt. by.) *Encyclopedia of Wars*, Fact on File Inc., New York 2005.
- Ramshorn, Lewis, *Dictionary of Latin Synonymes*, Boston 1839, 354.
- Rombai, Leonardo, “The Natural Environment”, *The Land Of The Etruscans*, edt. by. Salvatore Settis, Scala Books, Italy 1985.
- Scullard, H. H., *A History Of The Roman World*, Routledge, Vth edition, ABD 1980.
- Simon, Erika, “Gods in Harmony-The Etruscan Pantheon”, *The Religion of the Etruscan*, edt. by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006.
- Solmaz, Mustafa, “Biçimbilim ve Sözdizim Açısından Etrüsk Dili”, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış yüksek lisans tezi), Van 2005.
- Steingräber, Stephan, “The Cima Tumulus at San Guilano—An Aristocratic Tomb and Monument for The Cult of the Ancestors of the Late Orientalizing Period”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion*, edt. by. Margarita Gleba and Hilary Becker, Brill, Boston 2009.
- Stoddart, Simon K. F., *Historical Dictionary of the Etruscans*, The Scarecrow Press, UK 2009.
- Tannahill, Reay, *Tarihte Cinsellik*, çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Turfá, Jean MacIntosh, “The Etruscan Brontoscopic Calendar”, *The Religion of the Etruscans* edt. by. Nancy Thomas de Grummond-Erica Simon, University of Texas Press, Texas 2006.
- Van Kampen, Iefke, “Stone Sculpture in the Context of Etruscan Tombs: A Note on Its Position”, *Votives, Places and Rituals in Etruscan Religion* edt. by. Margarita Gleba and Hilary Becker, Brill, Boston 2009.
- Wilkinson, Toby, *Eski Mısır*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, İstanbul 2016.

Türkkan, Reha Oğuz, “Türk Tarih Tezleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, edt. Hasan C. Güzel ve diğerleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Türkkan, Reha Oğuz, *Atlantisliler Sümerler Etrüskler Türk mü?*, Nokta Kitap, İstanbul 2012.

İnternet Kaynakları

Copeland, Mel, *Work Notes on Etruscan Language*:

https://www.academia.edu/1808299/Introduction_to_the_Etruscan_language_-_a_compilation_of_Work_Notes_with_Glossary, 2012. (Erişim Tarihi: 05.12.2014)

Global Britannica

<http://global.britannica.com/EBchecked/topic/610528/Tuscany> (Erişim Tarihi: 02.12.2014).

New Scientist

<http://www.newscientist.com/article/dn11174-on-the-origin-of-the-etruscan-civilisation.html#.VIBukNKsW8Q> (Erişim Tarihi: 04.12.2014)

New York Times

<http://www.nytimes.com/2007/04/03/science/03etruscan.html?pagewanted=all&r=0> (Erişim Tarihi: 04.12.2014)

Elisabetta, Achilli, Alessandro, Bertorelle, Giorgio, Cavalli-Sforza, Luigi L. Piazza, Alberto, Torroni, Antonio, Ajmone-Marsan, Paolo, “TheMystery Of Etruscan Origin: Novel Clues From Bos Taurus Mitochondrial DNA”, *Proceedings of The Social Society B*, Royal Society Publishing:

<http://rspb.royalsocietypublishing.org/> on December 5, 2014, pp. 1175-1179.

Vernesi, Cristiano; Caramelli, David; Dupanloup, Isabelle, Bertorelle, Giorgio, Lari, Martina, Cappellini, Enrico, Moggi-Cecchi, Jacopo, Chiarelli, Brunetto, Castrì, Loredana, Casoli, Antonella, Mallegni, Francesco, Lalueza-Fox, Carles, Barbujani, Guido, “The Etruscans: A Population-Genetic Study”, *Am J Hum Genet*, 2004 April;74(4): 694–704; Publishedonline 2004 March 10:

<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1181945/>

<http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0002929707618941> (Erişim Tarihi, 04.12.2014).

Telegraph

<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1542903/Genes-prove-Herodotus-right-about-Etruscans.html>. (Erişim Tarihi: 04.12.2014)

The Guardian

<http://www.theguardian.com/world/2007/jun/18/italy.johnhooper> (Erişim Tarihi: 04.12.2014).

Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape

Alev Erarslan*

Abstract

The Master Ottoman Architect Sinan, known as Mimar Sinan, produced numerous works of different character; among these, mosques, madrasahs, masjids (prayer rooms), khans (inns), caravanserais, covered bazaars, hammams (bath-houses), darüßsifa (hospitals), imarets (hospices), darülkurra (Koranic schools), sibyan mektebi (primary schools), tekke (lodges), waterways, aqueducts, fountains and palaces. Sinan is an architect that imprinted his mark upon his era by not repeating himself in any of the structures he created. Appointed the head of the Sultan's Society of Architects in 1538, Sinan created a great number of architectural works.

Throughout the years of his long career in Ottoman architecture, in which time he produced an expansive typology of works, Architect Sinan also made a major contribution to urban planning. As Chief Architect, Sinan was responsible for many urban activities having to do with wastewater, fire prevention and the repair of many public buildings in Istanbul. Although documentation pertaining to Sinan's concept of the urban environment is scant, an analysis of all his structures suggests the existence of a delicate notion of city planning. Looking into the placement of the structures, their functional distribution within the city, the special roles they play in the general urban landscape, as well as their relationships to each other, it is not difficult to witness the rational conceptualization of a city.

This article will attempt to examine the works of Architect Sinan in terms of his perspective on kulliye architecture, analyzing the contributions he made to these structures within the urban fabric, and to review his major kulliyes as intrinsic parts of the entirety of the city.

Keywords: Architect Sinan, urbanism, kulliyas, Ottoman urban.

* Assoc. Prof. Dr., Istanbul Aydın University, Department of Architecture and Design, Istanbul/TURKEY, aleverarslan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2458-8788.

Application date of article: 01.11.2018 - Approval date of article: 02.10.2019

Osmanlı Kent Peyzajında Mimar Sinan Dönemi Külliyesi

Öz

Cami, medrese, mescit, han, kervansaray, bedesten, hamam, darüşşifa, imaret, darülkurra, sıbyan mektebi, tekke, köprü, su yolları, su kemeri, sebil ve saray gibi farklı çeşitlilikte çok sayıda eseri bulunan Mimar Sinan, hiçbir yapısında kendisini tekrar etmeyen yaşadığı çağa damgasını vurmuş bir mimardır. 1538 yılında Hassa Mimarlar Ocağı'nın başına getirilen Sinan o tarihten itibaren çok sayıda mimari eser yaratmıştır.

Mimar Sinan'ın çok geniş tipolojide eserler verdiği uzun mimarlık kariyerinde Osmanlı mimarlığına en büyük katkılarından biri de kentsel planlama alanıyla ilgilidir. Sinan, mimarbaşı olarak İstanbul'da atık su, yangın düzenleme, kamu yapılarının onarımı gibi çok sayıda kentsel aktiviten sorumluydu. Sinan'ın kentsel çevre kavramıyla ilgili belgeler az olmakla birlikte tüm yapıları analiz edildiğinde ince bir kentsel planlama fikrinin varlığı hissedilmektedir. Yine tüm yapılarının yerleştirilmesinde, yapıların kent içindeki fonksiyonel dağılımlarında, onların genel kentsel peyzaj içindeki özel rolleri ve birbirleriyle ilişkilerine bakıldığında rasyonel bir kent konseptini görmek mümkündür.

Bu makalede Mimar Sinan'ın kent dokusu içerisinde, külliye mimarisine bakışı ve külliye mimarisine getirdiği katkılar, onun önemli külliyelerinin kent bütünü içerisinde incelenmesiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mimar Sinan, şehircilik, külliye, Osmanlı şehirciliği.

Introduction

The Master Ottoman Architect Sinan, known as Mimar Sinan, produced numerous works of different character, among these, mosques, madrasahs, masjids (prayer rooms), khans (inns), caravanserais, covered bazaars, hammams (bath-houses), darüşşifa (hospitals), imarets (hospices), darülkurra (Koranic schools), sibyan mektebi (primary schools), tekke (lodges), waterways, aqueducts, fountains and palace. Appointed the head of the Sultan's Society of Architects in 1538, Sinan created a great number of architectural works.

Throughout the years of his long career in Ottoman architecture, in which time he produced an expansive typology of works, Architect Sinan also made a

major contribution to urban planning. As Chief Architect, Sinan was responsible for many urban activities having to do with wastewater, fire prevention and the repair of many public buildings in Istanbul. Although documentation pertaining to Sinan's concept of the urban environment is scant, an analysis of all his structures suggests the existence of a delicate notion of city planning. Looking into the placement of the structures, their functional distribution within the city, the special roles they play in the general urban landscape, as well as their relationships to each other, it is not difficult to witness the rational conceptualization of a city.

Master Architect Sinan built scores of structures to make Istanbul the symbol of the Ottoman Turk. The miniature of Istanbul in the work written in 1537 by Nasuh as-Silahi al-Matraki entitled *Mecmu-ı Menazil*, which describes Istanbul before Sinan was made Chief Architect, provides a view of the boundaries of the city, its building complexes and its harbor. In the maps of that period, the prominent elements of the city silhouette stand out as the Hagia Sophia, Bayazıt and Fatih mosques. The group of structures that represent Sinan's most emphatic symbolism in the urban development and planning of Istanbul, the components that shape the Ottoman city, taking on the role of social catalyst, comprising units of different functional and structural units, and recognized as major extensions of the urban fabric, is the group of building complexes called kulliyes. Accepted as the nucleus of Ottoman urban design and the center of social and religious life, the kulliyes occupy a significant place in the urban physiognomy of pre-Sinan 15th-century Istanbul. The most outstanding of these kulliyes, which were planted on strategic roads and intersections, are Fatih Kulliye (1470); Mahmut Pasa Kulliye (1462), located in the area of the Covered Bazaar, the center of trade in the period; Murat Pasa Kulliye (1471) at the junction close to the Bayram Pasa Stream; Şeyh Muslihiddin ebul Vefa Kulliye (1476), a part of the fabric inside the city walls; Eyüp Sultan Kulliye (1459), located outside of the city walls; Firuz Agha Kulliye (1491) in Sultanahmet, and Davut Pasa Kulliye (1485) in the old fabric of the southern part of Istanbul¹. The first kulliye to be built after the conquest of Istanbul was constructed around Fatih Mosque, right in the middle of Byzantine Istanbul and in place of the Holy Apostles Church. Possessing all the elements of an "imaret" or hospice, the structure inscribed a Turkish stamp in the center of a city that was Turkifying and becoming Islamic. Around the mosque and the türbe

1 Doğan Kuban, "Kentin Gelişmesi", *Diinden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi IV*, 1994, p. 533; Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision and the Construction of the Ottoman Capital*, Pennsylvania State University Press, 2009, p. 67

(tomb) that is situated directly in front of it stand madrasahs, a tabhane (guest room), a darüüşsifa, all arranged in a geometrical layout that is in perfect symmetry yet standing out as separate, individual structures².

These kulliyes maintained their significance throughout the time of Architect Sinan and afterwards and additions were subsequently made to their number with the construction of the Kulliye of Bayazid II (1505) to the north of the main road at the beginning of the 16th century and of Yavuz Sultan Selim Kulliye (1522) that was built on the flatland overlooking the Golden Horn and characterized the city silhouette on that side of the city³. The Bayazid Kulliye, built at the beginning of the 16th century in 1505, is one of the major kulliyes of the city before Sinan. Here, guest rooms have been placed at the two wings of the mosque and, with the minarets towering up at the far corners, the monumental appearance of the structure is even more emphasized. The other elements comprising the kulliye—the madrasah, primary school, hammam, imaret and caravanserai—have been scattered around this basic nucleus.

This article will attempt to examine the works of Architect Sinan in terms of his perspective on kulliye architecture, analyzing the contributions he made to these structures within the urban fabric, and to review his major kulliyes as intrinsic parts of the entirety of the city landscape.

Sinan and the Kulliye

The most outstanding examples of Sinan's symbolism in the urbanization of Istanbul were the kulliyes, major structures that shaped the Ottoman city. It can be said that kulliye architecture matured in Sinan's hands. Sinan introduced some significant accents to the urban fabric of 16th century Istanbul with these kulliyes, of which most were built at the physically and aesthetically key points of the city⁴. A study of the kulliyes that provided the impetus for the development of the phenomenon of urbanization shows that within these structures lie many of the clues needed to read the imprints of the city. In selecting and designing the kulliyes, which are structures that are the most visible of the works that demonstrate the urban construct, Sinan attached great importance to making

2 Gönül Cantay, "16. Yüzyıl Küliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi," *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağan Kitabı*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1993, pp. 75-76.

3 Godfrey Goodwin, *Sinan: Ottoman Architecture and Its Values Today*, Saqi Book, London 1993, p. 121.

4 Cantay, *a.g.e.*, p. 77.

the kulliye visible from afar and turning it into a symbol of its location. For Sinan, what was important was not to leave an impression that relied on a single perspective, but to obtain a series of views that would be perceived from different angles⁵. These buildings were placed on the higher points of the city and, due to its position as the center of the essential design, the stronger mass of the mosque stood as the dominant feature of the city's silhouette and panorama when viewed from different vantage points. In each of his kulliyes, Sinan produced a unique solution for nestling the buildings within the fabric of the old city. Sinan's most significant city planning concept of creating a relationship between neighboring structures finds its expression best in the buildings of his kulliyes. In designing his kulliyes, Sinan took into consideration the structure of the land, exterior aesthetic features, as well as the general fabric of the city itself.

When examining Sinan's identity as a city planner, it can be seen that his choice of location during the design phase of his work was centered around creating an integrated composition that improved upon the image of the entire city, an element he considered the most important in a city's development. Sinan created functional urban pockets that harbored the architectural details of the urban space, making no distinction between the city and its architecture⁶. When deciding on where a structure would be built, his emphasis on the position of the new building with respect to neighboring structures and its relationship with these were the elements of his greatest innovation in city planning. Worrying about making buildings conform to their environment was a notion that had not as yet found its way into 16th century Europe.

The entirety of the building complexes that represented the symbolic language motifs of Sinan's urban vision were not organic extensions of the locations in which they were located⁷. Every new mosque or kulliye, along with its annexes, was like a gift to the city, with each one embodying and representing a new visual asset. In this cross-section of history, the monumental framework of the Ottoman city was created with the building of some of the largest kulliyes such as Sehzade and Süleymaniye.

- 5 Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Şehirçi Yönü," *VI. Vakıf Haftası. Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988*, İstanbul 1988, p. 134; Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1971, p. 59.
- 6 Rabah Saoud, "Sinan: A Great Ottoman Architect and Urban Designer," *Foundation for Science Technology and Civilization*, X (2007), p. 9.
- 7 Sema Doğan, "Haseki Külliyesi," *TDV İslam Ansiklopedisi* XVI, 1997, p. 247.

Selatin Kulliyes

Sinan's kulliyes can be analyzed under three headings: the "selatin kulliyes", the "menzil (halting station) kulliyes" and the "vizier kulliyes" (Figure 1). The first of this group, the "selatin kulliyes," constitute the most important groups of structures created by Sinan; they are large kulliyes that were built for the Ottoman sultans, their mothers, wives and children.

Comprising a mosque, madrasah, primary school, fountains, an imaret and a hospital, the Haseki Hürrem Sultan Kulliyesi is Sinan's first selatin kulliyesi. The structure was built in 1539 upon the request of Haseki Hürrem Sultan and it is also the first work of Sinan to be erected after his appointment as Chief Architect. In this structure, Sinan's goal is to reflect the dynamism of the city. The mosque was the first unit of the kulliyesi to be built and it was followed by the madrasah and the primary school in the next year, and by the imaret and hospital twelve years later. This is an indication that the kulliyesi had not been planned as an entirety but had been designed as separate structures at different times. Haseki Street is a thoroughfare that runs through the center of the kulliyesi. The mosque, madrasah, school and imaret were constructed on either side of Haseki Street (Figure 2). In this first stage, the kulliyesi was designed around the avenue and its buildings were connected either directly or indirectly to this road. The madrasah and primary school that were erected a year later were built adjacent to the road, forming a direct connection to it. Accessing the entrance to the madrasah directly from the street reinforced this connection⁸.

The mosque was built on the south edge of Haseki Street, while the madrasah, primary school, imaret and hospital were constructed on a plot of land to the rear of the north edge of the road⁹. The entrances to the mosque, madrasah, school and imaret were from Haseki Caddesi, while the entrance to the hospital is from Cevdet Bey Street. Researcher Abdullah Kuran interprets the scattered nature of the arrangement of the kulliyesi as the result of the kulliyesi not being designed as an entirety but rather according to a plan that positioned the structures around the avenue. Indeed, the positioning of the structures of the kulliyesi does not offer a predesigned geometrical orderliness¹⁰. Analytical reasoning

8 Doğan, *a.g.e.*, s. 77. p. 372.

9 Fisun Alioğlu and Olcay Aydemir, "Haseki Hürrem Sultan Külliyesi. Külliyeinin Konumlanma Özellikleri," *Vakıf Restorasyon Yılığ*, II, 2011, p. 6.

10 Abdullah Kuran, "Mimar Sinan Külliyesi," ed. S. Bayram, *Mimar Başlı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve*

suggests that the structures were designed by taking into account the boundaries of the environment, the areas suitable for construction, and the limitations of a direction-ascribed layout¹¹. The entire unit is indicative of construction activity amid the old fabric of the city and is important because it was planned in a manner that remained loyal to the two directions of the road and the parcellation of the land¹². This structure that was installed into the city fabric of Istanbul, with its mosque on one side of Haseki Street and the rest of the buildings on the other side, was not planned to stand on the same axis and in addition, the geometrical relationships between the components are also weak. The rigidity of the geometrical composition here stems from the tightness of space and it is why the structures of the kulliye have been squeezed in together. And so it is that the positioning of the buildings are dependent upon the invariable givens of the avenue¹³.

The initial design of the single-domed mosque, which was the first structure of the kulliye to be built, drew the building back from the border of the avenue, just enough to permit construction. In the first design, because of the angle with Haseki Street, the south wall of the mosque was not parallel to Haseki Street but was angled so as to create an open area with an uneven edge. This open area between the road and the mosque was used as a courtyard. With the adding on of a second dome, a second open area was created between Tekke cul-de-sac on the eastern side of Haseki Mosque and the building. A gate leading to the second courtyard was built at the intersection of Haseki Street and Tekke Cul-de-sac¹⁴.

Across from the mosque, a madrasah was built contiguous to the north edge of Haseki Street. The structural orientation of the madrasah has no similarity with the general orientation of the design. To the contrary, as with the mosque, there is an arrangement here that is dependent on Haseki Street. The Sibyan mektebi (primary school) too is adjacent to the northern edge of Haseki Street for the length of its longer side. However, although the two structures are situated on the same side of Haseki Street, their orientations are not parallel. While the school

Eserleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 1988, p. 173.

11 Alioğlu and Aydemir, *a.g.e.*, p. 6.

12 Denny, B. Walter, "A Sixteenth Century Architectural Plan of Istanbul", *JSTOR* 8, (1970), pp. 49-62.

13 Kuran, *a.g.e.*, p. 86.

14 Goodwin, Godfrey: *A History of Ottoman Architecture*, Thames & Hudson, London 1971, p. 123.

is situated very close to the madrasah, its structural orientation conforms not to the madrasah but to the avenue¹⁵.

The most unique structure in the kulliye is the hospital, which appears in the kulliye as a major building in its own right. The north facade of the structure, with its octagonal courtyard, was designed to fit in with the street. Haseki Hospital is located at the point where Cevdet Bey Street meets Sami Pasa Street. Here, the configuration is matched to the approximately 90-degree turn of the street. This turn has been completed with a third angled orientation. The break here is directly reflected in the design of the hospital, as seen in the brokenness on its northeastern corner¹⁶. In other words, the configuration of all kulliye buildings are tied to the street.

As a city planner, Sinan also shapes the exterior space between buildings. He places importance on the relationship between the structural focus and its environment when seeking to give the city an identity of its own and therefore his structures occupy a field that are parts of the symbol of a universal city¹⁷. Architect Sinan Agha's shaping of the exterior environment can be read very clearly in Sehzade Mehmet Kulliye (1548). The level area between the Fatih and Bayazid kulliyes where Sehzade Mehmet Kulliye is found is what Evliya Celebi described as the center of the city, looking over both the Marmara and the Golden Horn¹⁸. To increase the significance of the kulliye, Sinan constructed the Pertev and Ali Pasha palaces behind it, also heightening the prestige of the neighborhood¹⁹. As for the column of green porphyry at the corner of the mosque courtyard wall, it is believed that Sinan placed this here to emphasize that this was the navel-stone of the city. To increase the visibility of the kulliye, Sinan made the outer courtyard of the mosque and the burial area of the tomb more conspicuous by incorporating in them a network of wrought iron windows. Sinan separated the mosque from the street only by an outer courtyard wall while at the same time situating the annexes of the tabhane and imaret on the Golden Horn side, supporting the visibility of the

15 Alioğlu and Aydemir, *a.g.e.*, p. 8.

16 Alioğlu and Aydemir, *a.g.e.*, p. 9.

17 Alain Borie, "Sinan'a Külliyes: Architectural Composition," ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, p. 112.

18 Doğan Kuban, "Sehzade Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* VII, 1994b, p. 152.

19 Cantay, *a.g.e.*, p. 77.

mosque from the Golden Horn²⁰. The madrasah, tabhane, caravanserai, mosque and the türbe or tombs of Sehzade Mehmet and Rustem Pasha are located within the confines of a common courtyard wall, while the primary school and hospice are surrounded by a separate wall at the south of the kulliye (Figure 3). By beveling the northwestern corner of the mosque's surrounding wall, the mosque has been designed to offer an ideal diagonal perspective. The asymmetrical arrangement of the kulliye has resulted in providing the magnificent west facades of the tomb and mosque with more visibility from the main public road²¹.

When Sinan constructed his kulliyes, which he considered important points of design in the organization of the city, he was forced to have his structures adapt to the challenges of terrain that Istanbul presented. When kulliyes were built on expansive spaces, the general layout was based on a Cartesian coordinate system based on the direction of the Kiblah; in more restricted spaces, Sinan had to position the components of the kulliye without depending upon a defined arrangement and in this case, the configuration of the buildings was determined by the fabric of the street and the topography. Sinan's creativity was apparent in the solutions he devised as he turned topographical disadvantages into benefit²². The most beautiful example of this can be seen in the Süleymaniye Kulliye (1557). This kulliye was built in the district of Süleymaniye, on the north of the axis stretching out over from Beyazıt to Edirnekapı, on the most suitable piece of land to be found on the slope dropping down into the Golden Horn. Its situation constitutes the most impressive part of the city silhouette. Süleymaniye's position in the city, representing the concept of a kulliye at its mightiest, together with its functionality and the prestige for which it is recognized, is the city's fundamental indicator of Sinan's understanding of urban design. The kulliye crowns the Istanbul silhouette as a seal of the Empire as it sprawls over the slopes above the Golden Horn amidst a section of the gardens of the Old Palace. It is localized in a place that is a considerable distance away from the main artery leading to

20 Semavi Eyice, "Mimar Sinan'ın Külliyesi," *VI. Vakıf Haftası. Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, p. 170.

21 Coşkun Yılmaz, "Atik Valide Nurbanu Sultan Külliyesi," *Yeni Bir Turizm Rotası. Büyük Usta Mimar Sinan, Çekül Vakfı*, İstanbul 2015, p. 29.

22 Pierre Pinon, "Sinan's Külliyes: Inscriptions into the Urban Fabric," ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, p. 110.

the city center²³. The complex, however, which occupies an area of 5.5 hectares, creates its own substance and centrality, carrying traces of a conscious concern over announcing itself to the world²⁴. The constricted area it is situated on and its slant downward toward the Golden Horn made it difficult to erect but Sinan created terraces of large buttresses in an effort to expand the construction site, thus designing a masterful layout. The complex reflects the mastery of Sinan in positioning the units of the kulliye on the sloping land as can be seen by the structures surrounding the large courtyard that have been built on different graduated elevations. Paths have been placed between the structures and the courtyard, thus creating a hierarchy between the central buildings and the others. The buildings of the kulliye have been given emphasis with a surrounding organic network of main roads and streets. The units of the kulliye have been integrated with the topography and the city fabric, spreading out over a large expanse with interwoven streets that tie the units together²⁵.

The main axis of the kulliye is turned toward the Kiblah, presenting a right-angled composition due to the lay of the land. Because of the slope, in the construction flow, Sinan planted the architectural components of this symbolic kulliye on terraces of different elevations that progressively leaned down toward the Golden Horn²⁶. The terraces were created with large retaining walls that were arranged around the natural elevation that made up the constructive molecule of the mosque and tomb. Almost all of the structures rise above high pieces of infrastructure. Sinan connected the mosque and the topography by positioning the kulliye's main axis on the contour line²⁷. The shorter madrasah and other buildings were positioned to fit the slant of the slope, creating a tiered effect (Figure 4). The Evvel and Sani madrasahs, the Medical Madrasah, and the Darulhadis, situated on the flatland on the hill that constitutes the center of the mosque and türbe, balanced out the difference in height on two sides with a single-story basement or a vaulted substructure²⁸. While the darüşşifa, imaret and tabhane complexes were built on

23 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98, İstanbul 1996, p. 534.

24 Doğan Kuban, "Süleymaniye and 16th Century İstanbul," ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Rome: Carucci Editions, 1987, p. 65; Kuban, *Kent Tarihi*, p. 534.

25 Yılmaz, *a.g.e.*, p. 30.

26 Doğan Kuban, "Süleymaniye Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* VII, 1994a, p. 98.

27 Ahunbay, *a.g.e.*, p. 137.

28 Gülay Alkan, "İstanbul Mimar Sinan Dönemi Külliyesi İçinde Medreselerin Yeri ve 'Edirnekapi

a terrace, the Salis and Rabi madrasahs were positioned in tiers on the ground as an annex to the elevated substructure²⁹. Sinan laid out numerous madrasahs around the mosque, positioning these not in a strictly geometrical arrangement but integrating them with the mosque and scattering them in appropriate places as complementary elements³⁰. Darüşşifa, darüzziyafe and tabhane were placed in the same row but as structures independent of each other. The hospital, hospice and guest room were complementary annexes to the kulliye and were arranged in the form of a horseshoe. Sinan placed the hammam at the farthest end, and in places where the slope of the land would be an advantage, he positioned a bazaar (arasta) and a caravanserai beneath the madrasahs, hospital and guestroom. In this way, the entirety took on the form of a statuesque and tiered outer mass and Sinan displayed his skill of using the land at the peak point of the complex. Sinan left the fourth direction of the courtyard open to the magnificent view of the Golden Horn³¹. There is a physical continuity between the kulliye and its surroundings.

Sinan called the Selimiye Kulliye (1575) his masterpiece and the structure, which carries features that the architect found to be important in the organization of the city, perfectly reflects the connection between the topography and the environment. At the heart of this kulliye, one of the most important of the city's cultural symbols, is the mosque with madrasahs positioned on each corners on the south. Here, Sinan built a terrace in order to place the mosque and madrasah on the same elevation, as there is a 5.5 m. slant on the west side of the complex. Rising up at the apex of the Ottoman center of trade and providing a view of the city from all sides, the mosque, with its access to the city units surrounding it, benefits from a darülhadis and darülkurra facing the Kiblah and from an arasta, or bazaar, on the southwest³² (Figure 5). The harmony between the structure and the environment is close to what is witnessed at Eski Cami (Old Mosque) and Üç Şerefeli Camii (Mosque of Three Minarets), in terms of the spatial dialogue it presents to the viewer's eye. As a kulliye, this one contains a very limited number of structures (mosque, madrasah, darülkurra) but it is significant in that it has been

Mihrimah Sultan Medresesi" (doktoral dissertation), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, p. 61.

29 Pinon, *a.g.e.*, p. 107.

30 Eyice, *a.g.e.*, p. 170.

31 Filiz Özer, "The Complexes Built By Sinan," ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, p. 20.

32 Ahunbay, *a.g.e.*, p. 137.

positioned in a completely symmetrical axial system. The madrasahs on the right and left and the arasta are the kulliye's main components³³. Sinan built a very large worshipping area here and with the revenues provided by the congregation also gave importance to establishing an arasta (market) in the complex. The kulliye was integrated with a sizable center of trade³⁴.

One of the most handsome examples of the harmonious relationship Sinan created between the topography and his buildings can be seen in Üsküdar Mihrimah Sultan Kulliye, which was completed in 1548. With a clearly geometrical arrangement that symbolized the start of the road leading into Anatolia, this constitutes one of the triangulation points of the Anatolian quarter of the city³⁵. This is a picturesque monument that was planted on the banks of the Bosphorus at Üsküdar and is one of the leading symbols of the region. Sinan leaned the structure on a steep slope and built the complex on narrow bands of land. It is because of this that when observed from a close vantage point, the front facade of the building seems compressed³⁶. The structures that are integrated into the kulliye have been built in a linear fashion, between the hills behind it and the sea. The mosque of the kulliye, which consists also of a madrasah, primary school and a fountain, is situated on a hillside overlooking the sea (Figure 6). Sinan positioned the front part of the mosque toward the sea and in this way, made it possible for a person walking toward the şadırvan (fountain) to perform his ablutions with a full view of the Bosphorus³⁷. Another indication that Sinan based his urban designs on the environmental fabric can be seen here in the way he turned the front of the mosque into a U shape, avoiding a design that would recall a madrasah and leaving this sector of the architecture open³⁸. Sinan also avoided a geometrical arrangement here.

Another striking example of the way Sinan shaped the building masses with an eye toward the plot of land they were situated on is Üsküdar Atik Valide Kulliye (1579), his last large kulliye that he built in Üsküdar for Nurbanu

33 Uğur Tanyeli, "Sinan Mimarlığında Dış Mekan Biçimlendirilmesi," *Mimarlık*, XC/II, 1994, p. 74.

34 Eyice, *a.g.e.*, p. 171.

35 Kuban, *Kent Tarihi*, p. 256.

36 Ahunbay, *a.g.e.*, p. 137.

37 Adnan Turani, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, p. 413.

38 Turani, *a.g.e.*, p. 413.

Valide Sultan, the mother of Murat III. This complex, which is the largest in the city after Süleymaniye and Fatih, was positioned on a hill overlooking the Bosphorus in the district of Toptaşı and comprises a mosque, madrasah, tekke (Islamic lodge), sıbyan mektep (primary school), darülhadis, darülkurra, tabhane, caravanserai, imaret, darüşşifa and hammam³⁹. The kulliye was built to stress the increasing importance of Üsküdar and, together with the Karacaahmet Cemetery, it constituted the border to Üsküdar on this side of the city up until the end of the 19th century. The various components of the kulliye were built on tiers along a slope descending into Çavuş Stream on the north. The structures were arranged in a four-tier design. The mosque stood at the top, with the hankâh (dervish meeting room), madrasah, school, darülhadis and darülkurra on the next tier below, and below these, the darüzziyâfe (kitchen), tabhane (guest room) and darüşşifa. On the very bottom tier was the caravanserai (Figure 7). As can also be seen in other kulliyes, the hammam, or bathhouse, was kept outside of this group of structures⁴⁰. The mosque and madrasah group, which comprised the central part of the kulliye, was in the middle and to the north of the mosque, the şadırvan (fountain) courtyard stood on the same elevation as the mosque, and this was followed by a madrasah that was adjacent to the courtyard but a little lower in elevation⁴¹. The darülkurra, darülhadis, darüşşifa and aşhane (soup kitchen), tabhane and the caravanserai with its imaret were constructed side by side on an island of land to the west but each were separate and independent structures. Sinan produced a harmonious and balanced monumental complex here, having to abide by the topographical features of the land to create the kulliye's madrasah and tekke, which he designed on a skewed angle, keeping the madrasah at a high elevation with a one-story substructure beneath it⁴². The axis of the kulliye's tekke looked toward the urban surroundings (Valide Kahyası Street).

The kulliye's organic design was arranged on a horizontally asymmetrical plan along the west-east axis and it was positioned around a hillside in rising tiers of terraces. The tiered pattern of the structures along the hill sloping downward to the north and west not only merged architecture with the landscape but also emphasized the hierarchical arrangement between the components of the kulliye.

39 Kuban, *Kent Tarihi*, p. 256.

40 Kuran, *a.g.e.*, p. 170.

41 Baha Tanman, "Atik Valide Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* I, 1994, p. 407.

42 Alkan, *a.g.e.*, p. 61.

The mosque and school at the top with the madrasah, darülhadis and darülkurra one story below and the imaret and darüşşifa beneath that ended at the bottom with the caravanserai⁴³. As in the other kulliyes, the hammam was placed outside the main group of structures. Viewing the kulliye from a general perspective, it can be seen that there is no common spatial design that suggests relationships even between the buildings. The relationships are limited to the gates that open out into the streets in-between them. In this kulliye in which Sinan fitted a crowded group of structures, he did not look for an integrating space. Although constructed on a narrow and sloping piece of land such as at Süleymaniye, the orderly arrangement to be found in Süleymaniye and the relationship between structures can not be seen here. As with the madrasah and tekke, the buildings have been constructed on an irregular geometry because of the narrow and slanted nature of the land.

Menzil (Halting Station) Kulliyes

The Menzil Kulliyes were built on roads, passes, thoroughfares, mountain passes and in these locations, on major routes where pedestrians, the military, postal units, merchants and caravans passed. Starting from the 15th century, the menzil kulliyes were built on the major roads of Anatolia and Rumelia and their numbers increased after the conquests in Rumelia and the campaigns made into Europe, especially in the 16th century, along the routes that tied Thrace to Europe⁴⁴. The menzil kulliyes had significant ties to the roads and their main components comprised lodgings and spaces for commercial activities. Because the populations living at these stations were lesser in number than in the cities, the mosques were built on a smaller scale and consequently, the primary structure in these kulliyes was the caravanserai. The station road reaches the caravanserais from inside the arasta, which forms the axis of the kulliye⁴⁵.

In the kulliyes Sinan built along the caravan and campaign routes, in the halting stations, the arasta (marketplace), hammam and caravanserais occupy important places. The Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha Kulliye, dated to 1569-1570, has at its spine an arasta with 59 shops that was built on two sides of the road that marked the Istanbul-Edirne-Central Europe route⁴⁶. To the south of

43 Yılmaz, *a.g.e.*, p. 32.

44 Özer, *a.g.e.*, p.203.

45 Ahunbay, *a.g.e.*, p. 137.

46 Cantay, *a.g.e.*, p. 77.

the arasta are the mosque, madrasah and primary school, and on the north, the caravanserai and tabhane (guest house) (Figure 8). Here, Sinan creates wholeness by tying together the blocks of structures on the north and south by means of a prayer dome. Sinan has given this town kulliye the identity of a major city work of architecture. Overlapping the road, the axis of the kulliye is the arasta. The prayer dome, which is perpendicular to the arasta, on the Kiblah axis, dominates the kulliye more than the mosque⁴⁷. The prayer dome is an important and central part of the entirety of the kulliye. The mosque, madrasah and primary school on the south comprise a structural whole. The madrasah surrounds the mosque courtyard on three sides. As it surrounds the mosque and its fountained courtyard, only the north facade of the madrasah is integrated with the arasta and Prayer Dome as a separate block. In terms of the layout, the outer portico separates the mosque from the whole of the madrasah-courtyard, and this effect is strengthened by the voluminous domed entrances on the two sides of the courtyard⁴⁸. The design of the kulliye is the most interesting of the urban-scale planning concepts implemented by Sinan. In this concept, the units comprising the kulliye are placed successively on one or two axes and are lined up and joined together. In other words, the units have not only lost their independence but have also gone beyond forming a geometrical pattern by being placed in the direction of the axis or axes they are situated upon. The closest typological examples of axial planning are the mosques integrated with the madrasah that is positioned around the courtyard⁴⁹.

The kulliye built in Gebze by Çoban Mustafa Pasha for his wife, the daughter of Yavuz Sultan Selim, is Sinan's best halting station kulliye. The caravans heading toward Anatolia and Iran, the passage through this area of hadji candidates and military battalions toward the east called for a kulliye on the hills to the northwest of Gebze that would meet the needs of these masses and therefore this kulliye was built on a considerably large scale⁵⁰. Besides the mosque, the kulliye consists of a madrasah, türbe, imaret, tekke, library, darüşşifa, caravanserai and a hammam inside an arasta, all of these units surrounding the mosque in the center in a U-formation. Sinan used a balanced geometrical arrangement here (Figure 9). By arranging the structural units of the kulliye according to their functions, a central

47 Şükrü Sönmezer and Semra Ögel, "Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Camii'nde Oran-Strüktür İlişkisi," *itüdergisi/a mimarlık, planlama, tasarım*, III/I, 2004, p. 75.

48 Sönmezer and Ögel, *a.g.e.*, p. 75.

49 Tanyeli, "Sinan Mimarlığında Dış Mekan," p. 70.

50 Kuban, "*Süleymaniye and 16th Century*," p. 65.

area was formed with one side open and three sides with structures grouped in U-formation. There are roads on all four sides of Çoban Mustafa Pasha Kulliyeye. Toward the north is situated a part of the guest room, the lavatories, the caravansarai and the tekke. On the edge of the road toward the east stand the guesthouse and madrasah⁵¹. On the road leading west, there is the guestroom, the main entrance to the mosque courtyard, the library, the imaret building and the kitchens. On the road to the south stand the wall and entrance to the imaret courtyard, the türbe courtyard wall, the entrance to the mosque courtyard, the outer courtyard wall and entrance of the madrasah. This area is made up two spaces--the mosque courtyard and the türbe courtyard⁵². The mosque is situated at a central position on the north-south axis. The fountain is on the north and the türbe on the south.

Another halting station kulliyeye of Sinan is the Damascus Süleymaniye Kulliyeye (1567) that was built for Sultan Suleyman the Magnificent, where the architect used a strictly symmetrical arrangement. Selim I constructed the kulliyeye in his own name in 1518 and Sinan implemented a symmetrical plan on a longitudinal axis for this complex. The mosque rises on one side of an expansive courtyard and has cells on two sides, directly across which the main body of the tekke and its adjoining rooms extend. On two sides of the courtyard are large caravanserais. In place of the guest rooms placed adjacent to the mosque in previous periods, Sinan innovates by situating the cells of the tekke across from the courtyard as units that will take on the duties of the guest rooms⁵³. The symmetrical and rectangular scheme of the mosque and imaret placed inside the rectangular courtyard brings the area a unique and usable two-axis arrangement⁵⁴. This arrangement, however, later in the era of Selim II, when the second phase of the construction was in process, was spoiled with the addition of a madrasah and arasta by another architect, who turned the plan into a three-axis arrangement. The axial arrangement is implemented here on a large scale.

51 Ismail A. Öz, "Çoban Mustafa Paşa Kulliyesi" (master thesis), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, p. 6.

52 Kuban, "*Süleymaniye and 16th Century*," p. 65.

53 Eyice, *a.g.e.*, p. 171.

54 Neriman Güçhan Şahin, Esin Kuleli, *Şam Süleymaniye Kulliyesi ve Koruma Sorunları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009, p. 45.

As in similar examples, the main artery passes through the kulliye in this one as well⁵⁵.

The Payas Sokollu Mehmet Pasha Kulliye, commissioned to Sinan in 1574 by Sokollu Mehmet Pasa, was built as a menzil kulliye at the point of intersection of the Haj and Silk Road caravans on the Istanbul, Aleppo, Damascus, Hejaz route. Payas was the location where goods coming into Aleppo via the Silk Road would be sent to Cyprus and the countries of the Mediterranean. The Kulliye was constructed during the time of Selim II in order to secure the safety of and provide accommodations for the Hadjis and merchant caravans, the port and the military brigades that used this route. It is the largest kulliye in Anatolia. Occupying an area of 13,000 m², its main spine consists of a 48-shop arasta on its north-south axis. The arasta opens out onto the inn, the guest house and the imaret on the east, while opening out to the mosque inside the madrasah, the primary school and the fortress on the west. The “Prayer Dome” found right in the middle of the arasta is the architectural element that joins all of the structures together on the north-south and east-west axes. All of the elements of the kulliye, such as the khan, hammam and mosque, are connected to the arasta, which lies on a southeastern-northwestern axis. Like a spine, the arasta has taken on the function of being a load-carrier for the kulliye⁵⁶. As in Lüleburgaz, here too the arasta defines the two sections of the complex, with the mosque, madrasah, school and hammam on one side of it and on the other, the caravanserai, manhane and darüzziyâfe (Figure 10). There is a prayer dome in the center of the arasta here too and it is through the portal beneath this prayer dome that the caravanserai is accessed. The darüzziyâfe that is adjacent to the south wall of the caravanserai is connected to the large courtyard of the caravanserai by a narrow passageway. This arrangement is reminiscent of the Lüleburgaz Sokollu Kulliye⁵⁷.

Another halting station kulliye is located between Konya and Adana and dated to 1560. This is Konya Karapınar Soltan Selim Kulliye, which comprises a mosque, two caravanserais, a hammam, imaret, guest room, arasta, primary school, the muvakkıt chamber (the muvakkıt determined the times of the azan) and a fountain. The guest room and the caravanserai have been designed as two wings on the right and left of a path that includes the mosque on the south end

55 Eyice, *a.g.e.*, p. 171.

56 Tanyeli, “Sinan Mimarlığında Dış Mekan,” p. 69.

57 Kuran, *a.g.e.*, p. 170.

and the fountain on the north end. The hammam is on the east side of this group, standing as an independent structure⁵⁸. The guest room in front of the mosque is made up of domed rooms and iwans on two sides of the central path while on the north side, the caravanserai consists of a rectangular stone floor with wings attached to it on two sides. The caravanserai was built in the form of a double-inn on the Konya Ereğli road to the north of the mosque.

Vizier Kulliyes

In order to understand Architect Sinan's approach to planning, his other kulliyes must also be mentioned. These smaller complexes were built by or for grand viziers or viziers.

Kadırga Sokullu Mehmet Pasha Kulliyesi, commissioned to Architect Sinan in 1571 by the wife of Sokullu Mehmet Pasa, one of the most outstanding grand viziers of the era of Sultan Suleyman the Magnificent, stands on a hill stretching out from east to west at the former center of the city, on an uneven piece of land. The kulliyesi consists of a mosque, a madrasah and a tekke (Islamic lodge) and Sinan used the effective method of terracing to cope with this problematic terrain in his urban spatial organization, positioning the units of the kulliyesi on different elevations. The structures are situated on different platforms spreading out over the terrain that slopes from south to north and from east to west (Figure 11). All of the surrounding roads here are on a slope and the distance between the kulliyesi's principal entrance and the courtyard elevation is 5 m. The distance between the courtyard elevation and the elevation of the tekke courtyard behind the mosque is 4 m. Despite these shortcomings, however, Sinan placed the structure quite masterfully⁵⁹. The structure is accessed via stairs that are situated beneath the classroom of the madrasah, which is at the lowest elevation, claiming a view of the courtyard portico and fountain⁶⁰. Again, Sinan used an immensely creative formula in the madrasah by placing a vaulted passageway in such a way as to balance out the elevations of the courtyard and road⁶¹. The courtyard has two side entrances positioned in line with the different elevations of the roads. The

58 Kuran, *a.g.e.*, p. 170.

59 İnci N. Aslanoğlu, "Siting of Sinan's Külliyes in İstanbul," ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, p. 196.

60 Doğan Kuban, "Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* VII, 1994e, p. 32.

61 Alkan, *a.g.e.*, p. 62.

tekke at the north of the mosque is separated from the rest of the kulliye by an intermediate wall positioned between it and the mosque. These entrances point to the spatial planning skills of a master urban architect who knows how to use the land and responds to the challenge of the topography. The entrances at the same time do not spoil the absolute symmetry of the main courtyard⁶². Built on slanting land, the kulliye is organically integrated with the city fabric.

Eyüp Zal Mahmud Pasha Kulliye, commissioned to Architect Sinan in 1577 by Zal Mahmut Pasha, one of the viziers of the era of Suleyman, is also a striking example of Sinan's mastery of the terrain through his use of a two-tiered plan arrangement. Because of the uneven spread of the land, the kulliye, made up of the mosque, madrasah, tomb and fountain, was constructed in two tiers. Since the land slants down toward the Golden Horn, the mosque was planted on a terrace and tiers were built to make use of the land efficiently. Shops were built in the area to the north of the mosque (Figure 12). There are two madrasahs on the two different tiers of the kulliye. One of these tiers is on the elevation of the mosque and it forms the fountained courtyard of the mosque with an entrance on Zal Mahmud Pasha Street. The other madrasah situated on the lower elevation forms a courtyard surrounding the tombs of Zal Mahmud Pasha and his wife Esma Soltan⁶³. Zal Pasha Street, which lies adjacent to the second madrasah on the higher elevation, affected the madrasah's geometry and as a solution, Sinan arranged the madrasah's rooms asymmetrically along steps leading in the direction of the avenue and, pushing the classroom into a corner, he placed porticos in front of only two of the rooms in the group. The other rooms on the southwest were arranged in irregular rectangular patterns and covered with cavetto vaults in order to conform to the crooked boundaries of the land and porticos were not placed in front of these⁶⁴. Sinan connected the upper and lower courtyards that were positioned at different elevations by stairs, creating a flow in the outdoor space. This plan of a double-terrace on two different levels created a three-story madrasah standing in front of the mosque in a U-shape and allowed the mosque and the madrasah to benefit from the same fountained courtyard. The connection between the upper and lower courtyard was made on a free plan and

62 Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinople/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa: Pennsylvania State University Press, 2009, p. 54.

63 Doğan Kuban, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1994d, VII, p. 542.

64 Kuban, "Zal Mahmud Paşa Külliyesi," p. 542.

this is important in that it is an indication of Sinan's emphasis on the concept of free-flowing space. The group of structures in the kulliye were designed on steeply inclined land in an organic and asymmetrical fashion. Two separate centers were created in the kulliye—one around the fountain and the other around the tomb⁶⁵.

At Tahtakale Rüstem Pasha (1561) mosque, another one of the major trademarks of the Istanbul side of the harbor, Sinan once again made professional and efficient use of the topographical conditions in the area and on this very valuable tract of land built two commercial buildings in close proximity to each other, organically positioning the mosque and equipping it with shops underneath. Here, Sinan raised the floor of the mosque on a vaulted platform, bringing the structure one story above the elevation of the marketplace below in its location on Istanbul's oldest street in the busy market region of Uzunçarşı Street, which slopes down to the shore. Shops were arranged on the street elevation underneath the mosque. The stairs on two sides of the mosque's facade are 6 meters high and these lead to an uncovered, narrow and long terrace⁶⁶. Sinan raises the elevation of the structure here, opening space for shops and also making way for a magnificent view of the sea at this point, while at the same time creating an urban motif of rescuing the mosque from the bustling noises of the market below. In its position here, the structure dominates the shoreline perspective. Designed as a kulliye, the structure is the home of Large and Small Rüstem Pasha Khans otherwise known as Large Cukurhan and Small Cukurhan, and also has a fountain. While the Süleymaniye Mosque takes a dominating place in the city silhouette on the hills, Rüstem Pasha mosque is positioned below it, as if to create a sense of hierarchy.

Another example of Sinan Agha's prowess as an urban planner creating architectural compositions according to the shape of the land is Topkapı Kara Ahmet Pasha Kulliye, which was commissioned to Architect Sinan in 1558 by Gazi Kara Ahmet Pasa, Grand Vizier to Sultan Süleyman the Magnificent and according to its endowment, should have comprised a mosque, primary school, madrasah, an Islamic monastery and a hospice but ultimately was built in the form of a mosque, madrasah, tomb and primary school. Sinan shaped this kulliye's courtyard walls according to the street fabric and the geometry of the land. Across

65 Pinon, *a.g.e.*, p. 111.

66 Turani, *a.g.e.*, p. 424.

from the mosque, rising on one side of an expansive courtyard stand madrasah cells, positioned in a geometrical arrangement⁶⁷.

Another kulliye, a miniaturized one composed of a mosque, tomb and madrasah, Şemsi Ahmed Pasha Kulliye on the coasts of Üsküdar was built in 1580 and also exhibits Sinan's skill in placing structures on the land in harmony with the local topography. Sinan placed the mosque and tomb right next to each other on the northeast of the courtyard, on a 37° angle to the southeast relative to the madrasah's arm that is perpendicular to the Bosphorus⁶⁸. The direction of the Kiblah influenced the positioning of the mosque here and Sinan placed the mosque on a transverse plan. The madrasah, which was in turn positioned relative to the mosque, was arranged with two extensions on two sides of the courtyard in an L-shape (Figure 13). The courtyard, which lies between the madrasah and the mosque, opens out toward the Bosphorus at an angle from the entrance, an example of a consciously planned asymmetry. The kulliye's courtyard wall on the side of the sea was designed with a window to enable a view of the seascape⁶⁹. The part of the mosque overlooking the sea has been left open on the sea side. Although the madrasah partially occupies the space of the courtyard, it does not continue in the direction of the shore⁷⁰. This kulliye of small dimensions is an organic mixture of architecture and the natural environment. While Sinan planted the mosque and the tomb in the direction of the Kiblah, the madrasah was positioned parallel to the shoreline. By keeping one extension of the madrasah short, an L-shaped asymmetrical structure with a view of the Bosphorus has been achieved. Parallel to the two extensions of the madrasah are surrounding walls that envelop the kulliye. The complex is a clear reflection of Sinan's sensitivity to scenery, the urban fabric and conforming to the lay of the land⁷¹.

Sinan and the Urban Perspective

Sinan's aim in creating his kulliyes is not actually planning a part of a city so much as it is designing a complex of structures. In doing this, however, he never neglects the urban fabric. Sinan's goal with his kulliyes is to provide the city with

67 Eyice, *a.g.e.*, p. 169.

68 Gültekin Günay, "Şemsi Paşa Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* VI, 1994, p. 157.

69 Aslanoğlu, *a.g.e.*, p. 193.

70 Eyice, *a.g.e.*, p. 172.

71 Doğan Kuban, "Rüstem Paşa Camii," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* VI, 1994c, p. 371.

a new course and perspective. By enriching the shoreline with his works, Sinan provided the city with three important structures that he designed within the urban motif. One of these is the Üsküdar Mihrimah Sultan kulliye mosque; the second is Sadrazam Rüstem Pasa mosque in Tahtakale, and the third is again in Üsküdar, Sinan's smallest kulliye, Şemsi Ahmet Pasa Kulliye. With these structures, Sinan carried the city's contours out beyond its walls. At the same time, Sinan created a set of multiple viewpoints rather than a single perspective⁷².

Sinan's kulliyes took the magnificence of Istanbul's beauty beyond its already dramatic patterns. Making the biggest contribution to the city after Fatih, Sinan created splendid mosque complexes across the hills of Istanbul for Süleyman, Şehzade Mehmet and Mihrimah Sultan. His mosques are in close harmony with Istanbul's topographic features. None of them stand as entities by and of themselves as they lie in close proximity with other structures. In this structured relationship, they act as the *genius loci* of the urban fabric⁷³. Sinan reshaped the entire look of the city in the 1580's. Over the sixteenth century, impressive architectural accentuations were added to a developing cityscape that blended with the natural topography. Sinan molded a city that looked beyond its confines, perpetuating a concept of city planning where massive and defined sites accented the urban vista in separate increments and were identified by domed mosque complexes. These complexes were self-centered entities that expanded as urban spaces that flowed out into their organic peripheries, closely connecting with the surrounding architecture and the city fabric⁷⁴.

Sinan manipulated hilltops by adjusting elevations, connected with neighborhoods, mixed diagonal streets with rectilinear compositions to soften the monotony. Corners were enhanced with open spaces to provide perfect spots to enjoy the scenery at major street entrances. These vantage points provide oblique perspectives of the mosques, softening the effect of the central axis to promote diagonal panoramas⁷⁵.

He regarded the kulliyes an important semiotic feature of the urban scene and chose their locations accordingly, being particularly meticulous in his selection

72 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2005, p. 111.

73 Necipoğlu, *a.g.e.*, p. 111.

74 Necipoğlu, *a.g.e.*, pp. 108-109.

75 Necipoğlu, *a.g.e., a.g.e.*, p. 110.

of sultan kulliyes. To direct the people who would be moving around in these kulliyes, all of them reflections of a spatial planning genius, Sinan felt the need for various symbols and toward this aim, he positioned the various structures of a domed entrance, a fountain, a classroom and a prayer dome on defined axes⁷⁶. In the kulliye courtyards, he designed viewing points from where the city could be enjoyed. In this context, the outer courtyard of Süleymaniye looks over the Golden Horn and the Bosphorus and Mihrimah Sultan mosque looks over the historical peninsula and the European side of the Bosphorus.

Sinan injected an Ottoman identity into a Byzantine city and this approach can be seen in another three of the structures that he consciously positioned along the Galata shore, contributing to the shape of the shoreline silhouette. One of the buildings in this area, which is a region that Sinan tried to enrich with an Ottoman image, using a formal narrative to define the urban organization, dominated the region as a structure that was central to the coastline⁷⁷. This was Rüstem Pasa Caravanserai (1550). This is joined by Azapkapı Mosque (1577) in the south corner of the Golden Horn and by Kılıç Ali Paşa Kulliye (1580) on the north corner of this same area. The two mosques at Tophane and Azapkapı comprise the elements of an urban aesthetic that defines the two boundaries of Galata.

Sinan also built structures that represented images of the Ottoman-Turk character on the major artery networks surrounding the city. The kulliyes of Hadim İbrahim Pasha at Silivrikapı, Kara Ahmet Pasha at Topkapı and Mihrimah Sultan at Edirnekapı became symbolic structures standing over the gates of the city on these major arteries⁷⁸. Sinan paid particular attention to organically integrating these buildings with the roads.

He used vertical elements as a structural means of striking a balance and in this context, he considered minarets significant urban vistas and placed importance on them in their roles of creating an urban vision⁷⁹. The minarets spoiled the horizontal geometry of Sinan's urban scheme but they served as an articulation of the relationship between sky and earth. The location where the aesthetic balance

76 Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Thames & Hudson, London 1971, 87.

77 Kuban, *Kent Tarihi*, p. 254.

78 İlknur Aktuğ-Kolay, "Mimar ve Mühendis Olarak Mimar Sinan", ed. Coşkun Yılmaz, *Yeni Bir Turizm Rotası. Büyük Usta Mimar Sinan*, İstanbul: Çekül Vakfı, 2015, p. 114.

79 Hüsrev Tayla, "Sinan Minarelerinin Mimaride ve Şehircilikteki Yeri," *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, 24-27 Ocak, Ankara: TTK Yay., Ankara 1996, p. 62.

set between minaret and mosque can best be seen is at Süleymaniye, where the minarets in the direction of the courtyard are lower and have 2 balconies whereas the one on the wing of the mosque is higher and has 3 balconies. This design provides the city with a graded panorama. The four tall minarets at Selimiye are located at the corners of the main dome, emphasizing the massive nature of the structure. Attentive to the harmony between dome and minaret, Sinan raised the minarets at Selimiye to the height he wanted without creating a visual disturbance while also capturing very harmonious proportions.

Architect Sinan created a new urban fabric and in doing this, another instrument he used was the dome. Sinan's domes constitute the epitome of the development of the domed space and the splendid silhouettes of the kulliyes signify the attempt to create different areas inside the main mass of the structure, a particular spatial element on which Sinan places great importance. The geometrical physiognomy formed by the cylindrical minarets and spherical domes are significant parts of the urban scale.

Conclusions

Mimar Sinan led kulliye architecture into an ultimate maturation, establishing most of these complexes at key points of the city and creating major accents in its physical and aesthetic fabric. In selecting and designing the kulliyes, which are structures that are the most visible of the works of Sinan that demonstrate the urban construct, Sinan attached great importance to making the kulliye visible from afar and turning it into a symbol of its location. Instead of leaving an impression of only a single perspective, the master architect's aim was to manifest a series of views that could be embraced from different angles.

Sinan took into consideration the structure of the land, exterior aesthetic features, as well as the general fabric of the city itself. Every new kulliye, together with its annexes, gifted the city with a new visual asset. The complexes were placed on the higher points of the city and, at their center, representing a strong and massive feature of the kulliye design, stood the mosque, dominating over the city's silhouette and panorama when viewed from different vantage points.

In designing a kulliye, Sinan attempted to create a composition that would be integrated into the city. Sinan created functional urban pockets that harbored the architectural details of the urban space, never separating the city from its architecture. When deciding on where a structure would be built, it was

important to him that the emphasis would be on the relationship and harmony with neighboring structures. There is a physical continuity between the kulliye and its surroundings. Sinan adapted the kulliye to the topography and created a harmonious relationship between the terrain and the buildings. The structures within the kulliye are balanced and in accord with each other. The kulliye buildings have been emphasized with a surrounding organic network of main roads and streets. Sinan also places importance on a harmonious relationship between the kulliyes and the scenery. The kulliyes are organically integrated with the city fabric and their purpose is to offer direction and perspective to the city itself. In this context, Sinan designed scenic viewpoints in the kulliye courtyards that would offer the opportunity to enjoy the city.

Sinan more prominently accented or gave monumental stature to structures that served commercial (khans, arasta, shops) and social purposes (tabhanes, imarets, hammams) while in the case of the halting station (*menzil*) kulliyes, where functionality was of the essence, the architect's planning highlighted the arastas, caravansarais, prayer domes and the streets. One of the halting station kulliyes that was established around the axis of the arasta was Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha; another is the Payas Sokullu Mehmet Pasha Kulliye. In Lüleburgaz, the arasta, like a spine, has taken on the function of being a load-carrier for the kulliye. At Payas again, the main spine of the kulliye is the arasta on the north-south axis.

Sinan uses different arrangements in this group of kulliyes. For example, the symmetry of the layout of the Damascus Süleymaniye Kulleye, where the caravansarai is of large proportions, is implemented rigidly. Sometimes, stemming from the requirements of the city fabric, the structures of Sinan's kulliyes are placed on a different axis. The units comprising the Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha kulliye have been placed on an axial layout. While sometimes a balanced geometrical arrangement has been used, at other times the layout diverges from a geometrical design.

Another concept of planning that Mimar Sinan implements in his halting station kulliyes is to include the main street road in the layout, having it cross through the kulliye itself. Indeed, the road does pass through the Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha Kulliye. There are in fact roads coming in from four directions surrounding the Çoban Mustafa Pasha kulliye. Sinan's kulliye structures have been placed on north, south, east and west roadways.

A new element that Sinan has used in this group of structures is the “prayer dome.” The prayer dome at Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha Kulliye occupies a central place within the entirety of the kulliye. The mosque, madrasah and arasta have been integrated with the prayer dome. In the Payas Sokullu Mehmet Pasha Kulliye, the prayer dome is situated in the exact center of the arasta, standing as an element that joins together all of the structures on a north-south and east-west axis.

As can be seen, for Sinan, who bestowed upon Ottoman Istanbul the silhouette that dominated and characterized the city, urban design was a composition of buildings, environment, terrain and aesthetics; the city was a living organism that needed to be rationally constructed. When the distribution of Sinan’s buildings are considered within the whole of the city, it is observed that he worked with criteria that could be perceived within the entirety of the urban fabric, and with an interpretation of the city that was his own composition. Not seeing buildings and building complexes as independent entities, Sinan designed his structures as massive individual entities that together shaped and defined the city. Sinan’s kulliyes made major contributions to the urban countenance of Istanbul.

BIBLIOGRAPHY

- Ahunbay, Zeynep, “Mimar Sinan’ın Şehirci Yönü”, *VI. Vakıf Haftası. Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988*, İstanbul Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, pp. 134-52.
- Aktuğ-Kolay, İlknur, “Mimar ve Mühendis Olarak Mimar Sinan”, ed. Coşkun Yılmaz, *Yeni Bir Turizm Rotası. Büyük Usta Mimar Sinan*, Çekül Vakfı, İstanbul 2015, pp. 107-115.
- Alioğlu, Fisun and Aydemir, Olcay, “Haseki Hürrem Sultan Külliyesi. Külliyeinin Konumlanma Özellikleri”, *Vakıf Restorasyon Yıllığı* Sayı 2, 2011, 6-18.
- Alkan, Gülay, “İstanbul Mimar Sinan Dönemi Külliyeleeri İçinde Medreselerin Yeri ve ‘Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi””, (Unpublished MA thesis), Yıldız Teknik Üniversitesi, 2007.
- Aslanoğlu, N. İnci, “Siting of Sinan’s Külliyesi in İstanbul”, ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, pp. 193-199.

- Borie, Alain, "Sinan's Külliyes: Architectural Compositions", ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, pp. 112-123.
- Cantay, Gönül, "16. Yüzyıl Küliyelerinin Şehirlerin Tarihi Topografyasını Belirlemesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağan Kitabı*, Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993, pp. 75-85.
- Denny, B. Walter, "A Sixteenth Century Architectural Plan of Istanbul", *JSTOR* 8, 1970, pp. 49-62.
- Doğan, Sema, "Haseki Külliyesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, 1997, pp. 370-372.
- Erarıslan, Alev, "Mimar Sinan'ın Şehirciliği Üzerine Panoramik Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, Sayı 213, Eylül 2011, pp. 86-92.
- Eyice, Semavi, "Mimar Sinan'ın Külliyesi", *VI. Vakıf Haftası. Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde Mimar Sinan ve Dönemi Sempozyumu, 5-8 Aralık 1988*, İstanbul Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, pp. 169-200.
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Thames & Hudson, London 1971.
- , *Sinan: Ottoman Architecture and Its Values Today*, London: Saqi Book, 1993.
- Güçhan-Şahin and Neriman Kuleli, Esin, *Şam Süleymaniye Külliyesi ve Koruma Sorunları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2009.
- Gültekin, Günay, "Şemsi Paşa Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, 1994, p. 157.
- Johnston, J. Norman, "The Urban World of the Matraki Manuscript", *Near Eastern Studies Journal* 30, 1971, pp. 159-169.
- Kafesçioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, University Park, Pa: Pennsylvania State University Press, 2009.
- Kuban, Doğan, "Süleymaniye and 16th Century İstanbul", ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, pp. 62-69.
- , "Mimar Sinan Külliyesi", ed. S. Bayram, *Mimar Başı Koca Sinan. Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 1988, pp. 167-173.

- , “Kentin Gelişmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 4, 1994, pp. 533545.
- , “Süleymaniye Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, 1994a, pp. 98-103.
- , “Şehzade Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, 1994b, pp. 152156.
- , “Rüstem Paşa Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 6, 1994c, pp. 371-374.
- , “Zal Mahmud Paşa Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, 1994d, pp. 542-544.
- , “Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, 1994e, pp. 32-36.
- , *İstanbul Bir Kent Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 98, İstanbul 1996.
- Köksal, Seyhan, “Çoban Mustafa Paşa Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8, 1993, pp. 351-354.
- Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları 1986.
- Müderresoglu, M. Fatih, *16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzül Külliyeleeri*, (doctarete dissertation) Hacettepe Üniversitesi 1993.
- , “Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, 1993, pp. 363-364.
- Necipoğlu, Gülru, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005.
- Öz, A.İsmail, *Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, (unpublished MS thesis) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi 2015.
- Özer, Filiz, “The Complexes Built By Sinan”, ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, pp. 203.
- Pinon, Pierre, “Sinan’s Külliyes: Inscriptions into the Urban Fabric”, ed. A. Petruccioli, *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, Carucci Editions, Rome 1987, pp. 110-119.

- Reyhanlı, Tülay, *Osmanlılarda Külliye Mimarisinin Gelişmesi*, (doctoral dissertation), İstanbul Üniversitesi 1974.
- Rogers, J. Michael, “Itineraries and Town Views in Ottoman Histories”, ed. J. B. Harley, David Woodward, *History of Cartography, vol.2.book 1*, The University of Chicago Press, Chicago 1992, pp. 237-238.
- Saoud, Rabah, “Sinan: A Great Ottoman Architect and Urban Designer”, *Foundation for Science Technology and Civilization*, 2007, pp. 2-15.
- Sönmezer, Şükrü and Ögel, Semra, “Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Camii’nde Oran-Strüktür İlişkisi”, *ütüdergisi/a mimarlık, planlama, tasarım*, Cilt:3, Sayı:1, 2004, pp. 75-79.
- Sözen, Metin, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 1975.
- Tanman, Baha, “Atık Valide Külliyesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1, 1994, pp. 407-408.
- Tanyeli, Uğur, “Sinan Mimarlığında Dış Mekan Biçimlendirilmesi”, *Mimarlık*, 90/2, 1994, pp. 68-71.
- Tayla, Hüsrev, “Sinan Minarelerinin Mimaride ve Şehircilikteki Yeri”, *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri, 24-27 Ocak*, TTK Yay., Ankara 1996, pp. 62-70.
- Turani, Adnan, *Dünya Sanat Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- Yılmaz, Coşkun, “Atık Valide Nurbanu Sultan Külliyesi”, ed. Coşkun Yılmaz, *Yeni Bir Turizm Rotası. Büyük Usta Mimar Sinan*, Çekül Vakfı, İstanbul 2015, pp. 28-31.

APPENDICES

SELATIN KULLIYES	MENZİL (HALTING STATION) KULLIYES	VIZIER KULLIYES
Haseki Hürrem Soltan (1539)	Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha Kulliyeye (1570)	Kadırga Sokullu Mehmet Pasha Kulliyeye (1571)
Sehzade Mehmet Kulliyeye (1548)	Çoban Mustafa Pasha Kulliyeye (?)	Eyüp Zal Mahmud Pasha Kulliyeye (1577)
Süleymaniye Kulliyeye (1557)	Damascus Süleymaniye Kulliyeye (1567)	Tahtakale Rüstem Pasha (1561)
Edirne Selimiye Kulliyeye (1575)	Payas Sokollu Mehmet Pasha Kulliyeye (1574)	Topkapı Kara Ahmet Pasha Kulliyeye (1558)
Üsküdar Mihrimah Sultan Kulliyeye (1548)	Konya Karapınar Soltan Selim Kulliyeye (1560)	Üsküdar Şemsi Ahmed Pasha Kulliyeye (1580)
Üsküdar Atik Valide Kulliyeye (1579)		

Figure 1: Mimar Sinan Era Kulliyes.

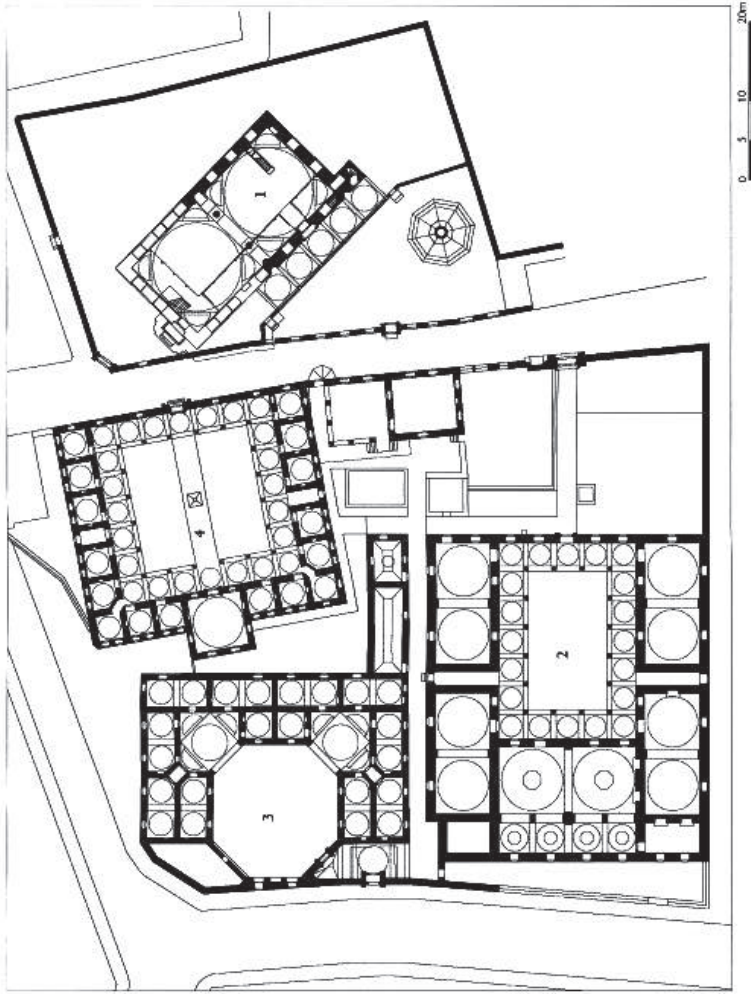

Figure 2: Haseki Hürrem Sultan Kulliyesi.

(1) Mosque (2) *Imaret* (guest rooms) (3) *Darussifa* (Hospital) (4) *Madrasa*
(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

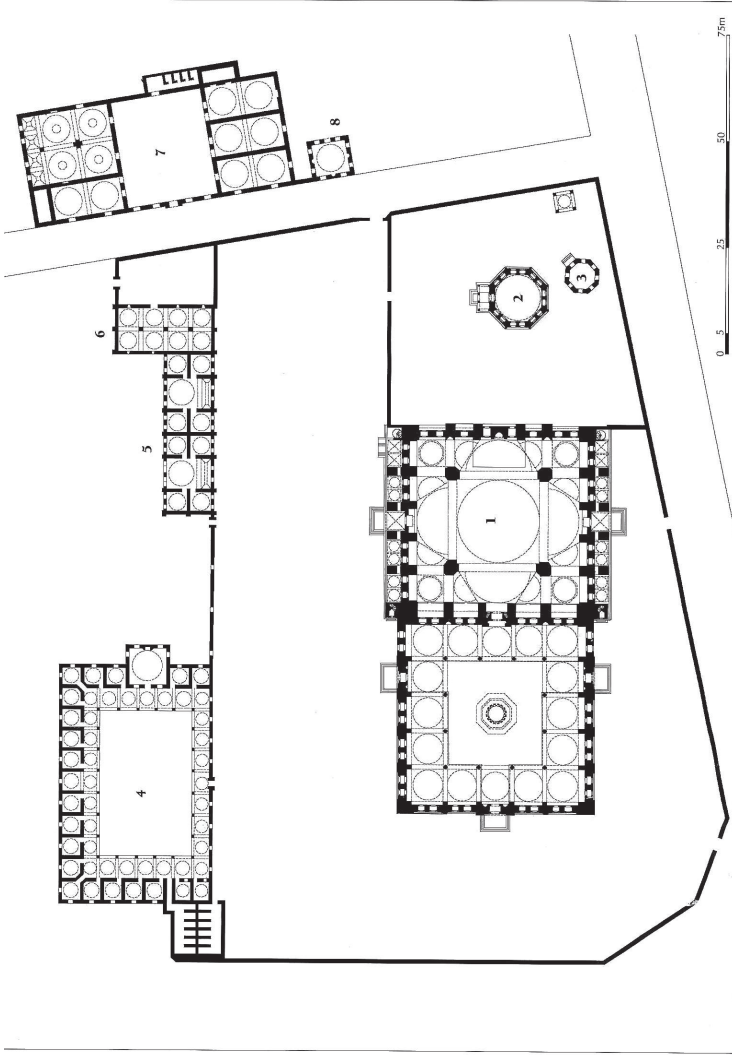

Figure 3. Sehzade Mehmet Kulliye.

(1) mosque (2) tomb of Sehzade Mehmet (3) tomb of Rüstem Pasha (4) madrasa (5) tabhane (guest room) (6) caravanserai with stables (7) imaret/hospice (8) Sibyan Mektep (elementary school).

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

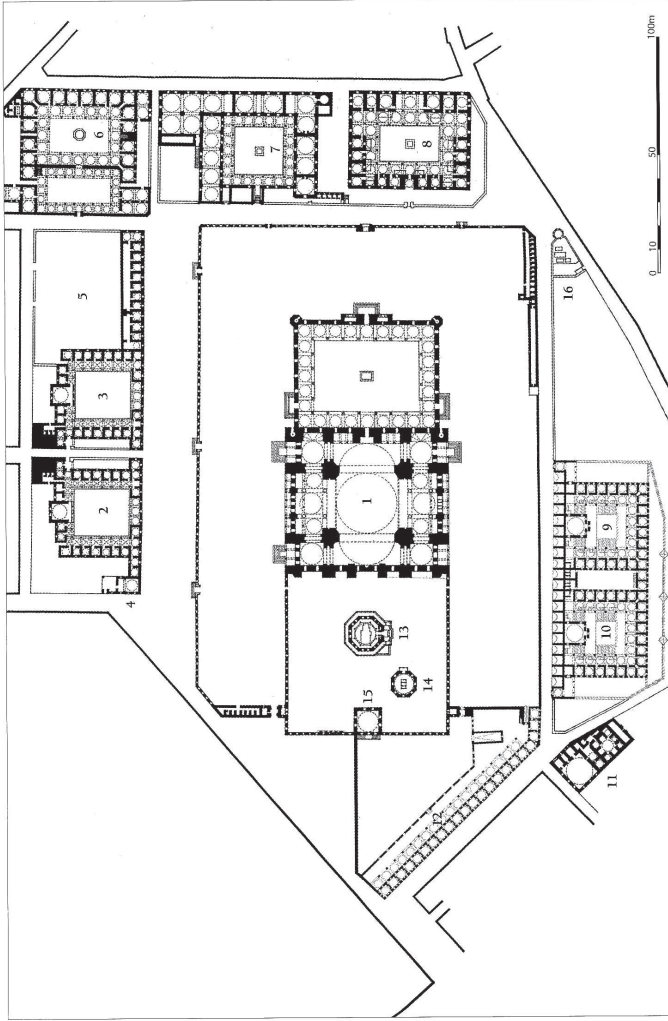

Figure 4. Süleymaniye Kulliyec.

(1) mosque (2) first (evvel) madrasa (3) sani madrasa (4) Sıbyan Mektep (elementary school (5) medical school (6) bimarhane (mental hospital) (7) darülcüme (kitchen) (8) tabhane (guesthouse) (9) third (sâlis) madrasa (10) fourth (rabi) madrasa (11) hammam (12) hadith madrasa (13) tomb of Süleyman (14) tomb of Hürrem (15) darülcüme (16) Sinan's tomb
(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimaris*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

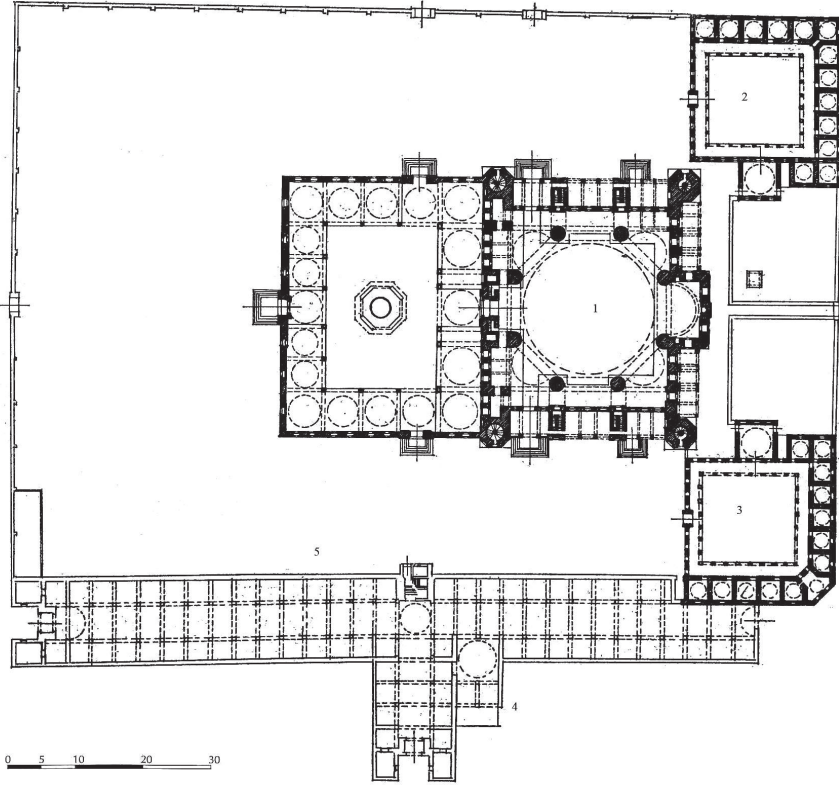

Figure 5. Edirne Selimiye Kulliye.

(1) mosque (2) madrasa (hadith college) (3) madrasa (4) Sıbyan Mektep (elementary school)
(5) bazaar (arasta).

(Source: Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1993).

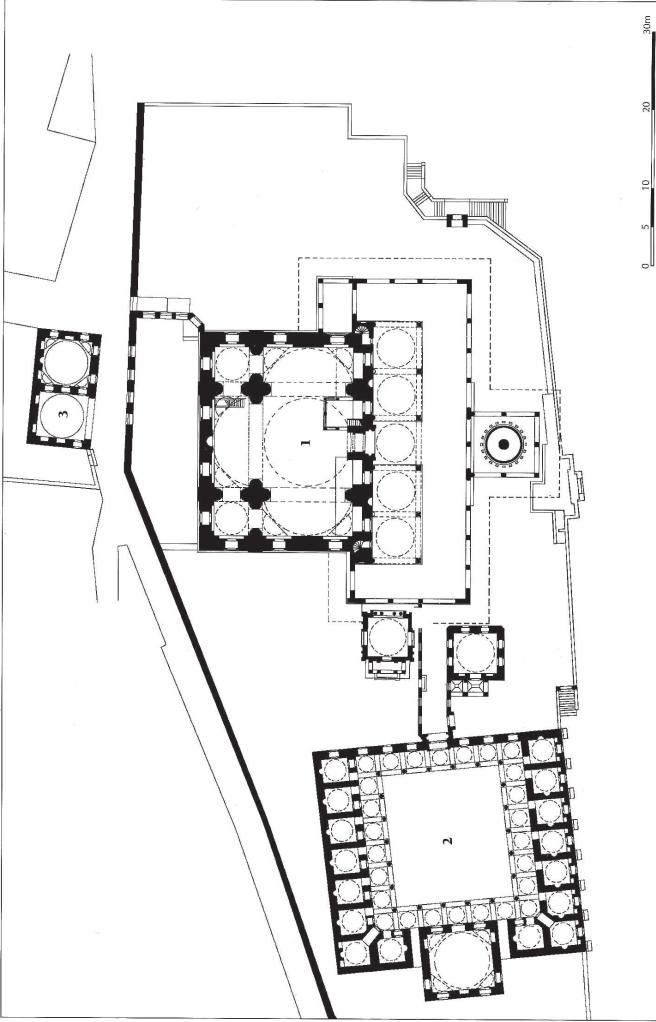

Figure 6. Üsküdar Mihrimah Sultan Kulliye.

(1) mosque (2) madrasa (3) Sıbyan Mektep (elementary school).

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

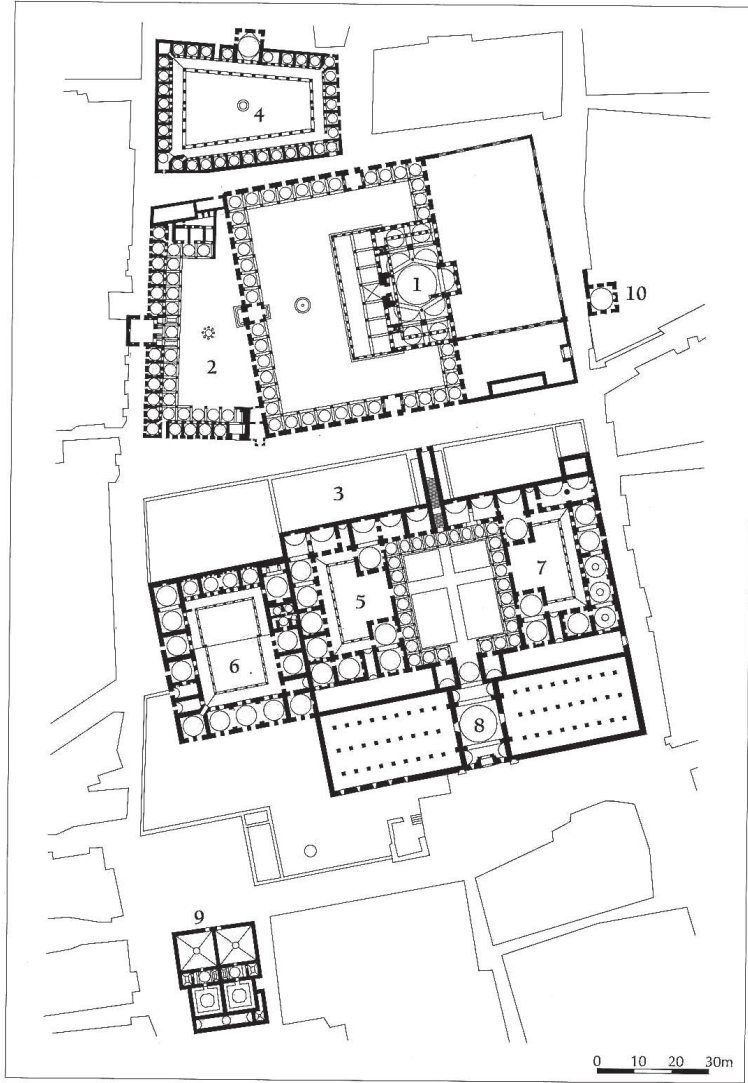

Figure 7. Üsküdar Atik Valide Kulliye.

(1) mosque (2) madrasa (3) darülhadis (Koran course) (4) tekke (5) tabhane (guesthouse) (6) dariüşşifa (hospital) (7) imaret (8) cervansarai (9) hamman (10) sıbyan mektep (elementary school)
(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

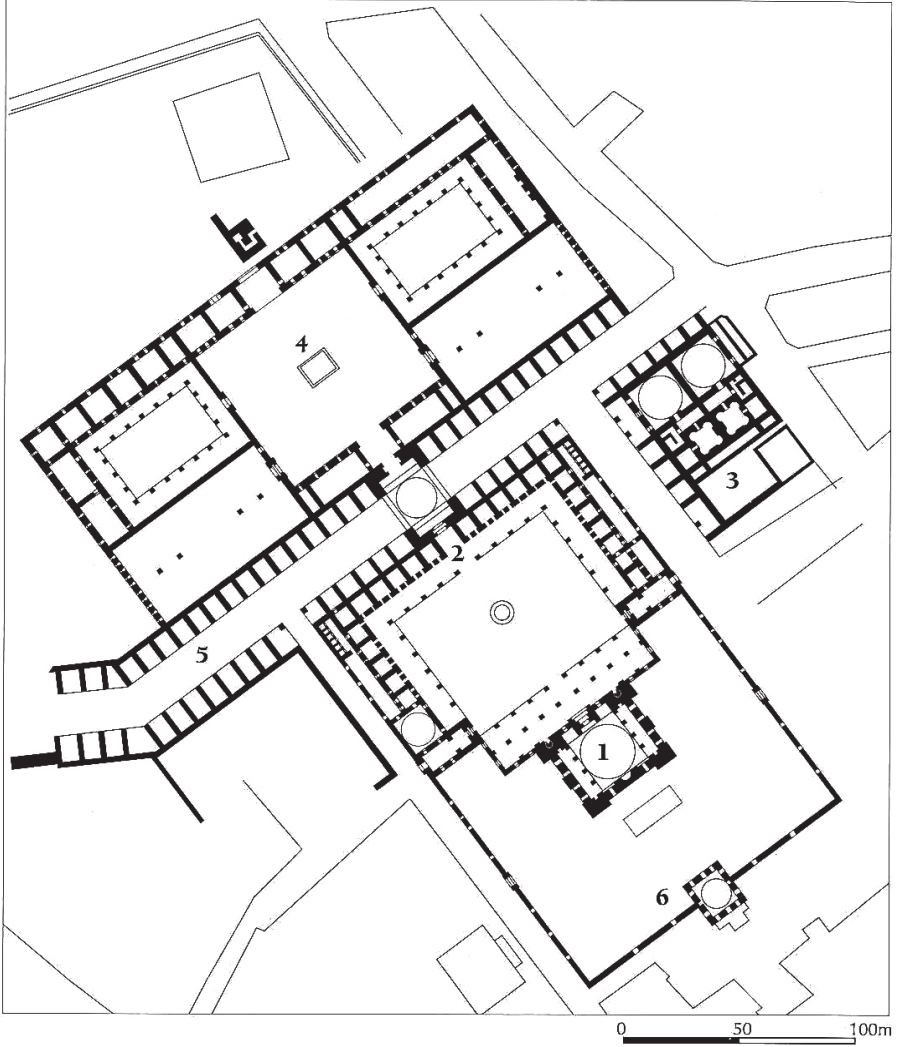

Figure 8. Lüleburgaz Sokullu Mehmed Pasha Kulliyeh.

(1) mosque (2) madrasa (3) hammam (4) cervansarai (5) Arasta (bazaar)

(6) sibyan mekteb (elementary school)

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

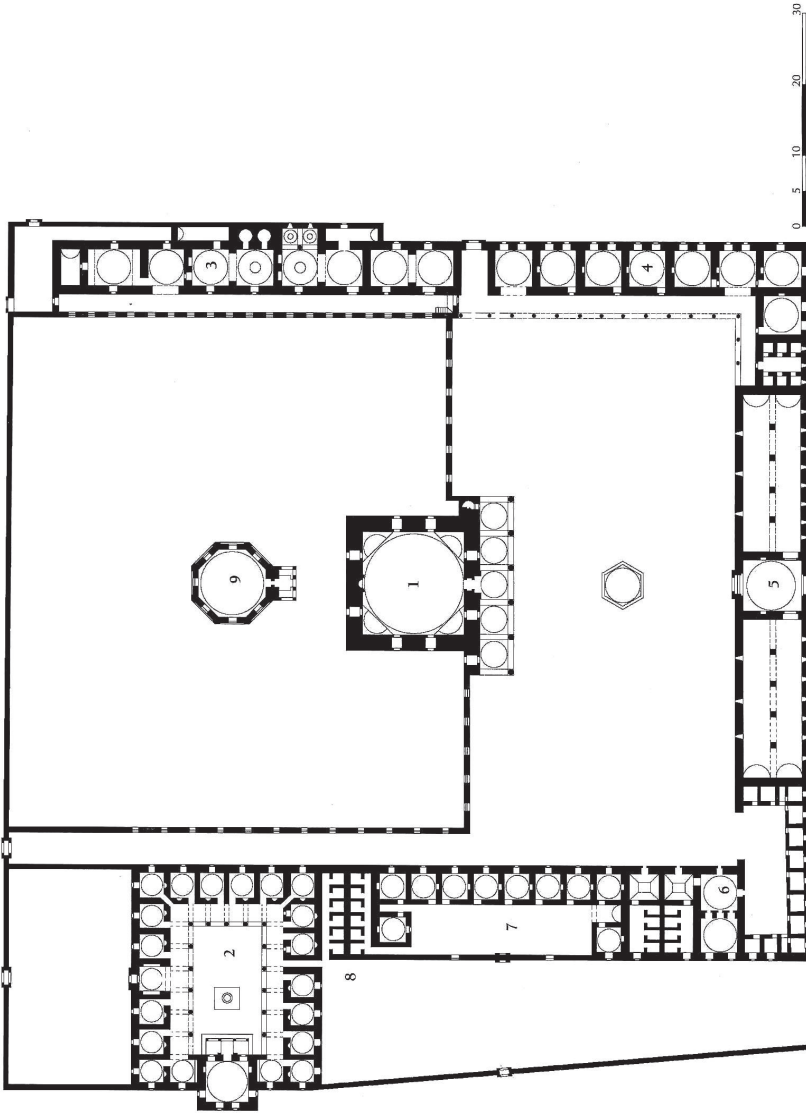

Figure 9. Çoban Mustafa Pasha Kulliyehi.

(1) mosque (2) madrasa (3) imaret (4) guest rooms (5) cervansarai (6) semahane
(7) tekke (8) toilet (9) tomb

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

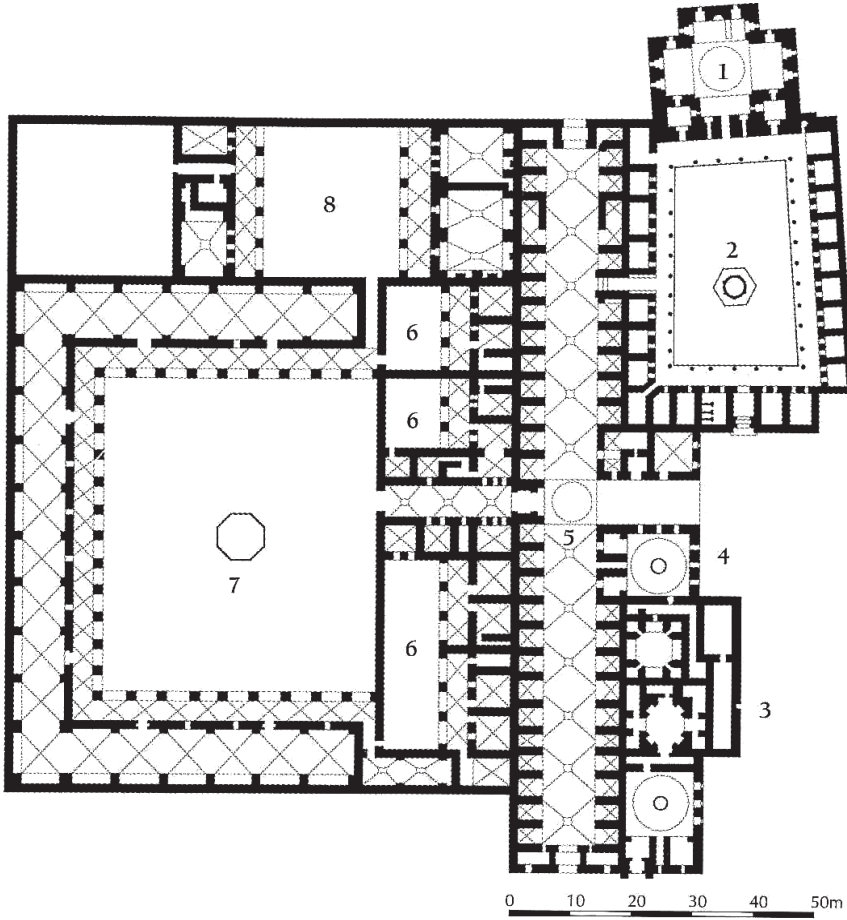

Figure 10. Payas Sokollu Mehmet Pasha Kulliyesi.

(1) mosque (2) convent/tekke (3) hammam (4) siyân mekteb (elementary school) (5) Arasta (bazaar)
(6) tabhane (guesthouse) (7) caravanserai with stables (8) imaret

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

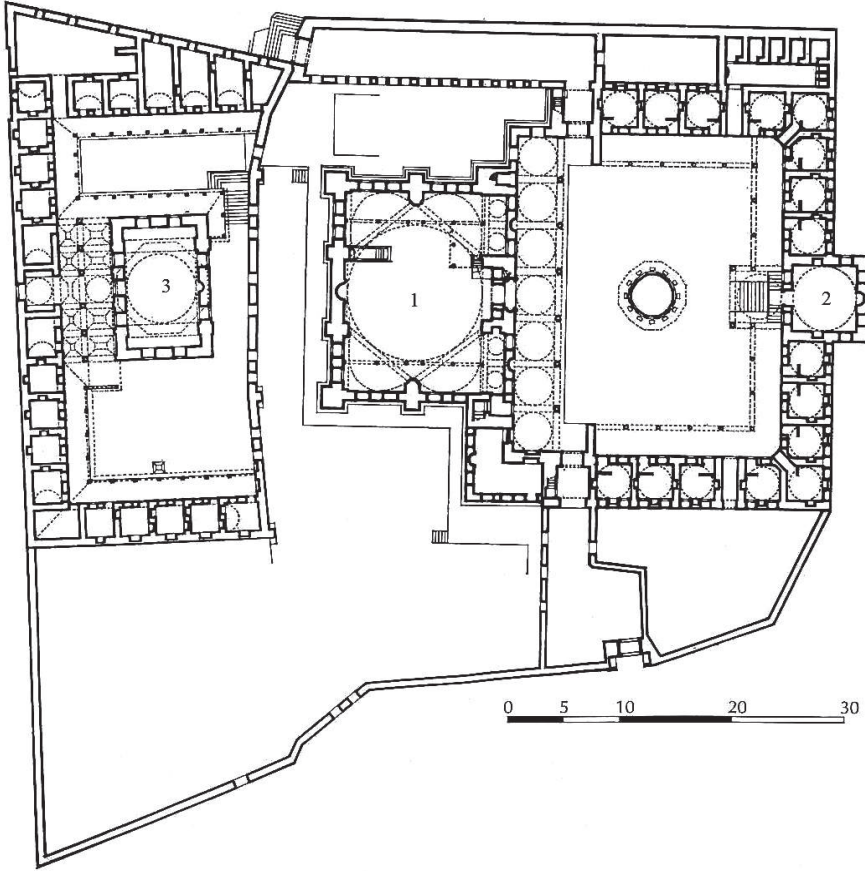

Figure 11. Kadırğa Sokullu Mehmet Paşa Külliye.

(1) mosque (2) madrasa (3) convent.

(Source: Doğan Kuban, "Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 7, pp. 32-34).

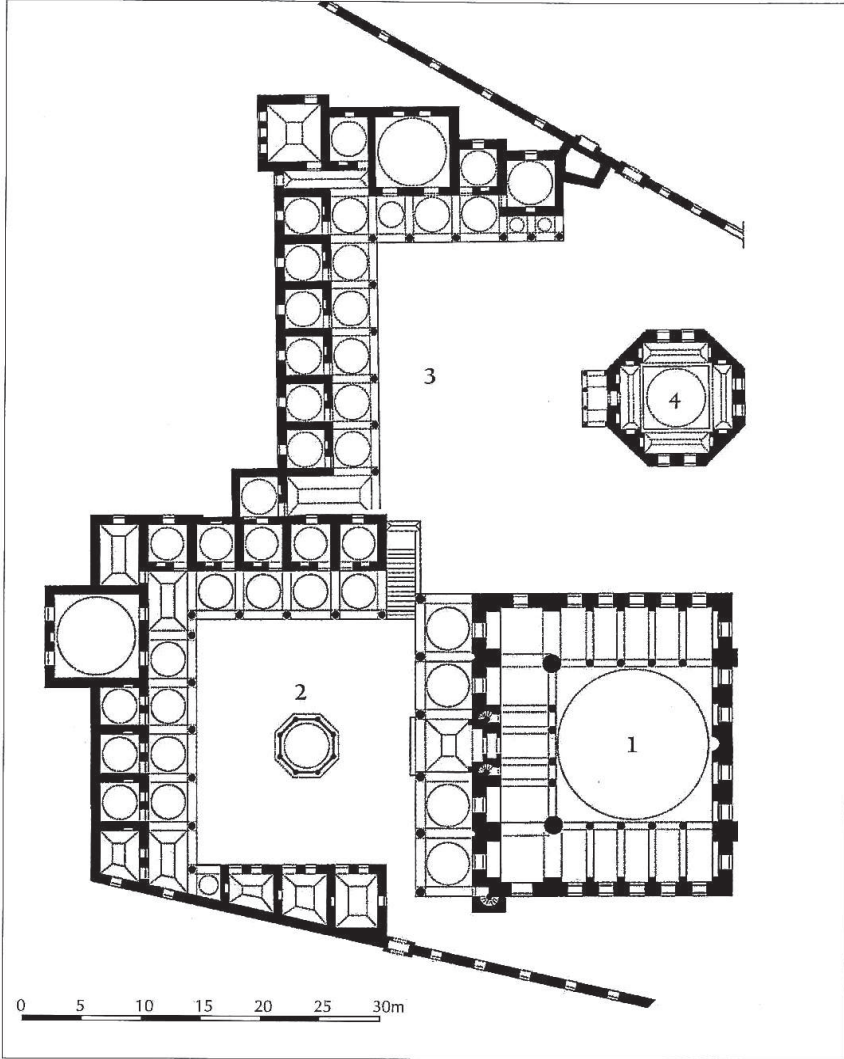

Figure 12. Eyüp Zal Mahmud Pasha Kulliye.

(1) mosque (2) madrasa of *Sah Sultan* (3) madrasa of *Zal Pasha* (4) tomb.
(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

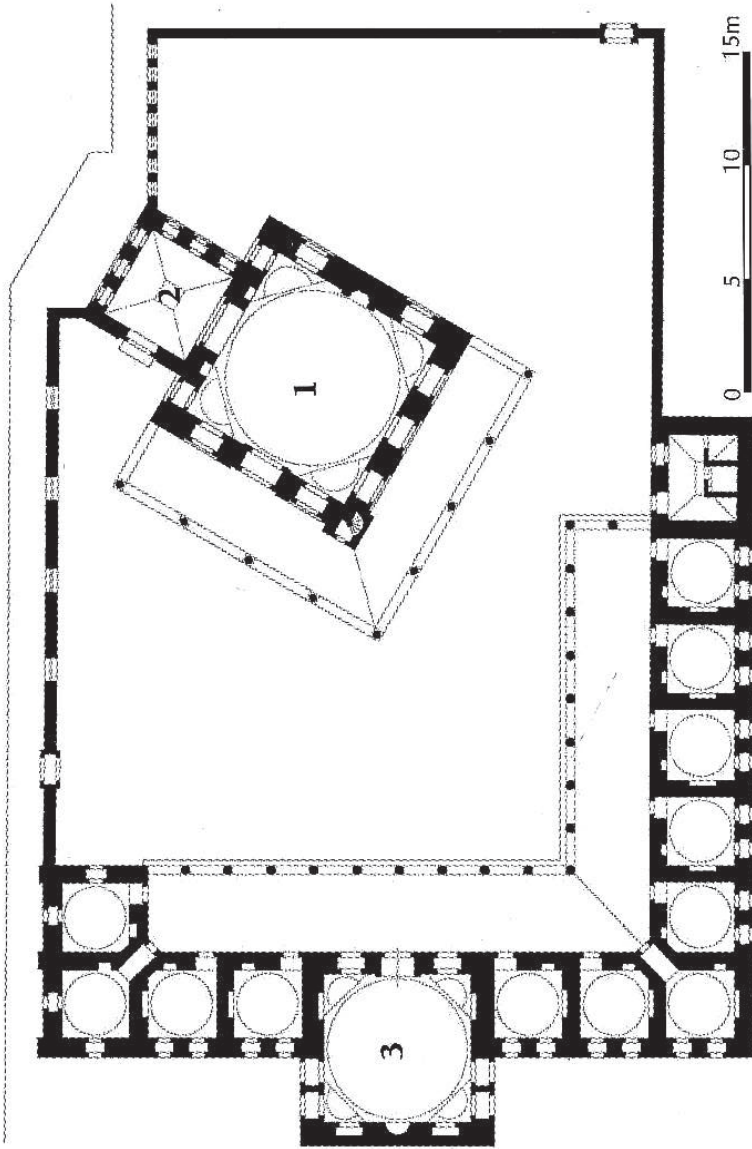

Figure 13. Üsküdar Şemsi Ahmed Pasha Kulliyesi.

(1) mosque (2) tomb (3) madrasa.

(Source: Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007).

Osmanlı ile Karamanlı Arasında Bir Kadın: İlaldı Hatun

Hamit Şafakcı*

Öz

İlaldı Hatun, Osmanlı hükümdarı I. Mehmed'in kızıdır. Osmanlı sarayında doğup büyüdüktan sonra Karamanoğlu İbrahim Bey'le evlenmiştir. Başka bir deyişle Osmanlı sarayından Karamanlı sarayına gelin gitmiştir. Evliliğin temel nedeni siyasettir. Beylikler arasındaki evlilikler hem ittifakı hem de güçlü olana tabi olmayı ifade ederdi. Buna rağmen anlaşmazlıklar da olabilirdi. İlaldı Hatun, savaşla barış arasında gidip gelen bir kadının öyküsüdür. Zira Karamanoğlu İbrahim Bey ile II. Murad arasındaki savaşlardan sonra arabulucu olmuştur. İlaldı Hatun'un bir diğer özelliği ise onun bir hayırsever olmasıdır. Zira gelirler bıraktığı bir vakıf kurarak hafızların yetiştirilmesini sağlamıştır. 19. yüzyıla kadar vakfın var olduğu anlaşılrsa da önemini kaybetmesi nedeniyle ortadan kalktığı düşünülmektedir. Ancak kurduğu vakfın kayıtlarda geçmesi bile aşağıda değinileceği üzere tarihi açıdan birçok bilinmezi açığa çıkarmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karamanoğlu, Osmanlı, İlaldı Hatun, İbrahim Bey, Çelebi Mehmed.

A Woman Between the Karamanid and the Ottoman: İlaldı Hatun

Abstract

İlaldı Hatun was the daughter of Mehmed I, the Ottoman ruler. She was born and raised in the Ottoman palace, then married to the Karamanid ruler İbrahim Bey. In other words, she was married into the Karamanids palace, leaving the Ottoman palace. The main reason for this marriage was politics. Marriages between the members of principalities referred to alliance between them and being subjected to the strong one. Despite this, there could be disagreements. İlaldı Hatun is the story of a woman who had hovered between war and peace. Because she became a mediator af-

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE, hamitsafakci@artvin.edu.tr ORCID: 0000-0002-1290-3392.

Makale Gönderim Tarihi: 13.07.2018 - Makale Kabul Tarihi: 24.04.2019

ter the war between the Karamanid ruler İbrahim Bey and the Ottoman ruler Murad II. In addition, İlaldı Hatun was a philanthropist. Because she established a foundation to train huffath (memorizers of the Quran). Although the foundation has existed until the 19th century, it was abolished because of losing its importance. However, even the existence of her waqf in the historical records reveals many unknowns in terms of history as mentioned below.

Keywords: Karamanids, Ottoman, İlaldı Hatun, İbrahim Bey, Çelebi Mehmed.

Giriş

Çelebi Mehmed'in kızı olan İlaldı Hatun, Karamanoğlu İbrahim Bey'in eşi- dir. Bu anlamda hem Osmanlı hem de Karamanlı hanedanına mensup bir kadındır. Çalışmanın başlangıcında İlaldı Hatun'un hayırseverliği dikkati çekmişti. Ancak çalışma ilerleyince konu hakkında farklı görüşlerle ya da bilinmezliklerle örülü bir durumun olduğu anlaşıldı. Bu nedenle konunun öznesi aynı tutulmakla birlikte İlaldı Hatun'un etkileşim halinde olduğu kişilere de değinmek gerektiğinden Çelebi Mehmed, Karamanoğlu İbrahim Bey, İncü Hatun ve Server Ağa gibi şahsiyetlere de kısaca temas edilmiştir¹. Bu anlamda incelemede; dönemin Osmanlı ve Karamanlı hanedanı, İlaldı Hatun'un hayatı ve eserleri ile Karamanlılarla Osmanlılar arasındaki ilişkiler İlaldı Hatun bağlamında ele alınmıştır.

Bu çalışmanın temel hareket noktası, Osmanlı sarayında yetişip Karamanoğullarına gelin giden bir sultanın hayatından yola çıkarak bazı bilinmezlikleri tartışmaktır. Bir aile kurmak anlamına gelen evlilik, hanedanlar arasında olduğunda başka amaçlar da gözetilebilmekteydi. Osmanlı'nın kuruluş dönemi evlilikleri şöyle değerlendirilebilir:

“14. ve 15. yüzyıl başlarında Osmanlı hükümdarları ve oğullarının evlilikleri, komşu hanedanların yani Rumeli'nin Hıristiyan ve Anadolu'nun Müslüman güçlerinin prensesleri ve sultanlarıyla yapılırdı. Hanedanlar arası evlilikler taktik amaçlıydı; cıva gibi kaygan saflaşmalar ortamında, devletin askeri ve diplomatik konumunu güçlendirmeye elverişli ittifakları

1 Bu kişilerle ilgili bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Mehmed I”, *İA*, C. VII, MEB Yayınları, Eskişehir 1997; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1999; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2012; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri İle Konya Tarihi*, Burak Matbaası, Ankara 1997; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmaret Vakfiyesi”, *Belleten*, C.I, S. 1, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995.

sürdürmek. Osmanlı evliliklerinin çoğu, ya bir saldırı ittifakı görüşmelerinin bir parçası olarak ya da daha sık görüldüğü şekliyle yenilen tarafın boyun eğişi ve vasallık statüsünü kabul edişinin simgesi olarak düzenleniyordu. Osmanlılar evlilik ittifaklarını, iktidar için yarıştıkları yerel Rumeli-Anadolu devletleriyle sınırlamışlardı; bunlar, bir sonraki dönemde müttefik de olabilecek, potansiyel düşmanlardı.”²

Evlilikler, siyasete şekil vermekteydi. Nitekim I. Murad’ın kızı Nefise Hatun’un 1378’de Karamanoğlu Alaeddin ile evlenmesi iki rakip güç arasındaki mücadeleyi uzun süre durdurmuştur³. Sonuç olarak ilk dönemlerde siyasi beklentiler ya da kaygılar nedeniyle beylikler ve Osmanlı arasında diplomatik evlilikler olmuştur. Konunun öznesi İlaldı Hatun’un babası Çelebi Mehmed’in çocuklarına değinmek, mevcut bazı sorunları göstereceğinden aşağıda değinilmiştir.

1. Çelebi Mehmed’in Kızları

Kaynaklarda Çelebi Mehmed’in çocuklarının sayısı ve isimleri hakkında bir birliklilik yoktur. Benzer şekilde onların evlendiği kişiler de farklı ifade edilmiştir. Aşıkpaşazade’ye göre Çelebi Mehmed öldüğünde dört oğlu ve yedi kızı kalmıştır⁴. Sakaoğlu ise Çelebi Mehmed’in sayıları 18 olan oğullarından Mehmed Çelebi, Ahmed Çelebi, II. Murad, Kasım Çelebi, Mustafa Çelebi, Mahmud Çelebi, Yusuf Çelebi ve Orhan Çelebi’nin; dokuz kızından da Ayşe, Hatice, Sultan, Selçuk, İncü ve Hafsa hatunların adlarının bilindiğini söyler⁵. İki görüşün aksine Uzunçarşılı; Sultan Mehmed’in (Çelebi) en büyüğü Murad olmak üzere Mustafa, Kasım, Ahmed, Yusuf ve Mahmud adlarında altı oğlu olduğunu belirtir. Ona göre yedi kızından Selçuk, Hafsa, Sultan, Ayşe ve Hadice hatunların adları bilinmekte ise

2 Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 35.

3 Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, (Tercüme eden: Şefaettin Severcan), İz Yayıncılık (Yeni Şafak), Tarihsiz, s. 141.

4 Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, (Hazırlayan: Atsız), MEB Yayınları, İstanbul 1970, s. 100. Çelebi Mehmed’in eşlerinden Dulkadiroğlu Süli Bey’in kızı Emine Hatun, olasılıkla II. Murad’ın annesidir. Adları bilinen diğer iki eşi ise Şehzade Hatun ve Kumru Hatun’dur. Sakaoğlu, *36 Osmanlı Padişahu*, s. 79.

5 Necdet Sakaoğlu, “Mehmed I (Çelebi)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 82; Sakaoğlu, *36 Osmanlı Padişahu*, s. 79. Aynı yazar bir diğer eserinde ise Çelebi Mehmed’in kızları; Selçuk Hatun, Hafsa Hatun, Ayşe Hatun, Sultan Hatun, İncü Hatun, İlaldı Hatun ile ismi bilinmeyen iki kızı daha vardı, demiştir. Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtuñlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2008, ss*. 78-88.

de diğer iki kızının adları şimdilik meçhuldür⁶. Çelebi Mehmed'in yedi kızı olduğu fikrini Uluçay da benimsemiştir. Bunlardan isimleri bilinenler Selçuk Hatun, Hafsa Hatun, Ayşe Hatun, Sultan Hatun ve İlalı Hatun'dur⁷. Öztuna ise; I. Mehmed'in ismi bilinmeyen iki kızı ile birlikte Selçuk Hatun, Sultan Hatun, Hatice Hatun, Fatma Hatun, Hafsa Hatun, İlalı Sultan, Şahzade Hatun ve Ayşe Sultan adlarında 10 kızının adını verir⁸.

İsmi bilinen kızlarının evlilikleri konusunda şu bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunlardan Selçuk Hatun (1407-1485), Candaroğullarından İsfendiyar Bey'in oğullarından İbrahim Bey'le 1425 yılında evlenmiştir ve Bursa'da vefat etmiştir⁹.

Vezir-i azam Çandarlızade İbrahim Paşa'nın oğlu Mahmud Paşa ile evlenen Hafsa Hatun, 1443'ten sonra hacca giderek, Mekke'de vefat etmiştir¹⁰. Neşri'ye göre Sultan Murad'ın kız kardeşiyle evli olan Mahmud Çelebi, Halil Paşa'nın kardeşidir¹¹. Uluçay'a göre ise evlendiği kişi Çandarlızade vezir-i azam Halil Paşa'nın oğlu ümeradan Mahmud Çelebi'dir¹². Ancak Mahmud Paşa, II. Murad'ın vezir-i azamı Büyük İbrahim Paşa bin Hayreddin Paşa'nın oğlu ve vezir-i azam Halil Paşa'nın küçük kardeşidir¹³.

Sultan Hatun (Ö. 1444), 1425 yılında, İsfendiyar Bey'in oğlu Çankırı sancakbeyi Kasım Bey'le evlenmiştir¹⁴. Diğer kızları ise II. Murad zamanında, Kara-

6 Uzunçarşılı, "Mehmed I", s. 506; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Çelebi Sultan Mehmed'in Kızı Selçuk Hatun Kiminle Evlendi", *Bellelen*, C. XXI, S. 82, 1957, s. 253.

7 Uluçay, *a.g.e.*, ss. 28-30.

8 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990)*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, ss. 124-126.

9 Uzunçarşılı, "Mehmed I", s. 506; Uluçay, *a.g.e.*, s. 28, Sakaoğlu, *36 Osmanlı Padişahu*, s. 79. Selçuk Hatun, Sitti Hatun, Hafsa Sultan, Ayşe Sultan ile Çelebi Mehmed'in oğulları 1429'da ölen Mahmud Çelebi ile aynı yıl vebadan ölen Yusuf Çelebi ve 1423'te idam edilen Mustafa Çelebi, Yeşil Türbe'ye defnedilmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II*, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 116-117.

10 Uzunçarşılı, "Mehmed I", s. 506; Sakaoğlu, *36 Osmanlı Padişahu*, s. 79. İzladı Muharebesi'nde esir düşen Çandarlı Mahmud Çelebi, Sultan Murad'ın kız kardeşinin kocasıydı. Fidyeye karşılığında serbest bırakıldı. Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 11, 21.

11 Mehmed Neşri, *Kütüb-ı Cihan-nümâ*, C. II, (Yayımlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 647.

12 Uluçay, *a.g.e.*, s. 29.

13 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezer Ailesi, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 97.

14 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, (Hazırlayanlar: Nuri Akbaya, Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 22; Uzunçarşılı, "Mehmed I", s. 506; Uluçay, *a.g.e.*, s. 30,

manoğullarından İbrahim, İsa ve Ali Beyler ile evlenmişler ve birisi de Varna Savaşı'nda şehit düşen Karaca Bey'e verilmiştir¹⁵. Nitekim II. Murad, 1425 yılında Candaroğlu İbrahim Bey'in kızı Hatice Halime Sultan ile evlendiği zaman üç kız kardeşinin de düğünlerini yapmıştır¹⁶.

İncü Hatun, Karamanoğlu Alaeddin Bey'in Nefise Hatun'la evliliğinden olan oğlu II. Mehmed'le evlidir¹⁷. Bu nedenle bazı araştırmacılar İbrahim Bey'in annesi olarak İncü Hatun ismini vermişlerdir. Nitekim Konyalı, Vakf-ı İncü Hatun valide-i İbrahim Bey ibni Karaman ifadesinden hareket ederek İbrahim Bey'in annesi ya da analığının İncü Hatun olduğunu söylemiştir¹⁸. Öztuna ise II. Mehmed Bey'in zevcesi İncü Hatun, Ermenek'teki türbesinde medfundur ki, II. İbrahim'in annesidir, demiştir¹⁹. Ancak Çelebi Mehmed 1402'de evlendiğine göre İncü Hatun, İbrahim Bey'in annesi olamaz ancak analığı olabilir²⁰.

Ayşe Hatun'un doğum ve ölüm tarihi ile kocası ve çocukları hakkındaki bilgiler tartışmalıdır. Edirne'de Ayşe Kadın Camisi'ni yaptırmıştır. Üsküp'te de bir camisi vardır. Alderson'un adını vermediği bu hatunun 1425'te Karamanoğullarından

Sakaoğlu, *36 Osmanlı Padişahu*, s. 79. Kasım Paşa, Sultan'ın vefatı üzerine II. Murad'ın kızıyla evlenmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, s. 874.

15 Uzunçarşılı, "Mehmed I", s. 506. Karaca Paşa'nın Selçuk Hatun'la evli olduğu bilgisini verenler de vardır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 38, 870; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (Çev. Dost Körpe), Oğlak Yayınları, İstanbul 2003, s. 53.

16 Uluçay, *a.g.e.*, s. 28.

17 Alderson, *a.g.e.*, s. 302.

18 İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Âbideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s. 131.

19 Öztuna, *a.g.e.*, s. 64.

20 II. Murad 1404 Haziran'ında dünyaya geldi. Halil İnalçık, "Murad II", *İA*, C. VIII, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 598. Bununla birlikte İncü Hatun ile Karamanoğlu Mehmed Bey'in evliliği 1423 yılından önceydi. Zira Mehmed Bey bahsi geçen tarihte vefat etmişti.

II. Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey'le²¹ evlendiği ileri sürülmüştür²². Öztuna ise Ayşe Sultan'ın (1414?-1469'dan sonra) 1426 yılında Sofya sancakbeyi Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey bin Mehmed Bey II ile evlendiğini söylemiştir. Ayşe Hatun'un evli olduğu kişi konusunda farklı fikirler olmasına rağmen vakıflarından yola çıkılarak Karamanoğlu Ali Bey ile evlendiği söylenebilir. Bir diğer kızı Hadice Hatun ise Karaca Paşa ile evlidir²³.

Yukarıdaki bilgiler özetlenirse; Selçuk Hatun'un İsfendiyar oğlu İbrahim Bey'le, Hafsa Hatun'un Mahmud Paşa'yla, Sultan Hatun'un Kasım Bey'le, İlaladı Hatun'un Karamanoğlu İbrahim Bey'le, İncü Hatun'un Karamanoğlu Mehmed Bey'le, Ayşe Hatun'un Karamanoğlu Alaeddin Ali Bey'le ve Hatice Hatun'un Karaca Bey'le evli olduğu anlaşılmaktadır. Çelebi Mehmed'in bir kızının ise Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğlu İsa Bey ile evli olduğu düşünülürse ismi bilinmeyen bir kızı kalmaktadır. Bu evliliklerden hareketle Çelebi Mehmed'in sekiz kızının varlığı söylenebilmektedir. Ancak bu konuda kesin bir neticeye varmanın zorluğu da unutulmamalıdır.

2. İlaladı Sultan'ın Hayatı ve Eserleri

İlaladı Sultan'ın 1412 yılında doğduğunu belirten Öztuna, Bursa'da hayrat ve evkafı ile Konya'da darulhuffaz vakfı olduğunu, Karamanoğlu II. İbrahim Bey ile 1426 yılında evlendiğini ve 1471 yılında vefat ettiğini ileri sürer²⁴. Alderson'un adını vermeden Karamanoğlu Mehmed Bey'in İncü Hatun'dan önceki eşinden olan oğlu

21 Sakaoglu başka çalışmalarında ise, Edirne'de bir cami yaptıran ve bir mahalleye adını veren Ayşe Hatun'un Karamanoğlu İbrahim Bey'le evlendiğini söylemiştir. Yine Ayşe Hatun'un II. Murad'ın komutanlarından Karaca Bey'le evlendirildiğini öne sürmüştür. Sakaoglu, "Mehmed I (Çelebi)", s. 82; Sakaoglu, *36 Osmanlı Padişahı*, s. 79, 86. Ancak İbrahim Bey'in İlaladı Hatun ile evlendiği bu çalışmada ortaya konulmuştur. Sultan Murad, aradaki akrabalığı yeni karabetle kuvvetlendirmek istediğinden İbrahim Bey'le kardeşleri Ali ve İsa Beylere birer kız kardeşini verdi, İbrahim Bey'e de kuvvet vererek karşılığında Ankara Savaşı sonrası Karamanlılara verilen Hamidili, Beyşehir ve Otlukhisari'ni vermek şartıyla yardım etti. Konya üzerine giden İbrahim Bey, amcası kaçınca 1423 yılında Karaman beyi oldu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 403.

22 Uluçay, *a.g.e.*, s. 30; Sakaoglu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 88.

23 Öztuna, *a.g.e.*, ss. 125-126; M. Tayyib Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, s. 321. Zikredilmeyen kızları ve evlilikleri için bkz. Öztuna, *a.g.e.*, ss. 391-392.

24 Öztuna, *a.g.e.*, s. 125. Bursa'daki vakıflar başka birine ait olmalıdır. Nitekim Bursa'da Halil Paşa'nın kızı İlaladı Hatun 1500 tarihli vakfiyesinde, hanesini çocukların ve yetimlerin okumaları için vakfetmişti. Yine eşi Bali Bey'in ruhu için Hacı Ramazan Camisi'nde tesbih çekilip cüz okunması için vakıf yapmıştır. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, s. 96. 1471 yılı olayları anlatılırken Uzun Hasan'dan yardım talep etmeye giden İlaladı Hatun'un yolda öldüğü belirtilmiştir. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2014, s. 361.

İbrahim Bey'le evli gösterdiği bir Osmanlı sultanı vardır. Bu, İlalâ Hatun'du ki İncü Hatun ile kardeşir. İbrahim Bey, İlalâ Hatun evliliği ise 1427'de²⁵ yapılmıştır.

Konyalı'ya göre, Çelebi Sultan Mehmed'in kızı İlalâ Hatun, Osmanlı prensesi Nefise Sultan'dan doğan Karamanoğullarından biriyle evlenmiş ve bu darulhuffazı yaptırmıştır²⁶. Ancak Nefise Hatun, Alaeddin Bey'in eşidir. Uzluk ise, 1476 yılı vakıf kayıtlarına düştüğü açıklamada “*Karamanoğlu İbrahim Bey'e verilen Osmanlı prensesi olacak.*”²⁷ diyerek doğru bir tespitte bulunmuştur. II. Murad'ın kız kardeşi ve İbrahim Bey'in eşi olarak Sultan Hatun ismini zikredenler de vardır²⁸. Osmanlı padişahlarının kızlarına ilk zamanlarda Selçuklu geleneğindeki gibi hatun denilmekteydi. Fatih'ten itibaren sultan, ismi bilinmeyenlere ise, devlet hatun ve sultan hatun gibi tabirler kullanılmaktaydı²⁹. Ancak kroniklerde ya da daha sonra yapılan çalışmalarda kullanılan sultan hatun isminin bu anlamda mı yoksa Çelebi Mehmed'in kızı Sultan Hatun için mi kullanıldığı tam anlaşılmamaktadır.

Osmanlı padişahları, Bizans ve Sırp kralları ile Anadolu beylerinin kızlarıyla evlenmişlerdi. Bu hissi bir düşünceden ziyade siyasi amaçlıydı. Benzer şekilde Osmanlı hanedanına mensup kadınlar da Anadolu beyleriyle evlendirilirdi. Siyasi olan bu evlilikler müttefik olmak ya da bir anlaşmazlığı çözmek gibi nedenlerle yapılırdı³⁰. Karamanoğlu İbrahim Bey'le evlenen İlalâ Sultan'ı da bu anlamda düşünmek gerekir. Zira Osmanlı-Karamanlı mücadelesinin en yüksek seviyede olduğu bir dönemde evliliğin yapılması, bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca iki taraf arasındaki

25 Alderson, *a.g.e.*, s. 236; Şeyh Ali Semerkandi'nin Karaman'a geldiği sırada 1428-1429'da Karamanoğlu İbrahim Bey ile Osmanlı sultanı II. Murad devri olup, Murad Bey kız kardeşini Sultan İbrahim'le evlendirerek akrabalık ve barış tesis etmiştir. İsmail Hakkı Mercan, “Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkandi ve Menâkıb-nâmesi, Menâkıb-nâmeğe Göre Osmanlı Karamanlı Mücadelesi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (4-8 Ekim 1999)*, C. III/1, Ankara 2002, s. 72. Karamanoğlu İbrahim Bey'in eşinin II. Murad'ın kızı olduğunu söyleyenler de vardır. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 3, s. 871.

26 Konyalı, *Konya Tarihi*, s. 950.

27 F. Nafiz Uzluk, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1958, s. 19.

28 Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1 (1300-1451)*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009 s. 342. İbrahim Bey, Osmanlı padişahı Çelebi Mehmed'in kızı Sultan Hatun ile evlenmiş ve bu evlilikten Kasım, Pir Ahmed, Alaeddin, Karaman, Nure Sofu ve Süleyman adlı altı çocuğu olmuştur. İbrahim Bey'in büyük oğlu İshak ise cariyeden doğmuştur şeklinde biliniyordu. Bilal Gök, “İbrahim Bey Devri (1423-1464) Karaman-Osmanlı Münasebetleri”, *Hikmet Yurdu*, C. 5, S. 10, 2012, s. 110.

29 Ahmed Akgündüz, *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 178.

30 Yapılan bu tür evlilikler hakkında bkz. Öztuna, *a.g.e.*, s. 108-137, 390-392; Peirce, *a.g.e.*, ss. 35-36, 52-55.

mücadelelerden sonra barış görüşmelerine İİaldı Sultan'ın aracı olarak gönderilmesi de anlamlıdır. Bunun yanında kocası ile kardeşi arasında kalan sultanın ruh halinin çok iyi olmadığı da söylenebilir.

a. İbrahim Bey ve İİaldı Sultan'ın Çocukları

I. Murad'ın kızının torunu olan ve 1406 yılında doğduğu düşünülen II. İbrahim Bey, 58 yıl yaşamış ve yaklaşık 40 yıl tahtta kalmıştır³¹. Karamanoğlu Mehmed Bey'in oğlu olan İbrahim Bey'in annesinin adı İncü Hatun'dur ve Mut'taki türbesinde gömülmüştür³² diyen Konyalı'nın tespiti doğru değildir. Zira İncü Hatun onun analığıdır. Çelebi Mehmed'in en büyük çocuğu olan II. Murad 1404'te doğduğuna göre İncü ondan sonra doğmuştur. Benzer şekilde İbrahim Bey'in doğum tarihine bakılarak İncü ile yaklaşık olarak aynı yaşlarda olduklarını söylemek mümkündür. Bu bakımdan Karamanoğlu Mehmed Bey'le evlenen İncü'nun İbrahim Bey'in analığı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine 1432 yılında Karaman ülkesine uğrayan Bertrandon'un, "*Hükümdar otuz iki yaşlarında yakışıklı bir prensti ve ülkesinde çok sayılan bir insandı. Bana söylendiğine göre annesi Hristiyanmış ve doğduktan sonra kokusunu almak için Rum usullerine göre vaftiz edilmiş.*"³³ demesi İbrahim Bey'in annesinin cariyeye olabileceğini akla getirmektedir. Yine İbrahim Bey'in 30'lu yaşlarda olduğu da anlaşılmalıdır. İncü ile ilgili bu yaklaşımların yanı sıra İbrahim Bey ile İİaldı Hatun'un çocukları hakkında da farklı görüşler mevcuttur.

Neşri, İbrahim Bey vefat edince İİhak, Pir Ahmed, Karaman, Kasım, Alaeddin, Süleyman ve Nure Sofi adlarında yedi oğlunun kaldığını belirtir. Süleyman ile Nure Sofi'nin kaçıp Sultan Mehmed'e geldiklerini, diğerlerinin ise Karaman'da olduklarını söyler. Bunların yanında çocuklarının büyüğü olan İİhak'ın bir cariyeden doğduğunu, diğerlerinin ise Çelebi Mehmed'in kızı Sultan Hatun'un çocukları olduğunu ekler³⁴. İbn Kemal de Alaeddin yerine Ali ismini vererek yedi oğlunu saymıştır. Annelerini Yıldırım Han kızı Sultan Hatun³⁵ olarak ifade et-

31 Öztuna, *a.g.e.*, s. 64.

32 Konyalı, *Konya Tarihi*, s. 950. Uzunçarşılı da benzer şekilde İbrahim Bey'in babası Mehmed Bey, annesi İncü Hatun'dur, demiştir. Uzunçarşılı, "Karaman İmaretı Vakfıyesi", s. 111.

33 *Bertrandon De La Broquière'in Denizsürün Seyahati*, (Editör: Ch. Schefer), (Çeviren: İlhan Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 188.

34 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 771. Halil Edhem de yedi oğlu olduğunu kabul ederek Neşri'deki isimleri vermiştir. Halil Edhem, "Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka", *TOEM*, S. 13, İstanbul 1330, s. 833.

35 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, (Hazırlayan: Şerafettin Turan), TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 237. Şikari de benzer şekilde Bayezid Han'ın kızı vardı, İbrahim Han'a verdiler, demiştir. Şikârî, *Karamannâme [Zamanın Kahramanı Karamanlular'ın Tarihi]*, (Hazırlayanlar: Metin

miştir. Ancak çocukların annesinin adı İlalı Hatun olmakla birlikte Çelebi Mehmed'in kızıdır. Dolayısıyla her ikisi de Sultan Hatun ismini kullanmışlardır. Bunun yanında vakfiyede adı geçen Mehmed adlı oğlunu yazmamışlardır³⁶. Şikari'ye göre ise, Osmanoğlu kızından yedi oğlu olan İbrahim Bey'in büyük oğlu Kasım Bey'dir. İshak, Alaüddin, Halil, Pir Ahmed, Yakub ve Küçük Mustafa diğer oğullarıdır. Şikari, İbrahim Bey'in hastalığı esnasında oğullarını başına toplayıp Kasım Bey'i yerine tayin ettiğini, İshak'a ve diğerlerine de yerler verdiğini belirtir³⁷. Ancak Şikari; Karaman, Süleyman ve Nure Sofi'den bahsetmemiştir. Büyük oğlu İshak olmasına rağmen Kasım adını zikreden Şikari, İlalı Hatun'un ismini ise zikretmez. Bunların dışında Bekai altı, İbn Tagri-birdi ise altı veya yedi oğlundan bahsetmektedir³⁸.

İbrahim Bey'in çocuklarından ikisi hariç (Mehmed Bey ve İshak Bey) hepsinin annesi, Çelebi Mehmed'in kızıdır³⁹. İbrahim Bey'in en büyüğü Mehmed, sonra İshak ve sırasıyla Pir Ahmed, Kasım, Karaman, Alaüddin, Süleyman ve Nure Sofi adlarında sekiz oğlu vardı. Babasının sağlığında vefat eden Mehmed Bey'den

Sözen, Necdet Sakaoğlu), Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul 2005, s. 233.

- 36 Nitekim İbrahim Bey'in İmaretî Vakfiyesi'nde kendi tuğrasının yanında oğullarından İshak, Mehmed, Pir Ahmed ve Kasım'ın tuğraları görülmektedir. Uzunçarşılı, "Karaman İmaretî Vakfiyesi", s. 57. Bunun yanında Halil Edhem, 1471-1472 tarihli Edirne Darulhadis Medresesi bahçesinde bulunan mezardan hareketle Karaman'ın Karamanoğlu II. Mehmed Bey'in oğlu olduğunu ifade ederken Öztuna ise 1471'de Edirne'de ölen Alaüddin Karaman Bey Osmanlı hizmetine girmiştir. Çirmen sancakbeyi iken şehit oldu. Edirne'de darulhadisteki türbesinde medfundur, demiştir. Halil Edhem, "Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka", *TOEM*, S. 14, İstanbul 1330, s. 877; Öztuna, *a.g.e.*, s. 64.
- 37 Şikari, *a.g.e.*, s. 234. 1500 tarihli Karamanoğulları silsilenamesinde sırasıyla Nure Sufi, Karaman Bey, Mahmud Bey, Halil Bey, Alaeddin Bey, Mehmed Bey, İbrahim Bey ve Kasım Bey isimleri verilmiştir. Kasım evladından bir kimsenin iki oğluyla Mısır'da olduğu belirtilmiştir. Alaeddin Bey'den Kasım Bey'e kadar olan bu sıralamanın beylik ettiği de vurgulanmıştır. *Topkapı sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri (TSM.A.E)*, 748/52. 1483 yılında Kasım Bey'in ölümünden sonra Turgutoğlu başlarında olmak üzere Larende halkın isyan ettiği Karagöz Mehmed Paşa tarafından bildirilmiştir. Taşili halkının bazıları itaat ederken bazıları Turgutoğlu'na katılmıştı. Taşili Kemal Paşa'ya verilmiş ama o bile gelmemiştir. Bu belgeden 1485 yılında Osmanlı'nın hala bölgede timar düzenini tam kuramadığı anlaşılmaktadır. Zira yirmi bin ve otuz bin akçe timar tasarruf eden kimselerin ne cebesi ne de merd nökeri vardı, hemen birer atlı kalanyla gelmişlerdi. Karaman askerinin durumu da böyleydi. *TSM.A.E*, 754/63. Bu, Osmanlı teşkilatının bahsedilen yıllarda Karaman'da tam kurulamadığını göstermektedir.
- 38 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, C. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 49.
- 39 Öztuna, *a.g.e.*, s. 65.

sonra en büyük oğul olarak kalan İshak Bey'in validesi de sultan değildi⁴⁰. Bertrandon'un "Benim buraya gelişimden altı gün önce karlarından birini öldürtmüş, işe bakın ki bu kadın büyük oğlunun annesiymiş ve oğlun bu olaydan hiç haberi yokmuş; nitekim ben kendisini gördüğümde bu konuda henüz bir şey bilmiyordu. Ve o, Büyük Türk Beyi Murad'ın kız kardeşiyle evliydi."⁴¹ bilgilerini vermesi hem onun iki eşi olduğunu desteklemekte hem de büyük çocuklarının annesinin farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca 1432 yılından önce İbrahim Bey ile İlalı Hatun'un evlendiğini de teyit etmektedir.

Karaman hükümdarı İbrahim'in en büyük oğlunun annesi cariyeydi ama diğer oğullarının birçoğu Osmanlı sultanı I. Mehmed'in kızı İlalı Hatun'un çocuklarıydı⁴². İbrahim Bey, "İshak Beyden gayrisinde Osmanlılık alacası vardır diye sevmeydi." diyen Neşri, gelişen olayları şöyle anlatmıştır: Hasta olunca Sultan Hatun'dan olan oğulları ittifak ederek Konya'yı muhasara ettiler. İbrahim Bey'i kaçırıp, Gevele'ye çıkarmak istediler. İçeri girmeden kapıda öldü. Bu oğlanlar anlaşıp İshak'ı sürdüler, Pir Ahmed'e büyük kardeş olduğu için biat ettiler⁴³. İbn Kemal de benzer şekilde "... Bâkisinde ırk-ı Osmanî olub, İshak cariyeden olmağın babasının aña meyli vardı. Çün bu Sultan Hatun'dan olanlar, ataları, İshak'ı beklediğın iştidiler ..." demıştır.

Alderson'un oluşturduğu tabloya göre; Çelebi Mehmed'in kızı İncü ile Karamanoğlu Mehmed Bey evlenmiştir. Mehmed Bey'in oğulları İbrahim, Ali ve İsa da Çelebi Mehmed'in kızlarıyla evlenmiştir. Tabloda bu kızların isimleri belli değildir. İbrahim Bey'in 1427'de evlendiği gösterilirken diğerlerinin evlilik tarihi 1425 olarak yazılmıştır. Aynı tabloda İbrahim Bey'in bu evlilikten olan çocukları Alaeddin (Ö. 1466), Karaman, Kasım (Ö. 1483), Mehmed (Ö. 1463), Nure Sufi, Pir Ahmed (Ö. 1474), Süleyman ve bir kızı gösterilmiştir⁴⁵. Ancak İbrahim Bey ile

40 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 30; Uzunçarşılı, "Karaman İmaret Vakkıyesi", s. 125; Tahsin Ünal, *Karamanoğulları Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s. 417, 611; M. C. Şihâbeddin Tekindağ, "Karamanlılar", *İA*, C. VI, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, s. 326.

41 Bertrandon, *a.g.e.*, s. 188.

42 Peirce, *a.g.e.*, s. 54. Aynı yazar, İbrahim'in yedi oğlundan İshak cariyeden diğerleri Osmanlı sultanı I. Bayezid'in kızı Sultan Hatun'la evliliğinden olmaydı, demıştır. Peirce, *a.g.e.*, s. 59. Her iki bilgi de Kemalpaşazade'ye dayandırılmakla birlikte hem kızın adı hem de babasının adı farklı verilmiştir. Yazarın çok emin olmadan verdiği bilgilerden dipnotta verilen bilginin yanlışlığı yukarıda değerlendirilmiştir.

43 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 773.

44 İbn Kemal, *a.g.e.*, s. 237.

45 Alderson, *a.g.e.*, s. 236.

İlaldı Sultan'ın evliliğinden Pir Ahmed Bey, Karaman Bey, Kasım Bey, Alaeddin Bey, Süleyman Bey, Nure Sufi Bey adlı oğulları ile Fatih Sultan Mehmed'in eşi olan kızları olmuştur⁴⁶.

b. İlaldı Sultan Darulhuffazı

İlaldı Hatun, Karamanoğlu İbrahim Bey'le evlenerek Osmanlı sarayından Karaman sarayına gelin geldikten sonra Konya'da bir darulhuffaz yaptırmıştır. Darulhuffazın ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak İlaldı Hatun'un yaşadığı dönem ile Sultan İbrahim'le evlendiği zaman göz önüne alınarak yaklaşık bir tarih verilebilir. Bu yaklaşıma göre vakfın 1427-1463 yılları arasında kurulduğu söylenebilir.

Hem Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği ve okutulduğu hem de hafızların yetiştirildiği genelde bir türbe içerisinde faaliyet gösteren kurumlara darulhuffaz denilirdi. Bu tür vakıflarda hafızların Kur'an-ı Kerim okuması, yerine getirilmesi gereken en önemli şartlardandı. Vakfiyede belirtilen kurallar çerçevesinde idare edilen darulhuffazın geliri, verilecek ücretleri ve öğrenci sayılarını etkilemekteydi⁴⁷. İlaldı Sultan Darulhuffazı'nda hafızlara ücret de verilmişti. Bu uygulama sayesinde hafızlar ücretsiz okudukları okulda aynı zamanda para kazanmıştı. Yine bu ücret, ailelerine yük olmadan kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmelerine de olanak sağlamıştır.

Günümüzde toplumun her kesiminde var olan kadınlar, Osmanlı ve Karamanlı toplumunda geri planda mıydı? Yoksa bilinenin aksine sosyal hayatın içinde

46 Öztuna, *a.g.e.*, s. 126. Öztuna'ya göre kızın adı Gülşah Hatun'dur. Öztuna, *a.g.e.*, s. 136. Karamanoğlu İbrahim Bey'in Karaman'daki imareti içerisindeki türbede İbrahim Bey ile oğullarının mezar taşları vardır. Mezar taşlarında İbrahim Bey'in 1465, Alaeddin Bey'in 1465 ve Kasım Bey'in 1483 yılında öldüğü yazılıdır. Konyalı, *Karaman Tarihi*, s. 512.

47 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreselevi*, C. I, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 68-69; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 1993, s. 399; Yusuf Küçükdağ, *Konya Darülkurraları (1400-1920)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014; ss. 7-9; Nebi Bozkurt, "Dârülkurrâ", *DLA*, C. VIII, 1993, s. 543. Konya'da kadınlar tarafından kurulan vakıflar arasında İlaldı Sultan'a da değinilmiştir. Doğan Yörük "Selçuklu'dan Osmanlı'ya Konya'da Vakıf Kuran Kadınlar", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I*, (Edit. Osman Köse), Samsun 2016, s. 477. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1512 yılına kadar geçen süreçteki kadınların yaptırdığı binalar ve bunların şehirlere etkisi hakkında bkz. Ayşe Çıkla Bölükbaşı, "Erken Osmanlı Devletinde Kadınların Mimari Alandaki Hamiliği (1299-1512)", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 19, 2007, ss. 73-90. Kadınların kurduğu vakıflar hakkında bkz. Fatih Bayram, *Zâviye-Khankâhs and Religious Orders in the Province of Karaman: The Seljukid, Karamanoğlu and the Ottoman Periods, 1200-1512*, Bilkent Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008. Kadınlara ait vakıf örneği için bkz. Hamit Şafakçı, "Turgutoğulları'ndan Sultan Hatun'un Vakfı", *Vakıflar Dergisi*, S. 44, Ankara 2015, ss. 49-72.

miydi? Tek bir örnek üzerinden bu sorulara cevap vermek yetersiz olur. Ancak İlalı Hatun, varlıklı kadınların gelirini toplum yararına vakfedebildiğini göstermektedir. Aynı zamanda kadınların siyasi hayatta da aktif rol oynayabildiği anlaşılmaktadır. Kadın; aile içinde çocuk, eş, anne ya da hanedan üyesi gibi farklı işlevleriyle hayatın içindedir. Bu anlamda kadın; idarî, ailevî, ticarî ve hayrî işlerin merkezinde olarak toplumsal hayatın içerisindeydi, denilebilir.

Vakfın Gelir ve Giderleri

İlalı Hatun'un kurduğu vakfın belirli gelirleri vardı. 1476 yılı verilerine göre darulhuffazın Şadi Bey Hamamı'ndan 12 sehimden yedi sehim ile bu hamamın karşısındaki dükkanlardan elde edilen gelirleri bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu hisseden vakfa 10.000 akçe gelir gelmiştir. Bunun yanında hamamın karşısındaki dükkanlardan elde edilen gelir de vakfa yazılmıştır. Ayrıca Larend'e İbrahim Bey'in hatununun cüzleri vakfına Emekseven köyünden de yer kaydedilmiştir⁴⁸. Vakfın en önemli geliri olan Şadi Bey Hamamı, Karamanoğlu ileri gelenlerinden Şadi Bey tarafından bir darüşşifa ile birlikte yaptırılmıştır⁴⁹. 14 Şubat 1425 tarihli Arapça vakfiyesinde hamamın gelirini misafirhanesine vakfetmiştir⁵⁰. Ancak bu tarihte darulhuffaz ile ilgili bir bilgi vakfiyede yoktur. Çünkü darulhuffaz bu tarihten sonra kurulmuş ve hamamın bir kısım gelirleri de buraya aktarılmıştır. Muhtemelen İbrahim Bey'in emri ile hamamın bir kısım geliri darulhuffaza verilmiştir. Bu fikirden hareketle de vakfın 1463 yılından önce kurulduğu söylenebilir. Ayrıca vakfiye tarihinin 1425, evliliğin 1427 yılında olması, darulhuffazın 1427-1463 aralığında kurulduğunu göstermektedir.

1483 yılında Şadi Bey Hamamı'ndaki hisseden vakfın geliri 7.140 akçeydi. Hamamın karşısındaki yedi dükkândan ise yıllık 120 akçe gelir gelmiştir. Dük-

48 Uzluk, *a.g.e.*, s. 19, 27. 1483'te *Vakf-ı ecza-i Hatun-ı İbrahim Bey* olarak yazılan vakfın Emeksuvan köyündeki iki kita zeminden yıllık 50 akçe geliri vardı. Mehmet Akif Erdoğan, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-II-", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII, S. 2, 2003, s. 121.

49 Yusuf Oğuzoğlu, "17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", *Konya*, (Hazırlayan: Feyzi Halıcı), Güven Matbaası, Ankara 1984, s. 103. Oğuzoğlu'nun İnce Minare civarında olduğunu ifade ettiği Şadi Bey Hamamı, Konyalı'ya göre ise Yıkık mahalledeki Şadi Bey Ağa Camisi ile Sahip Ata Darulhadisi arasında idi. Buna Çifte Hamam da derlerdi. Hamamın adı Şazbey ya da Şad Bey gibi de kullanılmıştır. Bkz. Konyalı, *Konya Tarihi*, ss. 540, 1066. Bu vakfın yeri için bkz. Yusuf Küçükdağ, "Konya'da Alâeddin Dârüş-şifası, Tıp Medresesi ve Mescidinin Yeri, Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. IX, İstanbul 1989, ss. 347-359.

50 Konyalı, *Konya Tarihi*, ss. 536, 540.

kanlardan elde edilen gelir kandile konulan yağa yani aydınlatmaya harcanmıştır. Toplam 7.260 akçe geliri olan vakıfta; günlük 10 hafıza 10 akçe, imama bir akçe, müezzine ayda beş akçe ücret verilmiştir⁵¹. 1500 yılında da aynı gelir ve gidere sahip olan vakfın toplam geliri 7.260 akçeydi⁵².

1530 yılında *Vakf-ı darü'l-huffaz-ı İl-aldı Hatun binti Sultan Mehmed bin Bayezid Han der Konya* şeklinde yazılan vakfın geliri 7.100 akçeydi. Hamamın karşısındaki iki dükkândan elde edilen 144 akçede eklenince toplam geliri 7.244 akçeye ulaşmıştır⁵³. Dükkân sayısı azalmasına rağmen gelirin artması dikkati çekmektedir. Yine 16. yüzyılın ilk yarısına ait bir tahrirde İlaldı Hatun eczası ve mescidi vakfının gelirleri, hamamdaki hissedenden 7.000 akçe ve iki dükkândan 44 akçe olmak üzere 7.044 akçeydi. Dükkândan elde edilen gelir *revgan-ı çerağ*⁵⁴ için harcanmıştır. Yine tevliyet, nezaret, imamet, müezzin ve eczahan cihetlerine toplam 6.940 akçe verilmiştir. Mum yağına 44 akçe ve hasır seccadeye 72 akçe ödenmiştir. Dolayısıyla vakfın toplam masrafı 7.056 akçeydi⁵⁵. Gelir gider dengesine bakılırsa vakfa ait bütün gelirlerin masraflara gittiği hatta gelirin üzerine çıktığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte vakfın yanında mescit olduğu da ilk defa zikredilmiştir.

1584 yılında darulhuffaz ve mescidin, suyu şehir suyundan karşılanan Şadi Bey Hamamı'ndan yedi hisseye karşılık geliri 7.100 akçeydi. Toplam geliri 13.000 akçe olan hamamın kalan 5.900 akçe hissesi ise Şadi Bey Zaviyesi'nin⁵⁶ vakfiydi. Vakfın, hamamın karşısındaki yedi dükkândan ise yıllık 100 akçe geliri vardı. Tev-

51 Mehmet Akif Erdoğan, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII, S. 1, 2003, s. 156.

52 Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA) *Tapu Tahrir Defterleri (TD): 565*, v. 24b-25a.

53 *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 32.

54 Çerağ, topraktan veya madenden, içine yağ konulup yan tarafındaki deliğe bir fitil takılarak yakmaya mahsus eski yağ kandillerine verilen addı. Pakalın, *a.g.e.*, s. 351.

55 Seyit Ali Kahraman, *XVI. Yüzyıl Başlarında Karaman Vilâyeti Vakıfları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2009, s. 89.

56 Şadi Bey'e ait bir mescit ve imaret vardı. 3-12 Nisan 1736 tarihinde, Şadi Bey Mescidi evkafının nezaretine atanan Seyyid Ahmed Halife aynı zamanda mescidin müezziniydi. *Konya Şer'îye Sicilleri (KŞS) 53*, s. 295-2. 13 Mayıs 1807 tarihinde ise Şadi Bey İmaretinde günlük bir akçe ile tabbah olan es-Seyyid Ahmed, es-Seyyid Halil ve es-Seyyid Hasan bin es-Seyyid Abdurrahman adlı kardeşlerden ikisinin ölmesi üzerine onların görevleri kardeşleri Ahmed'e verilmiştir. *KŞS 69*, s. 5-2. Bu atamalar, vakfın misafirhane özelliğini 19. yüzyılda da devam ettirdiğini göstermektedir.

liyet görevini yapan kişi günlük dört akçe ücret almıştı. 10 hafız ile müezzin ve imam ücretleri, vakfın diğer masrafları arasındaydı⁵⁷.

Vakfın Görevlileri

İlaldı Hatun Darulhuffazı'ndaki işler, çeşitli görevliler tarafından yerine getirilmiştir. Nitekim 1476 yılında Bayezid Han oğlu Mehmed Han kızı İlaldı Hatun Darulhuffazı Vakfı olarak yazılan vakfın tevliyeti Ahi Ali oğlu tarafından yürütülmekteydi. 1476 yılında Konya'daki Şadi Bey'e ait zaviye ve mescit vakfının meşihati ise Mevlâna Ubeyit adına yazılırken tevliyet Ahi Ali oğlu tasarrufundaydı. Vakfiyesinin görüldüğü belirtilen vakfın gelirleri sayılırken zaviye yanındaki Şadi Bey Hamamı'ndan hisse gelirleri arasında yer almıştı. Vakfiyede mütevellî olacak kişi, gelirin altıda biri karşılığında bu görevi yapacaktı⁵⁸. Şadi Bey Vakfı ile İlaldı Hatun Darulhuffazı'ndaki görevliler aynıdır. Yine hamamın gelirleri iki vakıf arasında paylaştırılmıştır⁵⁹. Bazı görevlileri aynı olan İlaldı Hatun ve Şadi Bey vakıflarının aynı vakfiyedeki şartları kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle iki vakıfta görevli olanların ücretlerinin de birlikte ödendiği düşünülmektedir.

1483 yılında, *vakf-ı darulhuffaz-ı İlaldı Hatun binti Sultan Mehmed bin Bayezid Han der Konya* olarak yazılan vakfın tevliyet görevini Mevlâna Nizami'nin oğulları Hüsrev Çelebi ile Cafer Çelebi yapmaktaydı. Tevliyet görevini yürütenlere vakfın gelirinin altıda biri ayrılmıştı. İlaldı Hatun ile Şadi Bey vakıflarının nezaretinin birlikte olması padişahın hükmüyle olmuştu, zira vakfiyede böyle bir hüküm yoktu. 1483 yılında 10 hafıza günlük 10 akçe, imama bir akçe, müezzine ise ayda beş akçe ücret hesap edilmişti⁶⁰. 1500 yılında da bu kişiler aynı şartlarla tevliyet görevine devam etmekteydi. Vakfiyede olmamasına rağmen vakfın nezareti, Şadi Bey Vakfı'yla birlikte yürütülmüştü. Vakıfta ayrıca 10 hafız, bir imam ve bir müezzin görevliydi. Müezzin ayda 10 akçe ücret almıştı⁶¹. Bu bilgiler herhangi bir sıkıntı

57 TKGMA, *TD 584*, v. 12a. O halde 1584'te yıllık $360 \times 4 = 1.440$ akçe tevliyet görevini yapanlara verilmiştir.

58 Uzluk, *a.g.e.*, s. 19, 21; Konyalı, *Konya Tarihi*, s. 540.

59 1483 yılında Konya'daki Şadi Bey zaviye ve mescidi vakfının şeyhi ve imamı Mevlâna Ubeydullah Halife'ydi. Mütevellî ise Şadi Bey'in azatlı kölesi Yusuf bin Abdullah'tı. Şadi Bey Hamamı'ndan vakıf hissesine 5.400 akçe düşmüştü. Hicri 826/1423 tarihli vakfiyede tevliyet ciheti 1/6'ydi. Fahri Coşkun, *888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s. 46; Erdoğan, "Vakıflar-II-", s. 99.

60 Erdoğan, "Vakıflar-I-", s. 156.

61 TKGMA, *TD 565*, v. 24b-25a.

olmazsa aynı kişilerin ölene kadar vakıftaki görevlerine devam ettiğini ve vakıftaki görevli sayısının da aynı kaldığını göstermektedir. Yine vakfiyede bulunan ya da sonradan oluşturulan şartların aynen devam ettirildiği de anlaşılmaktadır.

1518 ve 1522 yıllarında yapılan tahrirlerde Konya'nın Şemseddin Mahallesi'nden Lütfi veledi Mehmed *mütevelli-i türbe-i İlalâ Hatun ba-berat*⁶² olarak yazılmıştır. Bu kaydın en önemli yanı İlalâ Hatun'a ait Konya'da bir türbe olduğunu kanıtlamasıdır. Buradan hareketle darulhuffâz ile türbenin aynı yerde olduğu ve hafızların Kur'an-ı Kerim okumayı türbede yerine getirdikleri söylenebilir. 16. yüzyılın ilk yarısına ait başka bir tahrire göre de İlalâ Hatun Vakfı'nda cüz okunmaktaydı. İlalâ Hatun tarafından bir de mescit yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Mütevelli olanlara yıllık 1.800 akçe verilirken 13 eczahana ise günlük 13 akçeden yıllık 4.680 akçe ücret verilmişti. Nezaret görevi için ise yıllık 180 akçe ayrılmıştı. Benzer şekilde imam olanlara da yıllık 180 akçe ücret tahsis edilmişti. Müezzinin ücreti ise yıllık 100 akçeydi⁶³. 1584 yılında darulhuffâz ve mescit vakıflarının Sultan Mehmed kızı İlalâ Hatun vakıfları olduğu tekrar edilmiştir. Tevliyetle günlük dört akçe yazılırken vakıftaki diğer görevliler 10 hafız, bir imam ve bir müezzindi. Düşülen derkenarda *rakabeden sonra artan galle kadar hisseleri taksim edilir* denmiştir⁶⁴.

Konya'da Şadi Bey ve İlalâ Hatun Vakfı'nda cüzhan olan Ahmed ölünce görevi Şubat 1697 tarihinde bir akçe ile Abdullah'a verilmiştir⁶⁵. Burada dikkati çeken nokta iki ayrı vakıftaki görevlilerin aynı olmasıdır. Nitekim 4 Mart 1718 tarihinde de iki vakıfta cüzhan olan Mehmed'in beratı yenilenmiştir⁶⁶. 1739 yılında hamam, tamamen haraptı⁶⁷. Yani bahsi geçen vakfın en önemli gelir kaynağı kullanılamaz haldeydi. Buradaki verilere göre 15. yüzyılın ilk yarısında kurulan vakfın 18. yüzyılın ilk yarısına kadar faaliyetine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra vakfa dair herhangi bir verinin olmaması vakfın ortadan kalktığı izlenimini vermektedir. Muhtemelen geliri azalan vakıf bir başka vakfa katılmış olmalıdır. Yine bir ihtimal gelirinin büyük bölümünü paylaştığı Şadi Bey Vakfı'na

62 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)* 63, s. 18; BOA, *TT.d* 455, s. 12.

63 Kahraman, *a.g.e.*, s. 89.

64 TKGMA, *TD 584*, v. 12a.

65 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (VGMA, *HD*) 1140, v. 239b.

66 VGMA *HD 1107*, v. 35a. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yapılan çalışmada, kullanılan hurufat defterleri dışında vakfa dair bir kayda rastlanılmamasına rağmen İlalâ ismiyle Bergama ve Üsküp'te birer vakıf olduğu anlaşılmıştır. *VGMA.d* 728, s. 248; *VGMA.d* 460, s. 64.

67 Konyalı, *Konya Tarihi*, s. 540.

eklenmiş olabilir. Nitekim geliri azalan vakıfların başka vakıflara katılması yönünde bir uygulamanın olduğu bilinmektedir.

3. Karamanoğlu İbrahim Bey Döneminde Osmanlı ile Mücadeleler ve Bu Mücadelelerde İİaldı Sultan'ın Rolü

Karamanoğlu Mehmed Bey bir top atışı sonucu ölünce İbrahim, Ali ve İsa adlı oğulları ile amcaları Bengi Ali Bey kaldı. Amcaları Karaman tahtına oturunca üç kardeş Osmanlı hükümdarı II. Murad'a müracaat ederek kendilerine yardım etmesini istediler. Buraya kadar anlatılan hadisede Osmanlı kaynakları genelde ittifak etmektedir⁶⁸. II. Murad'dan aldığı destekle Karaman beyi olan İbrahim Bey, Hamidili'nden aldığı yerleri iade etti. Sultan Murad da buraları Şarabdar İlyas'a verdi. Bu arada II. Murad, üç kız kardeşini Ali, İsa ve İbrahim ile evlendirdi. Ali'ye Sofya sancakbeyliği ve İsa Bey'e Rumeli'nden bir sancak verildi⁶⁹. Bu evlilik sayesinde alınan destekle kardeşlerden biri Karaman beyi olurken diğerleri Osmanlı yönetiminde sancakbeyi olarak görevlendirilmişti. Fakat bu iyi ilişkiler çok uzun sürmedi.

Aşıkpaşazade'ye göre; 839/1435-1436 yılında⁷⁰ Osmanlılar, düşmanlarıyla ittifak eden Karamanoğlu üzerine yürüdü⁷¹. Karaman'ın İçil'den gayrısı itaat et-

68 Karamanoğullarına ait bir tarih yazan Şikari bunun aksini şu sözlerle ifade etmiştir: “*Mehmed Bey top atışıyla ölünce İbrahim Hanı şah kaldılar. Dört kardeş idiler: İshak, Halil, Alaidüddin ve İbrahim Han. Hepsinden büyük olduğu için onu şah eylediler. Amcası Ali Bey ile Mahmud Paşa'ya Akşehir'i verdi.*” Şikari, *a.g.e.*, s. 230.

69 Bu konuda bkz. Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, s. 100; Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 593; İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt*, C. II, (Hazırlayanlar: Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş), Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara tarihsiz., s. 333; Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-tevarih*, C. II, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, ss. 156-157; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi*, C. I, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, ss. 214-215; Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Hazırlayan: Kayhan Atik), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 177. Lütü Paşa; Ali Bey ile İbrahim Bey arasında mücadele olduğunu, askerın İbrahim'i tuttuğunu, Hamza Bey tarafından yakalanan Ali Bey'in sultana gönderildiğini ve sultanın ona Sofya sancağı ile bir kız kardeşini verdiğini bildirmiştir. Ancak Bengi Ali ile Ali'yi karıştırdığı anlaşılmaktadır.

70 Neşri, bu seferin tarihini 1434-1435 olarak vermiştir. Karamanoğlu İsa Bey'in de sultanın yanında olduğunu belirtmiştir. Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 617. İbrahim Bey dönemi Osmanlı-Karamanlı ilişkileri için bkz. Gök, “İbrahim Bey Devri”, ss. 107-121.

71 Bu seferin bir at yüzünden ortaya çıktığı da anlatılır. Karamanoğlu ile Dulkadiroğlu arasında bir at yüzünden düşmanlık ortaya çıkmıştı. İbrahim Bey bu atı isteyince verilmemiş, o da Varsak Cemaatinden bedavi Urbanı'ya atı çaldırılmıştı. Bu durum Süleyman Bey tarafından sultana haber verilince bir mektup gönderilerek at istendi. Karamanoğlu elçiyeye uygunsuz sözlerle cevap verdi. Durum haber verilince sultan orduyu toplayıp önce Akşehir ardından Konya üzerine geldi.

tiler. Durumu gören İbrahim Bey, hemen Mevlâna Hamza'yı gönderdi. Mevlâna Hamza, İbrahim Bey'in pişman olduğunu ve af dilediğini ifade ederek, Hamidili'ni de bıraktı. Sultan Murad, Hamidili'ni, İsa Bey'e verdiğini ifade etmişti. Sultan da Mevlâna Şükrullah'ı göndermişti⁷². “*Karamanoğlu, hanedanımızın beslemelerindedir. Ne denli yükseklığe erişse, yine zayıf bir kulunuzdur. Az günah için, çok ceza vermek mürrüvet değildir.*” diyen Mevlâna Hamza'nın talebi uygun görülmüştür⁷³. Fakat kendi beyi hakkında bu sözleri söylemesi pek mümkün görünmemektedir. Beyini affettirmek isteyen bir elçi olduğu aşikâr ancak bu kadar aşışılması da beklenir bir durum değildir.

Neşri'ye göre de görüşmelerde Karamanoğullarını Mevlâna Hamza⁷⁴, Osmanlıları ise Mevlâna Şükrullah temsil etmiştir⁷⁵. İdris-i Bitlisi'ye göre ise durumun vahametini anlayan İbrahim Bey pişman olarak Sultan Murad'ın kız kardeşi ile Mevlâna neslinden Arif Çelebi'yi gönderdi. Sultanın Mevlevilere muhabbetini bildiğinden onun şefaatinin kabul olacağını biliyordu. Kız kardeşinin isteği üzerine onu bağışladı. İbrahim Bey hayatta olduğu müddetçe nifak çıkarmayacak, Hamidili'ni geri verecekti. Osmanlılar da aldıkları yerleri geri vermişlerdi⁷⁶. Sul-

Sonra Beyşehir'e girildi. İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, ss. 355-356. Benzer şekilde Dukas da bu seferin bir at nedeniyle yapıldığını anlatmıştır: Osmanlı hükümdarı, Karaman beyinden bu meşhur atı istemiş olumlu cevap alamayınca Karaman topraklarına girerek Akşehir ve Beyşehir'i zapt etmiştir. Karaman beyi hiçbir şey yapamayacağını anladığından en şerefli adamlarından elçiler, yeterince para ve adı geçen atı gönderdi. Ayrıca Murad'ın aldığı yerleri de ona bırakmış ve bunlarla yetinip geri gitmesi en büyük isteğiydi. Dukas, *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği (1341-1462)*, (Çeviren: V. Mirmiroğlu), Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2013, ss. 141-142. At meselesi hakkında bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, ss. 186-187. Jorga, at meselesinin tarihini 1430 olarak vermiştir. Jorga, *a.g.e.*, s. 341.

72 Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, ss. 128-129.

73 Solak-zâde, *a.g.e.*, s. 225.

74 “*Ülkesindeki hakimlerin gözbebeği ve yönetim işlerini düzene koyanların önderi olan Mevlâna Hamza'yı özür ve affi dilemek, cihana vekar ile hükmeden padişahın hoşgörüsüne sığınmak için yüce otağın eşliğine yolladı.*” Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 189. Mevlâna Hamza'nın sultanla olan konuşması için bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, ss. 189-190. Osmanlı-Karaman mücadelesinde Şeyh Ali Semerkandi arabulucu görevini üstlenerek, müritlerinden Molla Hamza-i Karamani'yi, Karamanoğlu İbrahim adına Osmanlı sultanı II. Murad'a elçi olarak göndermiştir. Mercan, *a.g.m.*, s. 72. Mevlâna Hamza hakkında bkz. Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik*, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 120-121.

75 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 619.

76 İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, s. 357. Molla İdris Tarihî'nde bu elçilik görevi Molla Hamza yerine, Mevlâna Celaleddin Rumi torunlarından Ulu Arif Çelebi kaydedilmiştir. Mevlâna soyuna karşı Sultan Murad'ın bağlılığı her tarafa duyulmuş olduğundan, Karamanoğlu'nun onu şefaataçi gönderdiğini sözlerine eklemiştir. Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 191. İbrahim Bey, şefaataçi olarak Mevlâna

tan Murad, Hamidili arazisini İsa Bey'e verdiğini bildirdi. Ancak İsa Bey, mücadelede öldü⁷⁷.

İbrahim Bey bir daha itaatten çıkmayacağına dair yeminle Mayıs-Haziran 1437 tarihinde söz vermiştir⁷⁸. Konuyla ilgili kısmı barış için gönderilen heyetin, Mevlâna Hamza ile İbrahim Bey'in eşi ve II. Murad'ın kız kardeşi İlaldı Sultan'dan oluşmasıdır. Ruhi olayı şöyle anlatmıştır: “*Karaman-oğlu İbrahim Begün avreti ki Sultan Muradın kız karndaşı idi, Mevlâna Hüdavendigâr oğlıyla gelüb şefa'at idüb Sultan Murad dahu anun şefa'atin kabul idüb*”⁷⁹. Burada yapılan anlaşmada Mevlâna Hamza ismi çok öne çıkmakla birlikte İlaldı Sultan'ın en az onun kadar etkili olduğu söylenebilir. *Gazavat*'ta isim vermeden ulemanın gönderildiği ve onların Karamanoğlu'nun pişman olduğunu iletildiği anlatılır. Padişah ise şöyle düşünüyordu: “*İâ am ele getirüb başını keserim ve yahud başın alur bir gayrı iklim'e gider, gayrı dürlü olmaz deyüb elçileri taşra edüb kovdular.*” Ancak paşaların araya girmesiyle bundan sonra fitne yapmaması şartıyla suçlu affedildi ve toprakları bağışlandı⁸⁰. Dukas ise sulh için giden elçilerle birlikte Murad'ın kız kardeşinin kocasının ricasının yerine getirilmesini isteyen bir mektup gönderdiğini belirterek farklı bir bilgi vermiştir⁸¹.

1442-1444 yılları arasındaki Osmanlı-Karamanlı mücadeleleri genelde bir-biriyle karıştırılmıştır. Kronikler ve mevcut araştırmalardaki bilgiler de konuyu daha girift hale getirmiştir. Ancak genel anlamda Osmanlıların Karamanoğulları üzerine 1442-1443 ve 1444 yıllarında harekât gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Aşıkpaşazade'nin bahsettiği 1443 olayıdır⁸². Ona göre; Osmanlı askerinin

Celaeddin Rumi'nin torunu Ulu Arif Efendi'yi gönderdi. Topraklarını geri İbrahim Bey'e verdi. Bir rivayete göre de şefahtçi olarak Karamanoğlu'nun müftüsü Mevlâna Hamza Karamani geldi. Sultan Murad anlaşma için kendi tarafından Mevlâna Şükrullah'ı gönderdi. Bu seferde, İbrahim Bey'in kardeşi İsa Bey, Sultan Murad'ın yanındaydı. Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Tarihi*, C. I, (Hazırlayan: İsmail Erünsal), tarihsiz, s. 223.

77 Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*, İSAM Yayınları, 2013, s. 167; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 24.

78 İnalçık, “Murad II”, s. 606.

79 Ruhi, “Rûhî Târîhi”, (Hazırlayanlar: Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel), *Belgeler*, C. XIV, S. 18, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 439.

80 *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân*, (Yayımlayanlar: Halil İnalçık, Mevlüd Oğuz), TTK Yayınları, Ankara 1989, ss. 6-7.

81 Dukas, *a.g.e.*, s. 143.

82 Bu seferler hakkında değerlendirmeler için bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemed Hân*, s. 84, not 7. 1425 yılında Edirne'de doğan Şehzade Alaeddin Ali, Haziran 1443'te ölmüştür. Babası ile 1443 yılındaki Karaman seferine katılmış, Amasya'ya dönünce vefat etmiştir. Bir rivayete göre attan düşerek ölmüştür. Doğum tarihini farklı veren Alderson da ölüm tarihini aynı

bozguna uğradığını işiten Karamanoğlu, Emirdağı ve Beypazarı'na⁸³ gelip buraları yağma etti ve andını bozdu. Bunu duyan Sultan Murad, Konya'yı yağma etti. Karamanoğlu kaçıp Taşili'ne sığındı. Karamanoğlu hatununu ve veziri Sürur'u⁸⁴ gönderdi. Bunlar; “*Karamanoğlu kendisine layıkını etti. Hak Taala yanında yüzünü kara eyledi. O halde sen kerem et, lütfet. Bu sefer dahi bunun küstahlığına bakma. Buna yüz karalığı derler. Suçunu bildi. Suçunu affeyle.*” deyince sultan, Sürur'a kefil misin diye sordu. Sürur cevabında evvelki hatasında ben yoktum, bu hatası da Turgutoğullarından oldu, deyince Karamanoğlu'nun suçunu affetti⁸⁵. Neşri ise aynı olayı Karamanoğlu İbrahim Bey, kafirlerin Osmanlı'yı yendiğini işitince Beypazarı'na varıp türlü işler ettiler. Kafir dahi kafirliğince o işi etmezdi⁸⁶ demiştir. Neşri olayın devamını ise şöyle anlatmıştır:

“Karamanoğlu'nun halka ettiği hakaretleri işiten Sultan Murad, Konya'ya geldi. Karamanoğlu Taş'a kaçtı. Alaeddin Çelebi babasıyla birlikte Larendeyi harap etti. O vakte kadar Osmanlı'dan hiçbir bey bu kadar zulmetmemişti. Bunca mezalime Karamanoğlu İbrahim Bey sebep olmuştu. Karamanoğlu'nun hatunu ki, Sultan Murad'ın kız kardeşiydi. Onunla veziri Kara Server'i sultana gönderdi. Eşi ‘Çün gelip benim evimi böyle harab edecek idin, beni buna verip niderdiniz?’ deyip ağladı. Kara Server

yılda göstermiştir. Bkz. Öztuna, *a.g.e.*, s. 129; Alderson, *a.g.e.*, s. 238. Bu sefere katılan Şehzade Alaeddin'in ölümü, olayın 1443 yılında olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanında, Aşıkpaşazade de olayın tarihi verilmemiş ancak olayların kronolojik anlatımına dikkat edilirse bu seferin Varna Savaşı'ndan önce olduğu anlaşılmaktadır. Yine oğlunu tahta geçirmeden önce bu seferden bahsedilmiştir. Başka bir kanıt ise Karamanoğullarının Kula Şahin Paşa'nın yenilgisi üzerine Osmanlı topraklarına saldırmalarıdır. Bütün bu nedenler bahsi geçen seferin 1443 yılında olduğunu göstermektedir.

- 83 Zaiif'nin *Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân* adlı eserinde; Sultan Murad gazaya gideceğinden Karamanoğlu'nun Sivrihisar'a saldırdığı, Karaoğlu ve Yapaoğlu adlı kişilerin iki bin askerle Karaman askerini yendiği ve Karamanoğlu'nun Beypazarı'na saldırması anlatılmıştır. Zaiif'nin, “*Geçen yıl geldi Begsehrini yıkdı... Bu yıl ol Begbazârına kim ırmış... Geçen yıl kim ben anuıla barışdum...*” ifadelerini kullanması 1443 ve 1444 yıllarında Karaman üzerine sefer yapıldığını doğrulamaktadır. Mehmet Sarı, *Gelibolulu Za'îfi Muhammed Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân İnceleme (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar) Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 205-208.
- 84 Kaynaklarda Sürur ya da Server olarak geçen aynı kişidir. İbrahim Bey'in veziridir. Server Ağa aynı zamanda hayırsever bir kişiliğe sahipti. Nitekim Konya'da cüz okunmak şartıyla 17 dükkânın gelirini vakfetmiş ve Konya'da üç yerde çeşme yaptırmıştır. TKGMA, *TD 584*, v. 14b, 28a.
- 85 Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, ss. 140-141.
- 86 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 637. Neşri, 30 Nisan 1443 tarihinde, harekâtın bittiğini gösteriyorsa da muhtemelen yaz boyu sürmüş olmalıdır. Murad, bu harekâttan az sonra Alaeddin'in ölüm haberini aldı. Colin Imber, *Varna Savaşı*, (Çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007, s. 35.

de önceki hatasında ben yoktum. Bu hatasına rızam yoktur. Bu, Turgutogullarından dolayı oldu. Hünkara suçumu affettir diye beni gönderdi.”⁸⁷

İdris-i Bitlisi ise Mevlâna neslinden bir kişiyi elçilik heyetine eklemiş ve olayı şöyle anlatmıştır:

“846/1442-43 yılında Karamanoğlu’ndan intikam almak için üzerine yürüyen Sultan Murad, oğlu Amasya’da bulunan Şehzade Alaeddin’i de çağırdı. Karaman toprakları yağma edildi, karşı koyamayacağını anlayan İbrahim Bey geri çekildi. Hanımı, vezir-i azamı Hoca Server’i ve Mevlâna hafidini Sultan Murad’a gönderdi. Çünkü hemşire-i sultânî biraderinin yanında gayet ile aziz ve muhterem idi. Bu görüşmelerde sultana düşmanına gücün yettiğinde kudretine şükür eyle demişti. Sultan, İbrahim Bey’in ahd isteğine güvenmedi ancak kız kardeşinin hatırı için ahd yenilenmişti.”⁸⁸

Bahsedilen tarihteki hadise diğer kaynaklarda da benzer şekilde anlatılmakla birlikte İlalâdî Sultan’a ait tanımlamalar olduğu için konuyla ilgili şu bilgiler dikkati çekmiştir:

“Karaman ülkesine giren ordu, buraları yağmaladı. Bu tarihe kadar hiçbir İslam beldesi yağmalanmamıştı. Karamanoğlu, Taşili’ne kaçtı. Hediyelerle birlikte veziri Server Bey’i sultana gönderdi. Padişahın kız kardeşi olan üstün değerli eşini de suçunu bağışlatmak için sultanın yanına yollamış bulunuyordu. Bazı tarihçilere göre Sarı Yakub, Molla İdris’e göre ise Ulu Arif Çelebi şefaataçı olarak gönderilmişti. Sultanın temiz bir inciyi andıran kız kardeşi, eşinin suçlarının bağışlanmasını diledi. Döktüğü gözyaşları, kırk kırklar ince kalpli sultanı yumuşattı. Af ve kerem yüzüne dönerek onun şefaata perdesini eşinin edepsizliklerine örtü eyledi. İffet köşkünün perdele-ri ardında oturan bu hatunun gözyaşları iyi ahlak sahibi padişahın şefkat damarlarını kabartmakla, Hoca Server’e tarizlerle dolu güzel bir konuşma yaptı.”⁸⁹

87 Mehmed Neşri, *a.g.e.*, s. 643.

88 İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, s. 367-368. 1443 yılı hakkında ayrıca bkz. *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, s. 85, not 7; Dukas, *a.g.e.*, s. 152; İnalçık, “Murad II”, s. 608; İnalçık, *Osmanlı Sultanları*, s. 169; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, ss. 421-422; Babinger, *a.g.e.*, s. 40. 1443 yılı Karaman seferinde o zamana kadar yapılmayan tahribat yapıldı. Karamanoğlu İbrahim Bey hak iddia ettiği yerlerden vazgeçmek ve Osmanlı tabiliğini kabul etmekle sulhu elde edebildi. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 56.

89 Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 206-207. Sultan Murad’ın Server’e konuşması hakkında bkz. Hoca Sadeddin Efendi, *a.g.e.*, s. 207. Server Ağa, İbrahim Bey’in veziriydi ve çok sayıda vakıf bırakmıştır. Babasının adı Abdullah’tı. Hamit Şafakcı, “Şeyh Hocentî Zaviyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, ss. 5-6.

Görüşmeler için veziri Server Bey'i hediyelerle Sultan Murad'a gönderdi. Özellikle padişahın kız kardeşini de göndererek, şefaata ricasını iltimas eylemişti. Suçlarının bağışlanmasını isteyince, kız kardeşlerinin hatırına riayet için olacak, bağışlandı⁹⁰. Yaptıklarından pişmanlık duyarak veziri Server Bey'i, müftüsü Sarı Yakub'u –bir rivayete göre Mevlâna'nın torunlarından Arif Çelebi'yi- ve sultanın kız kardeşi olan zevcesini af dilemeleri için sultana gönderdi⁹¹. Nitekim bu seferde dikkati çeken nokta Osmanlı kuvvetlerinin çok sert davranması ve bir İslam beldesinin yağmalanmasına müsaade edilmesiydi. Zira yapacağı seferde arkasında güçlü ve kendisine baş kaldıracabilecek bir beylik istemiyordu. Yine Rumeli'ndeki durum üzerine sulh yapıldığı da gözden kaçmamalıdır. Zira aciliyet ya da öncelik oradaydı. Yapılan barış görüşmelerine İbrahim Bey'in eşi İladı Hatun ile veziri Server Ağa'nın katıldığı konusunda bütün yazarlar hemfikirdir. Ancak Osmanlı affedicisi gösterilmiş ise de Osmanlı'yı böyle davranmaya iten zorunluluklar unutulmamalıdır.

1444 baharında Karamanlılar; Sivrihisar, Beypazarı, Ankara ve Karahisar'a kadar ilerlemiş, Akşehir ve Beyşehir bölgesini işgal etmişti. Edirne Segedin Antlaşması yeminle tasdik edilip barış imzalanınca Sultan Murad, dört mezhepten fetvalar alarak Karamanoğullarına karşı harekete geçti. Karamanoğlu, II. Murad'ın tekrar üzerine geldiğini görüp durumun vahametini anlayınca tekrar adamlar gönderip pişman olduğunu bildirdi. Padişah, onu bağışlayıp topraklarını geri verdi. Bu hadise, Karamanoğlu ile Temmuz 1444 tarihinde yapılan Yenişehir Barış Antlaşması ile sonuçlanmıştır⁹². *Ahidnâme*, *Sevgendnâme veya musâlahâ* olarak adlandırılan Sultan II. Murad'a İbrahim Bey'in verdiği belgede; İbrahim Bey'in her yıl bir oğlunu askeri ile birlikte Osmanlı padişahının hizmetine vermeyi taahhüt etmiştir. Bir diğer husus ise İbrahim Bey'in ahdini bozmayacağına dair defalarca yemin etmesiydi⁹³. Bazı çalışmalarda İbrahim Bey'in eşi ile veziri Server Ağa'yı

90 Solak-zâde, *a.g.e.*, s. 231.

91 Münecimbaşı Ahmed Dede, *a.g.e.*, s. 231.

92 İnalçık, "Murad II", s. 608; İnalçık, *Osmanlı Sultanları*, s. 170; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 428; *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehemmed Hân*, s. 36, 104 not 33a; Imber, *Varna Savaşı*, s. 48. Karamanoğlu'nun yağma ve tahripleri üzerine yapılan seferde, II. Murad harp yapmamış büyük fedakarlıklarla barış imzalamıştır. Hamidili topraklarını İbrahim Bey'e bırakmıştır. Murad arazi sorunlarını bağlarken cömert davranmış ve ona, aralarında 1437'de ele geçirdiği Akşehir ve Beyşehir'in de olduğu birçok sınır şehri bırakmıştır. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 15; Imber, *Varna Savaşı*, s. 48.

93 Alaaddin Aköz, "Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a Vermiş Olduğu Ahidnâme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Konya 2005, ss. 164, 169. II. Murad, batıda barışı bağladuktan sonra Anadolu'da Karamanoğlu ile bir sevgendnâme imzaladıktan sonra oğlu II. Mehmed lehine tahttan çekilmek istiyordu. İnalçık, *Fatih Devri*, s. 14.

sulh için gönderdiği Aşıkpaşazade'nin 1443 yılı ile ilgili yukarıda verilen bilgilerden hareketle söylenmiştir. Diğer kaynakların teyit etmediği bu bilgi, yıl karışıklığı olarak değerlendirilmelidir. Zira barış için giden heyet, *Karaman'ın uluları* olarak adlandırılmıştır⁹⁴. Bu ifadeden onların gitmesinin de bir ihtimal olduğu anlaşıl-maktadır. Ancak isim zikredilmediği için ihtiyatlı yaklaşmak gerekir⁹⁵.

Fatih döneminde meydana gelen anlaşmazlıklar nedeniyle ise Karamanoğlu İbrahim Bey, Mevlâna Veli'yi barış için göndermiştir. Kassaboğlu Mahmud Bey'in önünde sultana isyan etmemeye yemin etti. İlgin sınır oldu. Beyşehir, Kırşehir ve Seydişehir gibi şehirler Osmanlılara kaldı⁹⁶. Ayrıca sefer esnasında kuvvet göndermek ve kızını Fatih'e vermek şartlarıyla anlaşıldı⁹⁷.

Sonuç

Evlilikler, düşmanlara karşı bir tedbir veya ittifak olarak değerlendirilebilir. Zira ilgili tarafı Osmanlı tarafına çekmek amaçlanmış olmalıdır. Batı'ya doğru yapılacak seferlerde tarafsız kalmasını temin için de olabilir. Bu evliliklere rağmen

- 94 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 429; Jorga, *a.g.e.*, s. 342; Alaattin Aköz, "İbrahim Bey (Tacüddin/ Sarimüddin) (1423-1464)", *Konya Ansiklopedisi*, C. IV, Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya 2012, s. 317. Zaifi, seferden sonra barış yapmak için gelen heyeti "...*Karaman'ın uluları* irişdi..." diyerek anlatmıştır. Sarı, *a.g.t.*, s. 214. Benzer şekilde sultana karşı çıkmayacağını anlayan Karamanoğlu'nun hediyelerle birlikte Karaman'ın ulularını gönderip af dilediği, sultanın onları affettiği ve kısa bir süre sonra tahtı oğluna bıraktığı anlatılmıştır. *Gazâvât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, s. 36.
- 95 Nitekim Oruç Bey, "... Karaman-ogh İbrâhîm Beg kaçup gidüp, âkıbet efdalü'l-ulemâ ve'l-fudalâ Hazret-i Mevlânâ Saru Ya'kub dirler ol aziz geldi. Gâyet ululardan idi. Karaman-ogh İbrâhîm Beg Saru Ya'kub'ı gönderüp girü sulh u musâlaha olunup, Sultan Murâd Han andan gelüp yeniçeriye destür virüp ve sâgir halka dahı destür virüp, kendüsi begliğini terk idüp, Ma'nisa'da oturup tahtını oğl Sultân Mehmed Han'a ismarlayup ..." demiştir. *Oruç Beğ Tarihi (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizîn, Tıpkıbasım)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 64.
- 96 İbn Kemal, *a.g.e.*, ss. 16-17.
- 97 Tekindağ, "Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri", s. 45. Karaman emirleri adamlarından birini göndererek "Rum sultanı, kendi halasının oğulları olan Muhammed ile Pir Ahmed Beğ b. İbrahim Beğ'e karşı üstünlük ve baskı kurduğu; onların beldelerinin ve vilâyetlerinin çoğunu yönetimi altına aldığı; ülke alanını onlara dar yaptığı haberini ulaştırdı. Pir Ahmed Beğ, Sultan Muhammed'in halasının kızı olan kendi annesini yardım ve destek istemek için Sahib Kıran'ın huzuruna gönderdi. Beni de durumu padişaha arz etmek için onun hizmetinde görevlendirdi. Annesi yolda Hakk'ın rahmetine kavuştu." Onları desteklemeye karar verdi. Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.*, s. 361. 1471 yılı olayları anlatılırken aktarılan bilgilerden İldı Hatun'un Uzun Hasan'dan yardım istemeye gittiği anlaşılmaktadır. Hayatı Karamanlı ve Osmanlı arasında arabuluculukla geçen İldı Hatun'un oğlu adına yardım istemeye giderken yolda ölmesi, bütün yaşamını anlatan bir hadise gibidir. Sultan Muhammed'in halasının kızı olan kendi annesi ifadesi yanlışur. Zira İldı Hatun'un Fatih'in halası olduğu yukarıda açıklanmıştır.

kısa bir süre içerisinde düşman olabilecek potansiyele sahip oldukları da bilinmekteydi. Karamanoğlu açısından bakıldığında ise beyliğin başına geçmek için güçlü bir destekçi temin edilmiş oluyordu. Dolayısıyla her iki taraf açısından da evlilik siyasi amaçlar için araç olarak kullanılmıştır. İbrahim Bey yaptığı bu evlilik sayesinde Sultan Murad'ın desteğini almıştır. Kardeşlerinin de kendisini desteklemesi üzerine amcasıyla mücadele ederek Karaman tahtına oturabilmiştir.

Karamanoğlu İbrahim Bey'in eşi İlaldı Hatun, Çelebi Mehmed'in kızıdır. Evlendikten sonra Konya'ya gelen İlaldı Hatun, burada bir darulhuffaz yaptırmıştır. Kur'an-ı Kerim okunan ve öğretilen kurumda, hafızlar yetiştirilmiştir. Vakfın Şadi Bey Hamamı'ndaki hissesinden ve hamamın karşısındaki dükkanlardan gelirleri vardı. Bu gelirler, aydınlatmaya ve vakıftaki görevlilere harcanıyordu. Darulhuffazda mütevellî, nazır, imam, müezzîn ve cüzhan ile eğitim alan hafızlar görev almıştır.

Karamanlıların saldırısına rağmen her seferinde anlaşma yapılmasını sadece İlaldı Sultan'ın II. Murad'ın kardeşi olmasına bağlamak yanlış olur. İlaldı Hatun, Osmanlı-Karamanlı mücadelesinde eşinin yani Karamanoğullarının tarafını tutmuştur. Ama daha önemli olan konu, İbrahim Bey her zor durumda kaldığında bölgenin en seçkin ulemasıyla birlikte eşini de göndermiştir. Bu anlamda İlaldı Hatun, bir arabulucu olarak görev almıştır. Ancak Sultan Murad'ın sadece onun hatırı için İbrahim Bey'i bağışladığını söylemek abartı olur. Zira Şahruh'un Anadolu'ya bakışı, Balkanlardaki nazik durum yani konjektürel siyasi yapı düşünüldüğünde, aksi bir tavır takınmış olsaydı, cepheyi genişletmekten başka bir şey yapmamış olacaktı. Ama hem İbrahim Bey'e gereken dersi verip hem de onun bütün yaptıklarına rağmen alıcnaplık gösterip affetmek, düşmanın gücünü azaltmanın yanı sıra İslam dünyasında sempati ile bakılan bir Osmanlı ortaya çıkarıyordu. Zira Osmanlı hep mecbur kaldığı için Müslüman Karamanoğulları üzerine gitmişti. Ama Karamanoğulları hep arkadan vuran ve düşmanla iş birliği yapan bir beylik imajına kendiliğinden bürünüyordu.

Tahrir defterlerinde İlaldı Hatun yazılırken İbrahim Bey'in eşi olarak değil de Çelebi Mehmed'in kızı olarak yazılmıştır. Vakfın Karamanoğulları döneminde kurulduğu bilinmesine rağmen bunun bilinçli olarak yazıldığı izlenimi vardır. Nitekim Osmanlı kroniklerinde İbrahim Bey'in Osmanlı neslinden gelen çocukları yerine cariyeden doğma İshak'ı tercih etmesi anlatılır. Ancak Osmanlı sultanlarının annelerinin de farklı beyliklerden ya da milletlerden olmasını aynı mantıkla açıklamak güçtür. O halde bu tür ifadeleri belirleyen devletin maddi ve manevi

gücüdür. Günümüzde de güçlü olan devletlerin zayıf olanlara istediğini söylediği görülmektedir. Ancak ifade ettiği şeyin kendisinde olması durumunda siyasi gücünden dolayı işin içinden kolayca çıkabilmektedir.

İlaldı Hatun, mücadele halindeki iki taraf arasında kalan her iki hanedana da hısımlık olan bir kadındı. Ancak 1476 yılından itibaren eldeki mevcut Osmanlı kaynakları İlaldı Hatun'u özellikle Mehmed'in kızı olarak yani bir sultan olarak yazmışlardır. Dolayısıyla Osmanlı tarafına geçen oğullarına gelebileceği en yüksek makamın verilmesi de bu bakış açısının bir göstergesidir. Zira onlar Osmanlıdır.

1437 yılındaki görüşmelere Mevlâna Hamza ile İlaldı Hatun katılırken 1443'te Server Ağa ile İlaldı Hatun barış görüşmelerinde bulunmuştur. 1444 yılında ise Karaman'ın önde gelenleri görüşmelere katılmıştır. 1451 yılında ise barışı tesis etmek için Mevlâna Veli görevlendirilmiştir. İbrahim Bey döneminde Osmanlı-Karamanlı mücadelelerinin ardından sulh tesisi için giden heyetler ya devletin önemli kademelerindeki görevliler ya da devrin önemli alimleriydi. Ancak her iki gruba da eşlik eden İbrahim Bey'in eşi ve II. Murad'ın kız kardeşi olan İlaldı Hatun'du. Kocasıyla kardeşi arasında bir kadının arabuluculuğu, insani olarak düşünüldüğünde gerçekten zor bir durum. Çünkü kişinin birini tercih etmesi gerekecekti. Dolayısıyla savaş ile barışın, kardeş ile kocanın ve Osmanlı ile Karamanlı'nın tam ortasında bir figürdü İlaldı Hatun. Ancak genel anlamda değerlendirildiğinde ikinci ifadeleri tercih ettiği söylenebilir. İlaldı Hatun'un görevi, mesajı iletmek ve onun kardeşliğinden istifade ederek durumun nezaketini anlatmaktır. Zira burada İbrahim'e zarar verirken bana ve çocuklarıma da zararın olacak mesajı verilmiş olmalıdır.

İncelenen konu yanında İncü Hatun'un Çelebi Mehmed'in kızı olduğu, Karamanoğlu Mehmed Bey'le evlendiği ve İbrahim Bey'in analığı olduğu da ortaya çıkmıştır. Osmanlı ailesinden olan Nefise Hatun'un torunu olan İbrahim Bey, Çelebi Mehmed'in kızı İlaldı Hatun ile evlenmiştir. Bu evlilikten altı erkek ve bir kız çocukları olmuştur. Kızları, Fatih Sultan Mehmed'le evlenmiştir. Birbirine aile bağlarıyla bağlı olan kişilerin mevzu bahis devletleri olunca tamamen yönetici vasıflarıyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Çelebi Mehmed'in sekiz kızı olduğu anlaşılmıştır. Bunların kimlerle evli olduğu tespit edilmiştir. Ancak kızlardan birisinin ismi bilinmemektedir. Ayrıca Karamanoğlu İbrahim Bey, İlaldı Hatun'dan önce bir cariye ile evliydi. Ancak cariye olan eşi 1432'de öldürülmüştür. Bu eşinden Mehmed ve İshak adlı oğulları olmuştur. 1471 yılında, oğullarına yardım etmesi için Uzun Hasan'a giden İlaldı Hatun, yolda ölmüştür. Babaları için yaptığı arabuluculuğu oğulları için de yapmaya çalışmıştır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) *Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)*: 63, 455.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Konya Şer'îye Sicilleri (KŞS): 53, 69.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA) *Tapu Tahrir Defterleri (TD)*: 565, 584.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri (TSMA.E): 748/52, 754/63.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defterleri (VGMA.d): 460, 728.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Hurufat Defterleri (VGMA, HD): 1107, 1140.

Kitaplar, Tezler ve Makaleler

Akgündüz, Ahmed, *Tüm Yönleriyle Osmanlı'da Harem*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Aköz, Alaaddin, "Karamanoğlu II. İbrahim Beyin Osmanlı Sultanı II. Murad'a Vermiş Olduğu Ahidnâme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Konya 2005, ss. 159-178.

Aköz, Alaattin, "İbrahim Bey (Tacüddin/Sarimüddin) (1423-1464)", *Konya Ansiklopedisi*, C. IV, Konya Kültür A.Ş. Yayınları, Konya 2012, ss. 316-318.

Alderson, Anthony Dolphin, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, (Tercüme eden: Şefaettin Severcan), İz Yayıncılık (Yeni Şafak), Tarihsiz.

Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, (Hazırlayan: Atsız), MEB Yayınları, İstanbul 1970.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451) II*, Baha Matbaası, İstanbul 1972.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (Çev. Dost Körpe), Oğlak Yayınları, İstanbul 2003.

- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, C. I, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Bertrandon *De La Broquiére'in Deniz aşırı Seyahati*, (Editör: Ch. Schefer), (Çeviren: İlhan Arda), Eren Yayınları, İstanbul 2000.
- Bozkurt, Nebi, "Dârülkurrâ", *DİA*, C. VIII, 1993, ss. 543-545.
- Coşkun, Fahri, *888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Dukas, *İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği (1341-1462)*, (Çeviren: V. Mirmiroğlu), Kambalacı Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Ebu Bekr-i Tihranî, *Kıtab-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2014.
- Erdoğru, Mehmet Akif, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-I-", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII, S. 1, 2003, ss. 119-160.
- Erdoğru, Mehmet Akif, "Murad Çelebi Defteri: 1483 Yılında Karaman Vilâyetinde Vakıflar-II-", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII, S. 2, 2003, ss. 99-140.
- Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, (Yayımlayanlar: Halil İnalçık, Mevlüd Oğuz), TTK Yayınları, Ankara 1989.
- Gök, Bilal, "İbrahim Bey Devri (1423-1464) Karaman-Osmanlı Münasebetleri", *Hikmet Yürdü*, C. 5, S. 10, 2012, ss. 107-121.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.
- Halil Edhem, "Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka", *TOEM*, S. 13, İstanbul 1330, ss. 821-836.
- Halil Edhem, "Karaman Oğulları Hakkında Vesâik-i Mahkûka", *TOEM*, S. 14, İstanbul 1330, ss. 873-881.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-tevarih*, C. II, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, (Hazırlayan: Şerafettin Turan), TTK Yayınları, Ankara 1991.

- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt*, C. II, (Hazırlayanlar: Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş), Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara tarihsiz.
- İnalcık, Halil, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- İnalcık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*, İSAM Yayınları, 2013.
- İnalcık, Halil, “Murad II”, *İA*, C. VIII, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 598-615.
- Imber, Colin, *Varna Savaşı*, (Çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 1 (1300-1451)*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.
- Kahraman, Seyit Ali, *XVI. Yüzyıl Başlarında Karaman Vilâyeti Vakıfları*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2009.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Âbideleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Konya Tarihi*, Burak Matbaası, Ankara 1997.
- Küçükdağ, Yusuf, *Konya Darülkurraları (1400-1920)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2014.
- Lütfi Paşa, *Tevarih-i Âl-i Osman*, (Hazırlayan: Kayhan Atik), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, C. II, (Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 1, 3, (Hazırlayanlar: Nuri Akbayar, Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Mercan, İsmail Hakkı, “Şeyh Alâeddin Ali es-Semerkindî ve Menâkıb-nâmesi, Menâkıb-nâmeğe Göre Osmanlı Karamanlı Mücâdelesi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (4-8 Ekim 1999)*, C. III/1, Ankara 2002, ss. 47-76.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C. I, (Hazırlayan: İsmail Erünsal), tarihsiz.

- Oğuzoğlu, Yusuf, “17. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar”, *Konya*, (Hazırlayan: Feyzi Halıcı), Güven Matbaası, Ankara 1984, ss. 97-108.
- Oruç Beğ Tarihi (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım)*, (Haz. Necdet Öztürk), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar*, Türkiye (1074-1990), C. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 1993.
- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Ruhi, “Rûhî Târîhi”, (Hazırlayanlar: Halil Erdoğan Cengiz-Yaşar Yücel), *Belgeler*, C. XIV, S. 18, TTK Yayınları, Ankara 1992, ss. 359-472.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlîde Sultanlar, Hâtainlar, Hasekiler, Kadın efendiler, Sultanevendiler*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1999.
- Sakaoğlu, Necdet, “Mehmed I (Çelebi)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, ss. 79-82.
- Sarı, Mehmet, *Gelibolulu Zaîfi Muhammed Gazâvat-ı Sultân Murâd Hân İnceleme (Ses Değişmeleri, Benzeşmeleri ve Uyumlar) Metin-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-zâde Tarihi*, C. I, (Hazırlayan: Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Şafakcı, Hamit. “Şeyh Hocenti Zaviyesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 39, Konya 2016, ss. 1-23.
- Şikârî, *Karamannâme [Zamanın Kahramanı Karamanîler'in Tarihi]*, (Hazırlayanlar: Metin Sözen, Necdet Sakaoğlu), Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayını, İstanbul 2005.
- Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Son Osmanlı-Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar”, *Tarih Dergisi*, C. XIII, S. 17-18, İstanbul 1963, ss. 43-76.

- Tekindağ, M. C. Şihâbeddin, “Karamanlılar”, *İA*, C. VI, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 316-330.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012.
- Uzluk, F. Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyâleti Vakıfları Fihristi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1958.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, “Çelebi Sultan Mehmed’in Kızı Selçuk Hatun Kiminle Evlendi”, *Belleten*, C. XXI, S. 82, 1957, ss. 253-260.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmaretı Vakfiyesi”, *Belleten*, C.I, S. 1, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995, ss. 56-164.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Mehmed I”, *İA*, C. VII, MEB Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 496-506.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- Ünal, Tahsin, *Karamanoğulları Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2007.
- Yörük, Doğan, “Selçuklu’dan Osmanlı’ya Konya’da Vakıf Kuran Kadınlar”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I*, (Edit. Osman Köse), Samsun 2016, ss. 475-488.

Selanik'teki XVI. Yüzyıla Ait Vakıflardan Biri: Yakub Paşa'nın Vakıf Eserleri ve Vakfettikleri*

Meral Bayrak Ferlibaş**

Öz

II. Bayezid dönemi vezirlerinden olan Yakub Paşa, XVI. yüzyıl başlarında Selanik merkezde cami, zaviye ve çeşme inşa ettirerek bir vakıf kurmuş ayrıca -muhtemelen bir zaviye kütüphanesi oluşturmak amacıyla- çok sayıda kitap bağışlamıştır. Vakfiyede Bayır Mahallesi'nde yaptırıldığı ifade edilen bu vakıf eserlere zamanla bir imaret de dahil olmuş, imaretin hizmetini devam ettirmesini sağlamak neredeyse vakfın birincil gayesi haline gelmiştir.

Paşa bu vakıf eserlerin faaliyetlerini sürdürebilmesi için nüfusunun büyük kısmının gayrimüslim olduğu Maruda/Karoye isimli bir köy ile büyük bir ev bağışlamış, satılarak elde edilen parayla vakfa gelir sağlayacak mülk alınması şartıyla ayrıca çok sayıda menkul vakfetmiştir. Bu gayrimenkullerden başka Viranova/Virlaniç adındaki bir Müslüman köyü ile çok sayıda hane ve dükkan sonradan vakfın gelir kaynakları arasına katılmıştır. Köylerden alınan vergiler ve diğer taşınmazların kiralalarıyla zemin gelirleri, vakfın kesintisiz hizmet vermesini sağlamış, vakıf çalışanlarının ücretleri ve kurumlar için yapılan tüm harcamalar bu gelirlerden karşılanmıştır.

Vakfiyenin esas alındığı çalışmada, bazı arşiv materyaline dayanarak vakfın XVI. yüzyılı değerlendirilmiş, verilen bilgiler bu dönemle sınırlandırılmıştır. Aslında vakıf uzun ömürlü olmuş, Selanik'te Osmanlı egemenliği boyunca hayrâtını ve akarâtını koruyarak kuruluş amacı doğrultusunda hizmet sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vakıf, Yakup Paşa, Selanik, Maruda/Karoye, Viranova/Virlaniç/Virlançe

* Bu çalışma "Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu" tarafından desteklenmiştir.

** Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, mbayrak@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6368-740X.

Makale Gönderim Tarihi: 26.09.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

A XVIth Century Waqf of Salonika: the Institutions of the Waqf of Yakub Pasha and his Endowments

Abstract

Yakub Pasha, one of the viziers of Bayezid II, is known to have had a mosque, a derwish lodge and a fountain constructed in the centrum of Salonika in the early XVIth century and founded a religious foundation, together with numerous books donated, possibly to establish a library affiliated with the latter. These works of waqf, which are told to have been constructed in the district of “Bayır” according to the foundation charter, expanded over time so as to include an “imaret”, the continuation of whose services soon became a priority for the waqf.

Yakub Pasha, in order to guarantee the continuation of the services of the institutions of the waqf, endowed a predominantly non-muslim village called Maruda/Karoye and a big house and donated a good deal of moveables which were intended to turn into cash and invest in estates as a source of income for the waqf. Later on, another muslim village called Virlanova/Virlaniç and numerous households and shops were added to the sources of income of the waqf. The taxes of the villagers, the rents and the amounts paid for title deeds assured the continuity of the services, which involved the payment of the salaries of the staff and the financing of all kind of expenditures associated with waqf institutions.

This research, based on the foundation charter of the waqf, makes use of certain archival materials and reviews the state of the waqf through the XVIth century. The life of the waqf, actually, lasted longer and, throughout the Ottoman sovereignty in Salonika, its sources of income and the services of the waqf institutions were maintained in line with the stipulations of the endowment.

Keywords: Waqf, Yakub Pasha, Salonika, Maruda/Karoye, Virlanova/Virlaniç/Virlançe

Giriş

Osmanlı egemenliğindeki Balkan coğrafyası genellikle banîsinin adıyla anılan vakıf eserlerle donanmış, Selanik ve çevresinin fethinden sonra çok sayıda hayrât, burada da Müslim-gayrimüslim ayırt etmeksizin toplumun hizmetine sunulmuştur. Böylece vakıf eserler etrafında yerleşim başlamış ve mahalleler oluşmuştur.

Mevcut dokunun değişmesine yol açan bu kurumlardan XVI. yüzyıl başlarında Selanik'te kurulan Yakub Paşa'ya ait olan vakıf, hayrât ve akarâtıyla makaleye konu olmuş, aynı yüzyıldaki durumları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Hayat hikâyesi hakkında kaynaklarda farklı ve bazı noktalarda birbiriyle çelişen hatta yanlış bilgilerin bulunduğu Yakub Paşa'nın, Kemalpaşazâde'nin eseri *Tevârih-i Âl-i Osmân*'da kişilik özelliklerine değinilerek dindar ve itikat sahibi olduğu, hacca gittiği, ulema ve sulehâya rağbet ettiği hatta onların terbiyesi için uğraştığı belirtilmiş, devlete yaptığı hizmetlere de ayrıntısıyla yer verilmiştir. II. Bayezid'in Amasya'da sancakbeyi olduğu dönemde rikabdâr olduğundan bahsedilen paşanın karada ve denizde çeşitli seferlere katıldığı ifade edilmiş, 27 Zilka'de 898/9 Eylül 1493 tarihinde Macarlara karşı elde ettiği zafer detaylı olarak anlatılmıştır. Bundan dolayı Rumeli Beylerbeyliği'ne getirildiğinden söz edilen paşaya bu görevi üç yıl kadar sürdürdükten sonra vezâret verildiği belirtilmiştir. Devamında, paşanın dört yıl vezir olarak görevde kaldığı ancak hastalandığı için 909/1503-1504 yılında vezirlikten feragat ettiği ifade edilmiştir.¹ Devlet hizmetinde bulunduğu dönemde Lehistan seferiyle Modon muhasarasında da görevlendirildiği belirtilen paşanın hastalanmasıyla birlikte önce Edirne'de ikamet ettiği, sonra da Selanik'e yerleştiği bilgisi verilmiştir.²

Hoca Sadettin tarafından kaleme alınan *Tacii't-Tevarih*'de, paşanın II. Mehmed döneminde kapı ağası olduğu ifade edilmiş, daha çok II. Bayezid zamanında

- 1 İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter (Transkripsiyon)*, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 237'de yer alan bilgilerden Yakub Paşa'nın, Rumeli Beylerbeyi olarak atanmasından vezâretten feragat etmesine kadar geçen sürenin toplamda yedi yıl olduğu anlaşıldığı halde görevden ayrılışıyla ilgili yukarıda verilen tarihe göre beylerbeyi olmasından itibaren on yıldan fazla hizmetini sürdürdüğü görülmekte ve tarihin hatalı olduğu zannedilmektedir. Şayet paşanın devlet hizmetinden ayrılış tarihiyle ilgili belirtilen yıl doğruysa bu defa da vezir olarak dört yıldan daha fazla görevde kaldığı düşünülmelidir.
- 2 İbn Kemâl, *a.g.e.*, ss. 130-140, 159, 194, 200-201, 235-237. Yakub Paşa'nın yaşadığı dönemi anlatan diğer Osmanlı kroniklerinde paşa hakkında sadece Macarlara karşı elde ettiği başarıdan söz edilmektedir. Bu konuya bazı kaynaklarda geniş yer verilirken bazılarında kısaca değinilmiştir. Üstelik savaşın gerçekleştiği yıl konusunda da tutarlılık mevcut değildir. Örnek vermek gerekirse; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Atsız, Tercüman Yayını, İstanbul 1972, s. 141'de, paşanın zaferi kısaca anlatılmış ve bu olayın H.899/1493-1494 yılında yaşandığından bahsedilmiştir. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, ss. 334-338'de, sözü edilen zafer beyitler halinde şiirsel bir anlatımla verilmiş ve savaşın H.898/1492-1493'te gerçekleştiği belirtilmiştir. *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman -F. Giese Neşri-*, haz. Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992, s. 130'da, o sırada Bosna'da sancakbeyi olduğu ifade edilen paşanın başarısı bir kaç cümlede özetlenmiş ve tarih H.899/1493-1494 olarak verilmiştir.

tanındığından, padişahın önde gelen has nedimleri arasında yer alarak beğenilen hizmetleriyle takdirini kazandığından bahsedilmiştir.³ 7 Zilhicce 898/19 Eylül 1493 tarihinde Macar ordusunu yenilgiye uğrattığından söz edilen paşaya, para ve değerli hediyeler takdim edildiği ifade edilmiştir. Yine bu savaşta başarıyı nedeniyle ertesi yıl yani 899/1493-1494'te Yahya Paşa'nın yerine Rumeli Beylerbeyliği'ne getirildiğinden⁴ dört yıl kadar sonra da 903/1497-1498 yılında vezaret rütbesi verildiğinden söz edilmiştir.⁵

Mehmed Süreyya tarafından yazılan bir çeşit Osmanlı biyografi ansiklopedisi olan *Sicill-i Osmanî*'de, paşanın azadlı ve hadım bir köle olmasından bahsedilmiştir. II. Mehmed'in kölesi ve kapı ağası olduğu ifade edilerek 888/1483-1484 yılında Bosna, 890/1485-1486'da da Rumeli Beylerbeyliği'ne getirildiği belirtilmiştir. Yedi yıl kadar sonra 897/1491-1492 yılında azledildiğinden söz edilen paşanın⁶ 903/1497-1498 yılında vezirlik payesiyle taltif edildiği ancak dört buçuk ay sonra hastalanıp Selanik'te iken devlet görevinden ayrıldığı bilgisi verilmiştir. Sadık, gayretli ve cesur olarak tanıtılan Yakub Paşa'nın yiğit vezirler arasında olduğu, savaşta hizmetinin görüldüğü ifade edilmiş, 907/1501-1502 yılında Selanik'te vefat ettiği belirtilmiştir.⁷

3 Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 118.

4 Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, ss. 284-285; Hoca Sadettin, *a.g.e.*, c. IV, ss. 118-119. Hoca Sadettin, *a.g.e.*, c. IV, s. 120'de, II. Bayezid dönemi vezirlerinden olan Yahya Paşa'nın biyografisiyle ilgili bilgi verildiği bölümde, paşanın 893/1487-1488 yılında Rumeli Beylerbeyi olarak atandığı, 897/1491-1492'de ise bu görevden alınıp Bosna Sancakbeyliği'ne tayin edildiği, Yakub Paşa'nın Yahya Paşa yerine Rumeli Beylerbeyliği'ne getirildiği belirtilir. Yakub Paşa'nın bu göreve atanma tarihi yukarıda ifade edilen tarihe göre daha erken bir tarihtir ki aynı eserde iki farklı tarih verilmesi yazarnın hataya düştüğünü göstermektedir.

5 Hoca Sadettin, *a.g.e.*, c. IV, ss. 119-120.

6 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, c. 5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1680. Bu eserde Yakub Paşa'nın Rumeli Beylerbeyi olarak görevlendirilmesiyle ilgili verilen tarih doğru değildir. Zira Rumeli Beylerbeyi payesi Macarlara karşı 1493 yılı Eylül ayında yapılan savaş sonrasında paşanın kazandığı zafer nedeniyle verilmiştir. Bu durumda belirtilen tarihte azledildiği bilgisi de yanlıştır.

7 Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, s. 1680. Yakub Paşa'nın bu çalışmanın konusunu oluşturan vakfına ait vakfiyesi 916/1510 tarihli olduğundan burada verilen ölüm tarihinin doğru olmadığı düşünülmektedir. Zira vakıf, (Osman Köksal, "Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Gündelik Hayat*, ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s. 110)'da, belirtildiği gibi paşanın ölümünden sonra hayata geçirilmemiştir. Vakfin kurulduğu dönemde paşanın yaşadığını belirtmek gerekir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Osmanlı Tarihi* ile Mustafa Cezar'ın *Mufassal Osmanlı Tarihi*'nde, II. Bayezid'in şehzade iken Amasya'da bulunduğu sırada henüz paşa olmayan Yakub Bey'in, kapı ağası olarak görev yaptığı belirtilerek Bayezid'in padişah olmasıyla Karaman Valisi olan Şehzade Alemşah'ın yanına gönderildiğinden bahsedilmiştir. 1492 yılında Osmanlı kuvvetlerinin uğradığı yenilginin intikamını almak amacıyla Macarlar üzerine görevlendirildiği ifade edilen Yakub Paşa'nın o dönemde Bosna Sancakbeyi olduğu belirtilmiştir. Yakub Paşa'nın sekiz bin kişilik orduyla Macarlara karşı verdiği mücadele ayrıntılı olarak anlatılarak savaşın 9 Eylül 1493'te gerçekleştiğinden söz edilmiştir.⁸ Bu başarı üzerine paşanın, Korbova Zafernâmesi olarak anılan yirmi beyitten oluşan bir şiiri kaleme aldığı,⁹ çeşitli hediyelerle ödüllendirildiği ve Rumeli Beylerbeyliği'ne yükseltildiği ifade edilmiştir.¹⁰

M. Tayyib Gökbilgin'e ait *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* isimli eserde ise Yakub Paşa ile ilgili epeyce çelişkili bilgiler verilmiştir. Yazarın incelediği arşiv kayıtlarından yaptığı çıkarımların doğruluğu konusunda tarafımızdan şüpheye düşülmüştür. Eserde II. Bayezid devri vezirlerinden olduğu ifade edilen Yakub Paşa'nın, Edirne'nin kurucuları arasında bulunduğu belirtilen Yakub Paşa olduğu yönünde görüş bildirilmiştir. Yazar, Yakub Paşa tarafından Edirne'de kale içinde inşa ettirildiğini belirttiği bir cami ile Topkapı Medresesi olarak anılan hayrâtın, Yakub Paşa'ya ait olduğu ihtimalinden bahsetmiş, bunun da kuvvetli bir olasılık olduğunu ifade etmiştir.¹¹ Ardından XV. yüzyıl başlarında Yakub Paşa'nın sözü edilen cami ve medreseyi inşa ettirmiş olabileceği ihtimaline değinerek bir yüzyıl kadar sonra -yani 894/1488-1489 veya 895/1489-1490 yıllarında- adaşı olduğunu belirttiği Hadım Yakub Paşa'nın camii ihya ettiğinden ve bir de medrese eklediğinden bahsetmiştir.¹² Ayrıca Yakub Pa-

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 210'da, sözü edilen tarihin yani 9 Eylül 1493'ün Hicri karşılığı 7 Zilhicce 897 olarak yanlış vermiştir. Zira 7 Zilhicce 897'nin Miladi karşılığı 30 Eylül 1492'dir. Doğrusunun 27 Zilka'de 898/9 Eylül 1493 olması gerekir.

9 Yakub Paşa'nın sözü edilen şiiri için bkz. Hoca Sadettin, *a.g.e.*, c. III, ss. 284-285; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 211.

10 İ. H. Uzunçarşılı *a.g.e.*, ss. 209-211; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, ss. 669-670.

11 M. Tayyib Gökbilgin, *XV ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007, ss. 26, 458-459. Yazar eserin sonsöz kısmında "Yakub Paşa'nın, Yakub Paşa olması lazım geldiği..." biçimindeki hükmüyle arşiv kayıtlarında geçen bu iki ismin aynı şahıs olduğuna ayrıca dikkat çekmiştir (M. T. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 529).

12 M. T. Gökbilgin, *a.g.e.*, ss. 26-27, 458.

şa'nın Selanik'teki vakfına dikkat çekmiş ve 916/1510-1511 tarihli bir vakfiyesinin bulunduğundan söz etmiştir.¹³

Burada yer verilen kaynaklardan başka Yakub Paşa'dan söz eden bazı araştırmacılar da özellikle *Sicill-i Osmanî*'yi esas alarak bu eserdeki çeşitli tarihlerle ilgili yapılan yanlışları tekrarlamış ve aynı şekilde doğru olmayan bilgileri aktarmışlardır.¹⁴

Yukarıda belirtildiği üzere hakkındaki bir kısmı çelişkili ve hatalı veriler değerlendirme dışında bırakıldığında Yakub Paşa'nın Bosna doğumlu olduğu,¹⁵ daha çok II. Bayezid döneminde tanınmakla birlikte II. Mehmed'in azadlı köleleri arasında bulunduğu ve bu dönemde kapı ağası olarak görev yaptığı söylenebilir. II. Bayezid zamanında Macarlara karşı elde ettiği başarının, 1493 veya 1494 yılında Rumeli Beylerbeyi olmasını sağladığı, bir süre sonra vezirlik verildiği ve şiiirlerinin ünlü olduğu ifade edilebilir ki bunlar tespit edilebilen net bilgilerdir.

Yetersiz veriler nedeniyle biyografisi hakkında daha fazla bilgi edinilemeyen Yakub Paşa'nın bu makalede, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan Rik'a hatla kaleme alınmış sekiz sayfalık Arapça bir suret olan Evâil-i Safer 916/10-19 Mayıs 1510 tarihli vakfiyesi¹⁶ esas alınarak Selanik'te hayata geçirdiği

- 13 M. T. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 459. Bu makale için tarafımızdan yapılan araştırma sırasında Yakub Paşa'nın, Selanik'teki vakfından başka bir yerde hayrâtına rastlanmamıştır. Dolayısıyla Edirne'de bânisi olduğu ifade edilen vakıfla ilgisinin olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki (Vedat Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016, s. 167)'de, paşanın Selanik'teki hayrâtından başka Amasya'da da hayır kurumlarının bulunduğundan bahsedilir. Ancak bu bilgi de doğru değildir. Zira Amasya'da bulunan Yakub Paşa Tekkesi XV. yüzyıl başlarında inşa edilmiştir. Bu çalışmaya konu olan Yakub Paşa'nın vakfi ise yaklaşık bir yüzyıl sonrasında hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla farklı zamanlarda yaşamış iki ayrı paşa, yazar tarafından aynı şahıs gibi algılanıp yanlış bilgi verilmiştir. Amasya'daki Yakub Paşa Tekkesi için bkz. M. Baha Tanman, "Yakub Paşa Tekkesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, c. 43, İstanbul 2013, ss. 285-286.
- 14 *Sicill-i Osmanî*deki bilgilere yer veren çalışmalar için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, c.IV, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1982, s. 264; O. Köksal, *a.g.m.*, s. 110.
- 15 Mark Mazower, *Selanik Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013, s. 60.
- 16 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 305-312. Vakfiyenin Arapça ve matbu olarak yayımlanmış hali için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, ed. Halit Eren, haz. Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete, c. 3, IRCICA Yayını, İstanbul 2017, ss. 290-303. Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, ed. Halit Eren, haz. Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete, c.5, IRCICA Yayını, İstanbul 2017, ss. 456-459. Vakfiyenin Arapça ve matbu olarak basılmış nüshası kullanılırken -tarafımızdan tespit

vakfının tanıtılması amaçlanmış ayrıca bazı tahrir defterleriyle evkaf ve muhasebe defterlerinde yer alan veriler değerlendirilerek vakfın XVI. yüzyıldaki durumu incelenmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle hayrat ve akarâtlâ ilgili vakfiyede bulunan bilgiler aktarılmış, sonra vakfın işleyişi hakkında fikir vereceği düşünülen gelir-gider durumu anlatılmıştır. Bu şekilde vakfın, vakfiyede ön görülen esaslar çerçevesinde hizmet vermeyi sürdürüp sürdürmediğinin tespiti yapılmıştır.

1. Vakfiyeye Göre Yakub Paşa Hayrâtı ve Vakfedilenler

Yakub Paşa, 1510 yılının Mayıs ayı ortalarında tescil ettirdiği vakfiyesinde ifade ettiği üzere Selanik'in Bayır Mahallesi'nde bir mescit yaptırmış, bir süre sonra II. Bayezid'in izniyle bu mescidi camiye dönüştürmüştür.¹⁷ Caminin önünde bir

edilen bazı hatalar nedeniyle- dikkatli olunmalı, orijinal vakfiye ile mutlaka karşılaştırılmalıdır. Aynı durum vakfiyenin -vâkıf tarafından bağışlanan ve vakfiyede sıralanan kitap listesi dahil edilmediği için- eksik ve bazı noktalarda hatalı olan çevirisine yer veren Vedat Turgut tarafından hazırlanan eser için de geçerli olup dikkatli kullanılmalıdır. Sözü edilen çeviri için bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, ss. 168-169. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 169'da, 492. dipnotta, "*Yakub Paşa'nın H.810 tarihli Araçça vakfiyesi için bkz. TADB. VC. 196.*" diyerek kronolojik bir hata da yapmıştır. Eserin bir önceki sayfasında yani 168. sayfada, vakfiyenin tarihini "*H. Evâil-i Safer 916/M. Mayıs 1510*" olarak belirttiği halde sonraki sayfada 810/1407-1408 yılına dolayısıyla yaklaşık bir yüzyıl öncesine ait Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı Vakf-ı Cedid arasında kayıtlı vakfiyeyi referans olarak göstermesi okuyucuyu yanıltan önemli bir yanlışır. XV. yüzyıl başlarına ait olan bu vakfiye, Yıldırım Bayezid dönemi devlet adamlarından olan, padişahın İstanbul muhasarası sırasında Evrenos Bey ile birlikte Mora ve çevresine akınlarda bulunan Yakub Paşa'nın olabilir. Kuyûd-ı Kadime Arşiv Kataloğu'nda tarihi Receb 810/Aralık 1407 olarak kaydedilmiş olan bu vakfiyeyi görüp inceleme imkanı bulunmadığı için net bilgi verilememektedir.

- 17 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 305. Vakfiyede paşa tarafından önce mescit yapıldığı ardından camiye dönüştürüldüğü ifade edildiği halde bu konuda yapılan çalışmalarda Yakub Paşa'nın Aziz Katarini Kilisesi'ni camiye çevirdiğinden bahsedilir. Bkz. Aşık Mehmed, *Menâzırü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 986'da, Selanik camilerinden söz edilen bölümde, "... *binâ-i kâfirî olanlardan...*" diyerek kiliseden dönüştürülmüş olan yedi tane camii sırasıyla sayar ve beşinci sırada "... *Câmi'-i Ya'kub Paşa'dur ki bu dahi Bâb-ı Cedid semtindedir.*" biçiminde bilgi verir. Semavi Eyice, "Yunanistan'da Türk Mimari Eserleri", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, c. XI (1954), s. 167 (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172673>). (Erişim Tarihi: 13.01.2019))'de, Selanik'in kiliseden çevrilen camileri arasında Yakub Paşa Camii'ni de sayar ve "... *919 (1510-1511) tarihli vakfiyesi olduğu bilinmektedir.*", diyerek vakfiyenin Hicri tarihi konusunda hataya düşer. E. H. Ayverdi, *a.g.e.*, s. 264'te, kilisenin adından söz etmeyerek "...*kiliseden bozma olan binanın cami halinden...*" biçimindeki ifadesiyle Semavi Eyice'nin yukarıda bahsedilen makalesinden nakil yapar. Vassilis Dimitriadis, "Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar", *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Özden Arkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 100'de, Yakub Paşa'nın, "... *Vakfiyesine göre 916'da (1510-1511) Bizans kilisesini camiye çevirdiğini*" belirtir. Yakub Paşa Camii'nin kiliseden dönüştürüldüğünü ifade eden başka çalışmalar da mevcuttur. Bkz. Machiel

çeşme, yanında da misafirlerle yolcuların konaklaması ve ihtiyaçlarının karşılanması için karşılıklı iki oda, aralarında sofa, sofanın altında bir mahzeni bulunan ev ile bu evin yanında iki sofa, tuvalet, tuvalete bitişik bir oda, odanın altında odunluk, mutfak, fırın, kiler ve ahır olan bir zaviyeyi inşa ettirerek vakfetmiştir.¹⁸

Paşa, kurumların ihtiyaçlarının karşılanması, gerekli harcamaların yapılması ve istihdam edilecek görevlilerin ücretlerinin ödenmesi için aşağıdaki tabloda yer alan taşınır ve taşınmazları bağışlamıştır.

Kiel, "Selânik", *TDVİA*, c.36, İstanbul 2009, s. 354; Evaghelos Hekimoglou, "Some Notes on the Muslim Vakfs in Ottoman Thessaloniki (Selânik)", *DeFTERoloji Heath Lowry Armağanı Türklük Bilgisi Araştırmaları*, yay. Cemal Kafadar-Gönül A. Tekin, c.40 (Aralık 2013), s. 154; Nevnihal Erdoğan vd., *Kültür Köprüleri Selanik ve Kavala Bölgesindeki Osmanlı-Türk Mimari Mirası*, c.1, KÜV Yayınları, İstanbul 2016, s. 56; Vedat Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016, ss. 3, 29; V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 167. Nitekim Ek I'de verilen fotoğraflarda kilisenin yanında bir minare bulunmakta, cami için başka bina inşa ettirilmediği anlaşılmaktadır.

18 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 305-306; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 291; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c.5, s. 456.

Tablo I: Vakfiyeye Göre Vakfedilen Menkul ve Gayrimenkuller¹⁹

<i>Bağışlananlar</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Adet</i>	<i>Özellikleri</i>
Maruda Köyü	Kelemerye'de	-	Paşaya padişah tarafından temlik edilmiş olan ve vakfiyede sınırları belirtilen ²⁰ bu köy bütün mahsulleri, gelirleri, üzerindeki ağaçları, mezarları ve tüm eklentileriyle birlikte vakfedilmiştir.
Büyük ev	Selanik'te Kadı Abdullah Mescidi Mahallesi'nde	1	Etrafi çevrili bir alan içinde kath olan ev kırk bir odalı olup bir taraftan ana yol ve Hacı Çiriş olarak anılan şahsın mülkü ile diğer taraftan da Yetim Hacı Musa ve Kosta bin Aye'nin mülkleriyle sınırlıdır.
Kemer ve kılıç	Hazine-i mamurede ²¹	2	Her ikisi de altın süslemelidir.
Kılıç	Hazine-i mamurede	1	Vâkıf tarafından ashab kılıcı olarak isimlendirilmiştir.
Kılıç	Hazine-i mamurede	1	Altın süslemelidir.
Bıçak	Hazine-i mamurede	2	Her ikisinin de kabzası balık dişinden olup altın süslemelidir.
Tesbih	Hazine-i mamurede	2	Biri billur diğeri akiktir.
Kuşak	Hazine-i mamurede	1	On dört parçadan oluşmuştur.
Çeşitli mücevherler	Hazine-i mamurede	-	Elmas, lâ'l, yakut, zebced ve firuzeden imal edilmişlerdir.

19 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 306, 310-311; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c.3, ss. 291-292, 300-302; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c.5, ss. 456, 458-459.

20 Köyün sınırları şöyle tarif edilmiştir: Güneyde armut ağaçlarının bulunduğu yerden kırmızı taşın olduğu yere, oradan direkt olarak Çukurtaş'a, buradan Üçtaş denilen yerdeki pınara, bu pınardan başka bir pınara, oradan Aktaş diye bilinen taşta, taştan Çatalyol olarak anılan yola, yoldan suyu sıcak olan pınara, pınardan kuru vadiye, vadiden Kızılyar tabir edilen yere, buradan Kuruçay denilen mahalle, Kuruçay'dan Taşltepe'ye, Taşltepe'den Taşlağıl denilen yere, Taşlağıl'dan Ayayorgi Kilisesi'ne ve oradan da İncirli Pınar denilen yere kadar uzanır (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 306; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 291; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 456).

21 Vakfiyede açıkça belirtilmediği için gerek hazine-i mamure olarak isimlendirilen bu yerin gerekse bağışlanan tüm gayrimenkullerin buldukları yerlere işaret eden -ve tabloda da gösterilen- diğer mekanların, vâkıf tarafından vakfedilen kırk bir odalı büyük eve ait olduğu zannedilmektedir.

Gergedan boynuzu	Hazine-i mamurede	1	-
Billur taş	Hazine-i mamurede	4	Kuşak taşı olarak adlandırılmışlardır.
Halka ve gümüş zincir	Hazine-i mamurede	1	Değerli taş ve gümüş kakmalıdır.
Seccade	Hazine-i mamurede	4	-
Halı	Hazine-i mamurede	4	Hepsi de büyüktür.
Vaşak postu	Hazine-i mamurede	1	Kırçılıdır.
Samur kürk	Hazine-i mamurede	1	-
Mahmuz	Hazine-i mamurede	2	Her ikisi de gümüştür.
Sancak alemi	Hazine-i mamurede	2	Her ikisi de gümüştür.
Yay, yay kabı ve ok	Hazine-i mamurede	16	-
Kamış ok	Hazine-i mamurede	20	-
Ahşap ok	Hazine-i mamurede	160	-
Yay	Hazine-i mamurede	3	-
Ok kabı	Hazine-i mamurede	2	-
Kürsî (Oturulacak yüksekçe yer)	Hazine-i mamurede	3	-
Fener	Hazine-i mamurede	2	Demirdendir.
Şamdan	Hazine-i mamurede	2	-
Maşrapa	Hazine-i mamurede	3	Erkebe? maşrapası olarak adlandırılmıştır.
Mızrak	Hazine-i mamurede	1	-
Sahan	Kilerde	5	Hepsi de büyük olup topraktan üretilmiştir.
Tabak	Kilerde	6	Hepsi de çinidir.
Kap	Kilerde	12	Hepsi de çini olan bu kapların biri özel olup sekiz tanesi küçüktür.
Tepsi	Kilerde	16	Hepsi de büyük olup bakırdan üretilmiştir.

Tepsi	Kilerde	15	Dört tanesi orta büyüklükte olup yedisi küçüktür. İki tanesi kuzu tepsisidir. Diğer ikisi de ruhtütiyâ (çinko) tepsi olarak kaydedilmiştir.
Sahan	Kilerde	5	Hepsi de küçüktür.
Güldan	Kilerde	5	-
Havan deste?	Kilerde	1	-
Peşkir	Kilerde	5	-
Kaşık	Kilerde	3	Yemek servisi için kullanılacağı belirtilen kaşıklardan biri balık dışından imal edilmiştir. İki tanesi şerbet kaşığıdır.
Tepsi	Kilerde	1	Nakışlı olup bakırdan imal edilmiştir. Yemek servisinde kullanılacağı belirtilmiştir.
Sahan	Kilerde	2	Nakışlıdır.
Tencere	Kilerde	1	-
Sofra	Kilerde	2	-
Kap	Kiler haricinde	47	Hepsi de bakır olup çekiç sahan olarak adlandırılmışlardır.
Tepsi	Kiler haricinde	23	-
Eyer	Saraç odasında	2	Biri Bulgarî diğeri arkalı olarak tanımlanmıştır.
Eyer yastığı	Saraç odasında	1	Kadifedir.
Gem	Saraç odasında	1	Gümüş zincirlidir.
Gem	Saraç odasında	2	Her ikisi de gümüşlüdür.
Harp aleti	Saraç odasında	1	Bozdoğan gümüşlü olarak tanımlanmıştır.
Örtü	Saraç odasında	1	Abâdî denilen örtünün atlastan olduğu belirtilmiştir.
Arka örtüsü	Saraç odasında	1	Abâyî saçaklı denildiği ifade edilmiştir.
Çultar (Palan veya eyerin üzerine örtülen örtü)	Saraç odasında	1	Çul da denildiğinden söz edilmiştir.
Kalkan	Saraç odasında	3	-

Üzengi	Saraç odasında	3 çift	Çiftlerden biri altın işlemeli, diğer ikisi de güfteli olarak kaydedilmiştir.
Sandık	Saraç odasında	1 çift	-
Bakır kap	Mutfakta	25	Arı sahan denildiği ifade edilmiştir.
Bakır tepsi	Mutfakta	6	Arı tepsi adıyla anıldığı belirtilmiştir.
Sini	Mutfakta	5	-
Bakır tas	Mutfakta	10	-
Hereni (Küçük kazan/orta boy tencere)	Mutfakta	4	-
Kuzluk? kazan	Mutfakta	1	-
Tava	Mutfakta	1	-
Gülleç tavası	Mutfakta	1	-
Kevgir ve kepçe	Mutfakta	3 çift	-
Kepçe	Mutfakta	4	Bunlara mamuniye (irmik helvası) kepçesi denildiği ifade edilmiştir.
Sacayak	Mutfakta	4	-
Dibek	Mutfakta	1	-
Havan deste?	Mutfakta	1	-
Kevgir	Mutfakta	1	Kevgir sahan olarak adlandırılmıştır.
Çadır	Mehtherhanede	1	Otağ da denildiği belirtilmiştir.
Çadır örtüsü	Mehtherhanede	3	Örtülerden birinin kadife çatma denilen kumaştan, diğerinin bezden olduğu kaydedilmiştir. Üçüncü örtünün ise sekiz direkli olduğundan söz edilmiştir.
Çadır tokmağı	Mehtherhanede	1	Çadırın ayakta durmasını sağlayan aparat olduğu belirtilmiştir.

Vakfedilen köy ve kırk bir odalı ev dışındaki tabloda belirtilen her şeyin müzayede yöntemiyle satılmasını vakıf şartı olarak ileri süren Yakub Paşa, bu talebinin yerine getirilmesi için akrabalarından Abdüddeyyan oğlu Mahmud Bey'e tevliyet

görevini vermiş, vakfın mütevellisi sıfatıyla tüm bağışlananları satmasını, elde edilen parayla vakfa uygun emlak satın almasını istemiştir. Alınacak olan bu gayrimenkullerin de cami ve zaviyenin masraflarını karşılamak üzere vakfa ait olacağını ifade etmiştir.²²

Yakub Paşa tabloda yer alan taşınır ve taşınmazlardan başka çok sayıda kitap da bağışlamıştır. Vakfiyede isimleri tek tek sayılan, aralarında Kur'an-ı Kerimler de bulunan kitaplar aşağıdaki tabloda sıralanmıştır.

Tablo II: Vakfiyeye Göre Bağışlanan Kitaplar²³

<i>Sıra Numarası</i>	<i>Yazarı</i>	<i>Adı</i>	<i>Cilt Numarası</i>	<i>Cilt Adedi</i>	<i>Özellikleri</i>
1	-	Kur'an-ı Kerim	-	-	Arapça açıklamalı olup büyük boydur.
2	-	Kur'an-ı Kerim	-	-	Farsça açıklamalı olup büyük boydur.
3	-	Kur'an-ı Kerim	-	1	Altın yaldızlı olup büyüktür.
4	-	Kur'an-ı Kerim	-	-	Ciltli olup küçük boydur.
5	-	Kur'an-ı Kerim	-	-	Diğerlerine göre daha küçüktür.
6	-	Hatim cüzleri	-	60	Her biri ciltli otuz cüzden ibaret iki takımdır.
7	-	Hatim cüzleri	-	30	Her biri ciltli otuz cüzden oluşan bir takımdır.

22 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 311; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 302; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 459.

23 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 306-310; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, ss. 291-300; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, ss. 456-458.

8	-	En'âm ve -isimleri belirtilmemiş-diğer üç sure	-	1	Dört sure bir cilt içinde yer almıştır.
9	-	Tefsîrû'l-Kebîr	-	5	-
10	-	Kitâbü'l-Keşşâf	-	1	-
11	-	Tefâsîr-i Meâlimü't-Tenzîl	-	2	-
12	-	Diğer Meâlimü't-Tenzîl	-	4	-
13	-	Meâlimü't-Tenzîl	1. cilt	1	-
14	-	Tefsîrû'l-Zencânî	-	2	-
15	-	Tefsîrû't-Teysîr	2. cildin yarısı	1	-
16	-	Tefsîr	-	1	-
17	-	Tefsîrû't-Türkî	-	5	-
18	-	Tefsîrû't-Tefsîr	-	1	-
19	-	Tefsîrû'l-Kâşânî	1. cilt	1	-
20	-	Tefsîrû'l-Vecîz?	-	1	-
21	İbn-i Mühtedî	Hâşîye-i Tefsîrû'l-Kadî	-	1	-
22	-	Tefsîr-i Ebî'l-Leys	-	3	-
23	-	Tefsîr-i Ayâdî	Son cilt	1	Kaç ciltten oluştuğu belirtilmeyen kitabın, son cilt ve Farsça açıklamalı olduğu ifade edilmiştir.
24	-	Keşşâf	1., 3., 4. ciltler	3	Her biri ciltlidir.
25	-	Keşşâf	-	1	Yarısı ciltlidir.

26	-	Keşfü'l-Keşşâf	-	2	-
27	Şeyh Sadreddin Konavî	Tefsîr-i Suretü'l-Fatiha	-	1	-
28	-	Te'vîlâtü'l-Kâşânî	-	1	-
29	Seyyîd Şerîf	Hâşiyetü'l-Keşşâf	-	1	-
30	-	Kitâb-ı Hâşiyetü'l-Keşşâf	-	6	-
31	Nesefî	Tefsîrü'l-Medâris	-	2	-
32	Mansur Mâturidî	Şerhî't-Te'vîlât	1.cilt	1	-
33	İmam Fahr-i Râzî	Kitâb-ı Kenzü'l-Esrâr	-	1	Tefsir kitabı olduğu belirtilmiştir.
34	-	Tefsîr-i Sure-i Lâ Uksimu (Kıyâmet Suresi)	-	1	Farsça'dır.
35	-	Kitâbü'l-Mesâbih	-	3	-
36	-	Şerhî'l-Mefâtiḥ	-	1	-
37	-	Kitâbü'l-Meşârik	-	5	-
38	-	Kitâb-ı Sahihü'l-Buhârî	-	1	-
39	-	Kitâb-ı Meşârik	-	1	-
40	-	Sahihü'l-Buhârî	-	1	-
41	-	Kitâb-ı Şerhî'l-Müslim	-	2	-
42	Kâdı İyâz	Kitâb-ı Meşârikü'l-Envâr	-	1	Cildin ilk yarısı Kitâb-ı Meşârikü'l-Envâr, diğer yarısı da Şerhü'l-Müslim'dir.
	Nevevî	Şerhî'l-Müslim			

43	-	Diğer Kitâb-ı Meşârik	-	1	-
44	-	Diğer Meşârik	-	1	-
45	-	Şir'atü'l-İslâm	-	1	-
46	-	Kitâb-ı Kısasü'l-Enbiyâ'	-	1	-
47	-	Diğer Şir'atü'l-İslâm	-	-	-
48	-	Eyyühe'l-Veled	-	1	Bu iki eser tek cilt içindedir.
	-	Erbain Hadisâ	-	1	
49	-	Kitâb-ı Tehzibü't-Tehzîb	-	4	-
50	Safî	Mecmû'atü'l-Kenz	-	1	-
51	Kirmânî	Şerhi'l-Buhârî	-	3	-
52	-	Hilyetü'l-Ebrâr	-	1	-
53	-	Kitâbü'ş-Şifâ fi Ta'rîf-i Hukûki'l-Mustafâ	-	1	-
54	-	Muzhir-i Şerhi'l-Mesâbih	-	1	-
55	-	Kitâbü'l-Bostân	-	1	-
56	-	Kitâb-ı Takrîbü't-Teysîr	-	1	-
57	-	Kitâb-ı Uyûni't-Tevârîh	-	1	-
58	-	Diğer Kitâbü'ş-Şifâ fi Ta'rîf-i Hukûki'l-Mustafâ	-	1	-
59	-	Kitâb-ı Hadîsü'l-Erbain	-	1	-
60	Eb'l-Bekâ'	Kitâb-ı İrâb	-	1	-
61	Sahâbî	Kitâb-ı Siyer	-	1	-
62	Kâdi İyâz	Meşârikü'l-Envâr	1. cüz	1	Ciltlidir.

63	-	Kitâb-ı Tenbîhî'l-Gafilîn	-	1	-
64	-	Cönkü'l-Ehâdis	-	1	-
65	-	Diğer Cönk	-	1	-
66	-	Cönkü'l-İnşâ'	-	-	-
67	Vecühüddîn	Şerhi'l-Meşârik	-	1	-
68	İbnü'l- Melek	Şerhi'l-Mecma'	-	1	-
69	-	Kitâb-ı Gunyetü'l- Münye	-	1	-
70	-	Kitâb-ı Gayetü'l-Beyân fi Şerhi'l-Hidâye	-	10	-
71	-	Kitâb-ı Şerhi'l- Nihâye	-	7	-
72	-	Kitâbü'l-Hidâye	-	1	-
73	Ekmeleddîn	Şerhi'l-Hidâye	-	2	-
74	-	Şerhi'l-İnâyetü'l- Vikâye	-	1	-
75	İbnü'l- Melek	Şerhi'l-Mecma'	-	1	-
76	-	Kitâbü'l-İhtiyâr fi Şerhi'l-Muhtâr	-	1	-
77	-	Diğer Kitâbü'l- İhtiyâr fi Şerhi'l- Muhtâr	-	1	-
78	-	Kitâbü'l-Muhît	-	5	-
79	Çelebi-i Ayasuluk?	Şerhi'l-Mecma'	-	1	-
80	Zeyla'î	Şerhi'l-Kenz	-	5	-
81	-	Kitâbü'l-Muhtâr	-	1	Türkçe'dir.
82	-	Kitâbü'l-Vikâye	-	1	Türkçe'dir.
83	-	Kitâb-ı Sadru's- Şeria	-	4	-

84	Mevlâna Hatibzâde	Hâşîye-i Sadru's-Şerîa	-	1	-
85	Mevlâna İbn-i Hüsâm	Hâşîye-i Sadru's-Şerîa	-	1	-
86	Mevlâna Süleyman	Hâşîye-i Sadru's-Şerîa	-	1	-
87		Fetâvâ-yı Kâdihân	-	1	-
88	-	Siyerü'l-Kebîr	-	2	-
89	-	Kitâb-ı Fetâvâ'l- Bezzâziyye	-	2	-
90	-	Kitâb-ı Cevâhirü'l- Fetâvâ	-	1	-
91	Şeyh	Kitâbü'l-Kâfi	-	3	-
92	-	Kitâb-ı Câmi'ü'l- Fusûleyn	-	2	-
93	-	Kitâb-ı Mecma'u'l- Fetâvâ	-	1	-
94	-	Diğer Mecma'u'l- Fetâvâ	-	1	-
95	-	Diğer Sadru's- Şerîa	-	1	-
96	-	Fetâvâ-yı Zahriyye	2. cilt	1	-
97	Hüsâmî	Kitâb-ı Vâkıat	-	1	-
98	-	Kitâbü'l-Gunye	-	1	-
99	-	Gunyetü'l- Fetâvâ	-	1	-
100	Hüsâmî	Câmi'ü's-Sagîr	-	1	-
101	-	Muhtârü'l- Fetâvâ	-	1	-
102	-	Kitâb-ı Fetâvâ ve Cübn?	-	1	-
103	-	Fusûlü'l-İmâdî	-	1	-

104	-	Kitâb-ı Fusûlü'l-Esteruşnî?	-	1	-
105	-	Kitâb-ı Mecmau'l-Fetâvâ	-	-	-
106	-	Kitâbü'l-Bahreyn	-	1	Manzumdur.
107	-	Kitâbü'z-Zahîre	-	1	-
108	-	Kitâb-ı Müştemilü'l-Ahkâm	-	1	-
109	-	Kitâbü'l-Gunye	-	1	-
110	-	Şerh-i Ekmeleddîn	2. cilt	1	-
111	-	Kitâbü'l-Hassâf	-	1	-
112	-	Münyetü'l-Fetâvâ	-	1	-
113	-	Kitâb-ı Umdetü'l-Fetâvâ	-	1	-
114	-	Diğer Kitâb-ı Umdetü'l-Fetâvâ	-	1	-
115	-	Kitâbü'l-Muhtâr	-	1	-
116	Sâhibü'l-Muhît	Kitâb-ı Tetimmetü'l-Fetâvâ	-	1	-
117	-	Metni'l-Mecma'	-	1	-
118	-	Kitâbü'l-Manzûme	-	1	-
119	-	Kitâb-ı Cevâhir	-	1	-
120	-	Uyûnü'l-Mezâhib	-	1	-
121	-	Kitâbü'l-Kifâye fi Şerhi'l-Hidâye	-	1	-
122	-	Kitâbü't-Telvîh	-	1	-
123	-	Diğer Kitâbü't-Telvîh	-	1	-

124	-	Fusûlü'l-Bedâyi'	-	1	-
125	Hasan Çelebi	Kitâb-ı Hâşiyetü't-Telvîh	-	1	Yazarın merhum olduğu ifade edilmiştir.
126	-	Kitâbü'l-Mansûr fi Şerhi'l-Muğni	-	1	-
127	-	Kitâb-ı Metni'l-Muğni	-	1	-
128	-	Minhâcü'l-Usûl	-	1	-
129	-	Kitâb-ı Keşfü'l-Esrâr	-	1	-
130	-	Kitâbü't-Tahkik	-	1	-
131	Ekmeleddin	Kitâb-ı Şerhi'l-Bezdevi	-	1	-
132	-	Kitâb-ı Şerhi'l-Adud	-	1	-
133	Mevlâna Hüsrev	Kitâb-ı Hâşiye	-	1	-
134	-	Şerhi'l-Menâr	-	1	-
135	-	Metni'l-Muğni	-	1	-
136	-	Hâşiyetü'l-Mevlâna Adud	-	1	-
137	-	Diğer Kitâbü't-Telvîh	-	1	-
138	-	Metni'l-Muğni	-	1	-
139	-	Kitâbü't-Tevdih	-	1	-
140	Mevlâna Kutbeddin	Kitâbü't-Tasavvurâtve't-Tasdikât	-	1	Bu üç eser tek cildin içindedir.
	Emir ve Hayali Çelebi	Hâşiyetü'l-Akâid	-	1	
	Kutbeddin	Hâşiyetü'l-İmâdi	-	-	
141	-	Kitâb-ı Şerhi'l-Mevâkif	-	1	-

142	-	Kitâb-ı Şerhu'l-Makâsıd	-	1	-
143	-	Kitâbü'l-Asfahânî	-	1	-
144	-	Diğer Asfahânî	-	1	-
145	Hasan Çelebi	Kitâb-ı Hâşiye-i Şerhi'l-Mevâkıf	-	1	-
146	-	Şerhu'l-Akâyid	-	1	-
147	-	Şerhi't-Tecrîd	-	1	-
148	-	Metni'l-Makâsıd	-	1	-
149	Mevlâna Hasan Çelebi	Kitâb-ı Şerhi't-Tecrîd	-	1	-
150	-	Şerhu'l-Akâyid	-	1	-
151	-	Metni'l-Metâli'	-	1	-
152	-	Hâşiyetü'l-Metâli'	-	1	-
153	-	Metni't-Tavâli'	-	1	-
154	-	Kitâb-ı Şerh-i Hikmeti'l-Ayn	-	1	-
155	Mevlâna Hatibzâde	Kitâb-ı Hâşiyetü't-Tecrîd	-	1	-
156	-	Şerhu'l-Akâyid	-	-	Bu iki eser tek cildin içindedir.
	-	Kitâb-ı Mes'ûdu'r-Rûmî	-	-	
157	Seyyid Şerif	Kitâb-ı Şerhi'l-Ferâiz	-	1	-
158	-	Hâşiye-i Şerhi't-Tecrîd	-	1	-
159	-	Diğer Şerhu'l-Akâyid	-	1	-
160	-	Hadis-i Şerhi't-Tavâli'	-	1	-
161	-	Şerhi'l-Mevâkıf	-	1	Türkçe'dir.

162	-	Kitábü'l-Mutavassıt	-	1	-
163	-	Kitáb-ı Hâşiyetü'l-Metâlî	-	1	-
164	-	Kitáb-ı Faıku'l-Luğa	-	2	-
165	-	Kitáb-ı Tekmiletü'l-Sihâh	-	5	-
166	-	Kitábü'l-Kâmus fi Fiteni'l-Luğa	-	1	-
167	-	Kitábü's-Sihâh?	-	1	-
168	-	Diğer Kitábü's-Sihâh	-	1	-
169	-	Kitábu'l-Mutavvel	-	1	-
170	-	Mecmau'l-Emsâl	-	1	-
171	-	Makâmâtü'l-Harîri	-	1	-
172	-	Kitáb-ı Esmâü'l-Ef'âl	-	1	-
173	-	Kitábü't-Takdime	-	1	-
174	-	Mi'şerât? Sad-ı Kelime-i Ali Radyallahuanhu	-	1	-
175	-	Diğer Makâmâtü'l-Harîri	-	1	-
176	-	Esâsü'l-Belâğa	-	1	-
177	-	Cerîdetü'l-Acâib	-	1	-
178	-	Faıku'l-Luğa	-	1	-

179	-	Kitáb-ı Tevârihü't-Taberi	-	1	-
180	-	Kitábü'l-Mutavvel	-	4	-
181	-	Kitábü'l-Muhtasar	-	1	-
182	Sadeddîn	Şerhi'l-Miftâh	-	1	-
183	-	Diğer Şerh-i Miftâh	-	1	-
184	-	Kitáb-ı Şerhü'ş-Şâfiye	-	1	Bu iki eser tek cildin içindedir.
	-	Şerhi'l-Musannef	-	1	
185	-	Kitáb-ı Hâşiyetü'l-Mutavvel	-	1	-
186	-	Kitábü'l-İftitâh	-	1	-
187	-	Şerhi'l-Metâli'	-	1	-
188	-	Kitábü'l-Misbâh	-	1	Bu dört eser tek cildin içindedir.
	-	Kavâidü'l-İrâb	-	-	
	-	Şerhi'l-Misbâh	-	-	
	-	Diğer Misbâh	-	-	
189	-	Kitâbu'd-Dav'	-	1	-
190	Mevlâna Kirmasti	Risâle	-	1	Maâni ilmine dairdir.
191	Abdurrahim	Hâşiye	-	1	-
192	-	İsâğocî ve Hüsâmkâtî	-	1	-
193	Emir	Kitáb-ı Şerh-i Hikmetü'l-Ayn	-	1	-
194	-	Risâletü'ş-Şevkiyye	-	1	-
195	Mevlâna Kutbeddîn	Kitábü't-Tasavvurât ve Tasdikât	-	1	-
196	-	Şerhi'l-Manzûme	-	1	-

197	Mevlâna Musannıfek	Hâşiyetü'l-Mutavvel	-	1	-
198	-	Kitabü'l-Muhtasar? ve Hâşiyetü'l-Asfahâni	-	1	-
199	Kutbu'l-Allâme	Şerh-i Hikmetü'l-İşrâk	-	1	-
200	Mevlâna Gucdüvâni	Kitâbu'd-Dav'	-	1	-
201	-	Kavâidü'l-İ'râb	-	-	Bu dört eser tek cildin içindedir.
	-	Kitâbü'l-Misbâh	-	-	
	-	Şerh-i Dibâcetü'l-Misbâh	-	-	
	-	Avâmil	-	-	
202	İbnü'l-Baytar	Müfredât	-	1	-
203	-	Tıbbü'n-Nebevî	-	1	-
204	-	Esâsü'l-Belâga	-	1	-
205	Atufî	Kitâb-ı Ravdu'l-İnsan fi İlmi't-Tıb	-	1	-
206	Nefisî	Kitâb-ı Şerhi'l-Mucez	-	1	-
207	-	Acâibü'l-Mahlûkât	-	1	-
208	-	Kitâb-ı Fünûnü'l-Erbâa	-	1	-
209	-	Târîh-i Beridi's-Sâ'a?	-	1	-
210	İbni Ebu'l-Heyca	Kitâbü't-Târîh	-	1	-
211		Kitâb-ı Târîhi'l-Muntazam	-	2	-
212	Hoca Nasîr Tûsî	Kitâb-ı Şerhi'l-İşârât	-	1	-
213	Ebü Şâme	Şerhü'ş-Şâtîbî	-	2	-

214	Mevlâna Gürânî	Hâşiyetü'l- Ca'berî	-	1	-
215	-	Kitâb-ı Beyânü'l-Bilâd	-	1	-
216	-	Kitâb-ı Şerh-i Cezerî	-	1	-
217	-	Şerh-i Eşkâlü't- Te'sîs	-	1	-
218	Kadızcâde Rumî	Kitâb-ı Şerh'l- Çağminî	-	1	-
219	-	Kitâb-ı Hâşiyeye-i Şerh-i Menâzilü's- Sâirîn	-	1	-
220	-	Kitâb-ı Rebîü'l- Ebrâr	2. cilt	1	-
221	-	Kitâb-ı İstulâhâtü's- Sûfiyye	-	1	-
222	-	Hürzü'l-Emânî	-	1	-
223	-	Kitâb-ı Câmî'ü't-Temsîl ve'l-Muhâdır	-	1	-
224	-	Kitâb-ı Hadâyikü'd- Dekâyık	-	1	-
225	-	Risâle min İlmü'l-Meşâyih	-	1	-
226	Sinan Paşa	Kitâb-ı Münâcât	-	1	-
227	-	Mirsâdü'l-İbâd	-	1	Farsça'dır.
228	-	Hızrül-Hasîn?	-	1	-
229	-	Metni'ş-Şemsiye ve Şerhi	-	-	Bu eserler tek cilt içindedir.
	-	Şerh-i Hâşiyeye	-	-	

230	Seyyid Şerif	Hâşiyetü'l- Asfahânî	-	-	Bu üç yazara ait eserler tek cilt içindedir.
	Efdalzâde	-	-	-	
	Mes'ûd er- Rûmî	-	-	-	
231	Nizâmî	Hamse	-	1	-
232	-	Divânü'l-Kemâl	-	1	-
233	-	Kitâb-ı Zehretü'r-Riyâd	-	1	-
234	-	Kitâb-ı Avârifü'l- Ma'ârif	-	-	-
235	-	Kitâb-ı Sirâcü'l- Mülûk	-	1	-
236	-	Kitâb-ı Mürşidü's- Sâlikîn	-	1	-
237	-	Kitâb-ı Makalâtü's- Sâlikîn	-	1	-
238	-	Kitâbü'l-Mev'iza	-	1	-
239	-	Mantuku't-Tayr	-	-	-
240	-	Tefsîr-i Suretü'r- Tebâreke	-	1	-
241	-	Cenkü'l-Ed'iyye	-	1	-
242	-	Kitâb-ı Fütuhu's-Şam	-	1	-
243	-	Menâkıb-ı İmamü's-Şâfiî	-	1	-
244	İyâz	Kitâb-ı Şerh-i Şifâ'l-Hadîs	-	1	-
245	-	Kitâb-ı Siyerü'n- Nebîü'l- Manzûm	-	1	-
246	-	Kitâb-ı Siyerü'n- Nebî	-	3	Türkçe'dir.

247	-	Kitâbü'l-Muhammedîye	-	1	-
248	-	Kitâbü'l-Müsemma Beşernâme?	-	1	-
249	-	Kitâb-ı Mirsâdü'l-'İbâd	-	1	-
250	Mevlâna Celâleddîn	Kitâbü'l-Mesnevî	-	1	-
251	-	Mesnevî	1. cilt	1	-
252	-	Gülşen-i Râz	-	2	Bu iki eser tek cilt içindedir.
	-	Gülzârü'ş-Şerîf	-		
253	-	Metnî'l-Metâlî'	-	1	-
254	-	Kitâb-ı Esrârü'l-Ma'ârif	-	1	Farsça'dır.
255	-	Kitâb-ı Râhatü'l-Kulûb	-	1	-
256	-	Kitâb-ı Şerh-i Menâzilü's-Sâirîn	-	1	-
257	Şeyh Zeyneddîn	Risâle min İlmü't-Tasavvuf	-	1	-
258	-	Keliletü'd-Dimne	-	3	Bu üç kitaptan biri Farsça diğer ikisi Türkçe'dir.
259	Şeyh Muhyiddîn Arabî	Kitâb-ı Fütuhâtü'l-Mekkîyye	-	1	-
260	-	İskendernâme	-	1	-
261	-	Kitâbü'l-Müsemma Ferec Ba'de'ş-Şidde	-	1	-
262	-	Kitâbü't-Tecribât	-	1	-
263	-	Kitâb-ı Divân-ı Âşık Paşa	-	1	-

264	-	Mesnevî	2. cilt	1	-
265	-	Kitâb-ı Ta'bir	-	1	Farsça'dır.
266	-	Kitâb-ı Kâmusnâme	-	1	Türkçe'dir.
267	-	Kitâb-ı Ta'bir	-	1	Arapça'dır.
268	-	Istilahâtü'l- Meşâyih	-	1	-
269	Kutbeddîn	Kitâb-ı Mukaddime	-	1	Türkçe'dir.
270	-	Kitâb-ı Miftâhü'l-Adl	-	1	Türkçe'dir.
271	-	Kitâb-ı Münşî-i Ulûmü's-Sûfiye	-	1	-
272	-	Istilahât-ı Ehli't- Tasavvuf	-	1	-
273	-	Kitâbü'l- Meşâyih	-	1	-
274	-	Şerh-i Kasîdetü'l- Bürde	-	1	-
275	-	Kitâb-ı Kırâatü'l- Kur'anü'l- Harfiyye	-	1	-
276	-	Kitâb-ı Kısas- yı Yusuf ve Züleyhâ	-	1	-
277	-	Diğer Kitâb-ı Kasîdetü'l- Bürde	-	1	-
278	-	Oğuznâme	-	1	-
279	-	Sad-ı Kelime-i Ali Radyallahuanhu	-	1	-
280	-	Nazîre-i Hüsrev ve Şirin	-	-	-

İyi bir okuyucu ve kitap toplayıcısı olduğu dolayısıyla ilmi ve bilgiyi önemseydiği anlaşılan Yakub Paşa, görüldüğü üzere isimleri tabloya yansıtılan tefsir, hadis, fıkıh, felsefe, mantık, hukuk, dil bilgisi, tarih, astronomi gibi farklı konulardaki çok sayıda kitabı, çeşitli hikaye kitaplarıyla kelim, belagat öğretimi için hazırlanmış olan ve medreselerde okutulan eserleri bağışlamış ayrıca vakfiyede isimleri belirtilmeyen, sadece yüz otuz beş adet küçük boy kitap olarak tarif edilen eseri de vakfetmiştir. Diğerleri gibi bunların da ciltli olduğu vakfiyede ifade edilmiştir.²⁴ Bağışlanan tüm kitapların nerede bulundurulacağı, kullanım ve ödünç verme şartları gibi hususlara vakfiyede yer verilmemiş, aşağıdaki tabloda görüleceği üzere kitaplardan sorumlu olacak bir görevli de tayin edilmemiştir. Bu nedenle kitapların nereye konulduğu, cami ya da zaviyede mi korunduğu, hangi şartlarla okuyucunun kullanımına sunulduğu hakkında bilgi edinilememiştir.

2. Vakfiyeye Göre Vakıf Görevlileri ve İlgili Şartlar

Yakub Paşa vakfiyesinde, hayata geçirdiği vakfın faaliyetlerini sürdürmesini sağlayacak personel ile ilgili taleplere ve bu şahıslara hizmetlerine karşılık ödenecek ücretlere de yer vermiş ayrıca vakfın yönetiminden sorumlu olacak idareciler hakkında ileri sürdüğü şartları belirtmiştir. Tüm çalışanların sayıca çok da fazla olmadığı anlaşılan vakıfta, paşanın istihdam edilmesini istediği kimselerin genellikle cami için görevlendirildiği tespit edilmiştir.

Aşağıdaki tabloda vakıf çalışanları, görevleri ve alacakları ücretler gösterilmiştir.

24 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 310; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 300-301; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 458.

Tablo III: Vakfiyeye Göre Vakıf Görevlileri²⁵

Görevliler	Görevli Sayısı	Kişi Başına Ödenen Günlük Ücret (Dirhem Olarak)²⁶	Görev Tanımı
Mütevelli	1	10	-
Nâzır	1	1	Selanik kadısı olanların bu göreve getirilerek vakfa nezaret etmeleri şart olarak ileri sürülmüştür.
Hatib	1	3	-
İmam	1	4	Beş vakit namaz kaldıracığı ifade edilmiştir.
Reis-i hafız	1	2	-
Hafız/Cüzhân	3	1	-
Müezzin	1	3	Toplum tarafından uygun görülen, güzel sesli olan ve namaz vakitlerini tayin etmeyi bilen birinin görevlendirilmesi şart koşulmuştur.
Müezzin	1	2	-
Cüzhân	10	1	Kur'an okumasını iyi bilenlerden olmaları ve her birinin her gün birer cüz okumaları istenmiştir.
Kayyım	1	3	-
Câbî	1	4	-
Kâtib	1	3	-
Toplam	23	48	

Cami, zaviye ve çeşmeden oluşan hayrâtıyla küçük bir vakıf olduğu anlaşılan kurumun yönetimini Mahmud Bey ile birlikte bizzat üzerine alan Yakub Paşa, Kur'an-ı Kerimler, kitaplar ve sözü edilen odalar dışındaki vakıflarının yaşadığı

25 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 311; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 302; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 459.

26 İslam devletlerinde gümüş sikkelere verilen isimdir. Osmanlı Devleti'nde de Arapça yazılmış hukuki metinlerde gümüş para anlamında dirhem kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Akçe", *TDVİA*, c. 2, İstanbul 1989, ss. 224-227; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *TDVİA*, c.9, İstanbul 1994, ss. 368-371. Yakub Paşa Vakfiyesi de Arapça yazıldığı için akçe yerine dirhem sözcüğü tercih edilmiştir. Aslında bir dirhem bir akçeyi ifade etmektedir.

sürece kendisi tarafından idare edilmesini şart olarak ileri sürmüştür. Kendisinin vefatından sonra azatlı kölelerinin en dürüst ve dindar olanına, daha sonra köle- nin çocuklarından bu özellikleri taşıyana görevin intikal etmesini, nesiller boyunca sürmesini, neslin son bulması durumunda ise yine dürüst ve dindar başka bir azatlı köle ile onun soyunun vakfı idare etmesini istemiştir.²⁷ Gelecekte bu talep yerine getirilemez hale gelirse yani azatlı kölelerin nesli son bulursa dönemin Selanik ka- dısının dürüst ve dindar Müslümanlardan birini mütevellî olarak atamasını ayrıca bildirmiştir.²⁸

Paşa vakfın yönetimini azatlı kölelerle onların soylarından olanlara bırakmasına rağmen vakıf görevlilerinin azledilmesi yetkisini kendilerine ver- memiş, bu iş için hatta yapılacak atamalar konusunda Müslüman hakimleri yani kadıları görevlendirmiştir. Atama ve görevden almalarda yüksek ihtimalle keyfi uygulamaların önüne geçmek, adil davranılmasını sağlamak amacıyla bu şartı vakfiyesinde belirten paşa, azatlı köleleri, onların çocukları hatta kölelerinin köle- leri ve onların da çocukları lehine bir nevi iş garantisi olarak değerlendirilebilecek bir düzenlemeyi yine vakfiyesine şart olarak ilave etmiştir. Buna göre; kölelerinin nesilden nesile, yaşadıkları sürece camide imamlık, hatiplik, müezzinlik, devirhân- lık, hafız reisliği gibi çeşitli görevleri yürütmelerini, zaviyede görevlendirilmelerini istemiş, kesinlikle yabancı birinin bu işler için istihdam edilmemesini belirterek atanması durumunda alacağı ücretin haram olacağını ifade etmiştir.²⁹ Yakub Paşa böylece kurduğu vakfını azatlı köleleri için bir iş kapısı haline getirmiş ve geçimlik- lerini sağlamalarına ortam hazırlamıştır.

3. Vakfiyeye Göre Diğer Şartlar

Yakub Paşa vakfettiği gelir kaynaklarından sağlanan gelir ile -ihtiyaç olması halinde- öncelikle vakıf eserlerle gayrimenkullerin tamir ve bakımının yapılması- nı, sonra vakıf görevlilerinin ücretlerinin ödenmesini istemiş, caminin hasır, kandil ve kandil yağları için her gün bir dirhem ayrılmasını vakfiye şartı olarak ifade et-

27 Nitekim vakfiyenin yürürlüğe girmesinden yaklaşık altı sene sonrasında Evâsıt-ı Şevval 922/7- 16 Kasım 1516 tarihinde, merhum olarak ifade edilen Yakub Paşa'nın kendisinden sonra vakfa nezaret edecek yani vakfı yönetecek kimsenin belirlenmemesi gerekçesiyle azatlı kölelerinden birine vakfın yönetiminin verilmesi ve sekiz akçe yevmiye ödenmesi şarta bağlanmıştır (VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 313).

28 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, s. 311; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, s. 302; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 459.

29 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 311-312; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, ss. 302-303; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 459.

miştir. Tüm bu belirtilen harcamalar yapıldıktan sonra artan parayla yemek hazırlanıp cami görevlileriyle mutfak hizmetilerine ikram edilmesini, yemeğin artması durumunda ise fakirlere verilmesini şart koşmuştur.³⁰ İmareti olan bazı vakıfların vakfiyelerinde rastlanan pişirilecek yemekler, kullanılacak malzemeler, hazırlanan yiyeceklerin ikramı ve sunumuyla ilgili hiç bir detayı içermeyen, dolayısıyla küçük bir imaret görevini yerine getireceği düşünülen Yakub Paşa vakfının bu özelliğini devam ettirdiğini ancak zamanla önemli bir kurum haline geldiğini aşağıda vakfın giderleri bölümünde bahsedilecek olan muhasebe bilançolarında görmek mümkündür.

Bu bölüme kadar vakfiyede yer alan esaslara göre tanıtılan vakfın, bundan sonraki bölümde belirtilen şartlara uygun olarak hizmete devam edip etmediği meselesi ele alınmıştır. Konuyu aydınlatacağı ve vakfın işleyişi hakkında bilgi vereceği düşünülen arşiv kayıtları değerlendirilerek gelir-gider durumu incelenmiştir.

4. Vakfın XVI. Yüzyıldaki İşleyişe Dair Bazı Verilerin Değerlendirilmesi

Bu bölümde vakfın kurulmasından sonra bir başka deyişle vakfiyenin tescil edilip yürürlüğe girmesinin ardından vâkıfın ileri sürdüğü şartlar doğrultusunda hayrâtın faaliyetlerini sürdürüp sürdüremediği, vakfiyedeki tüm şartların yerine getirilip getirilemediği, vakfın gelirlerinin tahsil edilip edilemediği veya bu gelirlerin ihtiyaçları ve harcamaları karşılama yeterli olup olmadığı, iyi yönetilip yönetilemediği gibi sorulara ilgili arşiv verileri değerlendirilerek cevap aranmaya çalışılmıştır. Arşivlerde mevcut belge ve defter tasnifleri arasında yer alan tevcih kayıtları, vakıfların yıllık gelir-gider bilgilerini içeren muhasebe bilançoları, yaşanan sorunlar ve çözümleri hakkında kaleme alınmış tüm veriler yukarıda sözü edilen konuları açıklığa kavuşturmada ve birer işletme olan bu kurumların işleyişine dair detayların bilinmesinde oldukça önemlidir. Ancak çalışılan vakıfla ilgili her zaman düzenli bir şekilde bütün kayıtlara ulaşmak mümkün olmayabilir. Bazen de araştırmaya konu olan vakıf hakkında değerlendirilemeyecek kadar çok sayıda veri bulunabilir ki her iki durum da çalışmanın gidişatını etkileyen unsurlardır. Nitekim bu çalışmanın konusunu oluşturan vakıf hakkında da arşivlerde epeyce veri mevcuttur. Bu nedenle zaman

30 VGMA, *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 311-312; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 3, ss. 302-303; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c. 5, s. 459.

sınırlaması getirilerek makalede sadece vakfin kurulduğu yüzyıla ait verilerin değerlendirilmesinin uygun olacağı düşünülmüş, -yukarıdaki soruların hepsini kapsayacak şekilde ifade etmek gerekirse- vakfin kuruluş amacına uygun hizmet sunup sunmadığı konusunda fikir vereceği umulan bazı arşiv materyaline yer verilmiştir.

a. Yakub Paşa Vakfı'nın Gelirleri

Bir vakfin vakfiyedeki şartlar çerçevesinde hizmet vermeye devam edip etmediğinin en önemli göstergelerinden biri gelir kaynaklarının durumu ve buradan gelir akışının sağlanıp sağlanmadığı meselesidir. Zira vâkıf tarafından masrafların karşılanabilmesi amacıyla bağışlanan menkul ve gayrimenkullerden elde edilen düzenli ve aynı zamanda yeterli gelirin varlığı hayrâtın faal olduğunun işaretidir. Bundan dolayı öncelikle Yakub Paşa Vakfı'nın; tahrir, evkaf ve muhasebe defterleri kullanılarak gelir kaynaklarının incelenmesi, sonra da harcamaları hakkında bilgi verilmesi yoluna gidilmiş böylece vakfin gelirinin yeterli olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda bahsedildiği üzere vâkıf, bir köy ile büyük bir ev bağışlamış, vakfettiği çeşitli menkullerin de satılmasını ve vakfa gelir sağlayacak mülk alınmasını istemiştir. Bu satışın yapıp yapılmadığı veya herhangi bir gayrimenkul alınıp alınmadığı konusunda bilgi edinilememiştir. Aşağıda sözü edileceği gibi vakfa dahil başka bir köy ile çok sayıda gayrimenkulün varlığı bunların nasıl elde edildiği sorusunu akla getirmektedir. Tablo I'de belirtilen menkulün vakıf şartı gereği satılması halinde bu satıştan elde edilen meblağ ile sonradan vakfin akarâtı arasına katılan gayrimenkullerin bir kısmının satın alınmış olduğu düşünülebilir ya da vakfin masraflarını karşıladıktan sonra kalan parasının giderek arttığı, bununla yeni taşınmazlar alındığı akla gelebilir ancak net veri olmadığı için bunlar sadece bir tahminden ibarettir.

Burada öncelikle vakfin en önemli gelir kaynağı olduğu düşünülen Maruda veya diğer adıyla Karoye isimli köyün tespit edilebilen veriler ışığında gelir durumu değerlendirilmiştir.

Aşağıdaki tabloda köyün, vakfin kuruluşundan yirmi yıl sonrasına ait nüfusu, yetiştirilen ürünleri ve tüm bunlardan elde edilmesi muhtemel gelirleri gösterilmiştir.

Tablo IV: Vakfa Ait Maruda/Karoye İsimli Köyün 936/1529-1530 Yılında Vergiye Tâbi Nüfusu ve Tahsil Edilmesi Muhtemel Vergileri³¹

Vergilendirilen Nüfus ve Ürün Bilgileri ile Diğer Vergilendirilenler			Miktarı			Alınması Muhtemel Yıllık Vergi (Akçe Olarak)
			Nefer	Kîle ³²	Bâb	
Yetişkin Nüfus	Müslüman Nüfus	Çift	4			44
		Bennâk	3			33
		Mücerred	6			36
	Gayrimüslim Nüfus	Hâne	136			3.400
		Mücerred	17			425
		Bive	4			24
Elde Edilen Ürünün Türü	Buğday		569			11.380
	Arpa		127			1.016
	Çavdar		11			88
	Yulaf		20			120
	Mercimek		10			250
	Burçak		8			120
	Bakla		8			240
Diğer Vergiler	Bâc-ı Hamr					93
	Âsiyâb			12		180
	Âdet-i ağnâm					1.023
	Resm-i kâh					200
	Öşr-i keten					47
	Resm-i mâhî					14
	Resm-i seng-i âsiyâb					100
	Resm-i kışla-yn etrâk					370
	Resm-i ağıl					50
	Bid'at-i hınzır					145
	Resm-i duhân-ı haymanegân					16
Niyâbet ve resm-i arûs					136	
Toplam					19.550	

31 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr.403, s. 982.

32 Hububat ölçęęi olup değeri, yer ve zamana göre farklılık göstermiştir. Bir İstanbul kilesi, zahirenin cinsine göre 18-20 okka, ortalama 25 kg. olarak kabul edilmiştir (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 281).

Vakıfla ilgili saptanabilen ve tabloya yansıtılan bu ilk verilerden, yaşayan nüfus nedeniyle köyün oldukça büyük olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların azınlıkta olduğu köyde gayrimüslim nüfusun yoğunluğu dikkat çekmektedir.³³ Çift olarak kaydedilmiş olan Müslüman hanelerin bennaklar gibi nim çift tasarruf ettikleri görülmektedir.³⁴ Köyde vergiye tâbi olan bütün faaliyetlerden alınan resimler vakfa gelir olarak aktarılmıştır.

Aşağıdaki tabloda vakfın kuruluşundan otuz iki yıl sonrasına ait gelirlerine yer verilmiştir.

Tablo V: Vakfın 1 Muharrem-29 Zilhicce 948/27 Nisan 1541-16 Nisan 1542 Dönemine Ait Bir Yıllık Gelirleri³⁵

<i>Gelirin Türü</i>	<i>Gelir(Akçe Olarak)</i>
<i>Önceki yıldan kalan vakıf fazlası</i>	353.472
<i>Eski müteveli Hasan Bey'in zimmetinde kalan hububat bedeli</i>	11.000
<i>Eski müteveli Hasan Bey'in zimmetinde kalan meblağ</i>	2.500
<i>Vakıf dükkanların mukataası</i>	19.486

33 Sözü edilen verilerden bir yıl sonrasına ait *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri*'nde köydeki Müslüman hane sayısı bir hane fazla olarak beş kaydedilmiş, bennak ile ilgili hiç bir bilgiye yer verilmemiştir. Müslüman mücerred ile gebran hane, mücerred ve bive sayıları 403 numaralı tahrir defterindeki ile aynı olup köyden elde edilecek toplam gelirin de 19.550 akçe olduğu belirtilmiştir. Bkz. *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) Dizin ve Tıpkıbasım*, c.I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2003, s. 102.

34 XVI. yüzyılda Rumeli'de bir tam çift tasarruf eden Müslüman haneden alınan vergi 22 akçedir (Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsümü I", *Belleten*, c. XXIII, S. 92 (1959), s. 586; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.V, S.V (1947), s. 498; Feridun Emecen, "Çift Resmi", *TDVİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 310). Bu köydeki dört haneden alınması gereken meblağ 88 akçe olmalıyken yarısı kadarının tahsil edilmesi söz konusu hanelerin yarım çiftlik tasarruf ettiklerini göstermektedir.

35 BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)*, d., nr:8378, vr.1b.

	<i>Vergilendirilen Nüfus ve Ürün Bilgileri ile Diğer Vergilendirilenler</i>	<i>Miktarı</i>				<i>Alınan Yıllık Vergi (Akçe Olarak)</i>
		<i>Nefer</i>	<i>Kile</i>	<i>Dönüm</i>	<i>Şinik³⁶</i>	
	<i>İspence</i>	273				6.823
	<i>Bivegân</i>	4				24
	<i>Resm-i duhân</i>	7				42
	<i>Buğday</i>		1.648 ³⁷			-
	<i>Arpa</i>		448			-
	<i>Yulaf</i>		424			-
	<i>Resm-i kâh</i>					322
	<i>Resm-i asiyâb</i>					450
	<i>Resm-i arûs</i>					435
	<i>Resm-i ağıl</i>					290
	<i>Resm-i piyâz</i>					210
	<i>Resm-i şîr</i>					30
	<i>Bâc</i>					400
	<i>Resm-i küvâre</i>					44
	<i>Resm-i tapu-yu zemîn</i>					1.585
	<i>Beytûlmâl</i>					4.746
	<i>Resm-i ganem</i>					1.514
	<i>Rûsûm-ı dönüm-ü bağat</i>			736		2.946
	<i>Öşr-i penbe</i>					192
	<i>Öşr-i burçak</i>		66			1.980
	<i>Öşr-i çavdar</i>		32			384
	<i>Öşr-i bakla</i>		21			630
	<i>Öşr-i ades (mercimek)</i>				1	12
	<i>Öşr-i erzen</i>		4,5			90
	<i>Toplam</i>					409.607

Maruda Köyü'nün mahsulü

23.149³⁸

36 Hububat ölçmede kullanılan, zaman, bölge ve tahılın cinsine göre değişiklik gösteren hacim ve ağırlık ölçüsü birimi olan kilenin 1/4'idir. Bir kile; dört şinik, sekiz kutu veya elli kadeh ya da beş bin habbe yahut elli kaseye eşittir (Fehmi Yılmaz, Osmanlı Tarih Sözlüğü, Gökkuşbucağı Yayını, İstanbul 2010, s. 350, 611).

37 İlgili yılda vakfın tahsil ettiği buğday bin beş yüz altmış iki kiledir. Seksen altı kile daha önceden vakfın ambarında bulunan buğday miktarıdır. Bkz. BOA, TSMA, d., nr:8378, vr:2a.

38 İlgili yılın vergi geliri olan bu meblağa, aynı olarak tahsil edilen buğday, arpa ve yulafın -satılıp paraya çevrilmediğinden- nakit değerleri dahil değildir.

Vakfin bir yıllık gelirlerini içeren tablodaki bilgilere bakıldığında gelir düzeyinin oldukça iyi olduğu anlaşılmaktadır. Önceki yıldan kalan vakıf fazlası olan meblağın büyüklüğü bunun delilidir. Ayrıca vakfin alacak hanesinde bulunan, eski mütevellî zimmetinde kalmış olan hububat bedeli olarak kaydedilmiş para ile nakit de hesaba katıldığında vakfin darlık yaşamadığı görülmektedir. Tahsil edilen hububatın satılmaması zaten paraya ihtiyaç olmadığına göstergesidir. Defterdeki *mukataa-ya dekâkîn* biçimindeki ifadeden iltizama verildiği zannedilen dükkanlardan da epeyce gelir elde edilmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi vakıf kurulduğunda vakfin akarâtı arasında bulunmayan bu dükkanların ve aşağıda bahsedilecek olan diğer gayrimenkullerin ne zaman ve nasıl alındığı tespit edilememiştir.

Yukarıdaki tabloya içeriği aktarılan bu deftere bakıldığında dikkat çeken önemli bir husus köyün nüfus bilgileriyle ilgilidir. Müslüman nüfusa dair hiç bir veriye yer verilmezken yaşayanların tamamı gayrimüslim olarak kaydedilmiştir. Bu da önceki tabloda verilen, vergiye tâbi gebran nüfusundan yüz yirmi nefer daha fazladır. Arada on iki yıl kadar zaman olduğu düşünüldüğünde bu değişiklik göç ihtimali dışında pek de makul görünmemekte, daha çok kayıt sırasında hata yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak aşağıda Tablo VI'da değerlendirilen muhasebe defterinde de nüfusun tamamı, -948/1541-1542 verilerine göre artmış dört hane daha az olmakla birlikte- ispence ödeyen gayrimüslim olarak kaydedilmiştir ki bu durum da ilginçtir. Zira yine aşağıda yer verilen, 948/1541-1542 yılı kaydından yaklaşık yirmi sekiz yıl sonrasına ait 976/1569 yılı evkaf defterinde, 936/1529-1530 yılı tahririndeki gibi Müslüman nüfusun varlığı görülmekte hatta daha da artmış olduğu dikkat çekmektedir.³⁹ Özetle makalede değerlendirilen farklı yıllara ait dört defterde yer alan nüfus bilgilerinin açıklanabilir durumda ve anlamlı olmadığını, bunun da yorum yapma imkanını ortadan kaldırdığını dolayısıyla kayıtlardaki hata ihtimalinin kuvvetli olduğunu belirtmek gerekir.

Yakub Paşa Vakfî'nin yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi ikinci yarısında da gelir bakımından sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. Vakfin 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 dönemine ait on yedi aylık ayrıntılı muhasebesi incelendiğinde bu durumu net bir şekilde görmek mümkündür. Vakıf köylerde üretimi yapılan hububattan vergi karşılığı aynı olarak tahsil edilen ürün ve bunun satışı hakkındaki veriler bu yorumun yapılmasının nedenidir. Bu verilere geçmeden önce vakfa hangi dönemde ve nasıl dahil edildiği saptanamayan ikinci bir köyün varlığına değinilmelidir. Vakfiyede ve değerlendirilen 936/1529-1530,

39 976/1569 yılı nüfus bilgileri için bkz. Tablo X.

937/1530 tahrirleri ile 948/1541-1542 yılına ait muhasebe kaydında Yakub Paşa akarâtı arasında bulunmayan üstelik her iki tahrirde Zaim Hamza oğlu Sinan Bey Vakfı'na ait olarak kaydedilmiş olan Viranova, Viraniç veya Virançe gibi isimlerle ifade edilen bu köy⁴⁰ nasıl oldu da Yakub Paşa Vakfı'na dahil edildi bilinmemektedir. Durumu daha karmaşık hale getiren başka bir husus bu köyün aslında Sinan Bey Vakfı'na da ait olmaması meselesidir. Zira Sinan Bey'in 14 Safer 928/13 Ocak 1522 tarihli vakfiyesinde bu köyden söz edilmemekte, Yahyalı veya diğer adıyla Karabahadırlı ve Vardar köylerinin vâkıf tarafından kurulan vakfa bağışlandığından bahsedilmektedir.⁴¹ Bundan dolayı Viranova Köyü, kuruldukları dönemde ne Yakub Paşa ne de Sinan Bey vakıflarına dahil değildir. O halde ne oldu da bu köy önce Sinan Bey, sonra Yakub Paşa'ya ait vakıf köy haline geldi, bilinmemektedir. Ayrıca köyün hangi yıllardan itibaren bahsedilen vakıflara dahil olduğu tespit edilememektedir. Viranova'nın, Yakub Paşa Vakfı akarâtı arasında yer aldığını gösteren, saptanabilen ilk kayıt 971-972/1563-1565 dönemi muhasebe bilançosudur. 976/1569 tarihli evkaf defterinde yine Yakub Paşa Vakfı arasında gösterilen Viranova Köyü'nün kaydı başlamadan önce *Mülk-ü Bayram Efendi Kadı-i Selanik* denilmiş, alt satıra da *Karye-i Viranova tâbi'-i Selanik Vakf-ı Merhûm Yakub Paşa* yazılmıştır.⁴² Bu ifadeden köyün Bayram Efendi'nin mülkü iken Yakub Paşa Vakfı'na bağışlanmış olduğu anlamı çıkarılabilir fakat yine de temkinli olmak gerekir. Sonuçta neden ve ne zaman vakıf malı haline geldiği tespit edilememekle beraber sonraki dönemde vakfa aidiyeti sürmüştür ki XIX. yüzyıl arşiv kayıtlarında vakfın gelir kaynakları arasında adının geçmesi,⁴³ Maruda ile beraber Yakub Paşa Vakfı'na gelir sağlamaya devam ettiğinin göstergesidir.

40 Bahsedilen köyün Sinan Bey Vakfı'na ait köyler arasında kaydedilmesiyle ilgili olarak bkz. BOA, TD, nr.403, ss. 1008-1010; *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, s. 103.

41 Sinan Bey'in vakfiyesi için bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), d., nr.7090; VGMA, *VGMDefter*, nr.632, ss. 482-483.

42 Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (TADB), *Evkaf Defteri (EV d.)*, nr.553, vr.52b.

43 Örneğin; 1 Muharrem 1252-29 Zilhicce 1253/18 Nisan 1836-26 Mart 1838 dönemine ait Yakub Paşa Vakfı'nın -belgelerde yazıldığı ismiyle- Virançe gelirlerini de içeren iki yıllık muhasebesi için bkz. VGMA, Evkaf Zimmet Halifeliği (EVZMT), 00078.00169, vr.1b. Ayrıca yine bu köyün gelirlerine yer veren; 1257/1841-1842 yılı muhasebesi için bkz. VGMA, *VGMDefter*, nr.02650.00006, s. 13. 1279/1862-1863 muhasebesi için bkz. VGMA, BOA, Evkaf Muhasebe Kalemi (EV.MH), 01440.00328. 1281/1864-1865'ten itibaren 1285/1868-1869 yılına kadar mevcut olan muhasebe bilançolarında da köyden elde edilen gelirler kaydedilmiştir. Son bir örnek olması amacıyla sözü edilen 1285/1868-1869 yılı gelir ve giderleri için bkz. VGMA, *VGMDefter*, nr.05328.00007, s. 8.

Aşağıdaki tablolarda belirtilen dönemde vakıf köylerden elde edilen ürün ve vergiler gösterilmiştir.

Tablo VI: 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Dönemine Ait Maruda/Karoye İsimli Vakıf Köyden Vergi Olarak Tahsil Edilenler⁴⁴

<i>Vergilendirilen Nüfus, Ürün Bilgileri ve Diğer Vergilendirilenler</i>		<i>Nefer</i>	<i>Dönüm</i>	<i>Aynı Vergi Olarak Tahsil Edilen</i>			<i>Alınan Vergi (Akçe Olarak)</i>
				<i>Kile</i>	<i>Şinik</i>	<i>Kase</i>	
<i>Gayrimüslim Nüfus</i>	<i>İspence</i>	220 ⁴⁵					5.374 ⁴⁶
<i>Elde Edilen Ürünün Türü</i>	<i>Buğday</i>			210	3		
	<i>Arpa</i>			74	2		
	<i>Yulaf</i>			148			
	<i>Burçak</i>			17	2		
	<i>Bakla</i>			3	3		
	<i>Mercimek</i>			4	4		
	<i>Nohud</i>					3?	

44 BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.3a.

45 Köydeki gayrimüslim hane iki yüz on üç olup yedisi duhân olarak kaydedilmiştir. Köyde yaşayan gayrimüslim hanelerden 25'er akçe, duhândan yani köyün yerleşik sakini olmayıp geçici süreyle orada bulunan göçebe gayrimüslimlerden de hane başına 6 akçe alınmıştır (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.3a).

46 Değerlendirilen defterde belirtilen bu toplam muhtemelen yanlış hesaplanarak 7 akçe fazla yazılmıştır. Doğrusunun 5.367 akçe olması gerekir. Zira $213 \times 25 = 5.325$, $7 \times 6 = 42$ olup toplamı 5.367'ye eşittir. Nitekim bu hata fark edilmiş olmalı ki vakfın iki köyden elde ettiği toplam hasılatı hesaplanırken doğru değer kaydedilmiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b.

Diğer Vergiler	Âdet-i aġnâm					1.214
	Resm-i arûs					485
	Bâd-i hevâ					385
	Âdet-i deştânî					55
	Öşr-i piyâz					1.658
	Öşr-i kelem					70
	Öşr-i ...					45
	Mukataa-yı zemîn-i yörükân					100
	Resm-i ...					160
	Bâc-ı seng-i âsiyâb					170
	Resm-i âsiyâb					180
	Resm-i aġıl					345
	Resm-i otlak					42
	Öşr-i sir					32
	Resm-i kâh					410
	Bâc-ı siyâh					400
	Resm-i tapu-yu zemîn					400
	Öşr-i ...					160
	Resm-i bâġât		2.837 ⁴⁷			11.348

47 Burada ifade edilen vergiye tâbi olan dönüm miktarı 970/1562-1563 ve 971/1563-1564 yıllarına aittir. 970/1562-1563 yılında bin dört yüz kırk sekiz dönüm üç evlek bağdan vergi alınmış, 971/1563-1564 yılında ise bin üç yüz seksen sekiz dönüm bir evlek bağ vergilendirilmiştir. Her dönüm için 4 akçe vergi tahsil edilmiştir (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.3a).

Tablo VII: 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Dönemine Ait Virlanova/Virlaniç⁴⁸ İsimli Vakıf Köyden Vergi Olarak Tahsil Edilenler⁴⁹

<i>Vergilendirilen Nüfus, Ürün Bilgileri ve Diğer Vergilendirilenler</i>		<i>Nefer</i>	<i>Aynı Vergi Olarak Tahsil Edilen</i>			<i>Alınan Vergi (Akçe Olarak)</i>
			<i>Kile</i>	<i>Şinik</i>	<i>Kase</i>	
<i>Müslüman Nüfus</i>	<i>Çift</i>	21				462
	<i>Bennak</i>	8				88
<i>Elde Edilen Ürünün Türü</i>	<i>Buğday</i>		153			
	<i>Arpa</i>		83			
	<i>Yulaf</i>		31			
	<i>Pirinç</i>		82		4	
	<i>Burçak</i>		15		2	
	<i>Çavdar</i>		1	1		
	<i>Ades (Mercimek)</i>				2	
<i>Diğer Vergiler</i>	<i>Âdet-i ağnâm</i>					133
	<i>Resm-i arûs</i>					30
	<i>Resm-i kâh</i>					60
	<i>Resm-i bâğât</i>					26
	<i>Be-cihet-i ... koru</i>					305
	<i>Resm-i bostan</i>					57

Tablo VI'ya bakıldığında vakfın kuruluşunun üzerinden yarım yüzyıldan daha fazla bir süre geçtiği halde köyün vakfa katkısının büyük olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda değerlendirilen önceki iki kayıta kaydedilen gelir düzeyinin üzerinde gelire sahip olduğu yani giderek artan miktarda gelir sağladığı görülmektedir. Vakfın önemli gelir kaynağı olma özelliğini sürdüren bu köyün, sahip olduğu nüfus nedeniyle büyük bir köy olduğunu ve genellikle gayrimüslimlerin yaşadığını bir kez daha belirtmek gerekir.

Tablo VII'ye verileri aktarılan Virlanova ise yukarıda bahsedildiği gibi sonradan vakfa dahil olmuş bir Müslüman köyüdür. Hiç bir gayrimüslimin yaşama-

48 İncelenen defterde köyün adı bu şekilde kaydedilmiştir. Bkz. BOA, *TSM4*, d., nr.3520, vr.3b.

49 BOA, *TSM4*, d., nr.3520, vr.3b.

diği bu köyün diğerinin aksine küçük olduğu anlaşılmaktadır. Hem nüfus bilgileri hem de köyün hasılatı bunun göstergesidir. Sonuçta iki köyün sağladığı gelir vakfın masraflarının karşılanması açısından oldukça önemlidir.

Aşağıdaki tabloda fikir vermesi açısından iki vakıf köyden elde edilen hububata dair veriler gösterilmiştir.

Tablo VIII: 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Dönemine Ait Vakfın Sahip Olduğu ve Satışını Yaptığı Hububat⁵⁰

Vergi Olarak Tahsil Edilen Ürünün Türü	Vakfın Daha Önceden Elinde Bulunan Miktar			Vakfın Belirtilen Dönemde Tahsil Ettiği Miktar			Vakfın Sahip Olduğu Ürünün Toplam Miktarı			Vakfın Sattığı Ürün Miktarı			Vakfın Satış Sonucu Elde Ettiği Meblağ (Akçe Olarak)	Vakfın Satış Sonrası Elinde Kalan Hububat		
	Kile	Şinik	Kase	Kile	Şinik	Kase	Kile	Şinik	Kase	Kile	Şinik	Kase		Kile	Şinik	Kase
Buğday	1.214	-	3	363	3	-	1.577	3	3	1.042 ⁵¹	2	-	43.126	535	1	3
Arpa	251	1	1	157	2	-	408	3	1	249 ⁵²	-	-	4.224	159	1	1

50 BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a.

51 Vakfın on yedi aylık muhasebe verilerini içeren deftere göre bu dönemde kilesi 30 ilâ 50 akçe arasında değişen fiyatlardan farklı zamanlarda ve farklı miktarlarda sekiz kez buğday satışı yapılmıştır. Tabloda satışı yapılan ürün miktarı olarak verilen değer bunların toplamı olup bu satış sonrası elde edilen gelir de yine toplam meblağdır. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b.

52 Satışı yapılan arpa miktarı ile satış sonrası vakfa gelir olarak kaydedilen meblağın yanlış olduğu saptanmıştır. Zira vakıf belirtilen dönemde yani on yedi ay içinde üç farklı zamanda, üç farklı miktarda ve her defasında farklı fiyattan satış yapmıştır. Buna göre; İlk seferde kilesi 25 akçeden on bir kile bir şinik, ikincide 19 akçeden kırk dört kile ve üçüncüde 16 akçeden yüz doksan dört kile bir şinik satmıştır (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2a). Bu durumda satılan toplam miktar iki yüz kırk dokuz kile iki şinik olmalıdır. İlgili defterde iki şinik göz ardı edilmiş olmasına rağmen vakfın elinde kalan arpa miktarı doğru hesaplanıp doğru kaydedilmiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2a. Satışı yapılan toplam arpa miktarından başka satıştan elde edilen meblağ da eksik kaydedilmiş, muhtemelen hesapta yanlışlık yapılmıştır. Doğrusunun 4.225,25 akçe olması gerekir.

Burçak	Pirinç	Yulaf	Çavdar
63	7	214	7
-	1	3	-
1	-	-	-
32	82	179	6
1 ⁵³	-	-	1
-	4	-	-
95	89	393	13
1	1	3	1
1	4	-	-
22 ⁵⁶	-	118	14 ⁵³
-	-	3	-
3	-	-	-
761	-	1.420	375
73	257	275	-
-	-	-	-
4	1 ⁵⁴	-	-

- 53 Bu tabloda yer alan ürünler yukarıda belirtildiği üzere vakfa ait olan iki köyden vergi olarak alınan hububatdır. Buna göre; Tablo VII'de görüleceği şekilde Virvanova/Virvanıç isimli köyden tahsil edilen çavdar miktarı bir kile ve bir şiniktir (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.3b). Maruda Köyü'nün gelirlerini içeren Tablo VI'da çavdar hakkında herhangi bir veriye yer verilmemiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.3a. Bu durumda on yedi aylık dönemde vakfa ait sadece bir kile bir şinik çavdar olması gerekirken altı kile bir şinik miktarı ürün kaydedilmesi (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b), Maruda Köyü'nden tahsil edildiği zannedilen beş kilelik çavdarın kaydının yapılmadığını aklı getirmektedir. Ayrıca daha önceden vakfın elinde olan ürün ile birlikte toplamda on üç kile bir şinik çavdar olduğu belirtildiği halde on dört kilelik satış yapıldığının ifadesi de açıklanamayan başka bir durumdur. İlgili defterde farklı miktarlarda ve farklı ücretle iki kez satış yapıldığı, ilkinde kilesi 28 akçeden beş kile iki şinik yani beş buçuk kile, ikincisinde ise 26 akçeden sekiz kile iki şinik yani sekiz buçuk kile ki toplam on dört kile çavdar satıldığı belirtilmiştir (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2a).
- 54 İlgili deftere göre pirinç sadece Virvanova/Virvanıç isimli köyde yetiştirilmektedir. Vakıf için tahsil edilen pirinç on yedi aylık dönemde satılmamış fakat tablodan görüleceği üzere mevcut miktarın çok üzerinde ürün miktarı kaydedilmiştir. Aslında seksen dokuz kile bir şinik dört kase miktarı ürün mevcutken iki yüz elli yedi kile bir kase ürün bulunduğu belirtilmiş ve mevcut pirincin yaklaşık yüz altmış sekiz kile kadar buğday, yulaf gibi diğer ürünlerle beraber kaydedildiği not edilmiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 3b.
- 55 Tablo VI ve VII'de görüleceği üzere vakfın belirtilen dönemde Maruda'dan tahsil ettiği burçak miktarı on yedi kile iki şinik, Virvanova/Virvanıç'ten aldığı ise on beş kile iki kasedir. Bu durumda toplam ürün miktarının otuz iki kile iki şinik iki kase olması gerekirdi. Bütün veriler orijinaline sadık kalmarak yansıtıldığı için düzeltilmesi yoluna gidilmemiştir. Vakfın sahip olduğu ürünün satışı sonrasında kalan miktarı nasıl hesapladığını açıklamak ve anlamlandırmak da mümkün olmamıştır. Kalan ürünün hesabının hatalı yapıldığı zannedilmektedir. İlgili defterde konuyla ilgili bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 3a-3b.
- 56 Vakıf on yedi ay içinde iki defa burçak satışı yapmıştır. Önce kilesi 30 akçeden on iki kile bir kase satılmış, daha sonra kalanı 40 akçeden verilmiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2a.

<i>Mercimek</i>	<i>Nohud</i>	<i>Ades (Mercimek)</i>	<i>Bakla</i>
-	-	1	13
-	-	3	1
-	3	-	-
2	-	1	3
1	-	1	⁵⁷
-	3?	1	?
2	-	3	17
1	1	-	-
-	1	1	-
-	-	1	⁴³⁸
-	-	3	3
-	2	-	3
-	-	-	224
3	-	-	12
1	1	-	-
4	¹⁶¹	⁶⁰	⁵⁹

- 57 Tablo VI'da belirtildiği gibi vakıf on yedi aylık dönemde sadece Maruda'dan üç kile üç şinik bakla tahsil etmiştir. Ancak vakfın belirtilen dönemde sahip olduğu ürün miktarı kaydedilirken üç şinik hesaba katılmamış ve rakam okunmadığı için net olarak anlaşılabilen kase miktarı bakla tahsil edildiği belirtilmiştir ki burada da yine yanlış hesap yapıldığı düşünülmektedir. Nitekim vakfın elinde bulunan ürün miktarının toplamda on yedi kile olduğu bilgisi doğru olmakla birlikte hesap hatası yapıldığının göstergesidir. Zira önceden mevcut olduğu belirtilen on üç kile bir şinik bakla ile ilgili dönemde tahsil edilen üç kile üç şinik baklanın toplamı on yedi kiledir ki bu durumda üç şinik baklanın kaydının unutulduğu kesindir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 3a.
- 58 Belirtilen dönemde vakıf, bakla satışını iki defa yapmıştır. Önce bir kile üç kase miktarı bakla, kilesi 40 akçeden satılmış, kalanın satışı da 49 akçeden yapılmıştır. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2a.
- 59 Satış yapıldıktan sonra kalan bakla miktarı olarak kayda geçirilen kase hesabında yanlışlık olduğu düşünülmektedir.
- 60 İlgili defterde mercimek hem bu şekilde hem de ades olarak kaydedilmiştir. Ades olarak kaydedilen üründen on yedi aylık dönemde bir kile üç şinik satış yapıldığı belirtildiği halde bu satıştan elde edilen gelir verilmemiştir. Ayrıca satış sonrası kalan miktar da belirtilmemiş, bir kile bir şinik bir kase miktarı kalan ades, tablonun son satırında görüleceği üzere mevcut mercimek ile birleştirilmiştir. Ancak iki kile bir şinik olan mercimek ile kalan adesin toplam miktarı üç kile iki şinik bir kase olmalıyken muhtemelen hata yapılmış ve vakfın elinde üç kile bir şinik dört kase bulunduğu belirtilmiştir. Aslında bu tablodaki veriler vakfın ilgili dönemde Maruda'dan tahsil ettiği mercimek ve Virlanova/Virlaniç'ten aldığı ades miktarlarıyla da örtüşmemektedir. Tablo VI ve VII'de görüleceği üzere Maruda'dan dört kile dört şinik mercimek tahsil edilmiş, diğer köyden ise sadece iki kase ades alınmıştır fakat vakıf, nedeni tespit edilemeyen bir şekilde daha az miktar üzerinden muhasebesini yapmıştır. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 3a, 3b.
- 61 Sadece Maruda'dan az miktar tahsil edilen nohut ile ilgili veriler de ilgili defterde sağlıklı değildir. Vakıf tarafından satış yapılan ürünlerden olduğu halde elde edilen gelir kaydedilmemiştir. Ayrıca satış sonrası kalan nohut miktarı artmış görünmektedir. Bu durum nedeniyle isabetli bir açıklama yapılmadığı gibi bilgilere şüphle yaklaşmak gerekir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 3a.

İki vakıf köyden elde edilen ürünü, dolayısıyla vakfın elde ettiği geliri hatırla ihtiyaç fazlası olan miktarı gösteren tablo, kurumun darlık yaşamadığını anlatabilmek amacıyla düzenlenmiştir. Zira vakıf ihtiyacı oldukça rayiç üzerinden ürünün satışını yapmış, kalanı ambarında koruma altına almıştır. İlgili yerlerde işaret edildiği gibi vakfın durumunu değerlendirme imkanı sağlayan defterde türlü hesap hatası yapılmış olsa da muhasebesi yapılan yılın harcamaları karşılandıktan sonra ürünün artmış olması gerçeği, vakfın gelir sıkıntısı çekmediğinin net olarak delilidir.

Aşağıdaki tabloda yine iki köyden elde edilen vergilere toplu olarak yer verilmiş ayrıca diğer gayrimenkullerden sağlanan kira geliri de gösterilmiştir.

Tablo IX: 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Döneminde İki Vakıf Köyden Tahsil Edilen Vergiler ve Gayrimenkul Gelirleri⁶²

<i>Vergilendirilen Nüfus ve Diğer Vergiler ile Gelirler</i>		<i>Nefer</i>	<i>Alınan Vergi (Akçe Olarak)</i>	<i>Gelir (Akçe Olarak)</i>
<i>Maruda/Karoye ile Virlanova/Virlaniç'in Yetişkin Nüfusu</i>	<i>Müslüman Nüfus</i>	<i>Çift</i>	21	462
		<i>Bennak</i>	8	88
	<i>Gayrimüslim Nüfus</i>	<i>İspence</i>	213	5.325
		<i>Duhân</i>	7	42
<i>Maruda/Karoye ile Virlanova/Virlaniç'den Elde Edilen</i>		<i>Hububat geliri</i>		<i>50.239</i> ⁶³

62 BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b.

63 Vakfın belirtilen dönemde satışını yaptığı hububattan elde ettiği toplam gelir -yani Tablo VIII'de yer alan değerler toplamı- 50.130 akçedir. Ashında az miktarda satıldığı halde geliri kaydedilmeyen mercimek ve nohut da hesaba katıldığında bu meblağ biraz daha artabilir fakat gelir, gerçekte buradaki kadar yüksek değildir. Muhtemelen yanlış hesaplanıp deftere fazla kaydedilmiştir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.1b-2a, 2b.

Maruda/Karoye ile Virvanova/Virlaniç'den Tahsil Edilen Diğer Vergiler	Resm-i dönüm-ü bâgât		11.616 ⁶⁴	18.870
	Âdet-i ağnâm		1.347	
	Resm-i arûs		513 ⁶⁵	
	Âdet-i deştâni		55	
	Öşr-i piyâz		1.658	
	Öşr-i kelem		70	
	Öşr-i ...		45	
	Mukataa- yı zemîn-i yörükân		100	
	Resm-i ...		160	
	Bâc-ı seng-i âsiyâb		170	
	Resm-i âsiyâb		480 ⁶⁶	
	Resm-i ağıl		345	
	Resm-i otlak		42	
	Öşr-i sir		32	
	Resm-i kâh		530 ⁶⁷	
	Bâc-ı siyâh		400	
	Resm-i tapu- yu zemîn		560	
	Koru ...		305	
Öşr-i bostan		57		
Bâd-i hevâ		385		

64 İncelenen defterde, iki köyün gelirlerinin toplu olarak kaydedildiği dolayısıyla vakfın toplam gelirlerinin hesaplandığı bölümde bağlardan elde edilen gelirin 11.374 akçe olması gerekmektedir. Zira Maruda'dan 11.348 akçe, Virvanova/Virlaniç'ten de 26 akçe gelir kaydedilmiştir. Tabloya yansıtılan meblağ 242 akçe fazla olup yanlış hesaplandığı zannedilmektedir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b, 3a, 3b.

65 İki köyden tahsil edilen bu meblağ sözü edilen defterde 2 akçe eksik hesaplanmıştır. Maruda'dan 485 akçe, Virvanova/Virlaniç'ten de 30 akçe tahsil edildiğine göre toplamın 515 akçe olması gerekir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b, 3a, 3b.

66 İlgili defterden anlaşıldığına göre değirmen vergisi sadece Maruda'dan tahsil edilmiştir. Tablo VT'da görüleceği üzere bu meblağ 180 akçedir. Ancak gelirlerin toplu olarak kaydedildiği ilgili sayfaya 300 akçe fazla yazılmıştır. Bunun da hata sonucu olduğu düşünülmektedir. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b, 3a.

67 Bu vergi Maruda'dan 410, diğer köyden de 60 olmak üzere toplam olarak 470 akçe tahsil edilmiştir. Fakat toplam gelirlerin kaydedildiği sayfaya muhtemelen yanlış hesaplandığı için 60 akçe fazladan yazılmıştır. Bkz. BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.2b, 3a, 3b.

<i>Vakfa Ait Gayrimenkullerden 1 Muharrem 971-30 Rebi'ülevvel 972/21 Ağustos 1563-5 Kasım 1564 Döneminde Elde Edilen</i>	<i>Bezîrhane ve dükkanların kira geliri</i>	<i>24.026</i>
<i>Toplam</i>		<i>98.957⁶⁸</i>

Bu tabloda sıralananlar aslında VI, VII ve VIII. tablolarda yer alan verilerin toplamı olup vakfın on yedi aylık gelirleridir. İki köyden sağlanan vergi gelirlerinin yanında vakfa kira getiren, sayı belirtilmeksizin *bezîrhane ve dekâkîn* biçiminde kaydedilen gayrimenkullerin varlığı da yine dikkat çekmektedir. Vakfın belirtilen dönemdeki geliri tablodaki meblağ olmakla birlikte kasasında, daha önceki yıl veya yıllardan kalmış olan 26.622 akçe nakit bulunduğu görülmektedir. Bundan dolayı ilgili deftere on yedi ayda elde edilen gelire birlikte 127.579⁶⁹ akçelik gelir kaydedilmiştir.⁷⁰ Sonuçta oldukça iyi geliri bulunan vakıf için bu meblağın, harcamalarına yeterli olup olmadığı aşağıda masrafları değerlendirildikten sonra ortaya çıkacaktır. Buna geçmeden önce çok detaylı hazırlanmış bu muhasebe kaydından dört yıl kadar sonrasına ait 976/1569 tarihli başka bir defteri incelemekte yarar vardır. Bu çalışmada son olarak değerlendirilen söz konusu defterde, köylerden başka tüm taşınmazlara ve sayılarına yer verilmiş, bunlardan elde edilen gelir de kaydedilmiştir.

68 Belirtilen dönemde vakfın gelirleri toplamı olarak kaydedilen bu değer, sözü edilen defterdeki meblağdır. İlgili yerlerde işaret edilerek açıklandığı üzere epeyce yanlış hesap yapılmıştır. Dolayısıyla bu toplam da hatalıdır. Buna rağmen tespit edilen diğer yanlışlar gibi bu meblağ da orijinali esas alınarak korunmuş ve olduğu gibi aktarılmıştır.

69 Vakfın belirtilen dönemde *asl-ı mâl* olarak kaydettiği bu meblağ da yanlış hesaplanmıştır. Muhasebesi yapılan döneme ait gelirlerin toplamı olan 98.957 akçe ile vakfın önceden sahip olduğu 26.622 akçe, 125.579 akçeye eşittir. İlgili deftere 2.000 akçe fazla kaydedilmiştir. Bkz. BOA, *T SMA*, d., nr.3520, vr.2b.

70 BOA, *T SMA*, d., nr.3520, vr.2b.

Aşağıdaki tablolarda öncelikle yine iki vakıf köyün vergi gelirleri gösterilmiştir.

Tablo X: Vakfa Ait Maruda/Karoye İsimli Köyün 13 Şaban 976⁷¹-?/31 Ocak 1569-? Döneminde Vergiye Tâbi Nüfusu ve Tahsil Edilmesi Muhtemel Vergileri⁷²

Vergilendirilen Nüfus ve Ürün Bilgileri ile Diğer Vergilendirilenler			Miktarı			Alınması Muhtemel Yıllık Vergi (Akçe Olarak)
			Nefer	Kile	Bâb	
Yetişkin Nüfus	Müslüman Nüfu	Çift	5			110
		Bennâk venim	21		251 ⁷³	
		Mücerred	24		144	
	Gayrimüslim Nüfus	Hâne	131			3.275
		Mücerred	42		1.050	
Elde Edilen Ürünün Türü		Buğday		560		14.000
		Arpa		120		1.560
		Çavdar		10		130
		Yulaf		20		260
		Mercimek		10		250
		Burçak		10		250
		Bakla		7		210

71 Defterin yazımına başlama tarihidir. Yazım işinin ne zaman bittiği kayıtlı değildir. Bkz. TADB, *EV d.*, nr.553, 19.04.2007 tarihli bilgi sayfası.

72 TADB, *EV d.*, nr.553, vr.36a. Bu defterdeki tabloya yansıtılan veriler, 1022/1613-1614 tarihli tahrir defterinin 913. sayfasında da mevcuttur. Her iki defterin düzenlendiği tarihler arasında kırk beş yıl kadar süre olduğu ve yaklaşık yarım asırlık dönemde hiç bir bilginin değişmediği göz önüne alındığında hatta tarafımızdan çalışılması planlanan bazı başka vakıflara ait verilerin de tamamen aynı olması nedeniyle ikinci defterin, Selanik Evkaf Defteri olarak da bilinen birincinin sureti olduğu kanaatini uyandırmıştır. Karşılaştırmak için bkz. BOA, *TD*, nr.723, s. 913. Tablolaştırılan Maruda Köyü'ne ait bu verilerin -bazı eksiklikler içermekle birlikte- transkripsiyonu için bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları*, s. 29, 142.

73 İlgili defterde nim çift tasarruf ettikleri belirtilen yirmi bir nefer bennaktan alınan verginin hane başına 11 akçeden 231 akçe olması gerekir. Ancak yanlış hesaplanmış olmalı ki 20 akçe fazla kaydedilmiştir. Bkz. TADB, *EV d.*, nr.553, vr.36a; BOA, *TD*, nr.723, s. 913.

Diğer Vergiler		Bâc-ı Hamr				110
		Âsiyâb			16	480
		Âdet-i ağnâm				1.000
		Mahsûl-ü kâh				222
		Resm-i dönüm-ü bâğât				1.680
		Resm-i mâhî				35
		Resm-i seng-i âsiyâb				100
		Resm-i kışlak				300
		Resm-i ağıl				28
		Bid'at-i hanâzır ve bojik				120
		Niyâbet, resm-i arûs, deştâni ve tapu-yu zemîn				209
Çiftlikler	Çiftlik-i Yunus bin Nasuh					100
	Çiftlik-i Manastır-ı Simon Petre	Buğday	4		100	
		Arpa	4		52	
		Yulaf	3		39	
	Çiftlik-i Manastır-ı Ayapa ... öşr verir.	Buğday	7		175	
		Arpa	4		52	
Yulaf		3		39		
Resm-i duhân-ı Yörükân	Cemaat-i ...	Hâne	7			270
	Cemaat-i ...	Hâne	18			
	Cemaat-i Davudlu	Hâne	6			
	Cemaat-i ...	Hâne	8			
	Cemaat-i Kenanlu?	Hâne	6			
Toplam						26.600⁷⁴

74 Köyde yaşayan bennaklardan alınan verginin yukarıda izah edildiği gibi 20 akçe fazla hesaplanması köyün toplam gelirinin de hatalı olmasına neden olmuştur. Doğrusu 26.580 akçe olmalıdır.

Tablo XI: Vakfa Ait Virvanova İsimli Köyün 13 Şaban 976-?/31 Ocak 1569-? Döneminde Vergiye Tâbi Nüfusu ve Tahsil Edilmesi Muhtemel Vergileri⁷⁵

<i>Vergilendirilen Nüfus ve Ürün Bilgileri ile Diğer Vergilendirilenler</i>		<i>Miktarı</i>		<i>Alınması Muhtemel Yıllık Vergi (Akçe Olarak)</i>
		<i>Nefer</i>	<i>Kile</i>	
<i>Müslüman Nüfus</i>	<i>Çift</i>	18		396
	<i>Bennâk</i>	7		84
	<i>Mücerred</i>	21		126
<i>Elde Edilen Ürünün Türü</i>	<i>Buğday</i>		46	1.150
	<i>Arpa</i>		4	52
	<i>Yulaf</i>		10	130
<i>Diğer Vergiler</i>	<i>Resm-i bâğât</i>			15
	<i>Âdet-i ağnâm</i>			230
	<i>Öşr-i penbe</i>			10
	<i>Resm-i bostan</i>			17
	<i>Niyâbet, resm-i arûs, deştâni ve tapu-yu zemîn</i>			150
<i>Toplam</i>				<i>2.346</i> ⁷⁶

Tablo X'da yer alan bilgilerle ilgili bir kaç noktaya temas etmek gerekirse; tüm vergi geliri vakfa ait olan ve önemli miktarda gelir sağlamaya devam eden Maruda Köyü'nün hasılatındaki artış dikkat çekmektedir. Özellikle buğday ve arpa üretimindeki artışın, buna paralel olarak buğdaydan sağlanan gelirin vakfa yaptığı katkı küçümsenmeyecek düzeydedir. Köyde bulunan değirmenlerin çoğalmasında ürün artışının etkisinin olduğu zannedilmektedir. Burada söz edilmesi gereken bir

75 TADB, *EV d.*, nr.553, vr.52b; BOA, *TD*, nr.723, s. 946. Ayrıca bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları*, s. 29, 149. V. Turgut tarafından kaleme alınan bu eserde belirtilen sayfalarda köyün adı *Virvanova-Bahadırılı* biçiminde ifade edilmiştir ki doğru değildir. Zira orijinal defterlerde Bahadırılı ismi bulunmayıp *Kârî-i Virvanova tâbi-i Selanik Vakf-ı Merhûm Yakub Paşa* biçiminde kaydedilmiştir. Bahadırılı daha doğrusu Karabahadırılı adı yukarıda bahsedildiği gibi Yahyalı Köyü'nün diğer adı olup Hamza oğlu Sinan Bey Vakfı'na aittir. Aynı hata yazarın diğer eserinde de tekrarlanmıştır. Bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 169.

76 Burada belirtilen meblağ defterlerde kaydedilmiş olan toplam olup muhtemelen yanlış hesaplanmıştır. Doğrusunun 2.360 akçe olması gerekir.

husus da üç ayrı çiftliğin mevcudiyetidir ki bunlardan yetiştirdikleri ürün üzerinden vergi tahsil edildiği görülmektedir. Köyde yaşayan yürüklerin cemaatler halinde ayrıca kaydedildiği bu defterde, toplamda vergiye tâbi kırk beş neferin bulunduğu ve yine nefer başına 6 akçeden vergilendirildikleri belirtilmelidir.

Tablo XI'de değerlendirilen Vırlanova Köyü'ne ait verilerle ilgili olarak öncelikle, dört yıl önceki kayıtlara göre vergiye tâbi olan nüfustaki artıştan söz etmek gerekir. Dört yıl öncesinde yirmi bir çiftthane, sekiz bennak kayıtlıyken bu defa çiftthane ve bennak sayılarındaki azalma dikkat çekmekte fakat yirmi bir mücerred yazıldığı görülmektedir. Müslümanların yaşadığı köyde, nüfusla ilgili bilgilerin kısa sürede bu kadar farklılaşması pek makul ve açıklanabilir görünmemektedir. Bu nedenle defterlerdeki bilgilere şüpheyle bakılması ve ihtiyatlı olunması gerektiği özellikle vurgulanmalıdır.

Dikkat çeken bir başka husus yetiştirilen ürün üzerinden vergi olarak alınması muhtemel hububat miktarının dolayısıyla ziraatı yapılan ürünün azlığıdır. Aynı olarak tahsil edilecek olan buğday, arpa ve yulaf miktarının dört yıl öncesi rakamlarına kıyasla oldukça düşük olduğunu ifade etmek gerekir. Ancak bu defterin, son üç yılın hasılatının ortalamasını baz alarak oluşturulan tahrir defteri olduğu da unutmamalıdır. O dönemde üretimi etkileyen olumsuzlukların yaşanmış olması ihtimali göz ardı edilmemelidir. Fakat üretim hacmini büyük ölçüde azaltacak iklimsel değişikliklerin yaşanmadığı zannedilmektedir, zira Maruda Köyü'nde aynı dönemde üretim artışının dikkat çektiği yukarıda belirtilmiştir.

Son olarak tabloya yansımayan ancak değerlendirilen defterde yer alan bir bilgiye değinmek gerekir. O da Vırlanova'da bulunan ve Yanık Söğüd adıyla anılan bir mezranın köyün ekinliği olduğu bilgisidir. Köyün ortak kullanımında olduğu anlaşılan bu mezradan herhangi bir vergi tahsil edilmemiştir.⁷⁷

Yukarıda ifade edildiği gibi nasıl ve ne zaman vakfa dahil edildikleri bilinmeyen diğer gelir kaynakları da aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

77 TADB, *EV. d.*, nr.553, vr.52b; BOA, *TD*, nr.723, s. 946.

Tablo XII: 13 Şaban 976-?/31 Ocak 1569-? Döneminde Vakfa Ait Diğer Gayrimenkuller ve Gelirleri⁷⁸

<i>Akarât</i>	<i>Bâb</i>	<i>Kıt'a</i>	<i>Elde Edilen Gelir (Akçe Olarak)</i>
<i>Dükkanlar</i>	35		8.969
<i>Han</i>	82		7.776
<i>Hane</i>	2		264
<i>Debboy-ı Mahkeme-i şerif</i>			360
<i>Bezîrhane</i>			1.800
<i>Zemîn-i bostan</i>		2	1.810
<i>Toplam</i>			20.979

976/1569 yılının gelir kaynakları ve gelirleri hakkında fikir sahibi olmak için düzenlenen X, XI ve XII. tablolarla belirtilen gelirlerin yani iki köyün hasılatı ile diğer taşınmazların kiralaları toplamı 49.925 akçedir.⁷⁹ Dört yıl öncesinin toplam geliri ile karşılaştırıldığında bu meblağın epeyce eksik olduğu düşünülebilir. Ancak dört yıl öncesi verileri on yedi aylık döneme aittir. Ayrıca vakfın önceki yıllardan olan vakıf fazlası da genel toplama dahil edilmiştir. 976/1569 verilerini içeren defterin vakfın yıllık muhasebesine ait kayıtları barındırmadığı bir başka deyişle bu defterin sadece elde edilmesi umulan gelirleri kaydettiği unutulmamalıdır. Burada vurgulanması gereken ve önemli olan vakfın gelir kaynaklarının sayıca artmasıdır. Kurulduğu döneme göre akarâtın çoğalması vakfın iyi bir gelir düzeyine ve alım gücüne sahip olduğunu düşündürmektedir.

78 TADB, *EV. d.*, nr.553, vr.54b; BOA, *TD*, nr.723, s. 950. Ayrıca bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları*, s. 29, 151. Belirtilen bu eserin 29. sayfasında gayrimenkullerden elde edilen toplam gelir, mahkeme deposundan gelen kira geliri hesaba katılmadığı için eksik hesaplanmış olup 20.619 akçe yazılmıştır. Doğrusu tabloda kaydedilen değerdir. Aynı hesap hatası yazarın diğer eserinde de mevcuttur. Bkz. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 169.

79 İlgili yılın gelirleri toplamı aslında 49.939 akçe olmalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi evkaf defterinde Virlanova'ya ait gelirlerin toplamı 14 akçe eksik hesaplanmıştır. Doğru meblağ dikkate alındığında burada verilen değere ulaşılır. V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları*, s. 29'da ve V. Turgut, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları*, s. 169'da taşınmazlardan elde edilen kira geliri eksik hesaplandığı için genel toplam da 49.565 akçe olarak verilmiştir ki doğru değildir.

b. Yakub Paşa Vakfı'nın Giderleri

Vakfın kuruluş amacı doğrultusunda hizmet vermeye devam edip etmediğini anlamaya yönelik olarak iki tahrir, iki de muhasebe defteri esas alınarak gelirleri hakkında bilgi aktarmak yukarıda bahsedildiği gibi yeterli değildir. Elde edilen gelirin masraflar için yeterli olup olmadığına da bakmak gerekir. Bu bakımdan yüzyılın ilk yarısıyla ikinci yarısına ait muhasebe defterlerinde yer alan vakfın harcamaları hakkında bilgi vererek durum değerlendirmesi yapmak uygun olacaktır.

Aşağıdaki tabloda belirtilen yılda vakıf adına yapılan tüm masraflar listelenmiştir.

Tablo XIII: Vakfın 1 Muharrem-29 Zilhicce 948/27 Nisan 1541-16 Nisan 1542 Dönemine Ait Bir Yıllık Giderleri⁸⁰

<i>Giderler</i>		<i>Satın Alınan Miktar</i>	<i>Ödenen Meblağ (Akçe Olarak)</i>	<i>Toplam (Akçe Olarak)</i>
Zaviye İçin Yapılan Harcamalar	Ekmek ve et için harcanan	-	24.360	41.390
	Revgan-ı sâde bedeli	17 kantar, ⁸¹ 10 vukıyye/ kıyye ⁸²	3.793	
	Bal bedeli	16,5 kantar, 7 kıyye	1.785	
	Pirinç bedeli	601 kile	9.212	
	... bedeli	-	1.690	
	Satın alınan kandillerin ücreti	-	550	

⁸⁰ BOA, TSM4, d., nr:8378, vr.1b-2a.

⁸¹ Ağırlık ölçüsü birimi olup diğer ölçü birimleri gibi yer, zaman ve tartılan şeyin cinsine göre değişiklik göstermiştir. Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda İstanbul kantarının ağırlığı, her biri 400 dirhemlik 44 okkaya eşit kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Kantar", TDVİA, c.24, İstanbul 2001, s. 317-320. Buna göre bir İstanbul kantarı 56,408 kg. değerindedir.

⁸² 400 dirheme eşit olan 1,282 kg. tutarındaki ağırlık ölçüsüdür. Arapça metinlerde genellikle de vakfiyelerde, eski kanun ve nizamlarda vukıyye olarak geçen sözcük, ukıyye, kıyye ve okka olarak da bilinir (Said Öztürk, Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1996, s. 480; Ali Himmet Berki, İstilah ve Tâbirler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1966, s. 32, 53).

Tamirat Masraflarıyla Diğer Harcamalar	Mutfağın tamirat masrafı		486	21.759⁸³
	Caminin onarım giderleri	-	971	
	Şadırvan ve su yollarının onarımına harcanan	-	164	
	Bezîrhanenin tamirâtı için harcanan	-	765	
	Dükkan tamiri için yapılan masraf	-	137	
	Saray, ahır, hane ve saray bostanı kapısı gibi vakfa ait bazı yerlerin tamirat giderleri	-	723	
	Fırın onarımı için harcanan	-	455	
	Vakfa ait hanelerden birinin tamirat masrafı	-	225	
	Şemhâne ile balıkçı dükkanının onarımına harcanan	-	6	
	Çörekçi dükkanının tamiratına yapılan harcama	-	38	
	Balıkçı dükkanlarının tamirine harcanan	-	202	
	Seyyid Ali odaları olarak kaydedilmiş olan vakfa ait bazı yerlerin tamiri için yapılan masraf	-	633	
	Mehmed odaları biçiminde kaydedilmiş olan bazı odaların onarımı için harcanan	-	4.175	
	Balaki odaları olarak kaydedilmiş olan bazı odaların tamir masrafı	-	85	
Bazı dükkanların tamiratına harcanan	-	64		
Ziyafet için yapılan masraf	-	499		
Bazı dükkanların kirası ile zemin mukataası olarak dokuz ay için ödenen	-	1.899		
Vakfiyeyi iki nüsha olarak yazdırma bedeli	-	300		
Satın alınan sandık bedeli	-	86		
... için cilt bedeli	-	37		
Hüccetler, ... muhasebe, muhızrlar vs. olarak kaydedilmiş olan çeşitli harcamalar	-	1.550		
Vakfa ilhak edildiğinden bahsedilen -muhtemelen vakıf için satın alınmış olan- Saraç Ali'nin hanesinin bedeli	-	6.800		
Buğday dövücünün ücreti	-	144		

83 Onarım masraflarıyla diğer giderlerin toplamı aslında 21.754 akçedir. Muhtemelen yanlış hesaplandığı için deftere beş akçe fazla olarak kaydedilmiştir.

	Kilerin onarımı	-	180	
	Satın alınan kiremit bedeli	11.300 adet	1.130	
Vakıf Çalışanlarının Maaşı	Tüm vakıf görevlilerine hizmetleri karşılığında ödenen		25.920	25.920
Toplam				89.069⁸⁴

İncelenen muhasebe kaydında bir yıl içinde yapılan tüm masraflara bakıldığında en fazla harcamanın imaret için olduğu görülmektedir. Zaviye imareti olarak hizmet vermeye devam ettiği anlaşılan kurumun ihtiyaçları için yapılan harcamalar en fazla yekunu oluşturmuştur. Vakıf çalışanlarına hizmetlerine karşılık ödenen ücretler ile gayrimenkullerle vakıf eserlerin tamir masrafları için harcanan meblağ da epeyce tutmuştur. Diğer masraflar olarak sınıflandırılan harcamaların içinde vakfa ait olmayan fakat vakıf tarafından kullanıldığı anlaşılan dükkanlar ve zemin için kira ödendiği tespit edilmiş ayrıca yeni bir gayrimenkul satın alınarak olağan giderlerin dışında harcama yapılmıştır.

Vakfın belirtilen yılın sonundaki mal varlığı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo XIV: Vakfın 1 Muharrem-29 Zilhicce 948/27 Nisan 1541-16 Nisan 1542 Dönemindeki Gelir-Gider Durumu ve Mal Varlığı⁸⁵

<i>Açıklama</i>	<i>Meblağ (Akçe Olarak)</i>	<i>Kile</i>
<i>İlgili yılda vakfın gelirleri toplamı</i>	409.607 ⁸⁶	

84 Vakfın ilgili yıla ait harcamalarının toplamı olarak deftere kaydedilmiş olan bu meblağ, yukarıda dikkat çekildiği üzere tamirat masrafları beş akçe fazla hesaplanıp yazıldığı için hatalıdır. Doğrusunun 89.064 akçe olması gerekir.

85 BOA, *T SMA*, d., nr.8378, vr.1b-2a.

86 Bkz. Tablo V.

<i>İlgili yılda vakfın giderleri toplamı</i>	89.069	
<i>İlgili yılın vakıf fazlası</i>	320.538	
<i>Vakfa ait paradan Hacı Mehmed zimmetinde olan</i>	1.350	
<i>Vakfa ait paradan Mustafa oğlu Sinan zimmetinde olan buğday bedeli</i>	1.000	
<i>İlgili yılda vakfın kasasındaki nakit</i>	318.188	
<i>Vakfın daha önceden ambarında bulunan buğday</i>		86
<i>İlgili yılda vakfın mutfakta kullandığı buğday</i>		71
<i>İlgili yılda vakfın tahsil ettiği buğday</i>		1.562
<i>İlgili yılın sonunda vakfın ambarında bulunan buğday</i>		1.577
<i>İlgili yılda vakfın ambarında bulunan arpa</i>		448
<i>İlgili yılda vakfın ambarında bulunan yulaf</i>		424

Görüldüğü üzere vakıf 948/1541-1542 yılını oldukça verimli geçirmiş, yıl sonunda 318.188 akçe nakdi kasasına dahil etmiştir. Ayrıca ihtiyaç halinde satılıp gelire dönüştürülmek üzere ambarına yüklü miktarda tahıl da depolamıştır. İhtiyaç fazlası olan paranın ve hububatın varlığı vakfın gelir bakımından oldukça iyi durumda bulunduğunun göstergesidir. Aynı zamanda iyi idare edildiğinin ve hizmetlerini de sürdürdüğünün önemli bir delilidir.

Vakfın masrafları karşılamada yeterli olup olmadığı konusunda fikir sahibi olabilmek için sadece tek bir muhasebe kaydına dayanarak hüküm vermenin yeterli olmayacağı düşüncesiyle yukarıda belirtildiği gibi gelirler bölümünde değerlendirilen ikinci muhasebe defterindeki veriler de incelenmiştir. Yüzyılın ikinci yarısına ait olan ve daha ayrıntılı hazırlanan bu defterde önce vakıf çalışanları ve onlara yapılan ödemeler tek tek kaydedilmiş, ardından cami için yapılan harcamalar yazılmış, daha sonra imarete alınanlar not edilmiş, en sonunda da çeşitli masraflar adı altında gider kalemleri belirtilmiştir.

Burada da önce vakıf görevlileriyle ilgili veriler sonra da diğer harcamalar için iki farklı tablo oluşturularak vakfın belirtilen tarihler arasındaki masrafları gösterilmiştir.

Tablo XV: 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Döneminde Vakıf Çalışanları ve Aldıkları Ücretler⁸⁷

<i>Görevliler</i>	<i>Görevlinin Adı</i>	<i>Görevli Sayısı</i>	<i>Kişi Başına Ödenen Günlük Ücret (Akçe Olarak)</i>	<i>Durum Değerlendirmesi</i>
Mütevelli	Mustafa	1	10	Tevliyet görevinin o dönemde Selanik'teki İshak Paşa Vakfı'nın mütevellisi olan Mehmed Bey'e verilmesi halinde vakfi ihya edeceği belirtilmiştir.
Nâzır	-	1	1	Selanik kadısının vakfiyede kayıtlı olduğu üzere vakfa nezaret edeceği kaydedilmiştir.
Nâzır	Hafız Ahmed oğlu Halil	1	9	Bu görevliyle ilgili olarak; vakfiye harici olan ve gereksiz denilmiştir. Selanik kadısının nezaret için yeterli olacağı ifade edilmiştir.
İmam	Ebubekir	1	5	-
Hatib ve sermahfil	Abdülvahhab	1	5	-
Hafız	-	3	1	-
Cüzhân	-	10	1	-
Müezzin	İsa	1	3	-
Müezzin	Yakub	1	2	-
Kayım	-	1	3	-
Aşçı	Birinin adı Mehmed	2	2	-
Kâtib	Ali	1	4	Selanik câbîliğinin de bu görevi yerine getiren şahsa verilmesi uygun görülmüştür.

87 BOA, TSM4, d., nr.3520, vr.3b.

Câbî (Maruda Köyü için)	Abdullah	1	4	-
Câbî (Virvanova/ Virvaniç Köyü için)	Ali	1	2	Vakfiye harici görevlendirme denilmiş ve gereksiz bulunmuştur. Tek bir tahsildarın yani câbînin yeterli olacağı ifade edilmiştir.
Câbî (Selanik için)	Kenan	1	2	Gereksiz bulunmuştur. Günlük 4 akçe ile imaret kâtibi olan ve iş yükü fazla olmayan şahsın bu görevi de yerine getirmesi istenmiştir.
Kilerci	Mehmed	1	2	-
Mutfak işlerinin vekili	Ahmed	1	1	-
Vekilharç	Hasan	1	3	İmaret hizmetlilerinden birinin bu görevi yerine getirebileceği belirtilerek ayrıca birinin görevlendirilmesine gerek olmadığı ifade edilmiştir.
Zaviye ferraşı	-	1	2	-
Tamirci	Ahmed	1	2	“Asla hizmet eylemez” denilerek kaldırılması gerektiği belirtilmiştir.
...	Ali	1	1	-

Tabloya bakıldığında öncelikle dikkat çeken husus vakfiye dışı görevlendirmelerin olmasıdır. Vakfiyede yer almadığı halde fazladan görevli atanmış böylece vakıftan ücret alanların sayısı otuz üç kişiye ulaşmıştır. Vakfiyede ön görülen çalışan sayısı yirmi üç, bunlara ödenecek günlük ücret 48 akçe iken belirtilen dönemde görevli sayısının artmasıyla yevmiye de 30 akçe artarak 78 akçeye çıkmıştır. Bu durum muhasebe defterine yansımış ve vakfın tamir işlerinden sorumlu olan şahıs görevini yerine getirmediği için dört görevli de gereksiz bulunarak işlerine son verilmesi yönünde görüş bildirilmiştir. Görevlerine son verilmesi önerilen görevlilerden ikisi câbî olup sonradan vakfa dahil olan gelir kaynaklarıyla ilgili atandıkları

anlaşılmaktadır. Virlanova Köyü ve Selanik'teki dükkan, hane gibi çok sayıda gayrimenkul vakfa dahil edildiğinden bunların vergileriyle kiralarını tahsil etmek üzere birer tahsildar tayini aslında gereksiz gibi görünmemektedir. Muhtemelen tasarruf için görevli sayısının azaltılması yoluna gidilmiştir.

Vakfın on yedi aylık muhasebesini içeren defterde yukarıdaki tabloya yansıtılan görevlilere ödenen toplam ücret kaydedilmemiştir. Tarafımızdan yapılan hesaba göre tüm çalışanlara on yedi ayda 39.780 akçe ücret ödenmiştir.⁸⁸ Bu meblağ epeyce fazla olup aşağıdaki tabloda listelenen vakfın diğer giderleriyle karşılaştırıldığında tüm masrafların yarısından fazlasına tekabül etmektedir.

Aşağıda belirtilen dönemde diğer harcama kalemlerine yer verilmiştir.

Tablo XVI: Vakfın 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/
21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Dönemine Ait Masrafları⁸⁹

	<i>Giderler</i>	<i>Satın Alınan Miktar</i>	<i>Ödenen Meblağ (Akçe Olarak)</i>	<i>Toplam (Akçe Olarak)</i>
Cami İçin Yapılan Harcamalar	Mum bedeli	-	60	536 ⁹⁰
	Şem'-i revgan bedeli	-	181	
	Bal mumu bedeli	-	120	
	Kandillerin ... masrafı	-	60	
	... bedeli	-	6	
	Satın alınan kandillerin ücreti	-	63	
	Torba? bedeli	-	45	
	Kandiller için ... bedeli	-	6	
	Kur'an-ı Kerimler'in ciltlerini yenileme masrafı	-	15	

⁸⁸ Bir ay otuz gün hesabıyla on yedi ay beş yüz on gün demektir. Günlük 78 akçe ücret ödendiğine göre beş yüz on günde 39.780 akçe tutarında maaş verilmiştir.

⁸⁹ BOA, *T SMA*, d., nr.3520, vr.4a.

⁹⁰ Bu toplamın yine yanlış hesaplanarak 20 akçe eksik kaydedildiği saptanmıştır. Doğrusunun 556 akçe olması gerekir.

<i>İmarat İçin Yapılan Harcamalar</i>	Ekmek için harcanan	-	19.120 ⁹¹	<i>65.859⁹²</i>
	Et için harcanan	-	19.120 ⁹³	
	Odun bedeli	-	2.969	
	Revgan-ı sâde bedeli	62 kantar, 1 vukıyye/ kıyye	7.752	
	Bal bedeli	17 kantar, 19 kıyye	3.060	
	Pirinç bedeli	469 kile	6.636	
	Çorba için buğday bedeli	149 kile, bir şinik	5.960	
	Nohud bedeli	-	216	
	Tuz bedeli	-	374	
	Hamaliye ücreti	-	422	
	Aşure için yapılan masraf	-	200	
	Kapan resmi	-	35	
<i>Diğer Masraflar</i>	Misafirler için mum bedeli	-	60	
	Kayık bedeli	-	6	
	Balta bedeli	-	6	
	Kap-kacakların ... için harcanan	-	242	
	Su yolları için harcanan	-	130	
	Bal için gerekli tulum bedeli	-	50	
	Kilit bedeli	-	3	
	Küp bedeli	-	126	
	Buğday dövücüye ödenen ücret	-	785	
	Çeşitli masraflar	-	62	
	Kantarın tamiri? için harcanan	-	6	
	Zaviye için satın alınan torba? bedeli	-	100	
	Vakfa ait bazı yerlerin tamir masrafı	-	6.375	
	Sultan Bayezid Vakfi'na ödenen mukataa-yı zemin	-	1.877 ⁹⁵	
Toplam			76.285	

91 Ekmek için vakıf bütçesinden günlük 40 akçe harcanmıştır (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.4a).

92 Bu toplam da hatalı olup doğrusunun 65.864 akçe olması gerekir.

93 Et için de günlük 40 akçe harcanmıştır (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.4a).

94 Bu meblağın toplamında da yanlış yapıldığı anlaşılmaktadır. İlgili deftere 62 akçe fazla kaydedilmiştir. Doğrusunun 9.828 akçe olması gerekir.

95 Vakıf, zemin bedeli olarak Sultan Bayezid Vakfi'na aylık 110 akçeden on yedi aylık ödeme yaptığını kaydetmiştir (BOA, TSMA, d., nr.3520, vr.4a). Ancak yine hesapta yanlışlık yapılmış ve ilgili deftere 1.870 akçe yerine 7 akçe fazla yazılmıştır.

Tablodaki veriler incelendiğinde vakfin en fazla harcamayı 948/1541-1542 yılında olduğu gibi yine imaret için yaptığı görülmektedir. Caminin aydınlatılması için yapılan masraflar, bazı tamirat ödemeleri ve tabloda sıralanan tüm harcamalar çalışanlara verilen ücretle beraber vakfin belirtilen dönemdeki diğer giderlerini oluşturmaktadır. Sultan Bayezid Vakfı'na ödenen bedelden, şehirde bulunan bu vakfa ait zemin üzerinde Yakub Paşa Vakfı'nın gayrimenkullerinin bulunduğu, bu nedenle adı geçen vakfa zemin bedeli de ödediği anlaşılmaktadır.

Vakfin on yedi aylık dönem sonundaki mal varlığı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo XVII: Vakfin 1 Muharrem 971-30 Cemâziyelevvel 972/21 Ağustos 1563-3 Ocak 1565 Dönemine Ait Gelir-Gider Durumu ve Mal Varlığı⁹⁶

<i>Açıklama</i>	<i>Meblağ (Akçe Olarak)</i>	<i>Kile</i>	<i>Şinik</i>	<i>Kase</i>
<i>İlgili dönemde vakfın gelirleri toplamı</i>	98.957 ⁹⁷			
<i>Önceki dönemden vakfın kasasında bulunan meblağ</i>	26.622			
<i>İlgili dönemde asl-ı mâl olarak kaydedilen toplam meblağ</i>	127.579			
<i>İlgili dönemde vakfın çalışanlarına ödenen</i>	39.780			
<i>İlgili dönemde vakfın diğer masrafları</i>	76.285			
<i>İlgili dönemde vakfın tüm giderleri toplamı</i>	116.065			
<i>İlgili dönem sonunda vakfın kasasındaki nakit</i>	11.514			
<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan buğday</i>		535	1	3
<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan arpa</i>		159	1	1
<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan yulaf</i>		275	-	-

96 BOA, *TsMA*, d., nr.3520, vr.2a, 2b, 3b, 4a.

97 Bkz. Tablo IX.

<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan pirinç</i>		257	-	1
<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan burçak</i>		73	-	4
<i>İlgili dönem sonunda vakfın ambarında bulunan bakla</i>		12	-	2

Yukarıda ilgili yerlerde belirtildiği üzere çok sayıdaki hesap hatasına rağmen vakfın on yedi aylık zaman dilimini verimli geçirdiği ve yokluk çekmediği görülmektedir. Hatta 948/1541-1542 dönemindeki kadar olmasa bile muhasebe kaydının ait olduğu dönemi vakıf fazlasıyla yani masraflardan sonra artan nakit ile kapattığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar tabloya vakfın kasasındaki nakit olarak kaydedilen bu para, yanlış hesap nedeniyle doğru olmasa da sonuçta ihtiyaç halinde kullanılmak amacıyla belli bir birikimin mevcut olduğu ortadadır. Ayrıca gerektiği zaman satılmak amacıyla ambarda bulunan hububat, vakfın sermayesi olarak algılanmalıdır. Dolayısıyla vakfın sahip olduğu gelir kaynaklarından elde edilen gelirin mevcut veriler ışığında sürekli, düzenli ve ihtiyaçları karşılamada yeterli olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Sonuç

Toplumsal ihtiyaçların karşılanması gayesiyle oluşturulan ve gündelik hayatın sürmesinde önemli katkıları olan vakıflar, hayırseverler tarafından topluma kazandırılmış, bu sayede mabetler, eğitim kurumları, tekkeler, zaviyeler, imaretler, darüşşifalar, çeşmeler ve bunun gibi eserler inşa edilerek kullanıma açılmıştır. Bu kurumların hizmetlerinin devamı için ayrıca kurucuları tarafından gelir akışını sağlayacak çeşitli menkul ve gayrimenkul bağışlanmıştır. Böylece her biri ayrı bir işletme niteliğinde olan ve idarelerine dair esasları vakfiyelerle açıklanan pek çok vakıf kurulmuş, Osmanlı coğrafyası imar edilirken toplumun ibadet, eğitim, yiyecek, su, yol, sağlık ve bunun gibi hayata dair ihtiyaçları bu tarz kurumlarla karşılanmıştır.

Söz konusu vakıflardan biri de II. Mehmed ve II. Bayezid devri devlet adamlarından olan Yakub Paşa tarafından Selanik'te hayata geçirilmiş, cami, zaviye, kütüphane, çeşme ve imaret vakıf kapsamında hizmet vermiştir.⁹⁸ Önceleri Bayır

98 Bazı araştırmacılar, paşanın sayılan vakıf eserlerinin yanında medrese yaptırdığını da belirtir. (Bkz. V. Dimitriadis, a.g.m., s. 100; E. Hekimoglou, a.g.m., s. 154; Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 67.) Oysa vakfiyede ne mektepten ne de medreseden bahsedilir.

Mahallesi olarak anılan, sonradan bu hayır kurumlarını toplumun hizmetine sunması nedeniyle bânîsinin adıyla anılmaya başlayan bu yerde yani Yakub Paşa Mahallesi'nde⁹⁹ vakıf, Osmanlı döneminin sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir.

Paşa, hayrâtın hizmetinin daimi olması için gerekli olan geliri sağlamak amacıyla büyük bir köy ile bir ev bağışlamış ayrıca satılarak paraya çevrilmesi ve elde edilen parayla da gelir getirecek mülk alınması şartıyla çeşitli menkul vakfetmiştir. Vakfin sonradan gelir kaynakları artmış, vakfa aidiyetinin nasıl gerçekleştiği konusunda bilgi edinilemeyen başka bir köy ile kira ve zemin geliri olan çok sayıda gayrimenkul vakıf malı haline gelmiştir. Böylece iki köyün vergileriyle Selanik'teki Kaldırgöç, Abdullah Gazi, Timurtaş ve Yakub Paşa mahalleleri gibi çeşitli yerlerde bulunan taşınmazların geliri vakfin ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmiştir.¹⁰⁰

Vakfa ait kurumların varlığı ve hizmeti, gayrimenkullerin korunmasına ve gelir sağlamaya devam etmesine paralel olarak sürmüştür. Nitekim vakfin kurulduğu yüzyıldaki durumunun incelendiği ve gelir sıkıntısı yaşamadığı için kurumların kuruluş amacı doğrultusunda hizmet vermeye devam ettiği yukarıda anlatılmıştır. Hayrâtın XVI. yüzyıl sonrasına dair hikayesi bu çalışmanın kapsamı dışında olmakla birlikte vakıf hakkında verilerin bulunduğu XIX. yüzyıla ait muhasebe bilançoları gözden geçirilmiş, bu belge ve defterlerde gelir kaynaklarının kaydının bulunması, iki köyden ve taşınmazlardan sağlanan gelire düzenli olarak yer

Yakub Paşa belirtilen hayratın dışında eğitim kurumları inşa ettirmemiştir. Selanik'in Tarakçı Mahallesi sakinlerinden olan Mehmed Ağa, 23 Cemâziyelevvel 1088/24 Temmuz 1677 tarihinde tescil ettirdiği vakfiyesiyle Yakub Paşa Camii'nin avlusuna bir mektep yaptırmıştır. (Sözü edilen vakfiyenin transkripsiyonu için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c.3, ss. 330-340; Vakfiyenin tıpkıbasımı için bkz. *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, c.5, ss. 469-470.) Bu tarihten sonra mektep Yakub Paşa Vakfî'nin hayratından sayılmış olmalıdır. Aynı şekilde medresenin de sonradan başka bir hayırsever tarafından yaptırılarak vakfa dahil edildiği sanılmaktadır.

- 99 Ek II'de verilen Selanik krokisinde görüleceği üzere şehrin "Yukarı Kent" denilen kesiminde kuzey batıda yer alan mahallede, vakfin kuruluşundan yirmi yıl sonrasına ait 937/1530 tahririnde vergiye tâbi yirmi iki hane ve bir mücerredin yaşadığı belirtilmiş ayrıca yine mahallede ikamet eden ve vergiden muaf olan dört kişi kaydedilmiştir. Bunlardan biri imam, biri müezzîn olup diğer ikisi de *sâhib-i beravât* olarak gösterilmiştir (*167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530)*, s. 82).
- 100 Vakfin akarâtının kaydedildiği 6 Şaban 1199/14 Haziran 1785 tarihli bir defterde, o dönemde vakfa gelir sağlayan gayrimenkuller, buldukları yerler ve buralardan elde edilen gelirler listelenmiştir. Bkz. VGMA, VGM.Defer, nr:00779.00074, ss. 137-139. Fikir vermesi gaysiyle bu defterde yer alan bilgiler bir tablo halinde düzenlenerek Ek III'te gösterilmiştir.

verilmesi,¹⁰¹ vakıf mallarının büyük ölçüde korunduğunu dolayısıyla kurumların bu dönemde dahi faaliyette olduğunu göstermiştir.¹⁰² Vakfın uzun ömürlü olması aslında kuruluş amacının gereğidir. Zira tüm vakıf kurucular hayata geçirdikleri kurumlarını dünyada yaşam devam ettiği sürece hizmet sunması gayesiyle teşkilatlandırmışlardır. Ancak bu kurumlardan bazıları zamana yenik düşerek çeşitli nedenlerle zarara uğramışlardır. Yakub Paşa Vakfı'nın hayrâtı ve akarâtıyla birlikte XVI. yüzyıl başlarından itibaren varlığını koruması ve mahallelinin ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmesi aslında iyi idare edildiğinin göstergesidir. Bu sonuca ulaşmayı sağlayan bilgiler makalede açıklanmakla beraber imaretin XIX. yüzyılda da işlevini sürdürmesi vakfın iyi yönetildiğinin anlaşılmasına yönelik daha önemli bir delildir. Çünkü imareti olan vakıflarda rastlanan durum, genellikle gelir yetersizliği nedeniyle kurumlar arasında öncelikli olarak imaretlerin zarar görmesi ve hizmet veremez hale gelmeleridir. Yakub Paşa Vakfı büyük olasılıkla gelir sıkıntısı yaşamadığı dolayısıyla mütevellileri tarafından iyi idare edildiği için imaret de diğer vakıf eserlerle beraber faaliyetine devam etmiştir. Paşanın vakfiyede yer alan, -vakıf bünyesindeki mevcut kurumların ihtiyaçları karşılandıktan sonra gelirin artması ve gelir durumunun müsait olması halinde- yemek pişirilerek dağıtılması yönündeki talebi bu şekilde karşılık bulmuş, imaretin zamanla *il'âm-ı fukarâ* için diğer kurumlardan daha fazla önemsendiği görülmüştür.

“Vakfın en değerlisi en çok ihtiyaç duyulan alanda yapılandır” anlayışı genellikle vakıf kuran yardımseverler tarafından önemsenmiş, küçük bir külliye görünümünde olduğu tahmin edilen Yakub Paşa hayrâtı da bu görüşün eseri olarak oluşturulmuş ve uzun yıllar mahalle sakinlerine hizmet vermiştir. Nitekim 1907 yılının Eylül ayına ait bir arşiv kaydında, vakıf çeşmenin su yollarının tamire muhtaç hale gelmesinden, bu nedenle mahalle sakinlerinin susuzluk çekmesinden bahsedilmesi ve halkı mağdur etmemek için bir an önce tamiratın yapılmasının gereğine dikkat çekilerek vakfın masrafı karşılayacak gelirin bulunduğunun belirtilmesi, mahal-

101 Vakfın muhasebe kayıtlarını içeren XIX. yüzyıla ait arşiv materyali için bkz. VGMA, BOA, EVMH, 01440.00326; 01440.00328; 01440.00358; 01440.00360; VGMA, EVZMT, 00078.00169, vr.1b; VGMA, *VGMDefter*, nr.02650.00006, s. 13; nr.02650.00040, s. 82; nr.02978.00009, s. 12; nr.02978.00050, s. 99; nr.05328.00007, s. 8; nr.05328.00061, s. 116; nr.05328.00100, s. 194.

102 Sözü edilen defterlere vakfın gayrimenkulleri genellikle sayı belirtmeksizin *icârât-ı akarât* veya *icârât-ı musakkafât* biçiminde kaydedilmiş ve elde edilen toplam gelir yazılmıştır. Bu nedenle gayrimenkullerin tamamının mevcut olup olmadığı tespit edilememiştir. Sadece vakfın kuruluşundan yaklaşık üç yüz yıl sonrasında ait 1227/1812-1813 yılının muhasebesinde iki köyün haricinde otuz yedi adet gelir getiren mülkten 63 kuruş kira alındığı ifade edilmiştir (VGMA, *VGMDefter*, nr.02978.00009, s.12).

leye su temin eden bu hizmetin önemini ve değerini göstermekte ayrıca yine gelir sıkıntısı yaşanmadığının anlaşılmasını sağlamaktadır.¹⁰³

Tüm bu verilere dayanarak ve son söz olarak; vakfa ait cami, zaviye, imaret ve çeşmenin vakfiyede yer alan şartlar çerçevesinde Osmanlı egemenliği boyunca faaliyetlerine devam ettiği belirtilmelidir. Ancak vakfın kurulduğu dönemde kurumlar arasında bulunan kütüphaneye ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamadığını ifade etmek gerekir. Aslında paşanın, o günün şartlarına göre büyük bir başarı olarak değerlendirilmesi gereken çok sayıdaki yazma eseri edinerek vakfetmesi oldukça önemli bir hizmettir. Genellikle mektep ve medresesi bulunan vakıflar için kitap bağışlandığı halde bu tarz eğitim kurumları vakıf kapsamında yer almamasına rağmen sunulan hizmet son derece değerlidir. Ne yazık ki vakfiye dışında hiç bir yerde kaydı olmayan bu zengin kütüphanenin akıbeti bilinmemektedir. İfade edilmeye çalışıldığı gibi oldukça işlevsel ve verimli olan Yakub Paşa hayrâtı, dört yüz yıl hizmetin ardından Selanik'te Osmanlı hakimiyetinin sona ermesiyle birlikte diğer vakıflar gibi kaderine terk edilmiştir. Cami kiliseye çevrilmiş ve Aziz Katarni'ye adanarak onun ismi verilmiştir.¹⁰⁴ Vakfa ait diğer kurumlar ise bugün mevcut değildir.

103 Bahsedilen belgede, su yollarının onarımı için gerekli olan meblağın 5.821 kuruş olduğu belirtilmiştir. Bkz. BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzât (Y.A.RES), 150/27.

104 Kilsenin günümüzdeki fotoğrafı için bkz. Ek IV.

KAYNAKLAR

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tahrir Defteri (TD)*, nr.403, ss. 982, 1008-1010; nr.723, s. 913.
- BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)*, d., nr.3520, vr.1b-4a; nr.8378, vr.1b-2a.
- BOA, Yıldız Sadâret Resmî Maruzât (Y.A.RES), 150/27.
- Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı (TADB), *Evkaf Defteri (EV. d.)*, nr.553, vr.36a.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), d., nr.7090.
- Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), *Vakfiye Defteri*, nr.740, ss. 305-312; nr.740, s. 313.
- VGMA, *VGM. Defter*, nr.632, ss. 482-483; nr.00779.00074, ss. 137-139; nr.02650.00006, s. 13; nr.02650.00040, s. 82; nr.02978.00009, s. 12; nr.02978.00050, s. 99; nr.05328.00007, s. 8; nr.05328.00061, s. 116; nr.05328.00100, s. 194.
- VGMA, Evkaf Zimmet Halifeliği (EV.ZMT), 00078.00169, vr.1b.
- VGMA, BOA, Evkaf Muhasebe Kalemi (EVMH), 01440.00326; 01440.00328; 01440.00358; 01440.00360.
- 167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri (937/1530) Dizin ve Tıpkıbasım*, c.I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2003.
- Anastassiadou, Meropi, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik (1830-1912)*, çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Anonim Tenvârîh-i Âl-i Osman -F. Giese Neşri-*, haz. Nihat Azamat, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992.
- Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, c.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk*, c.IV, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1982.
- Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler Yunanistan*, ed. Halit Eren, haz. Halit Eren-Mustafa Oğuz-Zekai Mete, c.3, 5, IRCICA Yayını, İstanbul 2017.
- Berki, Ali Himmet, *İstilah ve Tâbirler*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1966.

- Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.V, S.V (1947), ss. 483-511.
- Dimitriadis, Vassilis, “Via Egnatia Üzerindeki Vakıflar”, *Sol Kol Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380-1699)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, ss. 92-104.
- Emecen, Feridun, “Çift Resmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, c. 8, İstanbul 1993, ss. 309-310.
- Erdoğan, Nevnihal, vd., *Kültür Köprüleri Selanik ve Kavala Bölgesindeki Osmanlı-Türk Mimari Mirası*, c.1, KÜV Yayınları, İstanbul 2016.
- Eyice, Semavi, “Yunanistan’da Türk Mimari Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, c. XI (1954), ss. 157-182. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172673>. (Erişim Tarihi: 13.01.2019).
- Gençer, Ceylan İrem, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik’teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Aralık 2012, s. 337, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2007.
- Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, haz. Necdet Öztürk, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.
- Hekimoglou, Evangelos, “Some Notes on the Muslim Vakfs in Ottoman Thessaloniki (Selânîk)”, *Defteroloji Heath Lowry Armağanı Türklük Bilgisi Araştırmaları*, yay. Cemal Kafadar-Gönül A. Tekin, c.40 (Aralık 2013), ss. 151-168.
- Hoca Sadettin, *Tacü’l-Tevarih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, c. III, IV, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter (Transkripsiyon)*, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

- İnalçık, Halil, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsûmu I”, *Bellekten*, c.XXIII, S. 92 (1959), ss. 575-610.
- Kallek, Cengiz, “Kantar”, *TDVİA*, c. 24, İstanbul 2001, ss. 317-320.
- Kiel, Machiel, “Selânik”, *TDVİA*, c. 36, İstanbul 2009, ss. 352-357.
- Köksal, Osman, “Osmanlı Sosyokültürel Hayatının Teneffüs ve Tenevvür Mekânları: Son Devir Selanik Tekkeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Dönemi Balkanlar’da Gündelik Hayat*, ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 99-128.
- Mazower, Mark, *Selanik Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler, 1430-1950*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2013.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayan, c. 5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Atsız, Tercüman Yayını, İstanbul 1972.
- Öztürk, Said, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyakat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sahillioğlu, Halil, “Akçe”, *TDVİA*, c.2, İstanbul 1989, ss. 224-227.
- Sahillioğlu, Halil, “Dirhem”, *TDVİA*, c. 9, İstanbul 1994, ss. 368-371.
- Sarısakal, Baki, *Selanik Yakup Paşa Camisi*, <http://www.bakisarisakal.com/selanik-yakuppasacamisi.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019).
- Tanman, M. Baha, “Yâkub Paşa Tekkesi”, *TDVİA*, c. 43, İstanbul 2013, ss. 285-286.
- Turgut, Vedat, *Yitirilen Mirasımız: Balkanlarda Kurulan Osmanlı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016.
- Turgut, Vedat, *Yitirilen Mirasımız: Selanik Sancağı Vakıfları (Fethinden XVI. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, Türk Dünyası Vakfı Yayınları, Eskişehir 2016.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Yılmaz, Fehmi, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu Yayını, İstanbul 2010.

EKLER

Ek I: Yakub Paşa Camii'ne Ait Fotoğraflar¹⁰⁵

Selanik Yakup Paşa Camisi

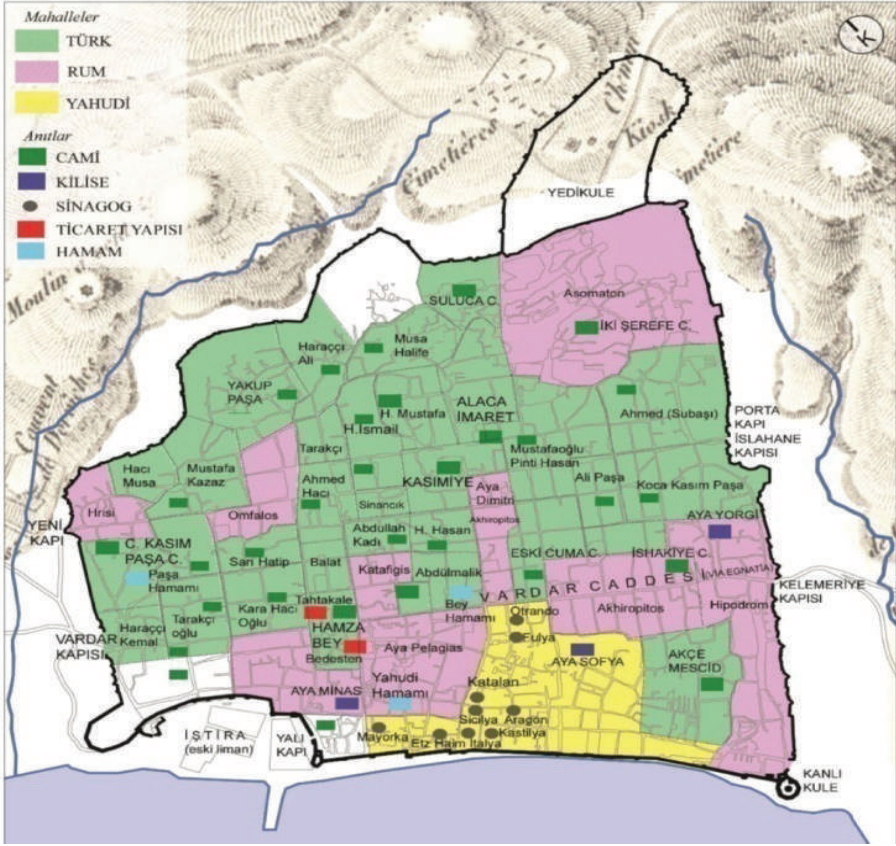

Selanik Yakup Paşa Camisi

105 Baki Sarısakal, *Selanik Yakup Paşa Camisi*, <http://www.bakisarisakal.com/selanikyakuppasacamisi.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019).

Ek II: 1525 Yılında Selanik Mahalleleri¹⁰⁶

106 Ceylan İrem Gençler, *1840-1912 Yılları Arasında İzmir ve Selanik'teki Kentsel ve Mimari Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Aralık 2012, s. 337, (Basılmamış Doktora Tezi).

Ek III: 6 Şaban 1199/14 Haziran 1785 Tarihinde Vakfın Gayrimenkulleri ve Vakfa Sağladıkları Gelirleri¹⁰⁷

<i>Akarât</i>	<i>Adet</i>	<i>Bulunduğu Yer</i>	<i>Yıllık Kira Geliri (Akçe Olarak)</i>	<i>Yıllık Mukataayı zemin Geliri (Akçe Olarak)</i>
<i>Hane</i>	-	Küçük Pazar yakınında	840	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Küçük Pazar yakınında	72	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Küçük Pazar yakınında		120
<i>Ev</i>	1 Bâb	Küçük Pazar yakınında	862	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Küçük Pazar yakınında	240	
<i>Berber dükkânı</i>	1 Bâb			
<i>Bezîrhane</i>	1 Bâb	Vardar Kapısı yakınında	840	
<i>Otlukhane</i>	1 Bâb	Vardar Kapısı yakınında	160	
<i>Han</i>	1 Bâb	Vardar Kapısı yakınında	156	
<i>Talîkacı dükkânı</i>	1 Bâb	Vardar Kapısı yakınında	72	
<i>Çuka Karhanesi</i>	-	Kaldırgöç Mahallesi'nde	300	
<i>Burgazhane</i>	1 Bâb	Kaldırgöç Mahallesi'nde	300	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Abdullah Gazi Mahallesi'nde		80
<i>Ev</i>	1 Bâb	Abdullah Gazi Mahallesi'nde		60
<i>Ev</i>	1 Bâb	Abdullah Gazi Mahallesi'nde		240
<i>Havra</i>	1 Kıt'a	Abdullah Gazi Mahallesi'nde	180	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Suretler? yakınında		120
<i>Ev</i>	1 Bâb	Suretler? yakınında		480
<i>Tüfekçi dükkânı</i>	1 Bâb	Bey Hamamı yakınında	480	
<i>Dükkan</i>	1 Bâb	Bey Hamamı yakınında	120	
<i>Dükkan</i>	1 Bâb	Bey Hamamı yakınında	120	
<i>Saraç dükkânı</i>	1 Bâb	Bey Hamamı yakınında	366	
<i>Hallaç dükkânı</i>	1 Bâb	Sinekli Kahve yakınında	120	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Cami-i Atik yakınında	60	
<i>Ev</i>	1 Bâb	Cami-i Atik yakınında		100
<i>Üst katında odası olan dükkân</i>	1 Bâb	Şamlı Hanı yakınında	95	
<i>Kasap dükkânı</i>	1 Bâb	Tahtakale yakınında	192	
<i>Arabacı dükkânı</i>	1 Bâb	Tahtakale yakınında	120	

107 VGMA, VGM.DeFTER, nr:00779.00074, ss. 137-139.

Meral Bayrak Ferlibaş

Kahveci dükkani	1 Bâb	Tahtakale yakınında	92	
Sagîr aşçı dükkani	1 Bâb	Tahtakale yakınında		60
Arabacı dükkani	1 Bâb	Tahtakale yakınında	240	
Kahveci dükkani	1 Bâb	Tahtakale yakınında	300	
Hurdacı dükkani	1 Bâb	Tahtakale yakınında	300	
Şekerci dükkani	1 Bâb	Büyük Pazar yakınında	480	
Fıçırcı dükkani	1 Bâb			
Bakkal dükkani	1 Bâb			
Camcı dükkani	1 Bâb			
Değirmen ahır	1 Bâb	Kazancılar başında		60
Ev	1 Bâb	Kazancılar başında		72
Mesci dükkani	1 Bâb	Kapan-ı dakik yakınında	150	
Boş arsa	-	Kapan-ı dakik yakınında Boyaacılar içinde	50	
Ev	2 Bâb	Mermer Suretler yakınında	168	
Ev	1 Bâb	Mermer Suretler yakınında	120	
Ev	1 Bâb	Mermer Suretler yakınında	120	
Boş arsa	-	Timurtaş Mahallesi'nde	400	
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		48
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		69
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		36
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		60
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		36
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		48
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		36
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		60
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde		240
Ev	1 Bâb	Yakub Paşa Mahallesi'nde	210	
Toplam			10.352¹⁰⁸	

108 Belirtilen tarihte vakfin elde ettiği gelirlerin toplamı aslında 10.350 akçe olup deftere 2 akçe fazla kaydedilmiştir.

Ek IV: Aziz Katarini Kilisesi¹⁰⁹

109 Baki Sarısakal, *Selânik Yakup Paşa Camisi*, <http://www.bakisaridakal.com/selanikyakuppasacamisi.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.01.2019).

Girit'in "Hakk ve Adl ile Cedîden Tahrîri": 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler

Nuri Adıyeke* - Ayşe Nükhet Adıyeke**

Öz

Osmanlı topraklarına geç bir tarihte katılan Girit Eyaleti'nde 1650 ve 1670 tarihlerinde iki kez genel tahrirler yapılmıştır. Fakat 18. yüzyılın başından itibaren İmparatorluk genelinde yaşanan sorunlar, adada yaşanan ekonomik problemler ve yeni düzenlemeler bu tarihte adada üçüncü kez yeni bir tahriri zorunlu kılmıştır. 1704 yılının sonlarında başlayan tahrir 1706 yılının Ocak ayında tamamlanmıştır. Bunun Girit'te yapılan son tahrir olduğu anlaşılmaktadır.

Ankara Tapu Kadastro Arşivi'nde bulunan üç defterin ilki Kandiye ve Estiya, ikincisi de Hanya ve Resmo sancakları mufassal defterleridir. Üçüncü defter ise kale ve müstahfizan defteridir.

1705 yılına tarihleyeceğimiz bu düzenlemelerle vergi organizasyonu bazı konularda 1670 düzenlemeleri gibi devam ettirilmiş bazı konularda 1650 düzenlemelerine geri dönmüştür. Toprağın, servetin kaynağı olduğu esasına dayalı organizasyonu esas alınmış, geniş özel mülkiyete müsaade eden haracı toprak uygulaması devam etmiştir. 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı genelinde tumarların önemli ölçüde küçüldüğü ve tumar topraklarının padişah haslarına aktarıldığı görülmektedir. Nitekim Girit'te de böyle olmuş ve bu tahrirde çok sayıda köy "cedîd hass-ı hümayûn" olarak defterlere kaydolmuştur. Girit'e ait bu son tahrirde dönemin ruhuna uygun olarak dinsel bir üslup kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girit, tahrir, vergi, tumar, defter.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, nuri.adiyeke@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8577-2357

** Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, İzmir/TÜRKİYE, nukhetadiyeke@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6688-7737

Makale Gönderim Tarihi: 22.10.2018 - Makale Kabul Tarihi: 25.11.2019

Latest Land Registry of Crete in Accordance with Right and Justice: Land Registry and Regulations of 1705 in the Island of Crete

Abstract

In the province of Crete, which joined to the Ottoman lands in a late period, the land registry was made twice in 1650 and 1670. From the beginning of the 18th century onwards, however, the issues the Empire faced, the economic problems on the island and the new regulations made the third land registry necessary in the island of Crete. The third land registry, which began in late 1704, was completed in January 1706. It is clear that this is the last land registry in Crete.

The first of the three books in the Ankara Tapu Kadastro Archives is detailed land registry book of Candia and Sitia and the second one is detailed land registry book of Hania and Rethymno sanjaks. The third one is Book of Castle and Commanders of Fortress.

With these arrangements, which we will date to 1705, the tax organization has been continued in some issues as it was in 1670 regulations, and in some cases, the 1650 regulations reapplied. The organization based on the principle that the land is the source of wealth and tributary land system, which allows large private ownership were continued. From the beginning of the 18th century onwards, it can be seen that the size of Tımar lands in the Ottoman Empire had shrunk significantly and they were transferred to the sultans. Indeed, this was the case in Crete too and many villages were registered as new imperial demesne. Last land registry of Crete is written in a religious style in accordance with the spirit of the period.

Keywords: Crete, register, tax, tımar, book.

Girit adası Osmanlı topraklarına geç bir tarihte katıldı. Bu nedenle adadaki Osmanlı kurumsallaşması, genel sistemden farklı bir şekilde oluşturuldu.¹ Ne var ki bu farklılık sistemin tamamen dışında olmak anlamına da gelmiyordu. Nitekim

1 Bu konudaki tartışmalar için bkz: A. Nühket Adıyeke -Nuri Adıyeke, "Osmanlı Sistemi İçinde Girit Adası'nın Genel Çerçeveden Farklılıkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri", *Yeni Türkiye Dergisi, (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I)*, sayı 66, (Mart-Haziran 2015), 1292-1297; Nuri Adıyeke, "Girit'in İslamizasyonu", *Yeni Türkiye Dergisi, (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I)*, sayı 66, (Mart-Haziran 2015), ss. 715-721.

1669 yılı sonbaharında Osmanlı topraklarına tamamıyla katılan Girit Adası, geleneksel bir uygulamaya tabi tutulmuş ve tahrir edilerek tapuya geçirilmiştir.

İnalçık, tahriri fethin bir tamamlayıcısı olarak kabul etmektedir.² Devlet bu sayımlar vasıtasıyla kendi hakimiyet ve otorite gücünü belgeleyebilmekte³ ve yeni fethedilen memleketlerde iktisadi, mali, idari ve askeri düzenin kurulması için bu aracı kullanmakta idi.⁴ Barkan'a göre, Osmanlı sayımlarında/tahrirlerinde üç belirleyici unsur vardır. Birincisi, merkezin istekleri ve imparatorluk nizamının ana prensipleri, ikincisi, mahalli örf ve adetler, üçüncüsü ise yeni ihtiyaçlardır.⁵ Bu çerçevede yeni ihtiyaçların hasıl olması ile tahrirlerin yenilendiği⁶ görülmektedir. Bu noktadan hareketle tahrirlerin yenilenmesinin periyodik bir takvime bağlanmadığı anlaşılmaktadır.

Yerel örf ve adetlerin yanı sıra kadimden olagelenin, Osmanlı'nın egemenlik tesisinde önemli bir referans olduğu açıktır. Örneğin Balkanlar'da, Balkan kökenli birçok deyim, vergi adı, ölçü birimi Osmanlı kanunnamelerinde yer almış ve bunlarla ilgili uygulamalar geçerli olmuştur.⁷ Bu, aynı zamanda yeni fethedilen bölgenin Osmanlı yönetimine girişini de bir ölçüde kolaylaştırıcı bir tutumdur. Dolayısıyla tahrirlerde ve bu tahrirler çerçevesinde yeniden oluşan Osmanlı kurumsallaşmasında, Osmanlı öncesi iktisadi yapının etkileri oldukça önemli görülmektedir.

Osmanlı'da tahrirlerin ne zamandan itibaren uygulandığı ve tahrir uygulamasından ne zaman vazgeçildiği tam olarak bilinmemektedir. Her ne kadar Barkan, tahrirlerin 17. yüzyıldan sonra başarılı bir şekilde devam etmediğini söylese de⁸ son zamanlarda yapılan çalışmalar, aşağıda tartışılacağı üzere, 18. yüzyılın

2 Halil İnalçık, "Osmanlı Fethin Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a*, (Der: Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara 2000, ss. 443-472.

3 Ömer Lütfi Barkan - Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1988.

4 Barkan - Meriçli, *a.g.e.*, s. 4 ve s. 21. Genel olarak Osmanlı tahrirleri ile ilgili çok geniş bir literatür mevcuttur. Tahrirlerin genel incelenmesi ve bu literatürün tartışılması yazımızın dışında tutulmuştur.

5 Barkan - Meriçli, *a.g.e.*, s. 21.

6 Hangi durumlarda ihtiyaç hasıl olduğuna dair bkz: Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, c.6, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 311-314.

7 Zeki Arıkan, "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, (1996), s. 3.

8 Barkan - Meriçli, *a.g.e.*, s. 6. Barkan bu düşünceye ek olarak 1590'lardan sonra genel sayımların yapılmadığını söylemektedir (*a.g.e.*, s. 62). Afyoncu, III. Murat devrinden sonra umumi tahrirlerin

ilk yarısında da eskisi kadar çok olmasa da tapu tahrirlerinin yapıldığını ortaya koymuştur.

Girit Adası'nın önemli iki şehri Hanya ve Resmo'nun alınmasından sonra 1647 yılında fethedilen yerlerin yazımının gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Vezir Mustafa Paşa'nın hizmetkarı Şaban Efendi Girit defterdarı tayin edilerek fethedilen yerlerin tahrir edilmesi için emir gelmiştir. Ancak Mustafa Paşa, ada henüz tamamen fethedilmediği için, tahriri uygun görmemiş ve ertelemiştir. Serdar Hüseyin Paşa'nın emri ile bir süre sonra sadece Hanya ve nahiyelerinin yazımına izin verilip tahrir edildiği söylene de⁹ bu sayımlara ait defterlere arşivlerde rastlanmamıştır.¹⁰

Yapıldığından emin olunan ilk sayım, Hanya ve Resmo şehirlerinin Osmanlı topraklarına katılmasından birkaç yıl sonra gerçekleştirilmiştir. Mart 1650 tarihli merkezden, Hanya Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya gönderilen bir ferman ile adadaki Osmanlı arazisinin tahriri istenmiş ve akabinde adanın Osmanlı idaresinde olan kısmında genel bir tahrir yapılmıştır.¹¹ Bu çerçevede bir mufassal, bir de icmal defteri düzenlenmiştir. 660 sayfalık mufassal defterin başında Hanya Kanunnamesi vardır¹² ve bu defter klasik Osmanlı tahrir geleneğini aynen yansıtmaktadır.¹³

yapılmayıp bu tarihten itibaren umar sistemine matuf tahrir geleneğinin terk edildiğini ancak yeni fethedilen yerler veya düşman işgaline girip çıkan yerlerde tahririn yapıldığını kabul etmektedir (a.g.m., s. 312). Hatice Oruç ise, umar sisteminin önemini kaybetmesiyle tahrir usulünün terk edildiğini ve vilayetlerde tahrirlerin yenilenmesinden vazgeçildiğini fakat yine de 17. ve 18. yüzyıllarda tahrirlerin yapıldığını söylemektedir. Hatice Oruç, "18. Yüzyıl Ortalarında Bir Sancak Tahriri: H.1154/M.1741 Tarihli Semendire Sancağı Tahriri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, Bildiriler*, c.2, Ankara, 2013, s. 682 vd.

9 Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, c. IV, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1280, s. 230.

10 Gülsoy, Naima'dan mülhem, bu sayımın yapıldığını kabul eder. Ersin Gülsoy, "Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti'nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, s. 185. Keza Tukin de bu tahririn Kaptan Paşa'nın ısrarı ile yapıldığını söylemektedir. Cemal Tukin, "Osmanlı İmparatorluğunda Girit İşyanları 1821 Yılına Kadar Girit", *Belleten*, C.IX, S.34, (1945), s. 196-197, dipnot 123. Balta ve Oğuz ise bu sayımın yapılmadığını kabul ederler. Evangelia Balta, Mustafa Oğuz, *Liva-i Resmo Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009, s. 3-4.

11 1650 tarihli bu sayımların yazılı olduğu defterler; BOA., TT. def. no: 820 Girit Mufassal Defteri ve no: 785 Girit İcmal Defteri.

12 1650 tarihli Hanya kanunnamesi metni için bkz: Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004, s. 315-317.

13 Gülsoy, a.g.m., s. 186 vd.

Mufassal defterdeki kanunname, adada düzenlenen vergiler açıklanmıştır. Defterde önce eyaletteki padişah ve beylerbeyi hasları, sonra vakıf ve mülk araziler, son olarak da eyaletteki zaim ve sipahilerin dirlikleri kaydedilmiştir.¹⁴ 1650 yılında adanın tamamı Osmanlı idaresine henüz geçmemişti, dolayısıyla bu tarihte yapılan tahrirde sadece Hanya ve Resmo toprakları ile Kandiye'nin bazı bölgeleri kaydedilmiştir.

1669 yılının sonbaharında Kandiye de Osmanlı yönetimine girmiş, böylelikle artık adanın tamamı Osmanlı memleketi olmuştur. Kandiye fatihi Fazıl Ahmet Paşa, şehri ele geçirdikten sonra eyaletin merkezini buraya taşımış ve yeniçeri ocağı katiplerinden Defterdarzade Mehmet Efendi'yi tahrir emini tayin ederek adanın tamamının sayımının yapılmasını emretmiştir.¹⁵ Kopasi de, “*cezirenin fethini müteakip kaza be kaza, karye be karye ashab-ı emlakin isim ve şöhetini ve bunların taht-ı tassarrufunda bulunan emlak ve alınan vergileri yazan iki kata defter tanzim edilmiş*” olduğunu söylemektedir.¹⁶

1670 tarihli tahrir defterlerinden ilki Kandiye ve Estiye sancakları mufassal defteridir.¹⁷ Bu defterin başında Kandiye Kanunnamesi bulunmaktadır.¹⁸ İkinci defter ise Hanya ve Resmo sancaklarını kapsamaktadır.¹⁹ Bu defterin Resmo sancağı kısmı yayınlanmıştır.²⁰ Kopasi, bu defterin Girit'teki nüshasının 1882'den beri kayıp olduğunu, birinci defteri ise kendisinin incelediğini söylemektedir.²¹ Bu

14 Gülsoy, a.g.m., s. 187. vd.

15 Gülsoy, a.g.m., s. 190.

16 Andeya Kopasi, “3-Girit'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi”, *Mecmua-yı Ebu'z-Züya*, c.VII /65, 1315 (1897), s. 908, 909.

17 BOA. TT. def. no: 825. Molly Greene, tahrirleri karıştırarak bu defteri Kandiye'nin ilk defteri olarak düşünmüştür. Diğer iki sayım defterlerinin de 1117 (1706) yılında düzenlendiğini yazmaktadır. Molly Greene, *A Shared World (Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, New Jersey, 2000, s. 53, dipnot. 35.

18 Bu kanunname metni için bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Zıvâ' Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1943, ss. 350-353; Nikolaos Stavrinidis, *Metafrasis Türkikon İstorkon Eggrafon, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis)*, (1657-1672), c.I, Vikelea Dimotiki Vivliothiki, Herakleion, 1976, ss. 307-311; *Ierodikeio Irakliou Tritos Kōdikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou, Pınelopi Fotinou, (Editör: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio, 2003, ss. 127, 128 belge no: 247; Ersin Gülsoy, a.g.e., ss. 318-320.

19 BOA. TT. def. no: 822.

20 Balta - Oğuz, a.g.e. Bu kitap önce Yunanca yayımlanmış daha sonra yazarları tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Tō Otomaniko Klīmatlogio Tou Retimnou (Tapu Tahrir 822)*, Ekdosi - Metafrasi - Sholismos: Evangelia Balta- Mustafa Oğuz, Retimno, 2007.

21 Balta - Oğuz, a.g.e., s. 8. Kopasi bin kadar sayfadan oluşan bir tahrir defterini incelediğini

sayımlarda iki mufassal defter, bir icmal defteri,²² ayrıca bir cizye defteri,²³ bir de müsadere ve müzayede defteri²⁴ düzenlenmiştir. İcmal defterinde sayım özetlerinin yanı sıra çeşitli kalelere tayin edilen gönüllülerin işlemleri de bulunmaktadır.²⁵ Cizye defterinde de cizyeye muhatap olan herkes tek tek kaydedilmiştir.²⁶ Müsaderede ve müzayede defterinde ise, Girit'in tamamen fethinden sonra devletleştirilip satışa sunulan mülkler ve bu mülkleri satın alanlar ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır.²⁷

Gülsoy'a göre bu defterler, Osmanlı tahrir geleneği içerisindeki klasik yazımdan tamamen farklı bir üslupla karşımıza çıkmaktadır. Bunun en büyük sebebi de vergilendirme sisteminde önemli bir değişim olmasıdır. Bu tarihte divani vergiler kaldırılmış ve vergilendirmeye esas unsur arazi olmuştur. Daha önce vergiler ürün üzerinden alınırken, artık toprak üzerinden bir vergi düzenlemesi yapılmıştır.²⁸ Dolayısıyla tahrirde esas unsur artık ürün değil, topraktır. Tahrirde de servet ve vergi unsurunun temeli olan toprak esas alınmıştır. Nitekim 1670 tahrirlerinden birkaç sene sonra yapılan düzenlemede; “bundan akdem Girid cezâresi müceddeden tahrîr olundukda hâsûlâtı tahrîr olunub lâkin cezâre-i mezbûrenin arâzisi sebt olmamağla”²⁹ denilerek önceki tahririn ürün üzerinden yapılp arazinin kayıt altına alınmadığını yönetim de teyit etmiştir. Tahririn bu şekilde yapılmasındaki sebep de vergi düzenlemelerinin sahibinin değil, toprağın statüsüne göre belirlenmiş olmasıdır.³⁰ Yine bu tahrir defterlerinde geliri haslar, mülkler ve vakıflara tahsis olunan birimler isimleriyle yazılmış, zeamet ve tmarlarda böyle bir detaylandırmaya gerek duyulmamıştır.³¹

soylemektedir ki Girit defterleri arasında buna yakın (962 varak) tek defter 825 numaralı defterdir.

22 BOA., TT. def. no: 801.

23 BOA., TT. def. no: 980. Bu defterin özeti için; Nikolaos Stavrinidis, *Metafrasis Turkikon İstoriakon Eggrafon, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis)*, (1672-1694), c.II, Vikelea Dimotiki Vivliothiki, Herakleion, 1976, ss. 113-140.

24 BOA., TT. def. no: 789.

25 Geniş bilgi için bkz: Nuri Adıyeke, “Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler - Gönüllüyan Zümresi”, *XV Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, cilt 4, kısım 3, Ankara, 2010, s. 1611 vd.

26 Gülsoy, a.g.m., s. 195.

27 Geniş bilgi için bkz. Elias Kolovos, “An Ottoman Register of Venetian Candia: Continuity and Change”, *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 75-84.

28 Gülsoy, a.g.m., s. 194, s. 196.

29 BOA., TT. def. no: 825, s. 8a.

30 Molly Greene, “An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete”, *Mediterranean Historical Review*, 11, no.1, (1996), s. 76.

31 Geniş bilgi için bkz., Gülsoy, a.g.m., s. 191. vd.

Sadece toprak tasarruf edenlerin yazıldığı bu sayım çerçevesinde toprağın hukuki statüsünde çok önemli bir değişikliğin olduğu göze çarpmaktadır. 1650 düzenlemeleri ile örfi olan ada, haracı toprak statüsüne geçirilmiştir. Burada dikkati çeken husus, toprağı tasarruf eden kişi Müslüman dahi olsa toprak yine de haracı olarak kabul edilmektedir. Adada kısa bir süre içinde çok sayıda Gayrimüslim reayanın ihtida edip Müslüman olması, bu durumu değiştirmemiştir.³² Bir başka önemli husus da adada özel mülklerin söz konusu olmasıdır. Hububat üretiminin yapıldığı tarlalar ve diğer topraklar, Girit'teki tüm Osmanlı egemenliği süresince, Osmanlının başka bölgelerinde olmadığı kadar özel mülkiyete açık olmuştur.³³

1670 sayımları çerçevesinde, detaylarını aşağıda tartışacağımız bir takım vergi değişiklikleri yapılmıştır. Girit'te kurgulanan bu yeni sistem 18. yüzyılın başına kadar devam etmiş, 1704-1706 yıllarında (Hicri 1116-1117) adada yeni bir tahrir yapılarak, eyaletteki vergilerle ve tumar topraklarıyla ilgili yeni bir takım düzenlemelere gidilmiştir.

1704-1706 tarihlerinde Girit'te yapılan tahrire ait defterlerin tanıtımına geçmeden önce, bu defterlerin Tapu Tahrir Defteri olup olmadıklarını ve 18. yüzyıl tahrirlerini genel olarak tartışmak gerekir. Cem Behar'a göre:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun genişleme süreci sona erdikten sonra klasik dönemde nispeten düzenli olarak tutulmaya çalışılan ve merkezi olarak muhafaza edilen Tapu Tahrir Defterleri işlevlerini yitirmiş ve artık tutulmaz olmuştur. Eski defterlerin güncelleştirilmesi işlemine de tedricen son verilmiştir. Tertib edilmiş en son defterler de on yedinci yüzyılın ortalarına aittir. Daha sonrası için birkaç tahrir defteri varsa da bunlar kesinlikle bir yüzyıl öncekiler kadar komple ve güvenilir değildir.”³⁴

Behar; iltizam sisteminin yaygınlaşması ile “*saymak ve yazmak*” işinin artık devlet işi olmaktan çıktığını ve adem-i merkezîyet çerçevesinde artık devletin vergi

32 Haracı arazide mükellef toprak olduğu için sahibinin İslamiyeti kabul etmesiyle toprağın statüsü değişmez. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 734, 735.

33 Gilles Veinstein - Yolande Balandé Triantafyllioui, “Les Inventaires Après Décès Ottomans de Crète”, *Probate Inventories A New Source for the Historical Study of Wealth Material Culture and Agricultural Development*, A.A.G. Bijdragen No: 23 Wageningen. Afdeling Agrarische Geschiedenis Landboowhogeschool, 1980, s. 191 vd.; A. Nühket Adıyeke, “XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota-Yeni Türkiye, Haarem-Ankara, 2001, s. 77 vd.

34 Cem Behar, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyen: Halil İnalcık- Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, s. 67.

mükelleflerini tek tek bilme ihtiyacını duymadığını söyler.³⁵ Keza Oktay Özel de tapu tahrir defterlerinin “...klasik dönemin bir ürünü olduğunu ve esas itibarıyla 16. yüzyıl sonlarında ortadan kalktığını” söylemektedir.³⁶ Mustafa Öztürk ise 17. yüzyıldan itibaren değişen iktisadi ve mali uygulamalar çerçevesinde klasik tahrir geleneğinin terk edilip yerine yeni bir tahrir geleneğinin oluşturulduğunu belirterek, “*yoksa bazı ilim adamlarının zannettiği gibi tahrir geleneği tamamen terk edilmedi*” demektedir.³⁷ Ancak bu tarihlerden itibaren yazmak ve saymak işinin devlet işi olmaktan çıktığı ve devletin vergi mükelleflerini tek tek bilme ihtiyacından ayrıldığı teorisi, kabul edilebilir bir teori değildir. İncelediğimiz 18. yüzyıl tahrir ve aynı yüzyıla ait cizye defterleri, böyle olmadığını göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılda yapılan *Temettuat* tahrirleri, devletin bireyin muhataplığını eskisi gibi devam ettirdiğini açıkça göstermektedir.³⁸ Dolayısıyla merkezi otoritenin yeni bir tahrir yöntemi aracılığıyla verileri güncellediği hususunda biz de Öztürk gibi düşünmekteyiz.

18. yüzyıl Osmanlı sayımlarında hakim olan tahrir biçimi *avarız tahrirleridir*.³⁹ Avarız vergisi esasına dayalı olan bu tahrirler klasik tapu tahrirlerinden oldukça farklıdır. Bu tahrirlerde esas olan, avarız hanelerinin tespitidir. Avarız vergileri, *an cemaatin* tarh edilen ve toplanan vergilerdir. Bu çerçevede defterlerde kaç gerçek hanenin, bir avarız hanesi oluşturduğu ve bu esaslı kayıtlar açıkça yazılıyordu. Bu yazımlarda gerek defterde gerekse tahrirle ilgili yazışmalarda yazımın avarız yazımı olduğu açıkça vurgulanıyordu. Nitekim 12 Haziran 1704 tarihli bir belgede Bigadiç kadısı Ali Efendi, kaza halkının bir şikayeti olduğunu merkeze bildirmiştir. Reaya elli beş seneden fazladır kazanın tahrir edilmediğini bildirmekte ve bu arada *avarız* hanelerinde önemli bir azalma olduğundan şikayet etmektedir. Bu durumun halkı perişan ettiğinden yakınılmaktadır. Halkın talebi, yeni bir tahrir yapılarak vergilerin tekrar düzenlenmesidir.⁴⁰ Bigadiç kazasında yeni bir tahrir ya-

35 Behar, aynı yer.

36 Oktay Özel, “Avarız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyen: Halil İnalçık- Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, s. 35.

37 Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, OTAM*, sayı 8, 1997, s. 251.

38 Temettuat defterlerinin bir kısmında insanların resimleri bile tarif edilmiştir. Temettuat sayımları hakkında genel olarak bkz: Nuri Adıyeke, “Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, OTAM*, sayı 11, (2000), ss. 769-825.

39 Avarız tahrirleri için Bkz: Özel, a.g.m.

40 BOA., A.E. SAMD III., no: 00118.11610.1.

pılıp yapılmadığını bilemiyoruz ama burada adı geçen tahririn açıkça bir avarız tahriri olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın başlarında sadece avarız sayımlarının değil farklı tahrirlerin de yapıldığı görülmektedir. Bu sayımların avarız sayımı mı yoksa geleneksel tapu tahriri sayımları mı olduğu konusunda bilgimiz yoktur. Örneğin Girit tahriri ile aynı zaman dilimine ait (1704-1706 yılları) Karesi livası Biga kazası,⁴¹ Hurpeşte kazası⁴² ve Batum sancağı⁴³ tahrirlerini bu şekilde düşünebiliriz.

Bostan, 17. yüzyıldan Tanzimat'a kadar *Girit*, Uyvar, Mora ve Gence gibi yeni fethedilen yerlerde, klasik tahrirlerin yapıldığına vurgu yapmaktadır.⁴⁴ Bu listeye Girit Adası ile farklı paralellikler kurabileceğimiz Sakız, Midilli ve Nakşa adalarını da eklememiz gerekir.⁴⁵ Mora bölgesinin 1715 savaşı sonrasında tekrar Osmanlı topraklarına katılması çerçevesinde 1716 yılında burada bir tapu tahriri yapılmıştır.⁴⁶ 1719 yılında da Sakız'da bir tahrir yapıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷ Keza 1708 tarihinde Midilli'de yapılan sayımların⁴⁸ ve düzenlemelerin 1704-1706 Girit tahririyle büyük benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 18. yüzyılda Nakşa Adası'nda 1708 yılında ve 1720 yılında iki kez genel tahrir yapılmıştır.⁴⁹ Benzer şekilde reayanın isteği ile 1711 yılında Rodos'ta, 1719 yılında da Para Adası'nda tahrirler yapılmıştır.⁵⁰ Bu geleneksel tapu tahrirlerin çok daha geç tarihlere kadar devam ettiği görülmüştür. Nitekim Hatice Oruç'un tanıttığı 1741 tarihli

41 BOA., A. {DFE., d. no: 211.

42 BOA., A. {DFE., d. no: 215.

43 BOA., Mufassal Defter, TT. d. no: 1138; İcmal Defter, TT. d. no: 1140.

44 M. Hanefi Bostan, "XVII. Yüzyıl Avarız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfus ve Etnik Yapısı", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara, 2005, s. 413.

45 Keza Greene; Mora, Kiklat ve Girit defterlerinin aynı tip defterler olduğunu söylemektedir. a.g.m., s. 72.

46 Bu tahrir ve değerlendirilmesi için bkz: *A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece (The Southwestern Morea in the 18th Century)*, Fariba Zarinebaf - John Bennet and Jack L. Davis, American School of Classical Studies at Athens, 2005; Bu tahrir çerçevesinde düzenlenen kanunname için; Barkan, *Kanunlar*, ss. 326-332.

47 1720 tarihli Sakız Kanunnamesi'nde; "... geçen sene cezire-i merkume tahrir olundukda..." yazmaktadır. Barkan, *Kanunlar*, s. 346; kanunname metni, ss. 346-348.

48 Barkan, *Kanunlar*, s. 334; 1709 tarihli Midilli Kanunnamesi için; Barkan, *Kanunlar*, ss. 332-338.

49 Yasemin Demircan, "1720 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Nakşa Adası'nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu", *Belleten*, c. LXXIII, sayı 268, (2009), s. 675.

50 *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, (Edit: Cevdet Küçük), SAEMK Yayını, Ankara, 2001, s. 39, 40.

Semendire tahriri ve defterleri bu konuda oldukça önem arz etmektedir ve oldukça geç tarihlidir.⁵¹ Açıkça görülmektedir ki, Osmanlı topraklarında 18. yüzyılın ortalarına kadar tapu tahrirleri devam edip gitmiştir. İncelediğimiz Girit tahriri de bu çerçevede Osmanlı'nın son tapu tahrirleri örneklerindedir. Son olarak şunu da eklememiz gerekir ki, Girit Eyaleti'nde, tekalif-i örfiye alınmadığı gibi avarız vergilerinin alındığına dair herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tahriri avarız sayımı olarak nitelemek hiçbir şekilde mümkün değildir.

Girit'te böyle bir tahrire niçin ihtiyaç duyulduğu, tahririn kanunnamesinde açıklanmaktadır. Girit adasının fethedilmesinden sonra bir tahrir yapıldığı ve bu tahrirde haracın 1/5 (*mine'l-hums*) olarak düzenlendiği belirtilmektedir. Fakat ada toprağının büyük bir kısmının dağlık olması çerçevesinde bu vergi reayaya fazla gelmiştir. H. 1083 [1672-1673] tarihinde ada vergisi 1/7 (*mine's-sûb*) olmak üzere yeniden düzenlendi. Ne var ki bu işlem, Defterhane-yi Amire'de tashih edildiği halde, mahallinde havass-ı hümayun emvali iradına bu şekilde işlenmemiş ve bu çerçevede ciddi sorunlar ortaya çıkmıştı. Bazı seneler havass-ı hümayun tahsilinde problemler yaşanıyor, eksik kalan gelirler için yerel görevliler açığı kapatmak amacıyla reayadan fazla vergi alıyorlardı.

Bunun yanı sıra son tahrirden beri bağlarda çeşitli değişimler yaşanmakta, sökülen veya harap olan bağların yanı sıra, yeni dikilen bağların varlığı biliniyordu. Kanunname, bu durumu reyanın şikayetlerine yol açtığı belirtilmiştir. Buna ek olarak, Girit hazinesine tabi mukataaların yıllık geliri muayyen olan masrafını karşılayamadığı için, birkaç seneden beri taksitler düzenli olarak ödenemiyordu. Bunun önüne geçilmesi ve hazineye zarar verilmemesi amacıyla yeniden, evkaf, zeamet, tumar ve havass-ı hümayun reayalarının tahririnin gerekliliği belirtiliyordu. Bu çerçevede, adada yaşayan *cizyegüzar reyanın* da tahrir ve defter olunması emrediliyordu.⁵²

Mustafa Öztürk, bu dönemde yeri ve zamanı geldikçe, ihtiyaç duyuldukları genel sayımların yanı sıra, lüzum görülen hususlar için de tahrirlerin yapılmasının yerel yöneticilerden istendiğini ifade etmektedir.⁵³ Nitekim Girit'te de resm-i

51 Hatice Oruç, "18. Yüzyıl Ortalarında Bir Sancak Tahriri: H.1154/M.1741 Tarihli Semendire Sancağı Tahriri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, Bildiriler*, c.2, Ankara, 2013, ss. 681-688.

52 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001. Bu belgedeki bazı ayrıntılara dikkatimizi çeken Sayın Mehmet Genç'e teşekkür ederiz.

53 Öztürk, a.g.m., s. 252.

ganem, dut ve en önemlisi de bağlar ile ilgili sayımların ayrıca düzenlendiği görülmektedir. Fethinden sonra (1670 düzenlemeleri ile), adada koyun vergisi toplanmıyordu. 17. yüzyılın sonlarında ada halkında resm-i ganem alınmasına karar verildi. Fakat ne hayvan sayısı ne de verginin uygulanışı konusunda herhangi bir bilgi yoktu. H. 1110 (M. 1698-1699) senesinde adadaki koyun, keçi sayısının tam bilinemediği ve bunların vergilerinde problemler yaşandığı tespit edilmesiyle, hayvan sayımları için bir takım girişimlerde bulunuldu.⁵⁴ Ne var ki bu iş bir müddet tavsamış ve nihayet 24 Eylül 1704 tarihli Resmo yöneticilerine gönderilen emirname ile sancaktaki Müslüman, Gayrimüslim, asker istisna edilmeden herkesin, elindeki bütün koyun ve keçilerin tahrir edilmesi istenmiştir. Nitekim yukarıdaki emirnameden bir hafta sonraya tarihlenen tahrirlerle ilgili belgede, "...*cezîre-i mez-bûrede vâki âsiyab tasarruf eden ve koyun ve kovan sahibi olanlar asla rûsûm nâmına bir şey vermediklerinden onların dahi mukataât-ı miri reâyasına kıyas ile cümle marifetiyle rûsumâtı gereği gibi vaz' olunub deftere kayd ve tahrîr...*" edilmesi emredilmiştir.⁵⁵ Ayrıca bu belgeden kovan resmi ve adet-i ağnamın miri araziye bağlı olduğu, ama siyasi iradenin bu bağı pekala koparabildiği de anlaşılmaktadır.

Yapılan tahrir çerçevesinde hazırlanan genel kanunnamede bu hususa dair, "...*ahâli-i cezîre yedlerinde mevcûd olan ağnam be her sene addolunub muktezâ-yı şer' üzere...*" resm-i gamen düzenlendiği belirtildi. Bu düzenlemelere göre 40 baş hayvanı olandan 1; 121 başa kadar hayvanı olandan 2; 300 hayvanı olandan 3; 400 ve üstü her yüz hayvan için de birer hayvan veya bunun bedeli alınması kararlaştırıldı. Gayrimüslim reayadan da bunun iki katı alınması esası getirildi.⁵⁶ Tarihçi Raşid'in belirttiğine göre, bu vergi senelik 373.000 akçe idi.⁵⁷ Girit Ceziresi adet-i ağnam mukataasının bir müddet sonra sistemli bir hale geldiği ve 1733 yılında Mehmed Tahir Bey'e malikâne olarak verildiği görülmektedir.⁵⁸

Tapu tahrirleriyle doğrudan ilişkili olan problem bağların tahriri meselesi idi. Yukarıda da açıklandığı üzere bu problem aslında 1705 yılında genel tahrirlerin yapılması için de önemli bir gerekçe oluşturdu. Bağlarla ilgi yaşanan problemler ve çözüm arayışları 1691 yılından itibaren dillendirilir olmuştur. Girit reayasının divan-ı hümayuna sunduğu arzuhalde birkaç konuda yakınıldığı görülmektedir.

54 RŞS., no: 415, ss. 130-136.

55 BOA., C. ML. no: 00612.25248.001.

56 RŞS., no: 55, s. 14.

57 Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, c. III, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1282, s. 138.

58 Resmo Belediye Arşivi, Bulgaristan'dan Gelen Evrak, dosya no: 4, evrak no: 564-565.

Bunlardan biri, vergi görevlilerinin öşrü harman zamanı olan Ağustos'tan önce ve deftere göre, düzgünce ölçerek değil tahminen ve zamansız almaları idi. Bu durumda köylü vergisini "*bi't-tamam*" verdikten bir müddet sonra, görevliler "*zayiat*" namıyla tekrar vergi istiyorlardı. Harap ve verimsiz bağlardan da zorla normal dönüm vergisi alındığı başkaca bir şikayet konusuydu. Reayanın talebi, verginin Ağustos'ta ve hakkaniyet üzere alınması, zayiat akçesi diye başka bir verginin istenmemesi, harap bağlardan resm-i zemin talep edilmemesi idi.⁵⁹ Yapılan düzenlemelerle şikayetlere konu olan suüstimallerin önlenmesi emredildi. Paralel şekilde zayiat akçesi alınımının yasaklandığı, miri ambara getirilen her türlü üründen alınan birer paranın da kaldırıldığı bildirildi. Bu çerçevede harap bağlardan vergi alınmaması, sağlam bağlardan da 1/7 öşür, dönüm başına da 80 akçe dönüm vergisi alınmasına karar verildi.⁶⁰ Bu verginin Milapotamo'da 82 akçe olduğu anlaşılmaktadır.⁶¹ Bu düzenleme vergi şekillenmesini kısmen halletmiş, ancak mahsuldar bağ, mahsulsüz bağ problemini çözememişti. Bunun için bağların tahriri işine başlandı. Örneğin, 1694 Ekiminden itibaren Amari ve Ayo Vasil nahiyelerinde havass-ı hümayun karyelerindeki bağ, bağçe ve bostanların mamur ve ceditleri ve harap olanların sahipleri ismiyle tahrir edilip, hazırlanan defterin defterhaneye gönderilmesi için Nasuhzade Ahmed ve Mehmed Saioğlu resmen memur edilmişlerdi.⁶² Bu yazım işinin sancağın tümüne yayıldığını söyleyebiliriz.⁶³ 1690'lı yıllarda yaşanan bağlarla ilgili problemlerin 1705 tarihli son tahrir ile düzene girdiğini düşünmek mümkün görünmektedir.

Tahrir ihtiyacının vergi düzenlenmelerinden kaynaklanan bir diğer sebebi ise tımar sisteminde yaşanan problemlerdir. 2 Ekim 1704 tarihli belgeden bu süreci takip etmek mümkündür. Belgeye göre; Kandiye, Hanya, Resmo, Kisamo ve Yerapetra kalelerinde tımar sahibi gönüllüyan-ı yesar ve yemin, azaban-ı yesar ve yemin askerleri ve ayrıca Girit divanında çavuş olanların, lazım olduklarında işe yaramayıp hizmet edemedikleri tespit edilmiştir. Üstelik bunların bir kısmının birden fazla tımar tuttıkları da anlaşılmaktadır. Bu durumda olanların, tımarlarının ilga edilmesi kararlaştırılmıştır. Uygulanan yeni düzenleme ile bunların görevleri devam etmiş, ancak ulufeli hale getirilmiştir. Yeni düzenleme çerçevesinde Girit

59 RŞS., no: 416, ss. 76, 78, 91.

60 RŞS., no: 416, ss. 76, 78.

61 RŞS., no: 416, s. 12.

62 RŞS., no: 58, s. 75.

63 Çeşitli örnekler için, RŞS., no: 3110, ss. 45-49 arası.

hazinesinden zabitan ve kethüdalarına yevmiye kırkar, ser bölüklerine on sekizer, bayraktar çavuş ve katiplerine on yedişer akçe ve sair neferatın her birine on beşer akçe ulufe verilmesi kararlaştırıldı. Ağaların tuttukları zeametler üzerlerinde bırakıldı. Bu organizasyonla ilga edilen tumarların da havass-ı hümayuna tahsis olunması kararlaştırılmıştı.⁶⁴ Anlaşılan tumar sistemi, devletin mali dengesini bozduğunda kolayca feda edilip terk edilebilir hale gelmişti.

18. yüzyıldaki yeni tahrirlerin bir özelliği merkezden il yazıcılarının gönderilmemesi, bu görevin taşradaki yöneticilere havale edilmesidir.⁶⁵ Girit'te de Girit valisi ve Kandiye fatihi vezir-i azam Fazıl Ahmed Paşa'nın biraderi Mustafa Paşa'nın oğlu Numan Paşa'ya, Dergah-ı Âli kapıcıbaşlarından İbrahim Ağa vasıtasıyla “*cezîre-i merkûme ahâlisinden bir ferde ta'addi ve gadr olunmamak üzere hakk ve adl ile cedâden tahrîri*” için ferman-ı şerif gönderildi. Gönderilen emr-i şerifte Numan Paşa'nın yanı sıra ada kadılarına, defterdarına ve muhasebeci ve ruznamçecisine ve mukabelecisine hitaben, bu kişilerin de aday tahrir işi ile görevlendirilen Numan Paşa'ya yardım etmeleri emrediliyordu.⁶⁶

1704 yılı Aralık ayında defter eminine gönderilen yazıda; tahrir edilecek Girit Adası mufassal tahrir defterinin bir suretinin adada, bir suretinin de defterhane-yi amireye gönderilerek merkezde korunması isteniyordu. Bu işin acilen ancak hiçbir şekilde hataya yer verilmeden yapılması, yanlışlıkla bir harf bile noksan ve fazla yazılmamasına ihtimam gösterilmesi emrediliyordu. Yazıcıların sorması gereken hususlar olursa, Girit valisi Numan Paşa'nın divan katiplerinin bilgisine başvurmaları isteniyordu.⁶⁷

1704 - 1706 yılları arasında tüm adanın tahrir edildiği anlaşılıyor.⁶⁸ Ankara Tapu Kadastro Arşivi'nde Girit'e ait 1704-1706 tarihli 3 adet defter bulunmaktadır. (Bundan sonra 1705 tahriri olarak anılacaktır.) Birinci defter Hanya ve Resmo defteridir.⁶⁹ Defterin kapağında “*Defter-i Mufassal-ı Hanya*” kaydı vardır. 330 varak-

64 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001.

65 Öztürk, a.g.m., s. 252.

66 TKA., (Tapu Kadastro Arşivi) Eski no: 489, yeni no: 1. Kanunname; Kopasi agm. s. 909; Ayrıca *Tarih-i Raşid*, s. 137.

67 BOA., AE. SAMD-III, no: 00126-12419-001. 12 Şaban sene [1]116, (M. 10 Aralık 1704)

68 Kopasi bu yeni tahririn “... fetihten otuz yedi sene sonra yani bin yedi yüz altı sene-i miladiyesinde...” tertip olduğunu söyler. a.g.m., s. 910

69 TKA., Eski no: 489, yeni no: 1.

tan oluşan defterin başında iki sayfalık kanunname yer alır. (v.1b-2a)⁷⁰ Kanunnameden sonra gösterişli bir tuğra vardır (v.3a) ve v. 3b'den itibaren yazım kayıtları başlamaktadır. Defterin v.3b ile v.136b arası Hanya sancağı kayıtlarıdır. Kayıtlı ilk yerleşim, “*hass-ı hümayûn*” olan nefs-i Hanya’dır.⁷¹ Varak 137b den itibaren Resmo sancağı kayıtları başlamaktadır. Resmo merkezi de tıpkı 1670 tahririnde olduğu gibi⁷² Sultan İbrahim Camisi vakfi olarak kaydedilmiştir. İkinci defter ise Kandiye defteridir.⁷³ Defterin başında “*Liva-i Defter-i Mufassal-ı Kandiya*” kaydı vardır. Başında sadece tuğra olan bu defter 342 varaktır. Defterin başında ve sonunda oldukça güzel ebru vardır. Kanunnamenin, sancağın merkezi olarak kabul edilen Kandiye defterinde değil de Hanya defterinde olması, ilk tahrirdeki uygulamaya dönüldüğünü göstermesi açısından ilginç bir husustur. Kandiye merkezi de, Hanya merkezi gibi havass-ı hümayundur.

Tahrirlerin tarihsel gelişimi açısından şehir merkezleri ilginç bir özellik göstermektedir. 1650 tahririnde Hanya kenti yazılırken reaya mahalle esasına göre yazılmıştır.⁷⁴ Dolayısıyla bu tarihte kentin mahalle isimleri ve büyüklükleri tespit edilebilmektedir. 1670 ve 1705 tahririnde bu uygulamadan vazgeçilmiş ve şehir merkezleri “nefs-i ...” denilerek tek başlık altında yazılmıştır. Kent merkezlerini ilgilendiren bir diğer husus da vakıflarla ilgili kayıtlardır. 1650 tahririnde vakıfların Hanya merkezindeki dükkan, mağaza, hane gibi binaları tek tek tarif edilmiştir.⁷⁵ Diğer tahrirlerde böyle bir durum söz konusu değildir.

Hanya Mufassal ve Kandiye Mufassal defterlerinin her ikisinde yazım şekli de aynıdır. Önce köyün veya yerleşimin ismi ve nereye tabi olduğu yazılmıştır. Bu bilginin üstüne yerleşimin hangi statüde veya kimin tasarrufunda olduğu yazılmıştır. “*Hass-ı hümayûn*” veya “*cedid hass-ı hümayûn*” en fazla rastlanan kayıttır. Bunun yanı sıra daha az sayıda Hanya ve Kandiye yöneticilerine tahsis edilmiş haslar veya temlikler⁷⁶ kayıtlıdır. Hasların yanı sıra muhtelif vakıflara tahsisli köyler de

70 Bu kanunname baştaki Arapça dua kısmı çıkarılarak Ömer Lütü Barkan tarafından yayınlanmıştır. *Kanunlar*, ss. 353-354.

71 Nefs-i Hanya, 1670 sayımında da hass-ı hümayundur. BOA., TT. def. no: 822, s. 2.

72 BOA., TT. def. no: 822, s. 330 vd.

73 TKA., Eski no: 488, yeni no: 4.

74 BOA., TT., def. no: 820, s. 36 vd. Diğer şehirler için böyle bir uygulamaya gidilmemiştir.

75 BOA., TT., def. no: 820. Sultan İbrahim Camisi (Hünkar Camisi) vakfi gayri menkulleri (ss. 134-137), Yusuf Paşa vakfi gayri menkulleri (ss. 138-141), Musa Paşa Camisi vakfi gayri menkulleri (ss. 142-145).

76 Bu temlik köyleri hakkında; Nuri Adıyeke, “Fatih Paşalar’ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı

bulunmaktadır. Az sayıdaki köyde ise hiçbir açıklama bulunmamaktadır. Yerleşimin ismi ve statüsü tanımlandıktan sonra bu bilgilerin altında haneler, dört sütun halinde oldukça düzenli bir şekilde kaydedilmiştir. Önce Müslüman hane reisleri, “*der tasarruf-ı...*” şeklinde ardından Hıristiyan hane reisleri “*der yed-i...*” şeklinde yazılmıştır. Müslümanlar içinde; müftü, beşe, çorbacı, imam gibi devlet görevlileri oldukça fazladır. İlgi çekici bir şekilde Müslümanlar için de “*...veled-i...*” ibaresi kullanıldığı görülmektedir. Hane reisinin isminden sonra bu kişinin elinde olan tarla, bağ, bahçe, bostan *cerib* olarak⁷⁷ yazılmıştır. Tarlalar, verimli (*ala*) ve az verimli (*mutavassıt*) olarak iki ayrı kategoride yazılmıştır. Bağ ve bahçede böyle bir ayırma gidilmemiştir. Bu verilerin ardından, zeytin başta olmak üzere kişilerin tasarrufundaki ağaçlar yazılmıştır. Zeytin ve dut ağaçları açıkça yazılmış diğer ağaçlar da “eşcar-ı müsmire” denilerek tek kalemde gösterilmiştir. Yerleşimdeki üretici nüfus yazıldıktan sonra, en altta bütün yerleşime ait tarla, bağ, bostan toplam olarak yazılmıştır. Bu toplama boş bırakılan *hali araziler* de eklenmiş, ardından ağaç sayılarının toplamları kaydedilmiştir. En altta da bu toprak ve ağaç sayıları tekrarlanarak tarh edilen vergiler yazılmış; bu vergilerle ilgili şerh var ise kaydedilerek yerleşim sonlandırılmış ve yeni bir yerleşim kaydına geçilmiştir.

1705 sayımı defterlerinde önceki defterlerden farklı bir uygulama; eski defterlerde ayrı yazılmış olan ilişkili köylerin birçok kez birlikte yazılmasıdır. Örneğin; Hanya'ya bağlı Keramya köyü Aşağı ve Yukarı (*Epano, Kato*) *Keramya ve maa meto-han* (çiftlikleri) toplu halde tek yekün ile yazılmıştır.⁷⁸

Birinci defterde, 80b-82b varak arasındaki İsfakiye kayıtları genel yazımdan tamamen farklıdır. “*Vakf-ı Haremeynü's-Şerifeyn*” kaydı altındaki 11 tane köyün yazımında servet hiç yazılmamış, sadece kişilerin isimleri yer almıştır. Servetin Haremeyn evkafına ait olduğu düşünülürse, bu şekildeki yazımın amacı anlaşılabilir. On bir köyün altında sadece tek yekün vardır.⁷⁹

Girit'inde Temlik/Mülk Köyler”, *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 97-110.

77 Cerib, bir dönümden biraz daha az bir alanı (958 metrekare) ifade etmektedir. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1990, s. 81.

78 TKA., Eski no: 489, yeni no:1, ss. 29a-35a.

79 Bu kayıtlar ve bu vakıf organizasyonu için bkz: Simon R. F. Price - Oliver Rackham - Machiel Kiel and Lucia Nixon, “Sphakia and Ottoman Census Records: a Vakıf and Its Agricultural Production”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss. 69-99.

1705 tahririnde birinci ve ikinci defterler birbirlerini tamamlayan defterlerdir. Örneğin birinci defterde kanunname vardır ve bu kanunname bütün eyaletin kanunnamesidir. İkinci deftere tekrar kaydedilmemiştir. Keza ikinci defterin başındaki bir kaydın (v.1a) diğer defter için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayıta; “*iş bu defter-i tahrîr-i cedîd cezîre-i Girid ma'mulü'n-bih olmak üzere defterhâne-i âmîrede hıfz olunub fi-mâb'ad havâss-ı hümayûn ve evkâf ve ze'âmete müte'allik der-kenar iktiza idüb ve sûret-i kaydın lazım geldiği bu tahrîr-i cedîd-i defter istimal oluna deyu*” yazılıdır. 12 Ocak 1706 tarihli bu kayıttan tahririn bu tarihte nihayetlendiğini ve daha önemlisi, Girit tahrirleri çerçevesinde bundan sonra yürürlükte olan kaydın bu defterler olduğunu; bu tarihten sonra yapılacak olan mali işlemlerin bu defterler esas alınarak ve bu defterlere işlenerek yapılması gerektiğini öğreniyoruz. Nitekim uygulamada da bunun gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Zira vassala olarak isimlendirilen bu muamele kayıtlarının mufassal defterlerin eyaletlerde kalan nüshasında son dönemlere kadar yer aldığı tespit edilmektedir.⁸⁰

Her iki defterde de sonradan yapılan muamelenin deftere iki farklı biçimde işlendiği görülmektedir. Birinci tür geleneksel der-kenar yöntemidir. İnalçık, bu der-kenarların kaydın bütününe veya bir hisseye ait olabildiğini belirttikten sonra bu kaydın başının, ait olduğu yere mümkün mertebe yakın olduğunu belirtir.⁸¹ Birinci defterde, temlik olan Furniye Karyesi'nin Şubat 1745 tarihinde vakfa dönüştürüldüğüne dair bir der-kenar (v.27b), keza 3 Nisan 1711 tarihli bir has kaydı ile ilgili bir başka şerh (v.181b) bulunmaktadır. İkinci defterde bu tür deftere yazılı der-kenar yoktur. Ek düzenlemelerin deftere kaydedilmesinde uygulanan ikinci biçim ise işlemler vesikaların deftere iliştilmesidir. Defterler, bu belgelerle birlikte ciltlenmiştir. Bu tür muamele her iki defterde de oldukça çok sayıda ve farklı konularda bulunmaktadır. Bu evrakların bir kısmı haslarla ilgilidir. Örneğin; ikinci defterin 250. ve 251. varakları arasına eklenmiş iki sayfahk bir belge, 1762 Kasım ayı başlarında gönüllü yeniçeri ağasının hasları ile ilgilidir. Aynı defterin ilk sayfasında, 1 Eylül 1830 tarihli bir mukataa evrakı eklidir. Yine aynı defterin 155. varağındaki miri çayır ile ilgili kaydın ardına, 22 Kasım 1851 tarihli bu çayır ile ilgili bir evrak eklenmiştir. Her iki defterde de vakıflara ait çokça ekli evraka rastlanmaktadır. Birinci defterde 25 Haziran 1738 tarihli (v.166, 167 arası) ve 1290 (M.1873-1874) tarihli (v.46, 47 arası), ikinci defterde 1849 yılının son 1850 yılının

80 *Osmanlı'dan Günümüze Tapu Arşivi*, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara, 2012, 26. Buradan Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ndeki bu defterlerin de Girit'ten buraya geldiği anlaşılmaktadır.

81 Halil İnalçık, *Hieri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK. Yayını, Ankara, 1987, s. XIII.

ilk günlerine ait (v.215, 216 arası) vakıf evrakı buna örnektir. Ekli evraka son örnek ise birinci defterin içine eklenmiş (v. 190, 191 arası) , yedi varaklık çok önemli ayrı bir defterdir. Tahrir defterinden çok daha küçük ebatlara sahip olan bu ek defter, Eylül 1804 tarihlidir. “*Defterhane-yi Amireye İlmühaberdir*” başlıklı bu defterde Hanya ve Resmo’da bulunan manastırların tüm mülkleri teker teker yazılmıştır. Bu çerçevede manastırların sahip oldukları arazi ve ağaçların tespit edilmesi mümkündür.

18. yüzyılın başından itibaren adada yapılan mali işlemlerde artık bu tahririn ve defterlerin esas alındığı, göndermelerin bunlara yapıldığı görülmektedir. Örneğin; Resmo gümrüğü ile ilgili 1713 yılında yapılan düzenlemelerde; “... *Numan Paşa hazretlerinin tahrîr-i cedîdleri minvali üzere Girid hazinesinde mahfûz olan tahrîr-i cedîd defterleri*” esas alınmıştır.⁸² Keza aynı tarihlerde yapılan cizye düzenlemelerinde de bu tahrirlerin temel referans olarak esas alındığı görülmektedir.⁸³ Der kenarların 19. yüzyılın son çeyreğine kadar işlenmiş olması da bu sayımın son tahrir olduğunu ve artık adada dördüncü bir tahririn yapılmadığını göstermektedir.⁸⁴

Bu tahrirlerle ilişkili Girit’in son defteri ise kapağında icmal defteri olduğu yazılı defterdir.⁸⁵ Her ne kadar defterin orijinal kapağında, “*Defter-i İcmâl-i Girid*” yazıyorsa da içeriğinden defterin, icmal defteri değil, “*Kal’a ve Müstahfızân Defteri*” olduğu anlaşılmaktadır. Kale defterleri de denilen bu defterlerde, ait oldukları sancak veya eyaletteki kalelerin muhafızlarının isimleri ve gelir kalemleri kaydediliyordu.⁸⁶ Toplam 5 varak olan Girit defterinde de adadaki tımarlı askeri görevlilerin kayıtları vardır. Defterin ilk kaydı “*Ağâyân-ı zabîât-ı kal’a-i Kandıye ve Hanya ve Resmo ve Kısamo ve Yerapetra...*” şeklindedir. Bu defterde de 1707, 1729, 1732 ve 1733 tarihli haşiyeler ve der-kenarlar kayıtlıdır. Otuz görevlinin tek tek yazılı olduğu defterin sonunda ise şu kayıt bulunmaktadır.

82 RŞS., no: 48, s. 89; RŞS., no: 58, s. 67; RŞS., no: 413, s. 109.

83 BOA., AE. SAMD III, no: 002.09.20202.001; RŞS., no: 58, ss. 65-88 arası.

84 Greene, adada daha fazla tahrir yapılmış olması ihtimalinden söz etse de (*a.g.e.*, s. 53, dipnot. 35) 1705 yılından sonra başka bir tahririn yapılmadığı anlaşılmaktadır.

85 TKA., Eski no: 490, yeni no: 327.

86 *Osmanlı'dan Günümüze Tapu Arşivi*, s. 33.

“Arz-ı bende-i bi-mikdar budur ki

Bâ-hatt-ı hümâyûn şevket-makrûn ibkâ olunan âğâyân-ı nefer-i ‘atık ve cedid ve Hânya yeniçeri kâtibi ve Girid hazinesi defter emîni ve halifesi ve Resîmo müstahfızân ve ‘azabân ve cebeciyân ve topçuyân ve kule-i âb kâtibi yalnız otuz neferin ze’âmet ve tumârları defteridir ki âsitâne-i sa’âdet hazinesinde hıfz ve bir sûreti dahi Girid hazinesine irsâl buyrulmak bâbında der devlet-i ‘aliye tûrabına ‘arz ve irsâl olundu bâki fermân men-lehü’l-emrindir fi 25 M[uharrem] sene 1117.” [19 Mayıs 1705]

Yazının altında Numan Paşa’nın mührü vardır.

Her üç defter de siyah deri ciltlidir ve cilt kapakları altın şemse işlemelidir. Oldukça iyi durumda olan bu defterler araştırmacılara açıktır. Fakat bu defterlerin tamamlayıcısı olan ve 18. yüzyılda Girit hazinesinde *mahfuz olan*⁸⁷ Girit İcmal Defteri’ne Osmanlı Arşivleri’nde maalesef rastlanamamıştır.

1704 yılının sonlarında başlayıp 1706 yılının Ocak ayında tamamlanan Girit tahrirleri 18. yüzyılda adadaki Osmanlı yönetimi hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu çerçevede, öncelikle bu tahrirlerle adada 1650 ve 1670 yıllarında yapılan düzenlemelerin devam eden ve değişen uygulamaların tespit edilmesi önemlidir. Buna ek olarak, 18. yüzyılda diğer adaların tahrirleri ve mali uygulamaları ile Girit’teki uygulamaların karşılaştırılması da önemli görünmektedir. Son olarak dönemin konjonktürü ile adadaki değişen uygulamaların tespit edilmesi gereklidir. Bu üç problem aşlında birbirleri ile doğrudan ilişkili ve iç içedir.

Ada ilk olarak yukarıda da belirtildiği gibi 1650 yılında tahrir edildi, vergi ve tumar düzenlemeleri yapıldı. Geleneksel Osmanlı tahrirleri çerçevesinde yapılan bu sayımlar ile toprak, Venedik mirası olarak özel mülkiyetin varlığı kabul edilmiş ve öşrî olarak kaydedilmiştir. Bu düzenlemelerle, geleneksel öşür miktarı olarak bütün üreticilerden 1/10 öşür alınması kararlaştırıldı. Buna ek olarak bütün köylülerin Hıristiyan olmasından dolayı herkesten salariye vergisi alımı da söz konusu idi ki hepsinin toplamı 2/15 oluyordu.⁸⁸ Buna ek olarak, ispençe gibi vergilerin yanı sıra gümrük ve pazar vergisi de bu sayımlarla düzenlenmişti. Yine bu sayımlar çerçevesinde, Gayrimüslimlerden cizye vergisi alınıyordu ki bu vergi aynı zamanda Osmanlı egemenliğinin hukuken tanınması demekti.⁸⁹ 1650 yılında ya-

87 RŞS., no: 58, s. 67, 1126 Safer (M. 1714 Şubat-Mart).

88 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 283.

89 Nühket Adıyeke - Nuri Adıyeke - Evangelia Balta, “The Poll Tax in The Years of The Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)”, *Thesavrimasta*, Bollettino dell’Istituto

pılan bu düzenlemelerle Girit köylülerinin ödemekle yükümlü oldukları bir başka vergi *rüstüm-ı dıvâniyelerdi*. Resm-i tapu, resm-i ağnam, resm-i küvâre, resm-i arus, resm-i asiya, resm-i deştbanı, resm-i otlak yaylak ve kışlak ve cürm ve cinayet gibi bad-ı heva de vergisini kanunnameye belirtilen miktarda Girit köylüsü ödemek mecburiyetinde idi.⁹⁰

1650 yılında yapılan düzenlemeler, Girit'te tımar sisteminin tüm unsurlarıyla birlikte merkezi yönetim tarafından uygulanacağı hissini uyandırmaktadır. Ancak Resmo sicillerinden elde edilen bulgular 1651 yılından itibaren toprak rejiminin ada halkı tarafından ciddi bir dirençle karşılandığını göstermektedir.⁹¹ Bir başka açıdan 1650 düzenlemeleri henüz savaşın devam ettiği bir coğrafyada geçici bir düzenleme olmuştur. Nitekim 1669 yılının sonbaharında ada tamamen Osmanlı yönetimine girince, 1670 yılında adada yeni bir tahrir yapılmış ve oldukça farklı tımar ve vergi düzenlemeleri hayata geçirilmiştir.

1670 tahrirleri ile adada çok önemli değişimler yaşandı. İlk tahrir ile adada kendi geleneksel toprak rejimini yerleştirmeye çalışan Osmanlılar, Kandiye'nin fethinden sonra bundan vazgeçmek zorunda kaldılar.⁹² Şüphesiz bu radikal değişimin çeşitli nedenleri vardır. Öncelikle yukarıda söz ettiğimiz gibi, 1650-1670 yılları arasında toprak rejimi açısından adada yaşanan problemler önemli bir etmendir. Bir başka problem de 17. yüzyılın son çeyreğinde yeni fethedilen bir toprakta Osmanlı genelinde tedavülden kalkmakta olan geleneksel devlet kurum ve uygulamalarının ne kadar uygulanabilir olacağıdır.⁹³

1670 düzenlemeleri ile adadaki topraklar, özel mülkiyetin devam etmesiyle birlikte haracî toprağa dönüştü. Dolayısıyla vergi düzenlemeleri de haraç çerçevesinde şekillendi. Reayanın ödemekle mükellef olduğu iki temel vergi; geleneksel Gayrimüslim baş vergisi cizye ve toprak vergisi haraç olarak belirlendi. Geleneksel Osmanlı haraç sisteminden⁹⁴ biraz farklı olarak haraç, adada elde edilen ürün çe-

Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, Venezia, 31, 2001, ss. 323-359.

90 Gülsoy, a.g.m., s. 188; Gülsoy, a.g.e., s. 283. 1650 tarihli Girit Kanunnamesi, Gülsoy, a.g.e., ss. 315-317.

91 Mehmet Ali Demirbaş, "Girit'te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet", *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, (Edit: Ali İbrahim Bekraki, Wassim İbrahim Bekraki), Ulinoha Derneği Yayını, Trablus, 2014, ss. 14, 16.

92 Demirbaş, a.g.m., s. 18.

93 Bu konudaki tartışmalar için bkz: Adıyeke - Adıyeke, "Osmanlı Sistemi İçinde Girit...", ss. 1292-1297.

94 Osmanlı geleneksel sisteminde haraç: toprak tasarruf eden Gayrimüslim reayadan alınan

şidine ve toprağın statüsüne göre iki başlıkta sistematize edildi. 1670 Kanunname-sine göre, Harac-ı mukaseme; ziraat edilen arazi ölçülüp tarlaya her ne hububat ekerlerse, mahsulünden beş kilede bir kile alınması şeklinde, ürün üzerine tarh edildi. Harac-ı mukataa⁹⁵ ise; bağ, bahçe ve bostanlardan alınacak vergi idi.⁹⁶ Bir topraktan hem harac-ı mukaseme hem de harac-ı mukataa/muvazzaf alınmadığı gibi bu haraçlar birbirleri ile tebdil olunmazdı.⁹⁷ Her ne kadar, Tanzimat döneminin ünlü maliyecisi Süleyman Sûdi, Girit Adası'nda "...arazi üzerine vergi namıyla nesne tahrir ve talep ve tahsil kalmamış olduğundan..."⁹⁸ söz etse de bağ, bahçe ve bostan üzerinden alınan harac-ı mukataanın toprak vergisi olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki bu verginin düzenlemeleri de tarhı da aşağıda görüleceği gibi Girit'te önemli ve problemleri bir süreç oluşturmuştur.

1670 düzenlemeleriyle vergi açısından çok önemli bir değişim de adadaki örfi vergilerde yaşanmıştır. Daha önceden alınan tekalif-i divaniyeler bu düzenlemelerle "*bid'at-ı şettâ*" sayılarak tamamen kaldırıldı.⁹⁹ Diğer yandan bu tarihte yapılan düzenlemelerle cizye vergisinde bir artış söz konusu oldu. Gülsoy bu artışı, kaldırılan tekalif ile ilişkilendirmektedir.¹⁰⁰ 19. yüzyılın sonlarında Girit'te önemli bir görev, Girit mektupçuluğu yapmış olan Andrea Kopası, bu tahrirleri ve kanunnameleri incelediğini, vergi düzenlemeleri ile ilgili olarak, "*Girit ceziyesinin Devlet-i Aliyye tarafından fethinin ilk senelerinde cezirede mevki-i icraya vaz olunan vergi usulü tafsilatı*",

vergidir. Cizyenin de bir haraç olmasının yanı sıra haracın temelini harac-ı arazi oluşturur. Bu da iki gruptur. Birincisi harac-ı mukaseme veya mukasım; arazinin hasılatından üretim kapasitesine göre ürünün 1/10 ila 1/2 arası alınan üretim vergisidir. İkincisi harac-ı muvazzaf; tarıma elverişli arazide toprağın verimliliğine göre dönüm veya cerib üzerine tarh olunan arazi vergisidir. Pakahn, *a.g.e.*, s. 735.

95 Burada *muvazzaf* yerine *mukataa* teriminin kullanılması ilgi çekicidir.

96 Gülsoy, *a.g.e.*, Kanunname, s. 319.

97 Pakahn, *a.g.e.*, s. 736.

98 Süleyman Sûdi, *Defter-i Mukdesid*, c. I, İstanbul, 1307, s. 122.

99 Barkan, *Kanunlar*, s. XLII; Gülsoy, *a.g.m.*, s. 193; Tükin, *a.g.m.*, s. 198.

100 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 284, dipnot 231. Girit'teki vergi düzenlemeleri ve yaşanan problemlerle ilgili ayrıca bkz. Greene, *a.g.e.*, s. 25 vd.; Eugenia Kermeli, "Caught in Between Faith and Cash: The Ottoman Land System of Crete, 1645-1670", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss. 17-48; 1670 sayımları ve vergi düzenlemeleri ile ilgili, Elias Kolovos, "Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Island", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History-Studies in Honor of John C. Alexander*, (Edit: Elias Kolovos - Phokion Kotzageorgis - Sophia Laiou - Marinos Sariyannis), The Isis Press, İstanbul, 2007, ss. 201-235.

Rumca “*To is Kritin isahten forologikon sistima kata ta prota eti tis ipo ton Tourkon aloseos aftis*” başlığı ile bir kitap (kendisi risale demektedir) yazdığını ve bunun Hanya’da basıldığını söylemektedir.¹⁰¹

1670 yılında yapılan düzenlemelerde, yukarıda belirtildiği gibi bir takım sorunlar yaşanmıştır. Nitekim 1705 tahriri ile hazırlanan kanunnamede H.1083 tarihinde (M. 1672-1673) vergilerle ilgili bir düzenleme yapıldığı yazılıdır. Benzeri şekilde 1675 yılı Mayıs ayı içinde bir düzenlemenin daha yapıldığı 1670 tarihli Tapu Tahrir defterinin baş kısmına sonradan şerh olarak yazılmıştır.¹⁰² Bu düzenlemelerle adanın tahririnde haracın 1/5 yazıldığı, ancak ada topraklarının dağlık ve verimsiz olması nedeniyle halkın bunu kaldırmadığı, ziraat ve hırsasetten elini çektiği ve arazilerin boş kaldığı aktarılmaktadır. Reayanın ziraat ve hırsasetten özendirilmesi için verginin 1/7’ye indirilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat 1705 tarihli kanunnameden öğrendiğimize göre bu değişiklik, pratik bir karşılık bulamamış ve uygulanamamıştır.

1705 tahririne bağlı düzenlemelerle, 1670 tahriri ile adada hayat bulan uygulamaların önemli bir kısmının devam ettiği görülmektedir. Kanunnameden anlaşıldığı üzere toprağın özel mülkiyete verilme durumunun ve toprağın statüsünün haracî olma özelliğinin de devam ettiği görülmektedir.¹⁰³ Bu durum kanunnamede şu şekilde açıklanmıştır: “*cezîre-i mesfûrenin ârâzîsi ârâzî-i harâciyeden olmağla ahâlisinin yedlerinde ibkâ olunan bâğ ve bâğçe ve bostân ve sâ’ir arâzi mülkleri olub emlâk-ı sâ’ire gibi tasarruf iderler meselâ feot olsalar vereseleri beyinde ‘ale’l-vechü’ş-şer’i taksîm olunur.*”

Bir önceki tahrirde olduğu gibi yine servetin kaynağının toprak olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi temel kaynak toprak olarak belirtildiği için tarlaların iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Birinci grupta verimli tarlalar “ala” olarak yazılmıştır. Bunların vergisi “*be her cerib 5 keyl*” dir. İkinci grupta az verimli olan tarlalar “mutavassıt (vasat-verimsiz)” olarak kaydedilmiş ve her ceribi 2,5 keyl vergi mükellefi kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Kanunnamede ayrıca köylünün ziraat

101 Kopasi, a.g.m., s. 909. Evangelia Balta bu kitabın yakın dönemlerde Hanya’da tekrar basıldığını kaydetmektedir. Balta - Oğuz, a.g.e., s. 7, dipnot. 16.

102 BOA., TT. def. No: 825, s. 8a; Tukin de bu kaydı görmüştür. a.g.m., s. 200, dipnot. 130.

103 1650 tahririnde ada *öyri* olarak kaydedilmişti. Gülsoy, a.g.e., s. 282. Ada 1670 tahriri ile tamamen *haracî* statüye aktarılmıştır.

104 Bu uygulamanın 1670 tahrirlerinde de bu şekilde hayat bulduğu görülmektedir (Gülsoy, a.g.m., s. 191; Keza Gülsoy, a.g.e., s. 285). 1709 tarihli Midilli kanunnamesinde de adanın topraklarının sengistan (dağlık) olduğu için toprağın verimliliğine göre “ala, evsat ve edna” olarak üçe ayrıldığı yazılmıştır. Barkan, *Kanunlar*, s. 334.

ettikleri hububatın 1/7'sinin (sub'unun) vergi olarak alınacağı belirtilmiştir. Tapu defterlerinin incelenmesinden bunun karşılığının 30 akçe olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki problem, her hanenin işlediği tarla miktarı ve bütün bir köyün işlediği tarla miktarı hesap edilebilirken, bu tarlalardan elde edilen ürünün cinsinin bilinmemesidir.

1705 düzenlemeleri ile adadaki bağ, bahçe, bostan ve enginarlık statüsündeki tarla dışı toprak, bu şekilde verimliliğe göre ayrıştırılmamıştır. Ne var ki vergilendirirken benzeri bir ayrıştırmaya gidilmiştir. Tarla dışı toprak da cerib olarak verilmiştir. 17. yüzyılın sonlarında, kayıtların bir kısmında yukarıda verildiği gibi cerib başına 80 akçe vergi¹⁰⁵ tarh edilmiş, büyük bir kısmına ise 102 akçe vergi tarh edilmiştir. Nitekim Kopasi de bu düzenlemelerle bir cerib bağ, bahçe ve bostan üzerine 102 akçe haraç tahsis edildiğini söylemektedir.¹⁰⁶ 1650 tahrirlerinde bu konuda bir açıklama yokken 1670 tahrirlerinde bağ, bostan gibi toprakların üç kısma ayrıldığı ve vergilendirme biçiminin de 120, 60 ve 30 akçe maktu vergi olarak düzenlendiği görülmektedir.¹⁰⁷ 1670'den itibaren bağ konusunda adada önemli sorunlar yaşandığını yukarıda açıklamıştık. Bu çerçevede söz etmemiz gereken yukarıda da belirttiğimiz, önemli bir düzenleme Mayıs 1675 tarihinde yapılmıştır. 825 numaralı Tapu Tahrir defterinin başındaki şerhe göre daha önceden 120 ve 100 akçe olan bağ vergisinin ağır olduğu kabul edilmiş ve 40 akçelik bir indirim yapılmıştır.¹⁰⁸ 1705 düzenlemeleri ile 1650 organizasyonuna geri dönüldüğü anlaşılmaktadır.

Kayıtlarda bağ, bahçe, bostan ve enginar tarlası ayrı ayrı yazıldığı için bu sektörlerin gelişimini izlemek mümkündür. Nitekim bu kayıtlar, Osmanlı dönemi Girit tarımında bağcılıktan zeytinciliğe geçiş tartışmalarına önemli ölçüde ışık tutmaktadır.¹⁰⁹ Toprak ile ilgili son kayıt 1670 tahrirlerinde de gördüğümüz, boş alanlardır. Bütün köylerdeki boş tarlalar, *arz-ı halî* olarak yazılmıştır. Bu toprak-

105 RŞS., no: 416, ss. 76-78, 10 Ramazan 1103-26 Mayıs 1692 tarihli kayıt.

106 Kopasi, a.g.m., s. 1344.

107 Gülsoy, a.g.m., s. 192; Gülsoy, a.g.e., s. 286.

108 BOA., TT., def. no: 825, s. 8a.

109 Ayşe Nühket Adıyeke, "Osmanlı Egemenliğinin İlk Yıllarında Resmo Bağları", *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 85-96; Ayşe Nühket Adıyeke, "Üzümün ve Zeytinin Keşişen Yolları: Girit'te Osmanlı Egemenliğinin Kurulmasıyla Üzümün Yerini Zeytine Bırakması", *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu, Konferans Bildirileri*, İBB. Akdeniz Akademisi Yayını, İzmir, 2017, ss. 151-163.

ların da her ceribinin 12 akçe vergilendirildiği görülmektedir.¹¹⁰ Bu 12 akçenin kimden alındığını bilemiyoruz.

Topraklardan sonra gelen ikinci servet, ağaçlardı. Ağaçlar üç grup olarak yazılmıştır. Birincisi ve en çok olanı zeytin, ikincisi dut, üçüncüsü de genel meyve ağaçları *eşcar-ı müsmire* kaydı ile yazılmıştır. Meyve vermeyen kerestelik ağaçlar kaydedilmemiştir. Adanın bir zeytin membaı olduğu düşünülürse, en önemli zenginlik kaynaklarından birinin zeytin ağacı olduğu anlaşılır. Zeytin ağacı, dönüm dahili ve haricinde *be her draht* 5 akçe, üründen de senede bir defa 1/7 vergiye tabi tutulmuştur. İsim verilerek belirtilen dut ağacından da 9 akçe vergi alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca hasıl olan ipekten senede bir defa vergi alınacağı kanunname-de belirtilmiştir. Ne var ki dışarıdan dut yaprağı getirenlerin vergilerinin önemli problem oluşturduğu da anlaşılmaktadır.¹¹¹ Son olarak dönümden hariç bulunan meyve ağaçları için senede birer para vergi ve üründen 1/7 vergi alınması yine kanunname hükmündendir. Tapu defterlerindeki kayıtlardan ise genel meyve ağaçlarının 3 akçe vergiye tabi tutulduğu anlaşılmaktadır.

Tarımsal üretim esaslı bu tahrirlerden hareketle vergilendirme şeklini ve oranını bir köy örneği üzerinden incelemek yararlı olacaktır.

*Karye-i Mihici Gurniye Tâbi'-i Resmo Cedid Hâss-ı Hümayûn*¹¹²

[34 (der tasarruf) + 110 (der yed) = 144 toplam hane kaydı.]

Yekün

Tarla cerib / 689; bağ cerib / 100,5; eşcâr-ı zeytun / 2376; eşcâr-ı müsmire dîp / 17; dut / 9.

Hasılat

110 1670 tahririnde de bu verginin 12 akçe olduğu görülmektedir. Gülsoy, a.g.m., ss. 194, 195.

111 RŞS, no: 55, s. 17, 31 Temmuz 1706 tarihli kayıt.

112 TKA., Eski no: 489, yeni no: 1, ss. 161b-162b.

<i>Tarla a'lâ cerib 460</i> <i>Be her cerib 5 keyl</i> <i>Hasıl 2300</i> <i>Harac-ı mukaseme</i> <i>mine's-sub'</i> <i>fi 30 akçe</i> <i>Keyl 328,5 rub' 1</i> <i>Hasıl 9857</i> $460 \times 5 = 2300$ $2300 \div 7 = 328,5$ $328,5 \times 30 = 9855 + [2]$	<i>Tarla mutavassıt cerib 229</i> <i>Be her cerib 2,5 keyl</i> <i>Hasıl 572,5</i> <i>Harac-ı mukaseme</i> <i>mine's-sub'</i> <i>fi 30 akçe</i> <i>Keyl 81 rub' 4 [3]¹¹³</i> <i>Hasıl 2453</i> $229 \times 2,5 = 572,5$ $572,5 \div 7 = 81,75$ $81,75 \times 30 = 2453$	<i>Bağ cerib 100,5</i> <i>Be her cerib 102 akçe</i> <i>Harac-ı mukataa</i> <i>Hasıl 10251</i> $100,5 \times 102 = 10251$
<i>Eşcâr-ı zeytun 2376</i> <i>Be-her draht</i> <i>Fi 5 kıyye</i> <i>Hâsıl 11880</i> <i>Harac-ı mukaseme</i> <i>mine's-sub'</i> <i>Kıyye 1697</i> <i>fi 3 akçe</i> <i>Hâsıl 5091</i> $2376 \times 5 = 11880$ $11880 \div 7 = 1697$ $1697 \times 3 = 5091$	<i>Eşcâr-ı müsmire adet 17</i> <i>Be-her draht fi 3 akçe</i> <i>Hâsıl 51</i> $17 \times 3 = 51$	<i>Dut 9</i> <i>Be-her draht fi 9 akçe</i> <i>Hâsıl 81</i> $9 \times 9 = 81$

Yekün

Hâsıl [9857+2453+10251+5091+51+81=27784]

27784 [akçe]

Köyün toplam vergisi olan 27.284 akçe, 144 haneye tasarrufları ve üretimleri nispetinde dağıtılıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Girit'te bir istisna dışında aynı vergi uygulaması yoktu ve bütün vergiler nakde çevriliyordu. Sadece, mukataaların

113 Katib sehven rub 4 yazmıştır. Yaptığımız hesapta da görüldüğü üzere rub 3 olmalıdır.

malikane olarak işletilmesi sırasında, vergilerin bir kısmının hınta (buğday) olarak alındığına tanık olmaktadır. Hınta, adaya özgü bir ölçü birimi olan *muzur* ile ölçülmektedir. Her muzur (bir teneke dolusu anlamına gelir) 60 akçe olarak hesaplanmış ve bütçe gelirlerine dahil edilmiştir. Örneğin H. 1141 (1728-29) yılındaki 15.139.506 akçelik mukataa gelirinin 6.778.032 akçesi, 112.967,3 muzur hıntanın maddi karşılığı olarak kaydedilmiştir.¹¹⁴ Bu aynı gelir yani hınta, adadaki kapıkulu yeniçerilerinin mevaciplerini karşılamak amacıyla tahsil edilmekte idi.

1705 tarihli tahrir kapsamında yapılan düzenlemelerde, “*ehl-i zimmet re’âyâsı ruûsları cizyelerin bi’t-tamâm veh-i şer’î üzere edâ idüb...*” ifadesiyle cizye vergisi teyit edilmektedir. Nitekim 2 Ekim 1704 tarihli tahrirlerle ilgili yazıda, “*...cizyegüzar reyalarının mikdârı dahi müceddeden tahrîr ve defter olunmak...*” ferman edilmiştir.¹¹⁵ Ne var ki Osmanlı Arşivi’nde bu tarihlere ait bir cizye defterine rastlanamamıştır.

Merkezden gelen bir emirde, diğer yerlerde olan reyanın, ağnamından resm-i ağnam, değirmenlerinden resm-i asiyab ve kovanlarından resm-i kovan alınmış iken Girit adasında reyanın bu konuda vergi namına bir şey vermediklerinin altı çizilmiştir. Onların da mukataat-ı miri reyası gibi bu vergileri vermeleri konusunda yerel yöneticilere gereğinin yapılması emredilmiştir.¹¹⁶ Nitekim Mehmet Raşid, “*cezâire-i mezkûrede adet-i ağnam rûsûmu yoğ iken müceddeden vaz’ olunan rûsûm-ı mezkûreden senede 373.000 akçe hâsıl*” olduğunu aktarır.¹¹⁷ 1705 düzenlemeleri ile Girit reyası artık koyun ve keçi, değirmen ve kovanlarından vergi ödemeye tabi tutulmuştur. Bu konuda 1650 düzenlemelerine dönüldüğünü söyleyebiliriz.

Son olarak, 1670 düzenlemeleriyle kaldırılan rûsum-ı divaniyenin, ilgası tekrar hatırlatılmaktadır. Kanunnamenin son cümlesi şöyledir: “*rûsûm-ı örfiyye tabîr olunan işpenç ve resm-i tapu ve resm-i küvâre ve resm-i deştâni ve resm-i otlak ve kıslak ve yaylak ve cürüm ve cinâyet ve bâd-ı hevâ ve resm-i ‘arusâne ve tarh-ı milh ve sâ’ir bid’a-ı şetta*

114 BOA., MAD_d no. 09511, s. 1.

115 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001.

116 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001. Gülsoy, 1650 yılı düzenlemeleri ile Girit reyasının koyun-keçi vergisini (resm-i ganem) verdiklerini bildirmektedir (Gülsoy, *a.g.e.*, ss. 298, 316). Bu çerçevede kanunnameye geçen resm-i can-ver tabirinin Tuki’nin belirttiği gibi canavar/domuz vergisi (Tuki, *a.g.m.*, s. 198) olmadığını Farsçadan gelen hayvan vergisi olduğunu ve bunun da farklı defterlerde yazılı olduğunu açıklamaktadır. Resm-i ganemin, divani vergiler gibi, 1670 düzenlemeleri ile kaldırıldığını düşünmekteyiz. Keza 1650 düzenlemeleri ile reyanın tasarruf ettikleri değirmenlerden de resm-i asiyab alınmıştır (Gülsoy, *a.g.e.*, s. 293).

117 *Tarih-i Raşid*, s. 138.

kemâ-fi'l-ewvel men' ve def' olunmuştur.” Heyd, rüsum-ı örfiye, rüsum-ı divaniyenin yeni versiyonu, yeni isimlendirme biçimi olduğunu söylemektedir.¹¹⁸

Gerek 1705 Girit tahrir defterleri, gerekse önceki tahrir defterleri klasik Osmanlı tahrirlerinden bazı farklılıklar göstermektedir. Bu defterlerde çift resmi geçmediği gibi kayıtlarda geleneksel defterlerde olan evli, mücerret gibi terimlere de rastlanmamaktadır.¹¹⁹

Vergi düzenlemelerinden başka 1705 tahrirleri tımar sisteminde ve toprak organizasyonunda önemli değişimleri barındırmaktadır. Tımar sisteminin özünü toprağa bağlı köylü işletmelerinin meydana getirdiği¹²⁰ göz önünde tutulursa, bu değişimin sadece tımar organizasyonu maddesinde değil köylü-toprak ilişkisi açısından da oldukça önemli olduğu anlaşılacaktır. 1705 tahrirleri çerçevesinde binden fazla köy yazılmıştır. Bu defterleri görüp incelediğini bildiren Andrea Kopasi, kaza ve köyleri ve emlak sahiplerinin adedini belirttiği bir de tablo hazırlamıştır. (Tablo I).

Tablo I: 1705 Tahrirlerine Göre Girit'teki Köy ve Hane Sayıları.

Yerleşim İsmi	Köy Sayısı	Hane Sayısı	Yerleşim İsmi	Köy Sayısı	Hane Sayısı
Nefs-i Hanya	0	182	Pedye Kazası	105	5531
Hanya Kazası	64	4507	Menufaç Kazası	99	4038
Kisamu Kazası	92	4460	Maloviz Kazası	33	2230
Apokoron Kazası	51	3892	Temnos Kazası	36	1158
Selene Kazası	44	1802	Kenurya Kazası	63	2712
İsfakiye Kazası	11	835	Piryotiçe Kazası	28	1170
Nefs-i Resmo	0	143	Mala Laşid Kazası	13	484
Resmo Kazası	81	4490	Mirabela Kazası	23	2302
Amari Kazası	48	1701	Yerapetra Kazası	19	1956
Milapotamu Kazası	69	3620	Estiye Kazası	52	2342
Ayvasil Kazası	60	1515	Rizo Kazası	72	2783
Ara Toplam	520	27147	Genel Toplam	1173	53853

Kaynak: Kopasi, s. 910.

118 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford University Press, London, 1973, s. 153, dipnot 4. Biz bu çalışmamızda defterlerin içerik analizlerine, sayısal açıklamalara ve vergi düzenlemelerine ilişkin detaylı incelemelere girişmedik. Bu başka çalışmaların konusu olacaktır.

119 Greene, a.g.m., s. 69.

120 Demirbaş, a.g.m., s. 13.

Köylerin statü dağılımları ise şöyledir: Kandiye sancağı; hass-ı hümayun köy sayısı / 205; cedid hass-ı hümayun / 272; Kandiye muhafızı hassı / 54; Hanya muhafızı hassı / 2; temlik köy / 16; belli olmayan 16 köy ve miri çayır / 1'dir. Vakıf köyleri ise; Sultan İbrahim Camisi vakfı / 1; Valide Sultan Camisi vakfı / 1; Sofu Mehmet Paşa Camisi vakfı / 3 köydür. Hanya sancağı; hass-ı hümayun köy sayısı / 81; cedid hass-ı hümayun / 79; Hanya muhafızı hassı / 19; Granbosa mirmirama hassı / 3; mülk köy / 2; belli olmayan / 16 köydür. Yine Hanya'ya bağlı vakıf köylerinde durum şöyledir; Haremeyn vakfı (İsfakiye köyleri) / 11; Vezir Hüseyin Paşa evkafı / 8; Sultan İbrahim Camisi vakfı ve Yusuf Paşa Camisi vakıfları birer köydür. Resmo sancağı; hass-ı hümayun köy sayısı / 254; cedid hass-ı hümayun / 40; Resmo muhafızı hassı / 9; Hanya muhafızı hassı / 3; temlik / 1; belli olmayan / 11 köydür. Resmo'nun vakıflar açısından zengin olduğu görülmektedir. Sultan İbrahim Camisi vakfı / 5; Valide Sultan Camisi vakfı / 4; Hüseyin Paşa Camisi vakfı / 4; Musa Paşa Camisi vakfı / 2; Abdülkadir Geylani Camisi ve imareti vakfı / 6 köy; Muharrir Ahmet Efendi Mescidi vakfı ve Defterdar Ahmet Paşa Çeşmesi vakfına da birer köy tahsis edilmiştir. Buna göre eyaletteki köy sayısı 1132'dir. Bu sayı Kopası'nin verdiği sayıdan 41 azdır.

Köylerin çok büyük bir kısmı padişah hasıdır. 1670 tahririnde sultan hası olarak yazılı köyler, 1705 sayımında "hass-ı hümayûn" olarak yazılmıştır. Bu sayımda çok sayıdaki köy de "*cedid hass-ı hümayûn*" olarak kaydedilmiştir.¹²¹ Sancaklara göre padişah hasları olan köy sayısı Tablo II'dedir. Özellikle Kandiye'de cedid hass-ı hümayunlar eklendiğinde padişah haslarında %130'luk önemli bir artış görülmektedir. Hass-ı hümayun köy sayısının çokluğu açısından ikinci sırada Resmo gelmektedir. Ancak 1670 yılından itibaren bundaki artış %20 civarındadır. Hanya'daki has köyleri de neredeyse ikiye katlanmıştır. Ada genelinde hass-ı hümayun köy sayısında %74'lük bir artış söz konusudur.

Tablo II: 1705 Tahrirlerinde Sancaklara Göre Padişah Hasları Köy Sayısı

Sancak Adı	Hass-ı Hümayun	Cedid Hass-ı Hümayun	Toplam
Kandiye	205	272	477
Hanya	81	79	160
Resmo	254	40	294
Toplam	540	391	931

121 Timarların padişah hasına dönüşmesi bir önceki yüzyılda da yaşanmıştır. Nitekim 1650 sayımından 1670 sayımına padişah hasları neredeyse iki katına çıkmıştır (Gülsoy, *a.g.e.*, s. 302).

Üst düzey yöneticilerine verilen haslar ise Tablo III'dir. Kandiye ve Resmo muhafızlarının bütün hasları kendi sancakları içindedir. Hanya muhafızının hasları ise çoğunlukla kendi sancağında olmakla birlikte Kandiye ve Resmo'da da az sayıda köye dağılmıştır.

Tablo III: 1705 Tahrirlerinde Sancaklara Göre Yönetici Hasları Köy Sayısı

Bulunduğu yer →	Kandiye	Hanya	Resmo	Toplam
Görevli ↓				
Kandiye Muhafızı	54	-	-	54
Hanya Muhafızı	2	19	3	24
Resmo Muhafızı	-	-	9	9
Granbosa Mirmirami	-	3	-	3
Toplam	56	22	12	90

Haslara oranla sayıları hayli az olan vakıf ve temlik köyler de bulunmaktadır. Ayrıca az sayıda statüsünün belirtilmediği köyler de bulunmaktadır. Bunların dökümü de tablo IV'tedir.

Tablo IV: 1705 Tahrirlerinde Sancaklara Göre Muhtelif Statüde Köy Sayısı

	Vakıf Köy Sayısı	Temlik Köy Sayısı	Belli Olmayan	Toplam
Kandiye Sancağı	5	16	16	37
Hanya Sancağı	21	2	16	39
Resmo Sancağı	23	1	11	35
Toplam	49	19	43	111

Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu düzenlemeler çerçevesinde ada topraklarının yaklaşık %82,25'i artık padişah hassı haline getirilmiştir. Vüzerâ hasları da toprağın % 7,95'ini oluşturmaktadır ki bu bütün hasların toplamının, ada toprağının %90'ının üzerinde bir yekün oluşturması anlamına gelir. Adadaki toprağın % 6'sını ise vakıf ve temlik araziler oluşturmaktadır. Toprağın %3,8'lik bir kısmının da statüsü belirtilmemiştir. Çok açık görülmektedir ki toprak organizasyonunda, Osmanlı genelinde olduğu gibi havass-ı hümayun toprakların artırılması politikası güdülmüştür.

Girit'te 1670 düzenlemeleri ile mevcut tımar sisteminde bazı farklılaşmalar oluşturulmuştur. Bu sayımla birlikte sipahi tımarı sistemi terk edilerek, adadaki

bütün zeamet ve tumarlar Kandiye, Hanya, Resmo, Kisamo ve Yerapetra kalelerine muhafız tayin edilmiş gönüllü, azap, farisan, lağımçı gibi birliklerin asker ve komutanlarına tahsis edilmişti.¹²² 17. yüzyılın son çeyreğinde Girit'teki bu beş kalenin muhafızı olup tumar tasarruf eden gönüllüyan-ı yemin ve yesar, azaban-ı yemin ve yesar ve ayrıca tumar tasarruf eden süvarilerin tumarlarının ilga edildiğini ve bunların ulufeye aktarıldığını yukarıda belirtmiştik. Bunlardan alınan tumarların havass-ı hümayuna tashih olunmasının münasib ve evla olduğu kararlaştırıldı.¹²³ Nitekim Girit'teki gönüllü askerlerin tumarları kaldırıldı ve gelirleri ulufeye aktarıldı.¹²⁴

18. yüzyılın başlarında tumarların kaldırılarak padişah haslarına aktarılması Girit'e özgü bir durum değildi. 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı maliyesi daralmış bir merkezi ve genişlemiş bir mahalli karaktere sahipti.¹²⁵ Buna bir önlem olarak bu tarihten itibaren tersi bir süreç işlemeye başladı. Özellikle tumarların yerini mukataaların alması, bu sürecin bir parçası idi. Eskiden beri yapılagelen uygulamada her hangi bir tumar ya da zeamet hasılının merkezi hazine gelirleri arasında katılabilmesi için, her şeyden önce bunların dirlik olma nitelik ve özelliklerinin sona ermesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle havass-ı hümayuna tahsis olunmaları gerekiyordu. Bu şekilde havass-ı hümayuna tahsis olunan dirlik bir mukataa haline dönüşmüş olurdu ve hasılatı merkezi hazineye girerdi. Bu çerçevede daha önceki tarihlerde daha az rastlanılan dirliklerin havass-ı hümayuna dönüştürülme olayı, 18. yüzyılda mukataalaşma sürecini belirleyen genel bir eğilim halini aldı.¹²⁶

Osmanlı'nın birçok yerinde olduğu gibi 18. yüzyılın başlarında Girit'te de benzeri bir durum söz konusudur. Adanın fethini takiben 30-35 yıl boyunca mukataalar, tedrici bir gelişme içinde tumarların aleyhine olarak genişledi. Nihayet 1705 yılında bu genişleme tumarların tümüyle havass-ı hümayuna katılarak mukataalaşması ile son buldu.¹²⁷ Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi tumar sahibi olan, "*neferatın bi'l-cümle mutasarrıf oldukları tumarları havass-ı hümayûna tashih olunmak*

122 Gülsoy, a.g.m., s. 197.

123 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001.

124 Adıyeke, "Girit'te Askeri ve Toplumsal", s. 1615.

125 Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâli Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 320.

126 Eftal Şükrü Batmaz, "İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları", *Osmanlı*, c.3, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 252.

127 Hacer Ay, *Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 6.

münasib ve evla olduğu...” bildirildi.¹²⁸ Aynı vesikada bu durumun pratik gerekçeleri de bildiriliyordu. Buna göre; “*Girid hazinesine tabi mukataatın iradı senevi muayyen olan masarifiñi ihâtâ itmediğinden birkaç seneden beru tedahül¹²⁹ kabul etmekle, bu tedahülün refi lazım olub irad-ı hazine-i mezbureye kesr ve noksan getirilmemek...*” amacı güdülüyordu. Tarihçi Raşid’e göre bu meblağın toplamı yüz elli yük (15 Milyon) akçe tutuyordu.¹³⁰ Bu çerçevede 18. yüzyıl başlarında tahrirlerin, hazineye ait gelirleri belirleme amacına sıkı sıkıya bağlı olduğunu görülmektedir.

Girit eyaleti her ne kadar Osmanlı genelinden bazı farklılıklar gösterse de diğer Ege adaları ile önemli benzerlikler taşımaktadır. Öncelikle Midilli adasındaki arazi de tamamen haracî arazidir. Buranın da topraklarının sengistan olduğu belirtilerek toprak ala, evsat ve edna olarak kategorize edilmiştir.¹³¹ 1708 tarihli Midilli kadısına yazılan hükümde; “...*Girid ceziresinin tahrîr-i cedidde bağ ve bağçe ve bostanın her bir ceribinden yüz ikişer sağ akçe ve dönümünden hariç olan eşcâr-ı müsmireden dahi bedel-i sub’ birer para alınmak üzere mukayyed olub keferîden ziyade ve Müslümandan noksan alınmak üzere kayıd olunmamağla inşa Allahu Teala cezîre-i mezbûrenin aşarı ve bağ ve bostan ve eşcar-ı müsmirelerinden vech-i meşruh üzere alınmak...*”¹³² hususları yer almaktadır. Buradan anlaşıldığına göre 1705 Girit’teki vergi düzenlemeleri Midilli için de bir örnek oluşturmuştur. Keza Nakşa Adası ile Girit arasında da önemli benzerlikler bulunmaktadır. Öncelikle Nakşa’nın ilk tahriri 1670 yılında yapılmış ve bu tarihte Girit’te de bir tahrir yapılmıştır. Adanın ikinci tahriri olan 1708 sayımı¹³³ ise Girit’te yapılan üçüncü tahririn hemen birkaç sene sonrasına denk gelmektedir.

Havass-ı hümayunların arttırılması konusunda da Midilli ile önemli paralelliklerin olduğu gözlenmektedir. 1708 düzenlemeleri ile Midilli’deki tımarlı neferlerin tımarlarının kaldırıldığı ve ulufeye aktarıldığı görülmektedir.¹³⁴ Nitekim Barkan, 1709 yılında, Midilli’de zeamet tımar ve müstahfiz tımarlarının havass-ı

128 BOA., C. ML. no: 00612-25248-001.

129 Tedahül: Bir muayyen para veya borç taksidi verilmeden diğerinin işlemesi, ödemelerin muntazam işlememesi.

130 *Tarih-i Raşid*, s. 137.

131 Barkan, *Kanunlar*, s. 334.

132 *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, s. 122.

133 Demircan, a.g.m., s. 675 vd.

134 Adıyeke, “Girit’te Askerî ve Toplumsal”, s. 1615. Düzenlemede Girit örneği özellikle zikredilmektedir.

hümayuna aktarıldığını söylemektedir.¹³⁵ Keza 1701 yılında Bozcaada'da da benzeri bir uygulamanın yapıldığı görülmektedir.¹³⁶

Girit'te 1704-1706 yıllarında yapılan düzenlemelerle ilgili son tartışacağımız konu, bu düzenlemelerin Osmanlı'daki şer'ileşme süreci ile olan ilişkisidir. 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için şer'ileşme dönemidir. Yüzyılın başlarında ivme kazanan süreç yüzyılın ortalarında Kadızadeler hareketi ile önemli bir eşik atlamış ve bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda "şeriat", hakim paradigma haline gelmeye başlamıştır. İlimyenin bürokrasideki öneminin artması, medrese eğitilmiş yöneticiler, dini, İmparatorluğun en önemli siyasi referansı haline getirdiler. Değişen toplumsal ve siyasal hayatın problemlerine çözüm olarak da sürekli İslami çözüm modelleri önerdiler.

Girit'in tamamen Osmanlı yönetimine girmesinin ardından gerçekleşen 1670 düzenlemeleri kuşkusuz Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa'nın denetiminde yapılmıştır. Bu anlamda Fazıl Ahmet Paşa'nın Kadızadeler hareketinden etkilenmiş olması mümkündür.¹³⁷ Fakat bu dönem Osmanlı İmparatorluğu için belirttiğimiz gibi genel olarak şer'ileşme dönemidir. Kadızadeler hareketi bu sürecin bir parçasıdır. Tam bu tarihlerde Osmanlı topraklarına katılan Girit için idarenin ve toprak organizasyonunun İslami bir takım unsurlarla şekillendirilmesi anlaşılması kolay bir durumdur.

Osmanlı'nın Girit'teki ilk düzenlemesi olan 1650 tahriri İslamî referanslar açısından zengin bir içerik göstermese de kanunnamenin başındaki Arapça dua kısmı yaklaşık bir sayfayı bulmaktadır.¹³⁸ 1670 ve 1705 tarihli sonraki düzenlemelerde içeriğin dinselleşmesine rağmen dua kısmı küçültülmüştür.¹³⁹ 1670 düzenlemeleri Osmanlı yönetiminin Girit'te oluşturduğu toprak sistemi ve vergilendirme açısından, referansını İslamî öğretilerden alan önemli bir dönüşümdür. Nitekim

135 Ayrıntılar için bkz: 1709 tarihli Midilli Kanunnamesi; Barkan, *Kanunlar*, s. 334. Keza, Midilli padişah hasları kayıt defteri, BOA., D. HMK, d. no: 22040.

136 BOA., A. {DFE.}, d. no: 204.

137 Bu ilişki için; Gilles Veinstein, "Les Règlements Fiscaux Ottomans de Crète", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss. 11, 12; Suraiya Faroqhi, "Fethinden Elli Yıl Sonra Osmanlı Giriti'nde XVIII. Yüzyıl Reformları", *Devletle Başa Çıkmak*, (Çev: Hamide Koyukan Bejsovec), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2016, s. 224; Greene, a.g.m., s. 73.

138 Gülsoy, a.g.m., s. 197, dipnot.29.

139 1670 Kanunnamesinde Arapça dua yarım sayfaya inmiş (Gülsoy, a.g.m., s. 200, dipnot. 30), 1705 Kanunnamesinde ise beş satıra inmiştir. Bkz. Ek

1670 kanunnamesinde, adanın yazımının "...zaman-ı hulefa-yı Raşidîn rıdvanAllahu Te'âlâ aleyhim ecmainde feth olunan memâlikde mesbukü'l-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası üzere..."¹⁴⁰ olduğu açıkça belirtilmiştir. Buradaki vurgu yazımın Osmanlı geleneği değil, Halife-i Raşidin döneminde, sünnet-i seniyye esas alınarak yapılan sayımların ve yazımların örnek alındığıdır. Buradaki örneklik de şüphesiz mevcut bir tahrir değil fıkıh kitaplarında gösterilen şer'i kaidelerdir.¹⁴¹ Barkan'a göre, Girit Adası'nda "*kütüb-i fıkhiyede musarrâh olan kaide-i şer'iye*" ve "*hulefa-yı Raşidîn zamanında mesbukü'l-amel olan sünnet-i seniyye-i nebeviyye muktezası*" gibi kayıtlar, saf şekliyle İslamî geleneklere uygun bir toprak rejimi tesis etmek iddiasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda öteden beri tatbik edilmiş olan miri toprak rejimini bütünüyle ilga etmiş oluyordu.¹⁴² Daha önceki düzenlemelerde Osmanlı miri arazi rejiminin İslam mülkiyet ve veraset hukukunun ana kaidelerine aykırı düşen uygulamalar, çeşitli bidatların (bidat-ı şetta) ortaya çıkmasına imkan verdiği için suçlanmakta ve onun yerine peygamber ve ilk halifeler devrinin gerçek İslami olan uygulamalarına bir dönüş olarak yeni bir arazi kanunu hazırlandığı belirtilmektedir.¹⁴³ Greene, kanunname kavramının tanımı gereği örfi olmasına rağmen, Girit kanunnamelerinin (özellikle son iki kanunnamenin) şer'i şerife uyum içinde düzenlendiğine özellikle dikkat çeker.¹⁴⁴

1670 düzenlemeleri ile 1650 yılında, Osmanlı klasik sistemine göre yapılan birçok düzenlemenin değiştirildiğini yukarıda açıkladık. Toprak sisteminin tamamen haracı arazi ve özel mülkiyete olanak tanıyan bir hale gelmesi, bidat-ı şetta sayılan divani vergilerin tamamen kaldırılması ve vergi düzenlemelerinin haraç çerçevesinde organize edilmesi, bu açıdan önemli adımlardı. 1705 düzenlemeleri bu açıdan 1670 yılında yapılan düzenlemeleri aynen kabul etmiş hatta bir kez daha vurgulamıştır. Faroqhi, miri topraktan özel mülk toprağa geçişin şeriata uygun bir takım düzenlemeler ile gerçekleştirildiğini söylüyor.¹⁴⁵ Şüphesiz kanunnamelerin kendisi bizzat bu düzenlemelerin yasal dayanağıdır. Ne var ki bu süreci tersinden düşünmek de mümkündür. Kanunnamenin kendisi şer'i bir meşruluk değil, örfi bir uygulamadır. Bu noktada kanunnamelerle hayat alanı bulan bu uygulamaların

140 Gülsoy, *a.g.e.*, s. 318.

141 Tukin, *a.g.m.*, ss. 196-197.

142 Barkan, *Kanunlar*, s. XLI.

143 Barkan Meriçli, *a.g.e.*, s. 24.

144 Greene, *a.g.m.*, s. 60.

145 Faroqhi, *a.g.m.*, s. 223.

ardından şer'i bir meşruiyet arayışına girilmiştir. Bu durum da zamana yayılan bir fetvalar literatürünü doğurmuştur.

18. yüzyılda Girit'teki uygulamaların şer'i temelini oluşmasında rol oynayan en önemli kişilerden birisi, 1715-1716 yılları arasında bir buçuk yıl şeyhülislamlık yapmış olan Menteşezade Abdürrahim Bursevi Efendi'dir.¹⁴⁶ Abdürrahim Efendi'nin önemli bir fetva kitabı¹⁴⁷ ve bu kitapta Girit'e ait bir bölüm vardır. *Fi es-surü'l-müteallukatı be-cezire-i Girit* başlıklı bu bölümde,¹⁴⁸ Girit'teki toprak rejimine dair 7 tane (üçüncü fetva kiliseler ile ilgilidir) fetva vardır. Fetvaların der-kenarında çok sayıda Arapça haşiyeler yer alır ve bu haşiyelerde haraç konusu İslam hukuku kaynaklarıyla tartışılmaktadır.

Abdürrahim Efendi'nin Girit'e ait ilk fetvasında adanın fethi ile yapılan tahrirde haracın az yazıldığı, sultanın bu haracı Hz. Ömer Radyallahu Anh zamanındaki gibi nisf (1/2), sülüs (1/3), rub' (1/4) hums (1/5) mikdarı olabilmesi için *emr-i sultani* gönderse bu tür değişikliklerin uygun olup olmadığı sorulmakta; cevaben de bunun uygunluğu tasdik edilmektedir. Böylece haraç miktarlarındaki değişikliğin şer'an sultan buyruğu ile olabileceği kabul edilmektedir. Diğer fetvalarda, adanın fethinden sonra beytü'l-mal için ayrılan ve sonradan satılan arazinin bedeli karşılığı geri alınabileceği, temlik yapılmadan tasarrufa izin verilen arazinin başkasına devredilebileceği açıklanıyordu. Yine savaş sırasında kaçanların arazilerinin bazı Müslümanlara mülkiyet ile verildiği için bunların öşürlerini eksiksizce vermeleri mecburiyeti hatırlatılıyordu. Son fetva ise Girit için haracın önemini göstermesi açısından oldukça önemli görünmektedir. Adanın fethi sonrasında bazı kefare zimmeti kabul etmeyip firar etmişlerdir. Bu kişilerin arazileri defterdar marifetiyle belirlenmiş, öşürlerini tayin olunan yerlere vermek üzere Müslümanlara verilmiş, fakat temlik edilmemişti. Bu fetvada, bu kişiler senelerce toprağı tasarruf ettikleri halde, beytülmal emininin emr-i sultani ile bu yerleri bu kişilerden geri alıp haracı muvazzaf ve mukaseme ile yahut haraç miktarı icare ile talip olanlara vermeye kadir olacakları kaydedilmiştir.

Sonuç olarak 18. yüzyılın özellikle ilk çeyreğinde Osmanlı coğrafyasında çok sayıda tahririn yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde böylesine yoğun bir şekilde

146 Abdürrahim Efendi'nin hayatı ve eserleri için; Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara, 1972, s. 115.

147 Menteşizâde Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, (Esh. İbrahim Saib), c. 1, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1243.

148 *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, ss. 69-70.

tahrirlerin gerçekleşmiş olmasının nedenleri üzerinde durmak gerekir. Bunların başında dönemin ruhuna uygun genel düzenlemeler gelir. 18. yüzyılın ilk çeyreği birçok konuda olduğu gibi Osmanlı maliyesinde de bir düzenleme, yenileşme dönemi oldu. 1703 yılında tahta çıkan III. Ahmet, yüzyılın başlarında eski tahrirleri ciddi şekilde denetletip, vergilerle ve maliye ile ilgili önemli düzenlemeler yaptı.¹⁴⁹ Bunun yanı sıra 1695 yılından itibaren Osmanlı mali sisteminde yeni bir dönem başladı. Nakdî ekonominin yeni şartları ile şekillenen, tumar ve iltizam usullerinin birleşiminden oluşan malikane sisteminin¹⁵⁰ sonuçlarının değerlendirilmesi ile bu tahrirlerin ilişkilendirilmesi mümkündür. Girit'te her ne kadar malikane sistemi Osmanlı genelinden biraz daha geç bir tarihte 1719 yılında başladıysa da¹⁵¹ yeni sistem ile yeni tahrirler arasındaki ilişkinin burada da önemli olduğunu düşünmek gerekir. Başka bir deyişle, mali açıdan merkez çevre ilişkileri yeni bir döneme girdi. Bu yeni dönemde iltizama konu olan vergi demetlerinin, yani mukataaların sınırları ve kapasitelerinin net olarak yeniden belirlenmesi için de bu tahririn yenilediğini düşünüyoruz. Bu dönemde sosyal ve siyasal açıdan çevrenin güçlenmesine karşın mali açıdan bir merkezileşme görülmektedir. Nitekim bu sistem değişikliklerinin adada uygulanış biçimleri, incelediğimiz 1705 tarihli tapu tahrirlerinde açıkça görülmektedir.

Girit'te 1704-1706 tarihinde yeniden tahrir yapılmasının yerel sebepleri de vardır. Nitekim adada gerek yeni vergi düzenlemelerine olan ihtiyaç, gerekse tumar istemi içinde ortaya çıkan yeni düzenlemeler bu tahrirlerin gerekçelerini oluşturmaktadır. Yerel ihtiyaç ve problemlerin de genel sistemin yaşadığı problemlerin bir uzantısı olduğu söylenebilir.

Ayrıca 1705 yılında Girit'te yapılan tahrire dayalı düzenlemeler, 1670 düzenlemeleri ile ortaya çıkan pratik sorunları çözmeye yönelik düzenlemelerdir. Öte yandan 1670 yılındaki şeriata uygun olmak kaygısı, 18. yüzyıl düzenlemelerinde çok daha yoğun bir şekilde kendisini hissettirmektedir.

149 Robert Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.I, (Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli), Cem Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 331.

150 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105.

151 A. Nühket Adıyeke, "Farmingout of *Mukataas* as *Malikâne* in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, s. 234.

KAYNAKLAR

1. Girit Tapu Tahrir Defterleri

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Eski no: 489; yeni no: 1, 1704-6 Tarihli Hanya Mufassal Defteri.

Eski no: 488; yeni no: 4, 1704-6 Tarihli Kandiye Mufassal Defteri.

Eski no: 490; yeni no: 326, 1704-6 Tarihli Girit İcmal Defteri.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Eski Tarihli Tapu Tahrir Defterleri

Defter no: 785, 1650 Tarihli Girit İcmal Defteri.

Defter no: 789, 1670 Tarihli Girit Müsadere ve Müzayede Defteri.

Defter no: 801, 1670 Tarihli Girit İcmal Defteri.

Defter no: 820, 1650 Tarihli Girit Mufassal Defteri.

Defter no: 822, 1670 Tarihli Hanya-Resmo Mufassal Defteri.

Defter no: 825, 1670 Tarihli Kandiye-Sitia Mufassal Defteri.

Defter no: 980, 1670 Tarihli Girit Cizye Defteri.

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi: BOA

A. { DFE. d. no: 024, 211, 204, 215.

AE. SAMD. III, no: 002.09.20202.1, 00118.11610.1

C. ML. no: 00612.25248.001.

D. HMK. d.no: 22040.

MAD_d. no: 09511.

3. Resmo Belediye Arşivi

Bulgaristan'dan Gelen Evrak, dosya no. 4 evrak no: 564-565.

4. Kadı Sicilleri (Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Bölge Müdürlüğü Eski Arşivi)

Resmo Şeriye Sicilleri No; 55, 58, 413, 416, 3110.

5. Basılı Kaynaklar

Balta, Evangelia - Oğuz, Mustafa, *Liva-i Resmo Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2009. *To Otomaniko Klimatlogio Tou Retimnou (Tapu Tahrir 822)*, Ekdosi - Metafrasi - Sholismos: Evangelia Balta- Mustafa Oğuz, Retimno, 2007.

- Barkan, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğunda Ziraat Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Kanunlar*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1943.
- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- Ierodikeio Irakliou Tritos Kodikas (1669/73 ke 1750/67)*, Eleni Karancikou, Pinelopi Fotinou, (Editör: Elizabeth Zachariadou), Vikelea Dimotiki, Iraklio, 2003.
- İnalçık, Halil, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1987.
- Menteşizâde, Abdürrahim, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, (Tsh. İbrahim Saib), c. 1, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1243.
- Mustafa, Naima, *Tarih-i Naima, Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasat Ahbarel-Hafıkayn*, c. IV, Matbaa-yı Amire, İstanbul, 1280.
- Raşid, Mehmed, *Tarih-i Raşid*, c.III, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1282.
- Stavriniadis, Nikolaos, *Metafrasis Turkikon İstorkon Eggrafon, (Aforonton is tin İstoria tis Kritis)*, (1657-1672), c.I; (1672-1694), c.II, Vikelea Dimotiki Vivliothiki, İrakliu, 1976, Herakleion-Crete.

6. Araştırma ve İnceleme Eserler

- A Historical and Economic Geography of Ottoman Greece (The Southwestern Morea in the 18th Century)*, Fariba Zarinebaf, John Bennet and Jack L. Davis, American School of Classical Studies at Athens, 2005.
- Adıyeke, A. Nühket, “Farmingout of *Mukataas* as *Malikâne* in Crete in the Eighteenth Century: The Rethymno Case”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss. 233-242.
- Adıyeke, A. Nühket, “Üzümün ve Zeytinin Kesişen Yolları: Girit’te Osmanlı Egemenliğinin Kurulmasıyla Üzümün Yerini Zeytine Bırakması”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu, Konferans Bildirileri*, İBB. Akdeniz Akademisi Yayını, İzmir, 2017, ss. 151-163.
- Adıyeke, A. Nühket, “Osmanlı Egemenliğinin İlk Yıllarında Resmo Bağları”, *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 85-96.

- Adıyeke, A. Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*. (Edit: Kemal Çiçek), Sota-Yeni Türkiye, Haarlem-Ankara, 2001, ss. 77-95.
- Adıyeke, A. Nükhet - Adıyeke Nuri, "Osmanlı Sistemi İçinde Girit Adası'nın Genel Çerçeveden Farklılıkları, Bu Farklılıkların Gerekçeleri ve Algılanış Biçimleri", *Yeni Türkiye Dergisi*, (Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı I), sayı 66, (Mart-Haziran 2015), ss. 1292-1297.
- Adıyeke, Nuri, "Girit'te Askeri ve Toplumsal Bir Kurum: Yerli Yeniçeriler - Gönüllüyan Zümresi", *XV Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, cilt 4, kısım 3, Ankara, 2010, ss. 1611-1620.
- Adıyeke, Nuri, "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, OTAM.*, sayı 11, (2000), ss. 769-825.
- Adıyeke, Nuri, "Fatih Paşalar'ın Kendilerine Armağanı: Osmanlı Girit'inde Temlik/Mülk Köyler", *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 97-110.
- Adıyeke, Nükhet - Adıyeke Nuri - Balta Evangelia, "The Poll Tax in The Years of The Cretan War (Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance)", *Thesavrimasta*, Bollettino dell'Instituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, Venezia, 31, 2001, ss. 323-359.
- Afyoncu, Erhan, "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi", *Osmanlı*, c.6, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 311-314.
- Altunsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara, 1972.
- Andeya, Kopasi, "3-Girid'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi", *Mecmua-yı Ebu'z-Ziyya*, c.VII /65, 1315 (1897), ss. 906-911; "7-Girid'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi", *Mecmua-yı Ebu'z-Ziyya*, c.VIII /72, 1315 (1897), ss. 1241-1248; "8-Girid'in Ahval-i Umumiye ve Tarihiyesi", *Mecmua-yı Ebu'z-Ziyya*, c.VIII /74, 1315 (1897), ss. 1344-1348.
- Arıkan, Zeki, "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, (1996), ss. 1-13.
- Ay, Hacer, *Girit'teki Mukataaların Malikane Olarak Satılması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1996.

- Batmaz, Eftal Şükrü, “İltizâm Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *Osmanlı*, c.3, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 250-257.
- Behar, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyen: Halil İnalçık- Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, ss. 63-72.
- Bostan, M. Hanefi, “XVII. Yüzyıl Avarız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfus ve Etnik Yapısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara, 2005, ss. 413-429.
- Demirbaş, Mehmet Ali, “Girit’te Osmanlı Yönetiminin Kurulması, Toprak Rejimi ve Mülkiyet”, *Osmanlı İdaresinde Girit ve Girit Müslümanları*, (Edit: Ali İbrahim Bekraki, Wassim İbrahim Bekraki), Ulinoha Derneği Yayını, Trablus, 2014, ss. 11-18.
- Demircan, Yasemin, “1720 Tarihli Tahrir Defterine Göre Nakşa Adası’nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu”, *Bellekten*, c. LXXIII, sayı 268, (2009), ss. 671-680.
- Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, (Edit: Cevdet Küçük), SAEMK Yayını, Ankara, 2001.
- Faroqhi, Suraiya, “Fethinden Elli Yıl Sonra: Osmanlı Giriti’nde XVIII. Yüzyıl Reformları”, *Devletle Başa Çıkmak*, (Çev: Hamide Koyukan Bejsovec), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 222-238
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Gökçe, Turan, “Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi kaynaklarından ‘Mufassal-İcmal’ Avârız Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazası Örnekleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XX, sayı 1, (Temmuz- 2009), ss. 71-134.
- Greene, Molly, *A Shared World (Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean)*, New Jersey, 2000.
- Greene, Molly, “An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete”, *Mediterranean Historical Review*, 11, no.1, (1996), ss. 60-78.
- Gülsoy, Ersin, “Osmanlı Tahrir Geleneğinde Bir Değişim Örneği: Girit Eyaleti’nin 1650 ve 1670 Tarihli Sayımları”, *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota& Yeni Türkiye, Haarlem& Ankara, 2001, ss. 183-203.

- Gülsoy, Ersin, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayını, İstanbul, 2004.
- Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (Çev: Acar Sevim), Marmara Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1990.
- İnalçık, Halil, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Söğüt'ten İstanbul'a*, (Der: Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, ss. 443-472.
- Kermeli, Eugenia, "Caught in Between Faith and Cash: The Ottoman Land System of Crete, 1645-1670", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss. 17-48.
- Kolovos, Elias, "Beyond 'Clasical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Island", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History-Studies in Honor of John C. Alexander*, (Edit: Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis), The Isis Press, İstanbul, 2007, ss. 201-235.
- Kolovos, Elias, "An Ottoman Register of Venetian Candia: Continuity and Change", *Hilâl, Studi Turchi e Ottomani*, (Venetians and Ottomans in the [Early] Modern Age), v. 6, 2018, ss. 75-84.
- Mantran, Robert, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c.I, (Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli), Cem Yayınevi, İstanbul, 1999, ss. 323-348.
- Oruç, Hatice, "18. Yüzyıl Ortalarında Bir Sancak Tahriri: H.1154/M.1741 Tarihli Semendire Sancağı Tahriri", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, Bildiriler*, c.2, Ankara, 2013, ss. 681-688.
- Özel, Oktay, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Derleyen: Halil İnalçık- Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara, 2000, ss. 35-50.
- Öztürk, Mustafa, "1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri", *OTAM*, sayı 8, 1997, ss. 249-293.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.I, MEB. Yayınları, İstanbul, 1993.

- Price, Simon R.F., Rackham, Oliver, KİEL Machiel and NİXON Lucia, “Sphakia and Ottoman Census Records: a Vakıf and Its Agricultural Production”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss. 69-99.
- Süleyman, Sudi, *Defter-i Mukdesid*, c. I, İstanbul, 1307.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- Tukin, Cemal, “Osmanlı İmparatorluğunda Girit İsyancıları 1821 Yılına Kadar Girit”, *Bellelen*,c.IX, sayı.34, (1945), ss. 165-206.
- Veinstein, Gilles, “Les Règlements Fiscaux Ottomans de Crète”, *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss. 3-16.
- Veinstein, Gilles - Triantafyliou Balandé, Yolande, “Les Inventaires Après Décès Ottomans de Crète”, *Probate Inventoires A New Source for the Historical Study of Wealth Material Culture and Agricultural Development*, A.A.G. Bijdragen No: 23 Wageningen. Afdeling Agrarische Geschiedenis Landboowhogeschool, 1980, ss. 191-204.

Emmâ ba'd hamden lillahi zi'l-fazli ve'l-i'nâm ve's-selâtu ve's-selâmü alâ resûlihi hayrû'l-enâm ve'r-rıdvân'ala eshâbihi ve etbâ'i el-berretü'l-kirâm meâl-i tefâsîl-i kelâm bu gûne icmâl ve ilmâm olunur ki hâkân-ı keyhüsrev ve serîr-i ebû'l-fütûhât ve'l-megâzi Sultân Mehemed Hân Gâzi ibn Sultân İbrâhîm Hân la-zâ-letsicâl el-mağfira münhelleten'ala serâhümâ şimşîr-i zafer te'sir sâhip kırâniler ile Cezâ'ir-i Bahr-i Sefîd'den cezîre-i Girîd'de vâk'i Kandiyе kal'asın sinîn-i hicret-i hazret-i risâlet-penâhîden bin seksen senesi târihinde feth ve teshîr buyurub cezîre-i mezbûnenin ıktâ' ve arâzisi ve kabûl-ü zimmet edenler re'âyâ keferesinin rû's-ı cizyeleri vech-i şer'î üzere tahrîr olunub lakin münbit ve mahsûldâr olan mevâzi'a kıyas ile hâsıl-ı arâzi ve eşcârına harâc mine'l-hums [1/5] vaz' olunub cezîre-i merkûmenin ise ekser mevâzi'i sengistân olmağla harâc-ı mine'l-humsa tahammülü olmadığınan seksen üç târihinde bi'l-cümle Girîd cezîresi harâc-ı mine's-süb' [1/7] olmak üzere defterhâne-i 'âmirede mahalli tevkî'i kalemiyle tashîh olunub lakin mahallinde havâss-ı hümâyûn emvâli irâdına bu siyâk üzere nizâm verilmediğinden muhtall ve müşevveş kalub ve b'azı senelerde havâss-ı hümâyûndan bir kaç nâ-fürûht kalmağla bâzûsundan noxsân ile emâneten virilmekle nâkıs olan emvâl tekmîli için re'âyâ fukarâsına ta'addi ve tecâvüz vuku'undan gayrı kadîmden tahrîr ve m'amur olan b'azı bâğ ve bâğçeleri harâb ve b'azıları dahi yeniden bâğ ve bâğçe yetiştürüb tahrîre dâhil olmadığınan harâcın edâ-dam'ân-de eylediklerinden be-hasebü'ş-şe'r beytü'l-mâl için ahzı lâzım olan emvâli tahsîl için cezîre-i merkûme ahâlisinden bir ferde ta'addi ve gadr olunmamak üzere hakk ve adl ile cedîden tahrîri ehemmi umurdan olmağla bin yüz on altı ve on yedi senelerinde [Mayıs 1704-Nisan 1706] Kandiyе de vâli olan fâtih-i Kandiyе vezîr-i â'zam Fâzıl Ahmed Pâşâ'nın birâder-i adimü'l-misilleri fâzıl-ı yegâne sadr-ı şehîd ve sa'îd Mustafa Pâşâ merhûmun mahdûm-u celîlü'l-kadrleri'âlim ve 'âmil ve fâzıl ve kâmil vezîr-i asaf-nazîr Nu'mân Pâşâ hazretlerine şevketlü kerâmetlü mehâbetlü pâdişâh-ı İslâm cemşîd-gulâm Sultân Ahmed Hân bin Sultân // Mehemed Hân hazretlerinin cezîre-i Girîd'i harâc-ı mine's-sub' olmak üzere tahrîr eylesin deyu dergâh-ı 'âli kapucubâşlılarından İbrâhîm Ağa yediyle sâdir ve irâd olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnları ile ma'nûn fermân-ı şerîf-i 'âlişân mucibince vezîr-i müşârünileyh hazretleri dahi hakk ve 'adl üzere bi-nefsihi bu husûsa mübâşîr ve bu vechile tahrîr buyurmuşlardır ki mutlakâ Girîd cezîresi sükkânından hilâf-ı şer' mutahhar bir habbe taleb ve ahz olunmaya ehl-i zimmet re'âyâsı rû'sları cizyelerin bi't-tamâm vech-i şer'î üzere edâ idüb ve yedlerinde bulunân bâğ ve bâğçe ve bostânlarının be her cerîbinden senede bir def'a yüz iki sağ akçe virüb dönümden hâriç bulunan eşcâr-ı mesmerelerinin dahi her biriçün bedel-i

sub' senede birer pâra virüb dönümün dâhil ve hâricinde bulunan eşcâr-ı zeytün hâsılından dahi senede bir def'a sub' alunub ve kezalik dâhil ve hâric dönümde olan tut eşcârı evrâkından hâsıl harîrin senede bir def'a sub' alındıktan sonra kendülerden be-vechin mine'l-vücûh âher şey talep olunmaya ve ahâli-i cezîre zirâ'at itdikleri hubûbâtın ancak su'bun virüb ziyâde bir habbe talep olunmaya ve cezîre-i mesfûrenin ârâzîsi ârâzî-i harâciyeden olmağ ile ahâlisinin yedlerinde ibkâ olunan bâğ ve bâğçe ve bostân ve sâ'ir arâzi mülkleri olub emlâk-ı sâ'ire gibi tasarruf iderler meselâ fevt olsalar vereseleri beyinde 'ale'l-vechü'ş-şer'i taksım olunur ve ahâli-i cezîre yedlerinde mevcûd olan ağnâm be her sene 'add olunub muktezâ-yı şer' üzere zekâtı beytü'l-mâl için ahz olunduktan sonra rüsûm-ı 'ör-fıyye tabîr olunan ispenç ve resm-i tâpu ve ve resm-i küvâre ve resm-i deştâni ve resm-i otlâk ve kışlâk ve yâylâk ve cürüm ve cinâyet ve bâd-ı hevâ ve resm-i 'arusâne ve tarh-ı milh ve sâ'ir bid'a-ı şetta kemâff'l-evvel men ve def' olunmuştur.

Tapu Kadastro Arşivi, Eski no: 489, yeni no: 1, s. 1b-2a.;

Barkan, *Kanunlar*, s. 353-354.

Kırım Hanlığı Tarihinde “Çoban Geraylar” Meselesi

Hakan Kırmımlı*

Öz

“Çoban Geraylar” Kırım Hanlığı tarihinde tahta kadar yükselmiş bir soydur. Bununla birlikte, yaygın Kırım tarihçiliğinde, daha doğrusu “ası” Gerayların hiç değilse önemli bir kısmının rivayetinde “Çoban Geraylar”ın gayri-meşru bir kökene dayandığı ve Geray hânedânıyla kan bağının bulunmadığı tekrarlanagelmıştır. Ancak, bu klişe sorgulanmaya ve dönemin kaynakları yeniden tetkike muhtaçtır. Her şeyden önce söz konusu iddialar esasen buna ilişkin olaylardan bir asrı aşkın zaman sonraki dönemlerin tarihçilerine aitken, çağdaş kaynaklar bunları doğrulamamaktadır. Dahası, “Çoban Geraylar”ın mütekip devirlerde “ası” yahut diğer Geraylarla esasen aynı imtiyaz ve unvanlara sahip oldukları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Kırım, Çoban Geraylar, Kafkasya.

The “Shepherd Gerays” in the History of the Crimean Khanate

Abstract

The Chinghiside Geray dynasty was the royal house of the Crimean Khanate. Whether a particular pedigree, the so-called “Shepherd Gerays” (*Çoban Geraylar*), actually belonged to the Geray dynasty has long been a matter of query. In fact, among the “Shepherd Gerays” were a khan (Âdil Geray Khan) and several Geray sultans (princes) who held significant posts in the khanate. Nevertheless, there has been a common tendency among many of the other or “full-blooded” members of the Geray dynasty to reject any consanguinity with them, alleging that they were “illegitimate offsprings of a shepherd” unworthy of belonging to the Crimean royal house. This notion has been frequently reiterated almost as an axiom in the mainstream historiography of the Crimean Khanate too. A critical reassessment of the

* Doç. Dr., Bilkent Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, hakankirimli@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-2223-103X
Makale Gönderim Tarihi: 19.08.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

source material, particularly the contemporary ones, however, hardly validates these commonplace convictions about the origins and position of the “Shepherd Gerays.”

One may observe that, though more often than not their “distinctiveness” was underscored, the “Shepherd Gerays” enjoyed almost the same privileges and titles in line with other Gerays. The present article argues that, in all likelihood, the “Shepherd Gerays” were indeed a collateral branch of the Geray house.

Keywords: Crimean Khanate, Crimea, Shepherd Gerays, Caucasus.

Kırım Hanlığı'nın hükümdarlık hânedânı olan Geray soyunun kökeni Cengiz Han'ın oğlu Cuçi'ye bağlanmaktaydı. Altın Orda İmparatorluğu hanzâdelerinden inen Geray hânedânı Kırım Hanlığı'nı daima Altın Orda'nın devamı olarak görmekteydi. Esasen Geray hânedânının meşruiyeti ve Kırım Hanlığı'nın onlarsız olamayacağı gerek devlet içinde gerekse diplomatik bağlamda mutlak olarak tanınmıştır.

Cengiz Han geleneğinden gelen Kırım Hanlığı'nda hânedân mensubiyetine, tahta yakınlığa ve yaşa ilişkin gayet katı hiyerarşi kuralları ve teamüller bulunmaktaydı. Her şeyden önce Cengiz Han soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması hiçbir şart altında söz konusu dahi olamazdı. Kırım Hanlığı'nın vârisi olduğu Altın Orda'da Cengiz soyundan gelmeyen Mamay ve Edige gibi son derece kudretli beyler tahta çıkacak hanları belirleme kudretine sahip olsalar bile kendileri han olamamışlardı. Hatta, yine Cengiz Han'ın vârislerinin teşkil ettiği Çağatay Devleti'nden çıkan Timur (Aksak Temir) gibi devrinde dünyanın en güçlü hükümdarı mertebesinde bulunan bir şahsiyet dahi resmen han unvanını taşıyamamıştı. Kırım Hanlığı bağlamında da Şirin Beyleri gibi en nüfuzlu ve devletin kaderinde birinci derecede rol oynayan aktörlerin bile asla taht alternatifi olarak tanınmadığı hatırlanabilir. Dahası, Kırım Hanlığı'nda tahta çıkmak için sadece Cengizli sülâlelerinden herhangi birinden gelmek değil, muhakkak Geray hânedânına mensup olmak gerekmektedir. Bu bakımdan, hânedân mensuplarının soy ağacının her türlü şüpheden ârî olması zarurîydi. Ayrıca, “hanzâde” yani han oğlu olmak da birinci derecede önemli olup, hânedân hiyerarşisinde diğer Geray sultanların önünde yer alınmasını sağladı.

XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde geçen bir olay Gerayların “nesep” ve kıdem hususundaki karakteristik hassasiyetlerini yansıtmaktadır. III. Mehmed Geray Han

1622’de tahta çıktıktan sonra İstanbul’a rehin¹ olarak oğlu Ahmed Geray Sultan’ı göndermişti. Boğdanlı (Moldovan) bir cariyeye olan annesinden dolayı “Boğdan Ahmed Geray” olarak anılan Ahmed Geray’ın evlilik dışı bir ilişkiden doğmuş olduğu veya öyle iddia edildiği, bu sebepten de diğer Geray sultanlar arasında “Cengizli soyuna lâıyk görülmediği” anlaşılmaktadır. Özellikle Geraylar arasında yaşa dayalı kıdem son derece önemliken, onun genç yaşına rağmen Kırım Hanı’nın İstanbul nezdindeki rehini sıfatıyla törenlerde öbür Geray sultanların önünde yer alması büyük tepki doğurmaktaydı. O kadar ki Osmanlı sarayında bir bayramlaşma merasiminde, sert tabiatıyla tanınan Pehlivan lakaplı Hüsam Geray Sultan (II. Gazi Geray Han’ın oğlu) öfkeyle, “Boğdanlı bir cariyeden doğma, Türkçe bilmez bir adamın Cengizli sultanlarının önüne geçmesi insaf ve hamiyet dairesinin dışındadır” diyerek hançerini çekip Ahmed Geray Sultan’ın üzerine yürümüş, araya girenler kanlı bir olayı zorlukla önleyebilmişlerdi.²

Böyle bir psikolojinin ve katı teamüllerin hâkim olduğu Geray hânedânı bağlamında XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan bir kol büyük tartışmalara ve tepkilere konu olmuştur. Geray hânedânının “asıl” soyu (yahut onların pek çoğu) tarafından benimsenmeyen ve meşru kabul edilmeyen bu soy “Çoban Geraylar” olarak anılmaktadır.

Ashında Geray hânedânı içinde “Çoban Geray” ismi ilk olarak XVI. asrın ilk yarısında I. Mehmed (Muhammed) Geray Han’ın oğullarından birini adıyla ortaya çıkmıştır. Bu Çoban Geray Sultan hakkında, onun Han’ın oğlu olması ve 1519’da Moskova Büyük Knyazı III. Vasiliy’e bir mektup (resmî olarak, yarlık) göndermesi dışında bilgiye sahip değiliz.³ Ancak bu hanzâdenin, kendisinden yaklaşık bir asır sonra ortaya çıkacak olan “Çoban Geray” olgusu ile herhangi bir ilişkisinin olması pek mümkün görünmemektedir.

- 1 Kırım Hanlığı’nın 1475’te Osmanlı Devleti ile ittifak ve tâbiyet ilişkisi içine girmesinden yaklaşık yarım asır kadar sonra Geray soyundan bir hanzâdenin “rehin” sıfatıyla İstanbul’a gönderilmesi gelenek haline gelmişti. Zaman içinde bu “rehin”liğin sembolik bir mahiyet aldığı ve Han’ın Osmanlı paytahtındaki bir çeşit temsilcisi gibi görüldüğü söylenebilir.
- 2 Yavuz Söylemez, *Es-Sebü’s-Seyyâr fî Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar (Tenkitli Metin, Neşri, İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi (İzmir, 2016) (Bundan sonra *Es-Sebü’s-Seyyâr* olarak zikredilecektir), ss. 189-190.
- 3 “Pamyatniki diplomaticheskikh snoşeniı Moskovskogo gosudarstva s Kırımom, nagayami i Turtsieyu. Tom II. 1508-1521 gg.” (Hazırlayanlar: Gennadiy Fyodoroviç Karpov-Georgiy Fyodoroviç Stendman), *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva* (Sankt Petersburg), Cilt: XCV (1895), s. 646.

Bu makalemizin konusunu teşkil eden “Çoban Geraylar”ın kökenine ilişkin yaygın hikâye, gerçeğe uygunluk derecesi çok şüpheli olmakla birlikte, esas itibarıyla Seyyid Mehmed Rıza’nın muhtemelen 1740’larda kaleme aldığı ve Kırım Hanlığı tarihinin temel eserlerinden kabul edilen *Es-Sebü’s-Seyyâr*’da anlattığı şekildedir. Seyyid Mehmed Rıza’nın varyantı, kendisi de Geray hânedânı mensubu olan Halim Geray Sultan’ın XIX. asrın başlarında kaleme aldığı ve Kırım Hanlarının hal tercümelerini anlattığı *Gülbün-i Hanân*’da da iktibas edilmiştir. Bu bakımdan, bunun genel olarak “asıl” Geray hânedânı mensuplarınca kabul gören varyant olduğu söylenebilir.

Seyyid Mehmed Rıza’nın naklettiği rivayete göre, Fetih Geray Sultan (sonraki I. Fetih Geray Han) kalgay⁴ olduğu devirde (1588-1594 yılları arası) Lehistan-Litvanya üzerine yapılan bir seferde esir edilen Leh asilzâdelerinden birinin kızını sarayına alır. Ne var ki, kız dinini değiştirmeyi kabul etmediği gibi, Kalgay’ın haremî olmayı da benimsemez. Bunun üzerine Fetih Geray Sultan onu babasına göndermek ve karşılığında fidye almak üzere adamlarından Hacı Ahmed isimli bir kişiye teslim eder. Ancak kızın Hacı Ahmed’in yanındayken hamile kaldığının duyulması üzerine Kalgay her ikisinin de idamı hususunda emir verir. Ancak, kız ve Hacı Ahmed kaçmayı başardıklarından bu emir yerine getirilemez. Leh kızı firar dayken yolda bir oğlan doğurur ve bu esnada eceliyle ölür. Hacı Ahmed ise bebeği güvendiği birine emanet ederek ortadan kaybolur. Mustafa adı verilen çocuk gizlice Akmescit’e getirilir ve orada büyür. Sonraki yıllarda çobanlık yaparak hayatını kazanan Mustafa’nın Kulboldu ve Çulboldu adlarında iki erkek çocuğu olur. Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra, 1622 yılında III. Mehmed Geray Han tahta çıkar. III. Mehmed Geray Han kardeşi Şahin Geray Sultan’ı kalgaylığa getirirse de, nureddinliğe⁵ getirecek kimse bulamaz. Zira o dönemde yaşanan şiddet olayları ve kargaşaya bağlı olarak yaşı ve rütbesi müsait olan Geray sultanlar Kırım’ı terk ederek Rumeli’ne yerleşmişlerdir. Bu durumda, I. Fetih Geray Han’ın oğlu olduğu düşüncesiyle sözü edilen Çoban Mustafa, Devlet Geray adı verilerek nureddinlik mansıbına getirilir. Oğullarından Kulboldu’ya Fetih Geray, Çulboldu’ya ise Âdil Geray adı verilir. Devlet Geray Sultan (yahut Çoban Mustafa) nureddin mansıbındayken 1624’te III. Mehmed Geray Han’ın Kefe kuşatması

4 Kalgay: Kırım Hanlığı’nda Han’ın birinci vekili, devletin Han’dan sonra gelen ikinci en yüksek rütbeli şahsiyeti.

5 Nureddin: Kırım Hanlığı’nda Han’ın ikinci vekili, devletin Han ve Kalgay’dan sonra gelen ikinci en yüksek rütbeli şahsiyeti.

sırasında çatışmada ölür.⁶ Bu soydan yani “Çoban Mustafa”nın yahut Devlet Geray Sultan’ın sülbünden gelenlere “Çoban Geraylar” lakabı verilir.

Halim Geray Sultan, Mehmed Seyyid Rıza’ya dayanarak hikâyelerini bu şekilde naklettiği “Çoban Geraylar”ı bütünüyle gayri-meşru bir ilişkiden doğma ve Cengizli hânedânı ile ilgisi bulunmayan bir soy olarak zikretmektedir. Geray hânedânının bu itibarlı üyesi, onlardan han, kalgay ve nureddin çıkmış olmasını büyük bir teessüfle kaydetmektedir.⁷

Mehmed Seyyid Rıza gibi “Çoban Geray”ın zuhurundan bir asırdan fazla bir zaman sonra eserini kaleme alan Kırmımlı Abdülgaffar da esasta Mehmed Seyyid Rıza’nın yazdıklarına yakın bir rivayet nakletmektedir. Ona göre, Fetih Geray Sultan kalgay iken Lehistan üzerine yapılan Kırım akınlarından birinde esir alınan bir Leh kızı Kalgay sultanın yanında 3 yıl kadar kalır. Bilâhare fidyesi belirlenerek kapıkulu ağalarından biriyle Yaş Şehri’ne gönderilir. Orada bir yılı aşkın zaman ikamet ettikten sonra memleketinden fidyesi ödenerek evine yolları. Ancak bu sırada hamile olan Leh kızı bir oğlan doğurur ve bunun Fetih Geray Sultan’dan olduğunu beyan eder. Bu olay kendisine bildirilen Fetih Geray Sultan ise kızı yanına almadığını ve çocuğun kendisinden olmasının mümkün olmadığını kesin olarak bildirir. Oğlan ise zaman içinde cesur bir genç olarak yetişir ve Lehistan’da haydutluk yapmakla meşgul olur. Kendisini öldürmeye teşebbüs ettiklerinde de Boğdan’a kaçarak bir boyarın (yani Moldavya asilzâdesinin) sürülerine çobanlık ederek hayatını kazanır. Zaman içinde onun varlığından haberdar olan Fetih Geray Sultan’ın akrabaları genci kardeşleri olarak benimseyerek yanlarına aldırırlar ve Geray sultan olarak kabul ederler. Genç, çobanlık yaptığı günlerin hatırasıyla da “Çoban Geray” olarak anılır.⁸ Bazı diğer farklı detayların yanı sıra, Abdülgaffar’ın hikâyesinin Mehmed Seyyid Rıza’nınkinden ayrıldığı en önemli nokta, diğer Geray sultanların “Çoban Geray”ı kardeşleri gibi görerek yanlarına aldıklarının belirtilmesidir.

Geray hânedânına dair XIX. ve XX. yüzyıllarda kaleme alınan pek çok ilmî ve popüler yayınlarda, “Çoban Geray”ı Geray sülâlesi ile kesinlikle alâkası bulunmayan ve gayri-meşru doğmuş bir kimse olarak tasvir eden bu rivayetlerin ten-

6 *Es-Sebü’s-Seyyâr*, ss. 188, 253-254.

7 Halim Giray [Halim Geray Sultan], *Gülbin-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi). Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım* (Hazırlayanlar: Alper Başer-Alper Günaydın) (İstanbul, 2013), ss. 56-57, 65.

8 Abdülgaffar Kırmî, *Umdet al-Ahbar* [Umdetü’l-Ahbâr], Kitap: I (Hazırlayan: Derya Derin Paşaoğlu) (Kazan, 2014), ss. 134-135.

kitsiz olarak tekrarlandığı söylenebilir. “Çoban Geray”ın zuhuruyla çağdaş diğer tarihi kayıtlarda ise, çok daha farklı anlatımlarla karşılaşmaktayız. Bunların başında Rıdvan Paşa zâde Abdullah gelmektedir. Bu Kırımlı tarihçi, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Kefe Sancakbeyi olan Rıdvan Paşa’nın oğluydu. Rıdvan Paşa zâde Abdullah eserinde dönemin Kırım olaylarını babasının ve kendisinin gözlemlerine göre kaleme almıştı.

Rıdvan Paşa zâde Abdullah, “Çoban Geray” olarak bilinen Devlet Geray’ın gerçekten I. Fetih Geray Han’ın oğlu olduğu görüşündedir. 1596’da I. Fetih Geray Han ağabeyi II. Gazi Geray Han tarafından katlettiirdikten sonra, I. Fetih Geray Han’ın çocukları da öldürülmüştü.⁹ Rıdvan Paşa zâde Abdullah’a göre, maktul Han’ın o zaman 5 yaşında bulunan oğlu Devlet Geray Sultan hayatı kurtarılmak üzere kaçınılarak bir çobana verilir. Bu sebepten “Çoban Geray” olarak anılan küçük çocuk 10 yaşına kadar bu çoban tarafından bakıldıktan sonra, varlığından haberdar olunması üzerine, bu sefer İstanbul’a kaçınılır. Böylece, Devlet Geray Sultan İstanbul’da Osmanlı terbiyesine göre yetiştirilir. 1622’de Rodos’ta sürgün bulunan Mehmed Geray Sultan Sadrâzam Mere Hüseyin Paşa’nın tavassutuyla III. Mehmed Geray Han olarak Kırım tahtına çıkarılır. İstanbul III. Mehmed Geray Han’ın sadakatinden bütünüyle emin olmadığından “Çoban Geray” olarak bilinen Devlet Geray Sultan da kalgay olarak Kırım’a gönderilir. Ancak o sıralarda Safevî Hükümdarı Şah I. Abbas’ın yanında bulunan III. Mehmed Geray Han’ın kardeşi Şahin Geray Sultan ağabeyinin hanlığını iştirip Kırım’a dönünce, Devlet Geray kalgaylıktan alınıp nureddinliğe getirilir, Şahin Geray ise kalgay yapılır.¹⁰ Rıdvan Paşa zâde Abdullah “Çoban Geray”ı “Âl-i Cengiz’den bir sultan ve zor-ı bazûdur” ifadeleriyle tasvir etmekte ve onun bir Osmanlı cebecisi tarafından (muhtemelen III. Mehmed Geray Han’ın 1624’teki Kefe kuşatması sırasında) muharebe meydanında öldürüldüğünü bildirmektedir.¹¹

Aynı şekilde “Çoban Geray”ın (yani Devlet Geray Sultan’ın) Kefe kuşatması esnasında hayatını kaybettiğini kaydeden Naîmâ ise Rıdvan Paşa zâde Abdullah’ın verdiği bilgiyi teyid etmektedir. Ünlü Osmanlı tarihçisi, aynı yerde “Çoban Geray”ın III. Mehmed Geray Han ile Kalgay Şahin Geray Sultan’ın kardeşleri

9 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, Cilt: III (Hazırlayan: Şevki Nezihî Aykut) (Ankara, 2004), s. 557.

10 Abdullah bin Rıdvân Osmânî’l-Kırımlı [Rıdvan Paşa zâde Abdullah], *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak* (Hazırlayan: Rasih Selçuk Uysal) (İstanbul, 2016), ss. 45-46.

11 [Rıdvan Paşa zâde Abdullah], *a.g.e.*, ss. 48, 53.

olduğunu da belirtmektedir.¹² Ancak, Naîmâ aynı eserinde hemen sonra, “Çoban Geray”ın III. Mehmed Geray Han’ın “hevâ-hahlarından” (dostlarından) olduğunu kaydederek, onun cesurca savaşırken vurulup ölmesinin III. Mehmed Geray Han’ın askerlerinde büyük bir gazaba yol açtığından söz etmektedir.¹³ Naîmâ’nın “Çoban Geray”ın soyu hakkında verdiği bu iki çelişkili bilgiden birinin sehven yazılmış olduğu belliyse de, hangisini kast etmiş olduğunu anlayamıyoruz. Esasen, III. Mehmed Geray Han Saadet Geray Sultan’ın oğlu olduğundan, I. Fetih Geray Han’ın (meşru veya gayri-meşru) oğlu olan veya öyle olduğu iddia edilen “Çoban Geray Sultan” ile kardeş olmaması gerekir. Ancak, Naîmâ’da açık olan husus, ister kardeşi, isterse “yakın dostu” olsun “Çoban Geray”ın III. Mehmed Geray Han için değerli ve önemli bir şahsiyet olduğudur.

Görüldüğü üzere, bazı çelişkilerine rağmen Naîmâ’nın ve Rıdvan Paşa zâde Abdullah’ın verdiği bilgiler bu konuya farklı boyutlar getirmektedir. Naîmâ ve Rıdvan Paşa zâde Abdullah “Çoban Geraylar”ın zuhuruna ilişkin olaylara çağdaş sayılabileceklerinden, hiç değilse olayların şahitlerinin hayatta bulunduğu devirlerde yaşamış olduklarından, onların gözlemlerinin olayları bir asırdan fazla sonrasında kaleme alan Mehmed Seyyid Rıza ve Kırımlı Abdülğaffar’inkilere nazaran gerçeğe daha yakın olması beklenir. Bu bakımdan, gerek Rıdvan Paşa zâde Abdullah’ın, gerekse Naîmâ’nın, “Çoban Geray”ın Cengizli hânedânına mensubiyetinden tereddütleri olduğuna dair hiçbir imada dahi bulunmamaları dikkat çekicidir.

Bu iki tarihçinin ifadeleri kadar önemli bir kayıt da Canıbek Geray Han’ın Moskova Büyük Knyazı Mihail Fyodoroviç’e yazdığı yarlıkta geçen bir ifadedir. Canıbek Geray Han bu yarlığında “[sâbık Kalgay] Şahin Geray Sultan’ın Çoban Geray Sultan’ın Çerkesler arasında beslemede (yani atalıkta) bulunan oğlunu Terrek Kazaklarına rehin verdiğini işittiğini” yazmaktadır.¹⁴ Canıbek Geray Han’ın burada kast ettiği “Çoban Geray Sultan” 1624’teki Kefe kuşatması sırasında ölen kişi olmalıdır. Canıbek Geray Han bu vesileyle Çoban Geray Sultan’ın soyuna

12 Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, Cilt: II (Hazırlayan: Mehmet İpşirdi) (Ankara, 2007), s. 557.

13 Naima, *a.g.e.*, s. 565.

14 *Qırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bulğan Yarlıqlar ve Hatlar. Materiali dlya istorii Kırımского hanstva* (Derleyenler: Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov-Hüseyn Feyzhanov) (Sankt Petersburg, 1864), s. 59 (Latin harflerine transkripsiyonlu metin için, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bolğan Yarlıqlar ve Hatlar. Metin* (Derleyenler: Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov-Hüseyn Feyzhanov, Hazırlayan: Faysal Okan Atasoy), Cilt: I (Ankara, 2017), s. 138).

dair herhangi bir olumsuz ifadeye yahut imada bulunmadığı gibi, onun oğlunun Terek Kazaklarına rehin olarak verilmesini takbih etmekteydi. Halbuki, “Çoban Geray Sultan” Canıbek Geray Han’ın amansız hasımları olan III. Mehmed Geray Han ve kardeşi Kalgay Şahin Geray Sultan devirlerinde ikbal görmüş bir kimseydi. Bu bakımdan, Canıbek Geray Han’ın Çoban Geray hakkında olumsuz bir şey söylememesi daha da kayda değerdir.

Esasen, Çoban Geray’ın yahut diğer adıyla Devlet Geray Sultan’ın kaç oğlu olduğu meselesi de açık değildir. Seyid Mehmed Rıza, onun yalnızca “Kulboldu” (Fetih Geray Sultan) ve “Çulboldu” (Âdil Geray Han) adında iki oğlu olduğunu iddia etmektedir. Halbuki, belgelerde “Çoban Geray”ın oğlu olarak gösterilen başkaları da zikredilmektedir. Hatta, bunlardan biri Âdil Geray Han’ın sadece kardeşi değil, aynı zamanda kalgayı da olan Kırım Geray Sultan’dır.¹⁵ Kırım Geray Sultan’ın 1640’larda Rumeli’nde Karınâbâd havalisinde yaşamakta olduğunu bilmekteyiz.¹⁶ Evliya Çelebi de 1660’larda “Çoban Geray oğullarından Azamet Geray Sultan”ın Çerkesler arasında yaşadığını kaydetmektedir.¹⁷ Öte yandan, “Kulboldu” ve “Çulboldu” isimlerinin göze batacak derecede “avâmi” türden oluşları, bunların “Çoban Geray”ın soylu olmadığı iddia edilen kökenini vurgulamak amacıyla uyduruldukları ihtimalini akla getirmektedir.

Bir başka ilginç nokta da Çoban Devlet Geray Sultan’ın hanımının yani sonradan Kırım tahtına çıkacak olan oğlu Âdil Geray’ın annesinin kimliğiidir. Âdil Geray Han’ın annesinin adı İsveç Kralı’na yazdığı bir mektupta görüldüğü üzere “Ferah Hanım Sultan binti Mehmed Geray Sultan”dı.¹⁸ Bu durumda Çoban Devlet Geray Sultan’ın doğrudan Geray hânedâni mensubu bir hanımla (hangisi olduğunu belirleyemediğimiz bir Mehmed Geray Sultan’ın kızıyla) evlendiği anlaşılmaktadır. Eğer iddia edildiği üzere “Çoban” Devlet Geray Sultan gerçekten Geray hânedâniyle ilgisiz bir kimse ve hususan bir çobanın gayri-meşru oğlu olsaydı, Geray sultanlardan herhangi birinin “Çoban Geray” a kızını vermesi söz konusu bile olamazdı.

15 *Qırım Yurtuna ...*-Sankt Petersburg, s. 571; *Kırım Yurtına ...*-Ankara, s. 525.

16 NBKM, f. 142, a.g.e., s. 17; Elena Grozdanova, “Karnobat i karnobatskiyat kray prez XV-XVIII v.”, *İstoriya i kultura na Karnobatskiya kray*, Cilt: III (Sofya, 1993), s. 51.

17 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff) (İstanbul, 2003), s. 284.

18 K. V. Zetterstéen, *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv* (Uppsala, 1945), s. 105.

Nihayet, “Çoban Geray”a dair gözden kaçırılmaması gereken bir diğer kaynak da Evliya Çelebi'nin ifadeleridir. Ünlü seyyah 1660'larda yani “Çoban Geray vak'ası”yla ilgisi veya bilgisi bulunan kimselerin hayatta olduğu bir devirde Kırım'da bulunmuş ve hatta “Çoban Geray oğlu” Âdil Geray Han'ın cülûsuyla idaresinin ilk dönemine bizzat şahit olmuştu. Kırım Tatarlarını ve özellikle Geray hânedânını çok yakından tanıyan Evliya Çelebi seyahatnamesinde Kırım'a ilişkin pekçok rivayet, efsane ve anekdota yer vermektedir. Bununla birlikte, onun “Çoban Geray”ın kökeni hakkında kendisinden yaklaşık 80 yıl sonra Seyyid Mehmed Rıza'nın yazacağı rivayetten hiç söz etmemesi gayet dikkat çekicidir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde doğrudan “Çoban Geray”a yani Çoban Devlet Geray Sultan'a pek az atıfta bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı IV. Mehmed Geray Han'ın yerine “Çoban Geray oğlu” Âdil Geray'ın tahta çıkarılmasını ve biri de yukarıda bahsettiğimiz “Çoban Geray oğullarından Azamet Geray Sultan”ı beyan etmek vesilesiyledir.¹⁹ Evliya Çelebi, Âdil Geray Han'dan ise “Çoban Geray Han” olarak söz etmektedir. Âdil Geray Han devrinde Kırım'da hayli zaman geçiren ünlü seyyah, o sıralarda Han'ın esir başına koyduğu yeni vergiyi, buna karşı halktan gelen tepkileri, isyan eden Şirinlerin şiddetle tenkil edilmelerini ve dönemin diğer bazı olaylarını teferruathal şekilde anlatmaktadır.²⁰ Evliya Çelebi Âdil Geray Han'ın, dolayısıyla babası “Çoban Geray”ın kökeni hususunda olumsuz hiçbir yorum yapmamakta, hatta bir imada dahi bulunmamaktadır.²¹

Halbuki, Âdil Geray Han'ın selefi IV. Mehmed Geray Han, Evliya Çelebi'nin yakın ilişki içinde bulunduğu ve çok sevdiği anlaşılan bir şahsiyetti. Böylesine sempati duyduğu bir hanın tahttan indirilmesine teessüf ettiği yazdıklarında görülen Evliya Çelebi'nin bu psikoloji içinde onun yerine getirilen “Çoban Geray oğlu”nu ve kökenini küçümseyici ifadeler kullanması şaşırtıcı olmazdı. Ancak böyle olmamıştır. Bu durum bize Seyyid Mehmed Rıza'da ve Halim Geray Sultan'da gördüğümüz rivayetin XVII. yüzyılda Kırım'da fazla kabul görmediğini, belki de kısmen veya tamamen sonradan uydurulduğunu düşündürmektedir.

19 Evliya Çelebi, ss. 264, 281, 284.

20 Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VIII. Kitap (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff) (İstanbul, 2003), ss. 13-20.

21 Evliya Çelebi'de Âdil Geray Han'ın soyuna dair dolaylı da olsa yegâne atf, bir mirzanın kendisine “Çoban Geray neslinden bir hanın (*sic!*) Osmanlılara isyan edip yenicileri kırması olduğundan” söz etmesidir. *a.g.e.*, s. 14. Burada kast edilenin, Âdil Geray Han'ın babası olup, 1624'te Kefe kuşatması sırasında yenicilerle savaşırken ölen Çoban Geray yani Devlet Geray Sultan olduğu bellidir.

Bu gibi olgular göz önünde bulundurulduğunda, bu konuda kesin delil bulunmamasına ve belki de hiçbir zaman bulunamayacak olmasına rağmen, “Çoban Geraylar” hakkında Kırımlı Abdülğaffar ile Seyyid Mehmed Rıza’nın ve Halim Geray Sultan’ın naklettiği klasik hikâyeleri ikna edici görmemekteyiz. “Çoban Geraylar”ın şu veya bu şekilde Cengizli soyundan olmakla birlikte Gerayların XVII. yüzyıldaki ana kolu dışında bir kola mensup olmaları bize daha muhtemel gözükmektedir.

İlk “Çoban Geray” olarak kabul edilen Devlet Geray Sultan’dan sonra onun soyundan gelenlerin siyasi kaderleri, ikballeri ve karşılaştıkları tepkiler de farklı olmuştur. Devlet Geray Sultan’ın ölümünden sonra oğulları Fetih Geray ve Âdil Geray, Geray hânedânı mensuplarının yoğun olarak yaşadığı Yanbolu havalisine yerleşti. Seyid Mehmed Rıza’ya göre, çevrede yaşamakta olan Geraylar kendilerinden kabul etmedikleri bu kardeşlerin oradan uzaklaştırılmaları için İstanbul’a baskı yaptılar. Neticede “Çoban Geray”ın oğulları Vize Kazâsı’nın (günümüzde Tekirdağ İli’nin) Saray Kasabası’na gönderildi.²² Kardeşlerden Fetih Geray Sultan 1642’de IV. Mehmed Geray Han’ın saltanatında kalgaylık mansıbına getirildi ve IV. Mehmed Geray Han 2 yıl sonra tahttan indirilene kadar bu mevkide kaldı.²³ Bilâhare aynı han ile birlikte Rodos’a sürgüne gönderildi. Ancak, IV. Mehmed Geray Han 1654’te tekrar han nasb edilip Kırım’a yola çıktığında Fetih Geray Sultan’ı yanına almayarak onun Rodos’ta kalmasını emretti.

Yine Seyyid Mehmed Rıza’nın iddiasına göre, ilk hanlığında “Çoban Geray”ın oğlunu kendine kalgay yapan IV. Mehmed Geray Han’ın Çoban Geraylara karşı tutumu bu ikinci saltanatı esnasında diğer Gerayların gösterdiği tepkiler neticesinde değişti. IV. Mehmed Geray Han Kırım’da “Çoban Geray” soyundan olanların kılıçtan geçirilmesine karar verdi. Ancak, Han’ın bu düşüncesinden haberdar olan “Çoban Geray” soyundan gelenler Kafkasya taraflarına kaçarak canlarını kurtardılar. IV. Mehmed Geray Han “Çoban Geraylar”dan Rumeli’nde bulunanların da ortadan kaldırılması için teşebbüse geçince Osmanlı Devleti onlara hâle gelmemesi için Rodos’a iskânlarına karar verdi.²⁴ Böylece, “Çoban Geray”ın oğlu Âdil Geray Sultan ve akrabaları Rodos’ta ikamete memur edildiler. “Çoban Geray”ın zaten Rodos’ta bulunan diğer oğlu Fetih Geray Sultan ise 1663 yahut

22 *Es-Sebü’s-Seyyâh*, s. 254.

23 Halim Giray, *a.g.e.*, s. 61.

24 *Es-Sebü’s-Seyyâh*, s. 254.

1664'teki vefatına kadar Rodos'ta yaşadı.²⁵ Seyyid Mehmed Rıza'nın iddia ettiği üzere IV. Mehmed Geray Han gerçekten “Çoban Geray” soyundan gelenlerin ortadan kaldırılmasına teşebbüs etmiş olsa dahi, bunun onların nesebinin “bozuk” olduğunu düşünmesinden kaynaklandığına dair bir delile sahip değiliz. Aksine, bu kanaatte olsaydı önceki saltanatu sırasında “Çoban Geray”ın oğlu Fetih Geray Sultan'ı kalgaylık gibi hanlığın en önemli ikinci mevkiine getirmesi söz konusu olmazdı. IV. Mehmed Geray Han bilemediğimiz bir sebeple Fetih Geray Sultan'a ve onun akrabalarına karşı tavır almış, hatta gazaba gelmiş ve bunun neticesinde onların kökenine ait şüpheler veya iddialar ortaya atılmış da olabilir. Kaldı ki, Seyyid Mehmed Rıza'nın hiç zikretmediği “Çoban Geray”ın diğer oğlu Kırım Geray Sultan'ın Rumeli'nden Rodos'a veya başka bir adaya sürüldüğüne dair herhangi bir işaret de bulunmamaktadır.

“Çoban Geray” soyundan gelenlerin Rodos'a iskânları ilginç bir şekilde bazılarıncı onların gerçekten Geray hânedânına mensubiyetleri hususunda karine olarak değerlendirildi. Buna göre, sâbık Kırım hanlarının ve Cengizli sultanlarının Rodos'ta ikamete memur edilmeleri alışılmış bir uygulama olduğundan, Çoban Gerayların da Rodos'ta iskân edilmeleri, onların gerçekten Cengizli soyundan geldiklerini ispat etmekteydi. Bu “ispat”tan istifade edenlerden biri, IV. Mehmed Geray Han tarafından katledilmiş olan ünlü Başağa²⁶ Sefer Gazi Ağa'nın oğlu İslâm Ağa'ydı. Babasının intikamı için IV. Mehmed Geray Han'ın devrilmesine uğraşan İslâm Ağa Âdil Geray Han'ın tahta çıkarılması fikrinin mimarı olmalıdır.²⁷ Neticede, o ana kadar belki de hayatı bile tehlikede olan Âdil Geray beklenmedik bir şekilde 1665'te Kırım Hanlığı tahtına çıkarıldı. Âdil Geray Han ağabeyi Fetih Geray Sultan'ın oğlu Devlet Geray Sultan'ı kalgaylık, onun kardeşi Gazi Geray Sultan'ı da nureddinlik makamına getirdi.²⁸

Âdil Geray Han'ın saltanatu ve icraatı sadece Geray hânedânında hoşnutsuzluk yaratmakla kalmadı. Yeni han ve çevresinin şiddetli baskı uyguladığı Şirin beyleri ve kabilesi ancak İstanbul'un uyarılarıyla katliamdan kurtulabildi. Bu dönemde Kırım bey ve mirzalarından birçok kişi Kırım'ı terk etmek zorunda kaldı. Âdil Geray Han'ın tahta çıkmasında önemli rolü olan ve başağalığa getirilen İslâm

25 Fetih Geray Sultan'ın Rodos'un Murad Reis Mezarlığı'nda halen mevcut bulunan baştaşında ölüm tarihi olarak Hicrî 1074 (Milâdî 1663-1664) yılı gösterilmektedir.

26 Başağa: Kırım Hanlığı'nda Başvezir.

27 *Es-Sebü's-Seyyâr*, s. 255.

28 Halim Giray, *a.g.e.*, s. 65.

Ağa bir kaç yıl sonra bizzat Han tarafından ortadan kaldırıldı. Tarihlerde genellikle basiresiz bir karakter olarak tasvir edilen Âdil Geray Han'dan Osmanlı Devleti de memnun değildi. Nihayet, 1671'de Âdil Geray Han tahttan indirildi.²⁹ Sâbık han Karinâbâd'a yerleşti ve Ocak 1672'de bu kasabada öldü.³⁰

Âdil Geray Han'ın başta Şirinler olmak üzere Kırım eliti nezdinde hiç popüler olmadığı anlaşıldığı gibi ve halk arasında sevildiğine dair bir bilgi de mevcut değildir. Üzerinde düşünülmesi gereken, ancak elimizdeki sınırlı veriler muvacehesinde cevabı kolay olmayan bir soru şudur: Acaba Âdil Geray Han'a yönelik antipatilerin temel kaynağı onun Çoban Geraylara mensubiyeti miydi, yoksa soyu hakkındaki iddiaların ortaya atılması veya vurgulanması onun seilmeyen bir han oluşunun ve (özellikle rakip “asıl” Geray kollarıyla Şirinler ve diğer beyler tarafından) her halükârda tahtta istenmemesinin bir neticesi miydi? “Çoban Geraylar” a ilişkin iddiaların ve olumsuz bakışın daha ziyade Âdil Geray Han'ın saltanatı sonrasında çıkması ve yaygınlaşması dikkate değerdir.

Bir diğer ihtimal de, “asıl” Geray çizgisinin dışında kabul edilen “Çoban Geray oğlu” Âdil Geray'ı han yapmakla Osmanlı Devleti'nin kendisine daha muhtaç ve bağlı bir kolu Kırım tahtında görmeyi istemiş olabileceğidir. Bu doğrultuda bir niyet var idiyse bile, Âdil Geray Han'ın şahsında bu “deney” başarılı olmamıştır. Yani İstanbul'un Kırım'daki genel siyasî ve sosyal eğilimlerin inatla zıddına hareket etmesinin yürümeyeceği görülmüş olmalıdır.

Âdil Geray Han'dan sonra “Çoban Geraylar”dan herhangi bir kimse Kırım Hanlığı'nda idarî bir mevkiye getirilmedi. En azından XVIII. yüzyıl itibarıyla onları çoğunlukla Rumeli'ne iskân edilmiş olarak görmekteyiz.³¹ Bir kısmı da Kuzey Kafkasya'da Adıge kabileleri arasında yaşamaktaydı. Bazılarının Kırım'da da ikamet ettikleri görülmektedir. Nitekim, 1777-1782 arasında Şahin Geray Han'a karşı patlak veren isyanlarda ve özellikle de Şahin Geray Han'ın tahttan indirilerek II. Bahadır Geray Han'ın han ilân edildiği 1782 ayaklanmasında Kerç-Yenikale civarında ikamet eden Çoban Geraylardan Halim Geray Sultan en önemli roll-

29 *Es-Sebü's-Seyyâr*, ss. 255-256; Abdülgaffar Kırımlı, ss. 144-146; Vasiliy Dmitriyeviç Smirnov, *Krımskoe hanstvo pod verhovenstvom otomanskoj porti do načala XVIII veka* (Sankt-Petersburg, 1887), ss. 580-582.

30 *Es-Sebü's-Seyyâr*, s. 256; Halim Giray, *a.g.e.*, s. 65.

31 Johann Erich Thunmann, *Krımskoe hanstvo* (Almancadan Rusçaya çevirenler: Nikolaus Ernst-Sofya Lvovna Belyavskaya) (Akmescit, 1991), s. 24.

erden birini oynamıştı.³² Nisan 1782 tarihli bir Rus istihbarat raporuna göre, bu isyanda Çoban Geraylardan 9 kişi yer almıştı.³³ Birinin adının Kırım Geray Sultan olduğunu tespit edebildiğimiz³⁴ Çoban Geraylardan bu sultanların çoğunun veya (en azından Halim Geray Sultan hariç) hepsinin Kuzey Kafkasya’da ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.³⁵

Çoban Geraylar (“asıl” Gerayların onlara daima tepeden bakmalarına rağmen) XX. yüzyıla kadar Geray sultan unvanını taşımaya devam etmiş ve Gerayların bir yan yahut alt kolu şeklinde mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Çoban Geray soyundan gelenlere Osmanlı Devleti “asıl” Geraylara tanıdığı imtiyazları tanımıştır. Nitekim, onlara da Rumeli’nde çiftlik verilmekte, sâlyâne ve başka gelirler tahsis edilmekte, “Sultan” unvanını kullanmalarına müsaade edilmekteydi. Geray hânedânı mensuplarının Osmanlılar nezdinde kendi imtiyazlarının “Çoban Geraylar” a tanınmaması yönünde bir teşebbüste buldukları bilinmemektedir. Rumeli’ndeki “asıl” Gerayların Çoban Gerayları benimsemedikleri, en azından kendileriyle aynı seviyede görmedikleri bir vakta ise de, onlara (özellikle Kırım Hanlığı’nın son döneminde veya hemen sonrasında) seyrek de olsa kız verdikleri görülmektedir.³⁶ Çoban Geraylar Osmanlı Devleti’nde “asıl” Gerayların sahip oldukları bütün imtiyazlardan faydalanmakta ve hatta onlarla birlikte mukâtaa ve benzer gelirleri paylaşmaktaydı.³⁷ Aynı şekilde, 1783’te Kırım Hanlığı’nın ortadan kaldırılmasından sonraki dönemde Osmanlı topraklarındaki diğer Geraylar gibi Çoban Geraylar da Osmanlı ordusunda kendilerine bağlı birliklerin başında

32 *Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı* (Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Turgay Özekici) (İstanbul, 2013), ss. 254-256. İsyanın başarısızlığa uğraması üzerine Şahin Geray Han’ın eline geçen Halim Geray Sultan, Geray sülâlesi âdetlerinin hilafına sopalarla dövülmek suretiyle idam edilmişti. Golda Ahiezer, *Žawoewanie Kırma Rossijskoy imperiy glazami karaimskih hronistov* (Moskova, 2015), s. 179.

33 *Prisoedinenie Kırma k Rossii* (Hazırlayan: Nikolay Fyodoroviç Dubrovin), Cilt: IV (St. Petersburg, 1889), s. 506.

34 *a.g.e.*, s. 934.

35 *a.g.e.*, s. 511.

36 Meselâ, Devlet Geray Sultan’ın kızı Ayşe Sultan da Kızılağaç Yenicesi’nin Yenibeyli Köyü’nde yaşayan Çoban Geraylardan Halid Geray Sultan ile 1760’larda evlenmiş ve 30 yıl kadar evli kaldıktan sonra boşanmıştı. T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) (Bundan sonra BOA olarak gösterilecektir), *Cevdet-Adliye*, Dosya no.: 11, Gömlek no.: 706.

37 Meselâ 1640’larda “Çoban Geray oğlu” Kırım Geray Sultan Karinâbâd ve Yanbolu Nahiyelerinin Çarınkoğlu, Dokuzöyük ve onlara tâbi köylerin mukâtaasını “asıl” Geraylardan olan Toktamış Geray Sultan ve Mübarek Geray Sultan ile hissedar olarak paylaşmaktaydı. NBKM, f. 142, a. e. 17.

görev yaptılar. Bunlardan biri olan Arslan Geray Sultan, Anapa Kalesi'nin Rus ordusuna karşı savunmasında görev yaparken (1789 yahut 1790'da) şehit düştü.³⁸ Aralık 1790'da ise Çoban Geraylardan bir başkası İsmail Kalesi'nin düşmesi sırasında diğer 4 Geray sultan ile birlikte şehit oldu.³⁹ Çoban Geraylardan başka şehit ve gazilerin bulunduğu şüphe yoktur. Bu şekilde, imtiyazlarında ve mükellefiyetlerinde diğer Geray sultanlarla eşit tutulmakla birlikte, bu soydan gelenlerin "Çoban Geraylar" a mensup oldukları gerek Rumeli'deki Geraylar, gerekse Osmanlı Devleti nezdinde her zaman vurgulanagelmıştır.⁴⁰

XVII. ve XIX. yüzyıllarda Rumeli'nde yaşamayı sürdüren Çoban Geraylara ait kolları belgelerde kökenlerine yapılan atıflarla takip edebilmekteyiz. Rumeli'ndeki Geray arazilerinin büyük kısmının Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren onlardan söz edildiği görülmektedir. Bu dönemde onların çoğunun Osmanlı Devleti'nin elinde kalan topraklara göç ettikleri ve gerek diğer Geraylara, gerekse başkalarına karışarak ayrı bir soy olmaktan çıktıkları söylenebilir.

Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Çoban Geraylara mensup birçok şahsiyet ise özellikle Rusya hakimiyeti altında askerî, bürokratik ve entellektüel sahalarda temayüz etmiştir. Kuzey Kafkasya'ya yerleşen Çoban Geraylar arasından XIX. yüzyılda Adıge ve Nogay halklarının aydınlanmasında çok önemli roller oynayan şahsiyetlerin çıktığını kaydetmek gerekir. Bunlar arasında ilk akla gelenlerden biri modern Adıge edebiyatının ve folklor araştırmalarının öncü isimlerinden olan Sultan Han Geray'dır (Rusya'daki resmî imlâya göre: Sultan-Han-Girey, 1808-1842).⁴¹ Genellikle edebî ve araştırmacı kimliği ile hatırlanan Sultan Han Geray

38 Arslan Geray Sultan Adıge (Çerkes) etnoğrafya ve edebiyatına büyük katkıları bulunan Sultan Han Geray'ın dedesiydi. Sultan Han-Girey, *İzbrannue trudi i dokumentı* (Maykop, 2009), s. 8.

39 Burada şehit düşen Çoban Geray'ın tam adı gösterilmemektedir. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt: III (Hazırlayanlar: Dündar Günday-Mümin Çevik) (İstanbul, 1984), s. 1231.

40 Bu gibi pek çok kayıt için, bakınız, BOA, *Cevdet-Maliye*, Dosya no.: 276, Gömlek no.: 11355; HAT, Dosya no.: 1106, Gömlek no.: 44621/A; *Cevdet-Dahiliye*, Dosya no.: 277, Gömlek no.: 13822.

41 Sultan Han Geray'ın babası Mehmed Geray Sultan'ın ve Osmanlı ordusu saflarında Anapa'yı savunurken ölen dedesi Arslan Geray Sultan'ın Çoban Geray soyundan olduğu Osmanlı kayıtlarında açıkça görülmektedir. BOA, HAT, Dosya no.: 1106, Gömlek no.: 44621/A. Bjeğuğ kabilesi içinde yerleşmiş olan bu Gerayların soyunun Çoban Geraylardan olduğu 1793'de buralarda incelemelerde bulunan Alman bilgin Peter Simon Pallas ve XIX. yüzyılın başında bölgeyi tasvir eden Semyon Mihayloviç Bronevskiy tarafından da teyid edilmektedir. Peter Simon Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*, Cilt: I (Leipzig, 1799), s. 417; Semyon Mihayloviç Bronevskiy, *Novyye*

aynı zamanda Çarlık ordusunda albay rütbesini taşımakta olup bizzat İmparator I. Nikolay’ın yaveri (*fligel-adyutant*) idi.⁴²

Sultan Han Geray’ın küçük kardeşi Sultan Âdil Geray (1819-1877) ise Çarlık ordusunda tuğgeneral (*general-mayor*) rütbesine kadar yükselmiş, bunun yanında Kafkasya hakkında edebî ve folklorik eserler de vermişti.⁴³ Kuzey Kafkasya’ya yerleşmiş Geraylardan Çarlık ordusunda görev yapanlardan birçoğu da Sultan Han Geray’ın akrabası olup, dolayısıyla Çoban Geraylardandı. Bunlar arasında, Albaylar Sultan Ahat Geray (1810-1856 yahut sonrası)⁴⁴ ve Sultan Sagat (Saadet?) Geray (1809-1856),⁴⁵ Binbaşı Sultan Kırım Geray (?-1828),⁴⁶ Mülâzımlar (*poruçiki*) Sultan Salat Geray (1832-1853 veya sonrası)⁴⁷ ve Sultan Azamet Geray (1843-1896),⁴⁸ Yüzbaşı Sultan Han Geray (diğer Sultan Han Geray ile karıştırılmamalıdır; tahminen 1835-1899 veya sonrası),⁴⁹ Yasavul (Kazak Yüzbaşısı) Sultan Arslan Geray (1857-1910’dan sonra),⁵⁰ Asteğmenler (*korneti*) Sultan Şahin Geray (1810-?)⁵¹ ve Sultan Baht Geray (1922-1853 veya sonrası),⁵² diğer Asteğmenler (*praporşçiki*) Sultan Kaplan Geray (1795-1844),⁵³ Sultan Şahin Geray (1815-1898 veya sonrası)⁵⁴ ve Sultan İnat (İnayet) Geray (1833-1898 veya sonrası)⁵⁵ zikredilebilir.

izvestiya o Kavkaze, sobranne i popolnenne Semyonom Bronevskim (Sankt Petersburg, 2004), s. 153.

- 42 Sultan Han Geray’ın hayatı ve eserleri için bakınız, Sultan-Han-Girey, *İzbranne trudi i dokumenti* (Maykop, 2009).
- 43 Raisa Halifovna Haşhojeva, *Adıgskie prosvetiteli XIX-naçala XX veka* (Nalçık, 1993), ss. 39-42; Andrey Hanaşhoviç Hakuaşev, *Adıgskie prosvetiteli* (Nalçık, 1978), ss. 224-230.
- 44 Aslan Vladimiroviç Kazakov, *Adıgı (çerkes) na rossiyskoy voennoy slujbe. Voevodi i ofitseri. Seredina XVI-naçalo XX v. Biograficeskiy spravoçnik* (Nalçık, 2006), ss. 216-217.
- 45 Kazakov, *a.g.e.*, ss. 228-229.
- 46 Kazakov, *a.g.e.*, s. 225.
- 47 Kazakov, *a.g.e.*, s. 229.
- 48 Kazakov, *a.g.e.*, s. 219.
- 49 Kazakov, *a.g.e.*, s. 231. Kazakov onun ölüm tarihini en geç 1898 olarak vermektedir. Ancak onun 1899’da Osmanlı Devleti’ne yerleştiğini (BOA, *BEO*, Dosya no.: 1374, Gömlek no.: 102987) bilmekteyiz.
- 50 Kazakov, *a.g.e.*, ss. 219-220.
- 51 Kazakov, *a.g.e.*, s. 231.
- 52 Kazakov, *a.g.e.*, s. 220.
- 53 Kazakov, *a.g.e.*, s. 223.
- 54 Kazakov, *a.g.e.*, s. 231.
- 55 Kazakov, *a.g.e.*, s. 221.

XX. yüzyıl başlarında Kafkasya tarihi ve arkeolojisi ile ilgili çalışmaları bulunan, aynı zamanda önemli bir tiyatro adamı olan Sultan Devlet Geray (1875-1918) da Çoban Geraylar soyundan gelmekteydi. Sultan Devlet Geray, İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde tahsil aldıktan sonra Sultan II. Abdülhamid'in hassa süvari alayında mülâzım olarak birkaç sene vazife yapmıştı.⁵⁶ 1917-1920 yılları arasında Rusya'da yaşanan ihtilâl ve iç savaş Kuzey Kafkasya'da da en kanlı şekilde yaşandı. Neticede Kuzey Kafkasya'nın tamamen Bolşevik hakimiyetine girmesi ile birlikte burada yaşayan Gerayların çoğunluğu ya bölgeyi terk ederek başka ülkelere iltica etmek zorunda kaldı ya da Bolşeviklerin eline geçerek öldürüldü. Bu Geraylar meyanında, soyu Çoban Geraylara dayanan Sultan Devlet Geray, Sultan Kırım Geray (1876-1918), Sultan Kaplan Geray ve Sultan Mehmed Geray kardeşlerin 1918'de Bolşevikler tarafından katledilmiş oldukları bilinmektedir.⁵⁷ Aynı koldan olan ve Bolşeviklere karşı savaşan Sultan Zabit Geray (?-1943 veya 1944) Türkiye'ye yerleşirken,⁵⁸ Albay Sultan Kadir Geray (1891-1953) Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti.⁵⁹

Kuzey Kafkasya'da Adıgeler arasına yerleşmiş olan Çoban Geraylar genel olarak bölgedeki diğer Geray kollarına karışarak Geray kimliğini daima muhafaza etmişler, ancak (diğer yahut "asıl" Geray kollarına mensup olanlarda görüldüğü gibi) kültürel açıdan önemli ölçüde veya tamamen Adıgeleşmişlerdir. Günümüzde (önceki yüzyıllarda Rumeli'ne iskân olunan Çoban Geraylarda olduğu gibi), Kuzey Kafkasya'ya yerleşmiş Çoban Gerayların soyundan gelenler de, "asıl" Geray soyu arasında erimişlerdir. Esasen, XIX.-XX. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'da "Çoban Geraylar" soyundan gelenlerin diğer Geray sülâlesi mensuplarından farklı görüldüğüne dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bolşevik hakimiyetine kadar, Kuzey Kafkasya'da hangi koldan indiklerine bakılmaksızın Geray soyuna mensup bütün fertler devlet nezdinde aristokratik imtiyazlardan faydalandıkları gibi, Müslüman halklar arasında da büyük saygı görmüşler ve itibarlarını korumuşlardır.

56 Haşhojeva, s. 96; BOA, *YPRKAZI*, Dosya no.: 35, Gömlek no.: 77.

57 Sergey Vladimiroviç Volkov, *Pervue dobrovoltsı na Yuge Rossii* (Moskova, 2001), s. 303.

58 Bu bilgiyi aldığımız Sultan Zabit Geray'ın torunu (kızı Remziye Hanım'ın oğlu) Sefer Berzeg'e teşekkür ederiz.

59 Sefer Berzeg, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti. 1917-1922*, Cilt: III (İstanbul, 2006), s. 293.

KAYNAKLAR

- Abdullah bin Rıdvân Osmânî'l-Kırmî [Rıdvân Paşa zâde Abdullah], *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak* (Hazırlayan: Rasih Selçuk Uysal) (İstanbul, 2016).
- Abdülgaffar Kırmî, *Umdet al-Ahbar* [Umdetü'l-Ahbâr], Kitap: I (Hazırlayan: Derya Derin Paşaoğlu) (Kazan, 2014).
- Ahiezer Golda, *Zavoevanie Krıma Rossiyskoy imperiy glazami karaimskih hronistov* (Moskova, 2015).
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 6 Cilt (Hazırlayanlar: Dündar Günday-Mümin Çevik) (İstanbul, 1983-1984).
- Berzeg Sefer, *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti. 1917-1922*, 3 Cilt (İstanbul, 2003-2007).
- Bronevskiy, Semyon Mihayloviç, *Noveysie izvestiya o Kavkaze, sobrannye i popolnennye Semyonom Bronevskim* (Sankt Petersburg, 2004).
- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VII. Kitap (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff) (İstanbul, 2003).
- Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VIII. Kitap (Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff) (İstanbul, 2003).
- Grozdanova, Elena, “Karnobat i karnobatskiyat kray prez XV-XVIII v.”, *İstoriya i kultura na Karnobatskiya kray*, Cilt: III (Sofya, 1993), ss. 5-65.
- Hakuşev, Andrey Hanaşoviç, *Adıgskie prosvetiteli* (Nalçık, 1978).
- Halim Giray [Halim Geray Sultan], *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi). Değerlendirme-Metin-Tıpkıbasım* (Hazırlayanlar: Alper Başer-Alper Günaydın) (İstanbul, 2013).
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, 3 Cilt (Hazırlayan: Şevki Nezih Aykut) (Ankara, 2004).
- Haşhojeva, Raisa Halifovna, *Adıgskie prosvetiteli XIX-naçala XX veka* (Nalçık, 1993).
- Kazakov, Aslan Vladimiroviç, *Adıgi (çerkesi) na rossiysskoy voennoy slujbe. Voevodi i ofitseri. Seredina XVI-naçala XX v. Biografiçeskiy spravoçnik* (Nalçık, 2006).
- Kırım Yurtına ve Ol Tarafılarına Dair Bolgan Yarığlar ve Hatlar. Metin* (Derleyenler: Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov-Hüseyin Feyzhanov, Hazırlayan: Faysal Okan Atasoy), Cilt: I (Ankara, 2017).

- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, 4 Cilt (Hazırlayan: Mehmet İpşirli) (Ankara, 2007).
- Osmanlı Belgelerinde Kırım Hanlığı* (Hazırlayanlar: Kemal Gurulkan-Yusuf İhsan Genç-Uğurhan Demirbaş-Turgay Özekici) (İstanbul, 2013).
- Pallas Peter Simon, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*, Cilt: I (Leipzig, 1799).
- “Pamyatniki diplomaticheskikh snoşeniy Moskovskogo gosudarstva s Krimom, nagayami i Turtsieyu. Tom II. 1508-1521 gg.” (Hazırlayanlar: Gennadiy Fyodoroviç Karpov-Georgiy Fyodoroviç Stendman), *Sbornik İmperatorskogo Russkogo İstoriçeskogo Obşçestva* (Sankt Petersburg), Cilt: XCV (1895), ss. 1-706.
- Prisoedinenie Krıma k Rossii* (Hazırlayan: Nikolay Fyodoroviç Dubrovin), 4 Cilt (St. Petersburg, 1885-1889).
- Qırım Yurtuna ve Ol Taraflarğa Dair Bulğan Yarlıqlar ve Hatlar. Materialı dlya istorii Krim-skogo hanstva* (Derleyenler: Vladimir Vladimiroviç Velyaminov-Zernov-Hüse-yin Feyzhanov) (Sankt Petersburg, 1864).
- Smirnov, Vasiliy Dmitriyeviç, *Krımskoe hanstvo pod verhovenstvom otomanskoy portı do naçala XVIII veka* (Sankt-Petersburg, 1887).
- Söylemez, Yavuz, *Es-Seb'üs-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkilî Metin, Neşri, İnceleme)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi (İzmir, 2016)
- Sultan-Han-Girey, *İzbrannıe trudi i dokumentı* (Maykop, 2009).
- Thunmann, Johann Erich, *Krımskoe hanstvo* (Almancadan Rusçaya çevirenler: Nikolaus Ernst-Sofya Lvovna Belyavskaya) (Akmescit, 1991).
- Volkov, Sergey Vladimiroviç, *Pervıe dobrovoltsı na Yuge Rossii* (Moskova, 2001).
- Zetterstéen, Karl Vilhelm, *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv* (Uppsala, 1945).

EK

Âdil Geray Han

Diseases, Doctors and Patient-Doctor Relationships in Ottoman Cyprus as Revealed in Sharia Court Records

Ali Efdal Özkul* - Hasan Samani**

Abstract

Throughout history, Cyprus has hosted many civilizations and states due to its strategic location in the Mediterranean. One of them is the Ottoman Empire. The Ottomans conquered the island in 1571 and maintained their rule until 1878. The scholarly attempt to grasp the Ottoman Empire with its all institutional, political, social, economic and cultural aspects has been one of the fields of interest for world historiography. It is obvious that local history studies in the countries experienced the Ottoman rule, would help and contribute to draw a general picture of the Ottoman Empire. In this context, the current work, mainly relying on the religious court records, aims to identify the diseases except the contagious ones such as cholera, plague and malaria. The other aim is to investigate and analyse the doctor-patient relations within social, economic and juridical contexts in Ottoman Cyprus. The results reveal that the overwhelming majority of the doctors operating in Cyprus were in private practice until the second half of the 19th century when the Ottomans started the centralization and modernization of its institutions including the health services, and thus to view the healthcare services as a public service. Although the state did not take responsibility for public healthcare services for public, it had a certain control mechanism on the doctors and their operations.

Keywords: Cyprus, Bladder, Hernia, Epilepsy, Doctor.

* Prof. Dr., Near East University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Nicosia/ CYPRUS, Mersin 10, Turkey, aliefdal.ozkul@neu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7868-7795

** Assoc. Prof. Dr., Near East University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Nicosia/CYPRUS, Mersin 10, Turkey, hasan.samani@neu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3812-6894
Application date of article: 27.02.2018 - Approval date of article: 12.03.2019

Şeriye Sicillerine Göre Osmanlı Kıbrıs'nda Hastalıklar, Doktorlar ve Hasta-Doktor İlişkileri

Öz

Kıbrıs Akdeniz'de bulunduğu özel konumu nedeniyle tarih boyunca birçok uygarlığa ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan biri de adayı 308 yıl yöneten Osmanlı İmparatorluğu'dur. Kıbrıs'ı 1571 senesinde fetheden Osmanlılar fiili olarak burayı 1878'e kadar hakimiyetlerinde tutmuşlardır. Osmanlı Devleti'ni siyasî, kurumsal, sosyal ve kültürel tüm boyutlarıyla anlama çabası dünya tarih yazıcılığının önemli bir meselesidir. Osmanlıların hakimiyetini tecrübe etmiş coğrafyalarda yapılacak yerel tarih çalışmalarının Osmanlı devletinin genel resminin çizilmesine önemli katkılar koyacağı aşikardır. Bu bağlamda bu çalışmada, Kıbrıs Şeriye sicillerindeki verilerden hareketle Osmanlı döneminde veba, sıtma, kolera vb. bulaşıcı hastalıkların haricinde Kıbrıs'ta görülen hastalıklar yanında sağlık hizmetlerinin temel aktörü olan doktorların tespiti ve doktor-hasta ilişkilerinin sosyo-ekonomik ve hukukî boyutları -büyük ölçüde Kıbrıs Şeriye sicillerine yansıdığı şekliyle- irdelenerek analiz edilmeye çalışılmıştır. Çalışma nihayetinde, devletin sağlık hizmetlerini merkezileştirerek bir kamu hizmeti olarak telakki etmeye başladığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Kıbrıs'ta hizmet veren doktorların büyük çoğunluğunun özel olarak çalışan gayrimüslimler olduğunu, başta hekimlik olmak üzere sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesinde doğrudan sorumluluk üstlenmesi de devletin sağlık faaliyetlerine ilişkin belli bir denetim mekanizmasına sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, mesane, fitik, sara, hekim.

Introduction

Throughout history, Cyprus has hosted many civilizations and states due to its strategic location in the Mediterranean. One of them is the Ottoman Empire. The Ottomans conquered the island in 1571 and maintained their rule until 1878. The scholarly attempt to grasp the Ottoman Empire with its all institutional, political, social, economic and cultural aspects has been one of the fields of interest for world historiography. It is obvious that local history studies in the countries experienced the Ottoman rule, would help and contribute to draw a general picture of the Ottoman Empire. In this context, the current work, mainly relying on the Cyprus religious court registers, aims to identify the diseases -excluding the

contagious ones such as cholera, plague and malaria- and the doctors, the main actors in healthcare services, and to investigate and analyse the doctor-patient relations within social, economic and juridical context in Ottoman Cyprus.

The reason of exclusion of the epidemics diseases from the scope of the work, is not because of the fact that Cyprus did not witness such diseases, but it is because that the authors of the paper, have been working on a separate study investigating the contagious diseases with their negative effects on the population, and the measures taken by the Ottoman central and local government in island against them, and finally the establishment and mechanism of the quarantine system in Cyprus. As a matter of fact, the plague, also known as *Black Death*, continued to be one of the destructive factors for the population of Cyprus until the mid-19th century, when a quarantine system was established in the island.¹ However, from time to time, the other contagious diseases such as cholera and malaria were prevalent in Cyprus in the second half of the 19th century.²

There are many literary works examining the Ottoman Medicine, healthcare services and medical education from various perspectives. The most common of these studies are those on the Ottoman medicine in terms of history of Ottoman science and medicine. Moreover, there are some studies that place and approach the issue in the framework of the history of Ottoman political thoughts or institutions. In addition to these, there are works that view and places the Ottoman medicine within the scope of biographical studies of the famous doctors and their works.³ In

- 1 For the plague in Ottoman Cyprus, see Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. S. Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, pp. 34, 73, 169-170, 187-188, 192.
- 2 Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, Unpublished Phd thesis, Hacettepe University, Ankara, 2006, pp. 141-143,
- 3 Rhoads Murphey, "Ottoman Medicine and Transculturalism From the Sixteenth through the Eighteenth Century", *Bulletin of the History of Medicine*, 66 (3),1992, p. 377; For the works on Ottoman medicine, medical institutions, medical education and healthcare services see. Yakup Akkuş, *Şifahaneden Hastahaneye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık ve Tıp*, Atuf Yayınları, İstanbul, 2018; Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine. Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, State University of New York Press, Albany, 2010; Şevki Osman, *Beşbuçuk asırlık Türk tababeti tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1925, H.Turan Dağhoğlu, " Tababet tarihimize ait vesikalar", *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 4(13), 1939, pp. 40-46; Nil Akdeniz, *Osmanlılarda hekim ve hekim ahlâkı*, N. Akdeniz, İstanbul, 1977; Nil Sarı, "Osmanlılarda Tıbbhanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 1983, pp. 152-182; Nil Sarı Akdeniz, "Educating the Ottoman physician", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, no.2, 1988, pp. 40-64; Süheyl Ünver, "Başvekalet arşivinde Türk tıp tarihine ait vesikalar", *TTTA*, 4(15), 1940, pp. 129-30; Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul, 1988; Abdullah Yıldız, "Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil ve Türkçe Tıp Eğitimine Geçiş", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 70 (3), 2017, pp. 1-8. DOI:10.1501/

recent times, a new sort of academic studies in the history of Ottoman medicine have appeared. These academic studies, relying mainly on the Ottoman sharia court records, discuss the patient-doctor relations in accordance with the social, economic, cultural and judiciary aspects.⁴ Thus, one can categorize the current work in similar manner. In this context, this study, relying mainly on the Nicosia sharia court registers, and partly on the travellers' observations and reports, aims to identify the diseases, doctors, the doctors' fee paid by the patients, medical and surgical devices, and analyse the patient-doctor relationships with regard to the social, economic and judiciary aspects. Resultantly, the study argues that until the second half of the 19th century when the Ottomans started the centralization and modernization of its institutions including the health services, and thus to view the healthcare services as a public service, the overwhelming majority of the doctors operating in Cyprus had been the non-Muslims in private practice.

The study, regarding the analysis of patient-doctor relations, also points out that prior to the surgery, the doctors who were going to perform the procedures were given assurances through consent approved by judge that the patients would not make additional demands from the patient themselves or their relatives, even if they lost their lives during the operation. Another finding that the study revealed is that the doctors beside their principal functions in healthcare services, acted as legal experts when required some cases.

Doctors

Inherited from the previous Islamic societies, the Ottomans maintained the medical institutions such as *bimaristan*, *bimarhane*, *tumaristan*, *timarhane* and *der al-shifa* which were established as *waqf* foundations. Until the foundation of Süleymaniye *madrassa*, the Ottoman government employed some Muslim physicians from Egypt,

Tıpfak_000000977; A. Tunga Kökçü-Nilüfer Demirsoy, "Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19.Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareket", *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 24(2), 2016, pp. 67-75; Rengin Dramur, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, İstanbul, 2008; Süleyman Zorlu, *Osmanlı Tıp Hukuku*, Adalet Yayınevi, İstanbul, 2017. The proceedings given in the congresses of history of Turkish medicine, organized by the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu) also contribute significantly to unearth the unknown aspects of the Ottoman medicine. For the one See. Nil Sarı (ed.), *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine (1-6 September 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

4 For example see Özen Tok, "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Turkish Studies*, III(4), 2008, pp. 788-805. Hanım Göktaş, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler", *Journal of History Studies*, VI(6), 2014, pp. 99-115.

Iran, and Syria, beside the doctors from the previous Seljuk domains. In addition to these, some converts and non-Muslim doctors worked in the Ottoman palaces.

The Süleymaniye Complex (*küllîye*) designed as a socio-religious centre in Istanbul, had a medical school and a hospital (*Dar'el-shifa*), a drugstore (*Dar al-akakir*, and a *Tabhane*, beside the *madrâsas* for different levels of education levels and other buildings functioned for different purposes. The medical students (*danishmends*) trained in the medical *madrâsa*, used the *Dar el shifa* for the practicing the theoretical lessons.⁵

As the pioneer of the Ottoman medical education institutions, the Süleymaniye medical *madrâsa* occupied a very important place in the history of Ottoman medicine. It sets an example for the others to be established in later periods. The medical *madrâsa* was administered by Chief Physician's office called *Hekimbaşı*. The principal responsibility of *Hekimbaşı* was the health of sultan and the other elites in palace, and to administer the all state health institutions. He also appointed the doctors to the vacant posts including those served in the army.⁶

From the Nicosia Court Registers dated 21 April 1823, it is understood that a similar institution of Chief physician (*Hekimbaşılık*) was established in Cyprus. In this year *Hekimbaşı* in the island was a non-Muslim called Hamut.⁷ Additionally, the expenditure list of Cyprus between August 26, 1824 and March 20, 1825 in the register, indicated that 1,625 *kurus* (piaster) was paid per month to the head physician.⁸ It should be added that a document dated April 9, 1870, refers to one of the streets in the *Ayayanni* Neighbourhood in Nicosia as *Hekimbaşı Street* (Head Physician Street).⁹ It could not be determined from the records which doctor the street had actually been named after. It is most likely that *Hekimbaşılık* in Cyprus was a post appointed by the *Hekimbaşı* in İstanbul, and responsible for monitoring all the doctors and the craftsmen in the field of Health in Cyprus. Although

5 For detailed work on Süleymaniye medical *madrâsa* see Suheyl Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Darüşîfa, Tıp Medresesi ve Darülakakire dair (1555-1557)," *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, pp. 963-965; Salim Ayduz, "Süleymaniye Medical Madrasa (Dar al Tib) in the History of Ottoman Medicine", Foundation for Technology and Civilization, pp. 1-16.

6 For detailed information on the Head Physician institute in the Ottoman Empire, see A. H. Bayat, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

7 KŞS, 31/25-1.

8 KŞS, 32/13-1; Dinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, p. 246.

9 KŞS, 49/239-1; KŞS, 50/5-6.

many *madrastas* were established in Cyprus during the Ottoman rule, they were at secondary school level and therefore, it is unlikely that they had a curriculum which included medical courses.¹⁰ The attempts to modernize the state towards westernization and thus to prevent the process of disintegration in 19th century, manifested itself also in the areas of Ottoman medicine and medical education.

The first modern medical, the School of Medicine (*Tıphane-i Amire*) was founded in 1827, during the reign of Sultan Mahmud II, to educate military physicians. This was followed by the opening of the Imperial Medical School at Galatasaray, where the non-Muslim students were also allowed to study, in 1839.¹¹ In 1866, the first Civil Ottoman Medical School (*Mekteb-i Tıbbiye-yi Müülkiye*) was established. This institution, which produced its first graduates in 1874, was planned to educate “municipal doctors” who would graduate from the school with the aim of providing healthcare services in the provinces. In 1871, separate legislation was prepared for the physicians who would perform public health services in the provinces, and the application of the local doctor (*memleket tabipliği*) based on the municipal administrations was introduced.¹²

The Regulation of Administration of Public Medical Affairs (*İdare-yi Umumiyye-i Tıbbiye Nizamnamesi*) issued in 1871, envisaged that a *memleket tabibi* would be appointed for each administrative division (province, country, district), whose salary be paid by the municipal governments. Yet, during the period between 1871 and 1878, there was no document indicating the permanent employment of a local doctor under the Cyprus municipalities.

From the record dated 19 February 1873, it was found that, as there was no local doctor present in the relevant year, Antuan Efendi, the Artillery Head Physician, provided health services to the criminals in the prison. Antuan Efendi claimed 500 piaster per month in addition to his basic salary, but this request was

10 For the work on *Madrastas* in Ottoman Cyprus, see Hüsni Livatyalı, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs Türk Eğitim Kurumları ve Yönetimi”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri, C. II*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Mağusa, 1999, pp. 239-380; Ali Süha, “Kıbrıs’ta Türk Maarifi”, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971, pp. 221-234.

11 Yeşim Işın Ulman, “Medical Modernization in 19th Century Ottoman Empire with Special Reference to the Introduction of Rontgen Rays in Turkey”, *History of Medicine in the Ottoman Empire and the Middle East From the 19th Century Onwards*, Ed. A.M. Moulin and Y.Ş. Ulman, The Isis Press, İstanbul, 2010, pp. 107-108.

12 Erdem Aydın, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VX, 2004, pp. 185-187.

not found to be appropriate because the income generated by the Municipality of Nicosia was insufficient. In fact, when the municipalities were financially incapable, they requested money from the public. However, because the majority of the prisoners in Nicosia had committed crimes outside out the island and were ordered to Cyprus to serve their sentence, it was thought that agreement to Antuan's increase request would not be appropriate for the local people. Thus, it was decided that he would undertake both tasks under his existing salary.¹³

From the records of 1875, it can be understood clearly that a Frenchman named Jean Euclides served as a doctor in the Municipality of Nicosia. This document also shows that there had been no doctor in Famagusta at that time. At the order of the Famagusta district governor, Euclides also provided treatment to prisoners in Famagusta. One of the prisoners was Mustafa Asım, the son of Zade Kemal Bey, also known as Namık Kemal, who was one of the leading figures in the Young Ottomans and who had lived in Famagusta for two and a half years. In his report on Namık Kemal on 29 September 1875, Euclides wrote that Namık Kemal was extremely sick due to malaria and Famagusta's "bad weather" and that this disease could eventually turn into tuberculosis and would ultimately be fatal. Additionally, Euclides stated that there was not even a single doctor in Famagusta and Namık Kemal, who was sick, needed to be immediately transferred to a different location where the humidity was less.¹⁴ As it is understood from the archive records, on December 24, 1876, the Leymesun (Limassol) Municipality was served by a non-Muslim doctor named Konstantin.¹⁵

As reflected in the existing documents, one of the tasks foreseen by the Cypriot municipalities regarding health services was the vaccination of children in need. The salaries of those Vaccinators' who were commissioned for this task, had to be covered by municipal revenues. However, as understood from the records, there were also problems in this regard. In 1872, for the vaccination of children living on the island, Sokrat Efendi was assigned a salary of 400 piaster. Nevertheless, Sokrat Efendi alone was not able to vaccinate all the children in Cyprus. Therefore, it was decided that the children from the Famagusta, Nicosia, Kyrenia, Tuzla and Limassol districts and the surrounding villages, would be

13 BOA.MKT.MHM.447/87; Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs*, pp. 259-260. See also Hasan Samani, "Tanzimat Döneminde Kıbrısta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi", *Bellelen*, LXXXII (289), 2018, p. 608.

14 BOA.MKT.MHM.479/4.

15 BOA.YEE.70/74.

vaccinated by the surgeons who were connected to the artillery units in those fortresses. Sokrat Efendi would vaccinate children from the town of Paphos and other outside villages with the assistance of Halil *Onbaşı* (corporal), an artillery battalion soldier who understood the “*art of vaccination*” (*aşı fennî*). It was envisaged that Sokrat Efendi and Halil *Onbaşı*’s 700 *kurus* monthly salaries would be paid by the municipal governments. Accordingly, the municipalities of Nicosia, Paphos, Famagusta and Kyrenia each contributed 100, and the municipalities of Tuzla and Limassol each contributed 150 piasters.¹⁶

Bekir Efendi, who was sent to Cyprus due to an outbreak of smallpox in 1876, received a salary of 600 piaster per month that would be paid by the municipalities according to the record dated June 14, 1877.¹⁷ However, according to the decision made by the Cyprus Administrative Council dated 10 June 1877, Bekir Efendi had not been paid 1,089 piaster owed to him by Tuzla Municipality, along with 605 *kuruş* from Paphos Municipality, 600 *kuruş* from Kyrenia municipality and 950 piaster from Famagusta Municipality. According to the decision of the Cyprus Administration, if the revenues of the related municipalities were not available, the debts owed to Bekir Efendi would be paid by Cyprus Funds to be procured from future income.¹⁸ A new decision was passed on July 9, 1877, for the implementation of the previous decision, as it became clear that after approximately one month that the Cyprus Administrative Council had come to the agenda and, resultantly, the municipalities were unable to pay a total of 2,950 *kurus*.¹⁹

It is possible to say that, during the period when the Ottomans’ rule in Cyprus was approaching its end, contrary to the expectations, even in Nicosia, the residence of Cyprus governor, the post of *memleket tabibliği* did not institutionalise and there was no *memleket tabibi* employed permanently, and paid by the municipal government regularly. In fact, the doctors working for the Ottoman army in Cyprus continued to carry out the services supposed to be fulfilled by the civil doctors. As a matter of fact, as of 1877-1878, a Local Doctor’s salary was not included in the expenses of the municipality of Nicosia.²⁰

16 BOA.TŞR.KB.30, p. 54; Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs*, pp. 257-258; Samani, “*Lefkoşa Belediyesi*”, p. 609.

17 BOA.TŞR.KB.NZD, 226/177.

18 BOA.TŞR.KB.33, p. 53.

19 BOA.TŞR.KB.33, 72.

20 BOA.ML.1139, 2-34; Samani, *Lefkoşa Belediyesi*, pp. 618-620.

Another reform attempt was to increase the quality of the medical service through standardization of the doctors. The orders disseminated throughout the Ottoman territory stipulated that doctors were obliged to cure everyone as required and that they should not receive payment from the poor. It was also requested that doctors should be appointed on the basis of an examination, and doctors without diplomas and licensees could not be employed. Once the Regulation of doctors (*Etibbâ Nizamnâmesi*), recorded in the register dated March 1, 1849 was sent to the island, it is ordered that they should be distributed to the interested parties and were acted upon according to the regulations.²¹ The relevant regulation was also important in respect to the significance it demonstrated respect for human health. From the record dated May 23, 1871, Vasakaki, a doctor who had been serving in Tuzla for forty years, appeared to be a private physician who had treated patients at reasonable prices, with no charges stipulated for the poor.²² Another special physician identified in the documents was Efliru who worked in Nicosia (1877-1878).²³

The record dated 8 November 1876, states that diplomas were required for the doctors to work and they required approval from the *Ottoman Medical School (Mekteb-i Tıbbiye)*.²⁴ With the regulations issued by the Ottoman State, one of the principal aims of the authorities was that they attempted to introduce measures into health institutions that would prevent the uncertified doctors from practicing. From some sources, it is understood that uncertified doctors sometimes caused the deaths of patients while they were being treated. For example, according to a document dated September 25, 1875, while the Vaccinator İbrahim Efendi was treating a sick non-Muslim from the *Kumyalık* village of Karpas nahiye, he actually caused his death.²⁵ These people, who regarded themselves as physicians and were referred to as ‘Vaccinators’ among the people and the patients seeking healing, did not escape the administrators’ notice at the beginning of the British colonial era and their work was prohibited. One of the people who tried to perform medicine

21 KŞS, 42/16-1.

22 Ottoman Archives of Prime Minister’s Office (BOA)/TŞR.KB.NZD.226/171.

23 BOA.ML. 1139, p. 10.

24 BOA. TŞR. KB. NZD. 212/88. For further information about the ‘uncertified doctors’ in Ottoman Empire, see Göktaş, “Diplomasız Hekimler”, pp. 101-106; C. Gülser İlikan-Rasimoğlu, “Boundaries, Education and Licence: The Nineteenth Century Ottoman Standardization of Medical Professions”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (1), 2017, pp. 236-239.

25 BOA.TŞR.KB.M. 258/153.

using traditional methods was a woman named *Pembe Molla* and an example can be found where one of her patients, Hafız son of Ali, became blind while receiving treatment. Ali Efendi, can also be considered to be one of the uncertified physicians who worked in Nicosia.²⁶ It can be argued that seeking medical treatment from the ‘uncertified doctors’ was not Cypriots’ preference. As it was the common case in the empire²⁷, there were not adequate doctors available in service. And this situation must have drove the people to these uncertified doctors and most probably, to the traditional medical treatment methods, interdependent with the professional medicine, based on magic, popular custom, and religious belief.²⁸ Despite the court records in Cyprus do not reflect any sample to support this argument, it is a well-known fact that the Cypriots up to modern times continued to resort to some practices related to their religious beliefs. For example, some of the women in Cyprus, whether they were followers of *Mevleviyah* or not, visited the tomb, believed to be the burial place of Ahmet Pasha, in *Mevlevi Tekke* in Nicosia to prevent the premature deaths and to save their new-born infants. According to the belief;

“Anyone wishing to venerate the tomb of Ahmet Paşa at the Mevlevi Tekke used to visit the tomb on Thursday night and/or on Friday. They used to tie a piece of cloth to the railing of the window to the west of the tomb. They would light a candle and supplicate for their wishes to come true. Women who had lost a child would devote their last-born child to Ahmet Paşa, so as to ensure their new child lived. They would give them the name Ahmet and charge another woman to take the new-born child to the *tekke* and leave it there. Later, another woman would pick up the new-born child from the *tekke* and bring it back to the mother, following another route; it would then be sold to the mother for a certain amount of money. It was believed that new-born infants were thus saved from premature death.”²⁹

26 Ahmet An, *Tıp alanındaki İlk Kıbrıslı Türkler*, Kıbrıs Türk Tabipler Birliği Yayınları, Lefkoşa, 2006, p. 6.

27 Murphay, “Ottoman Medicine”, pp. 382-383.

28 Murphay, “Ottoman Medicine”, p. 381.

29 Tuncer Bağışkan, *Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri*, Lefkoşa, 2005, p. 25. Also see Hasan Samani, “Social, Cultural and Religious Aspects of Ottoman Cyprus: The Nicosia Mevlevi Tekke”, *The Northern Face of Cyprus*, Ed. L. Summerer and H.Kaba, Ege yayınları, İstanbul, 2016, p. 422.

An other quotation from the Turkish Cypriot Community leader Dr. Fazıl Küçük's memoirs, tells about how the Mevlevi Tekke was seen as a popular place of religious practices where the patients sought healing;

“The master used to sit in the tekke...He used to pray and tear a piece from the underwear of the patient, and tie it to the railings of the window. It was believed that the disease would remain there”³⁰.

The concern shown by the authorities towards ensuring that all doctors should be educated with relevant diplomas was also extended pharmacists and other associated health workers. In fact, a document dated July 14, 1876 put forth that those who were or desired to become pharmacists in Cyprus were required to have diplomas and were obliged to acquire a license from the Ottoman Medical School (*Mekteb-i Tıbbiye-i Sahane*) in order to be permitted to perform this profession. In order to successfully obtain the license, candidates were also required to enter and pass exams that the Medical School would organize on specified dates.³¹

It is revealed from documents that the majority of doctors operating in the island were non-Muslims in private practice. The doctors operating in Cyprus are reflected in the documents as the following: *Usta* Recep, Andreyka the son of Luka, Surgeon Pedro, the son of Ergiro, Moorish Haji Bedreddin, Surgeon *Usta* Şahin, Surgeon Yanni, the son of Covanni, Surgeon Nikolo, the son of Esterya from Yanya, Surgeon Hristodili, the son of Yannici, *Usta* Şahin, the son of Yorgi, Doctor Rollo, Doctor Kostantiye, Doctor Yanaci, Head Doctor Hamud, Doctor Elhum, Doctor Karliti, Physician Atanas, Doctor Dimitri, physician Sari Dimitri, Doctor Barsamacı, Doctor Efkalandi, *Doctor* Monseur Lakon, Doctor Sabas, Doctor Lahun, Doctor Atnas, Doctor Mandovani and Doctor Yasmacı, Doctor Anotyotyadi, Doctor Haji Ustamadi, *Andaliko, the son of Corci*, Thessalonian Doctor Selim Agha the son of Abdullah, Doctor Oralla, Doctor Mehmed Aghason of Abdullah, Doctor Marfaci, Doctor Hristodoli, the son of Yano from Ioannina (*Yanya*), Doctor Veli Mehmed son of Veli Ali, Doctor Françesko Kaydano Eskoti, Doctor Yanni Efkalazi, Doctor Aklidi, the son of Tomazo, Doctor Angelidi, the son of Yorgi, Surgeon Mehmed Şakir Efendi the son of Osman Agha,³² and the

30 Altay Sayıl, “Kıbrıs Tekkelerinde Geçmişte Yapılan Zikir, Tören ve Şenlikler”, Ü.Vancı Osam (ed.) *IV. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, 28-29 Kasım, Famagusta, 2002, pp. 443-444; Samani, “Nicosia Mevlevi Tekke”, p. 422.

31 BOA.TŞR.KB.NZD.226/163.

32 KŞS, 3/133-5, KŞS, 3/143-5, KŞS, 3/145-4, KŞS, 29/219-1, KŞS, 12/3-7, KŞS, 7/93-4. For the translation of this entire document, see M. A. Durmuş, “Hicri 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şer'iyeye Sicili”, MA thesis, Ege Üniversitesi, 1997; KŞS, 11/28-3; KŞS, 13/188-3; KŞS,

Head Doctor of Imperial military establishment (*Asakir-i Şahane Sertabibi*), Hristaki Efendi.³³

Considering the above findings, it can be argued that, as in the other parts of the Ottoman Empire in classical age, the dominancy of the non-Muslim and foreign doctors, continued in Cyprus. Actually, after the 17th century Ottoman medicine began to turn to the west, and from 1800s onward an increasing number of European physicians were employed both in healthcare and in medical education institutions.³⁴

The Ottoman Empire mandated that the consuls, who were representatives of foreign states, reside in Tuzla District, a trade centre on the island of Cyprus.³⁵ The city, which was a trading port, was also threatened by outbreaks of illness. As it is presented in the documents, there were foreign doctors who worked in Tuzla district as well as physicians working under consuls who were on duty on the island. It is understood from the travellers' diaries, that even those who visited the island, maintained the presence of a physician.³⁶

Doctor-Patient Relationship

The relationships between the doctors who were active in Cyprus and the patients were generally recorded in the registry as a variety of interactions. Among them, disagreements between doctors and patients were often observed. On July 20, 1610, as documented in the Nicosia Registry, discussion over the

14/39-3;KŞS, 28/2-4;KŞS, 15/226-3;KŞS, 31/25-1;KŞS, 32/101-1;KŞS, 44/169-1;KŞS, 45/13-2; KŞS, 45/123-2;KŞS, 47/176-1;KŞS, 47/87-2;KŞS, 47/127-1;KŞS, 47/186-2;KŞS, 51/154-4, KŞS, 51/45-1;KŞS, 25/5-10;KŞS, 47/64-1;KŞS, 38/71-1;KŞS, 22/27-3;KŞS, 8/66-3;KŞS, 12/41-1;KŞS, 12/54-4;KŞS, 38/154-3;KŞS, 13/184-4;KŞS, 40/129-1;KŞS, 47/124-2;KŞS, 49/171-1;KŞS, 49/276-2;KŞS, 51/204-2.

33 Hasan Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*, PhD thesis, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2006, p. 143.

34 Nil Sanı, "Turkey and its international relations in the History of Medicine", *Vesalius*, VII(2), 2001, p. 87.

35 For the consuls operating in Cyprus under the Ottoman rule, see Ali Efdal Özkul, "The Consuls and Their Activities in Cyprus Under the Ottoman Administration (1571-1878)", *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8, no. 2, 2013, pp. 239-283.

36 B. L. Domingo (Ali Bey Al-Abbasi), *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey Between the Years 1803 and 1807*, Vol. I. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1816, p. 285; Claude Deleval Cobham, *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, Cambridge, University Press, 1908, p. 408; GüvenDinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs, 1800-1839*, PhD thesis, Akdeniz Üniversitesi, 2010, p. 246.

fee for medical treatment between the physician Usta Recep and his patient Mehmet was transferred to the court. The physician Recep agreed with Mehmet to prepare an ointment (cream) for 7 piasters in order to heal Mehmet's wounds. However, Mehmet later applied to the court claiming that the fee was excessive. In accordance with the court's decision, it was adjudicated that Mehmet would pay the doctor 4 piaster and that the cream to be made would be financed by the patient himself.³⁷

It appears that consents were recorded in order to prevent any doctor-patient disagreement escalating in the future. For example, in the record dated August 20, 1610, Numan the son of Ahmet declared that, in order to cure her daughter, a fee of 800 *akca* (coin) was agreed with a physician named Anderya, the son of Luka. The conditions of the agreement stipulated that Numan would pay 200 *akca* (coin) to the doctor in advance for the treatment of her daughter, Ayşe. The remaining amount would be given if the physician was successful.³⁸

According to a document dated May 27, 1818, there was a patient who expressed gratitude to his doctor. In the village of Meniko, Veli the son of Huseyin became ill and, although he consulted various physicians on the island, he was unable to find a cure. Veli finally approached the court, stating that he was eventually cured with the help of a doctor named Moors Haji Bedreddin.³⁹

Surgical Operations in Island

Within the framework of the records, it is possible to obtain information about various medical activities that were implemented in order to improve public health in Cyprus. It has been observed that people who were sick would go to any lengths to recover; for example, those who had the opportunity would visit the doctor and even undergo surgical procedures. However, prior to the surgery, the doctors who were going to perform the procedures were given assurances that the patients would not make additional demands from the patient themselves or their relatives, even if they lost their lives during the operation. In accordance with the documents, it is clear that various surgical procedures were performed in Cyprus during the related years. These included hernia, bladder (urine bladder) and child abortion (*ilgâ-yı cenin*) surgeries.

³⁷ KŞS, 3/133-5.

³⁸ KŞS, 3/143-5.

³⁹ KŞS, 29/219-1; Dinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, p. 246.

Upon the request of the military class in Cyprus, it was demanded that a surgeon be appointed from Istanbul to meet the island's needs as well as in the whole of the Ottoman territory. As a result of this request, Surgeon *Usta Sahin* was appointed as the surgeon in Cyprus and was exempted from any tax, as observed in the document dated July 22, 1724.⁴⁰ Examples of the operations performed by *Usta Sahin* on the island are given below.

In the surgical intervention document found in the Nicosia records, there was a guarantee that the surgeon would not be held responsible if something occurred during the patient's intervention. In the record dated June 23, 1610, Nurettin Mahmut from Nicosia's Husrev Bey Neighbourhood stated that Mehmet, the son of Mustafa, the son of his sister, had an illness on his chest under the skin, and allowed Surgeon Pedro, the son of Ergiro, to operate on Mehmet's wound. Nurettin also clarified that the declaration recorded that, in case of Mehmet's death, he would not regard Surgeon Pedro as the responsible party.⁴¹

In 1709, a hernia operation in Cyprus was performed for 12 *kurus*. In the related document, Menail the son of Yanni, who resided in Tuzla, agreed with Surgeon Yanni, the son of Covanni, that he would perform hernia surgery for 12 piaster. Additionally, Menail declared that if he died during the surgery, the surgeon would bear no responsibility and that his heirs would not claim any rights.⁴² The same operation was performed in Crete in 1686 for 7 piaster.⁴³ In the record dated August 12, 1722, a priest named Pope Hristodolo, the son of Bedro, the son of Enzolo in Nicosia's Aya Sava Neighbourhood agreed with the Ionian Surgeon Nikolo, the son of Esterya, who resided in *Han-i Cedid* to perform hernia surgery for 10 piaster. Furthermore, Papa Hristodolo came to the Nicosia Court, and provided assurances that the doctor would not be responsible if he died during this operation, and his heirs would not claim any rights from the doctor. In addition, it is mentioned that the surgeon was staying in a workplace located in Unkapani, Istanbul, although he resided in *Han-i Cedid* in Nicosia, Cyprus, for a period of time.⁴⁴ Similarly, before the hernia operation, Lakuri the son of Parmo

40 KŞS, 12/3-7.

41 KŞS, 3/145-4.

42 KŞS, 7/93-4. See also Durmuş, *Leşkoşa'nın 7 Numaralı Şer'îye Sicili*, p. 212.

43 Nükhet Adıyeke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, 2001, p. 95.

44 KŞS, 11/28-3.

from Anayoli, who was originally French and produced mattresses in Tuzla, had a hernia and agreed in the court that the surgeon Hristodili the son of Yannici, would perform the hernia operation for 15 gold coins. Furthermore, he made a statement stipulating that, in the case of his death, his relatives would not request the physician to pay any blood money (*dem-i diyet*) (July 29, 1730).⁴⁵

In another record detailing an operation dated February 17, 1732, Mustafa Beşe the son of Mehmet, who lived in *Han-ı Komari*, agreed with the physician *Usta Şahin* the son of Yorgi, that urinary bladder surgery would be performed. In a similar vein to the previous record, Mustafa Beşe provided copious assurances to the doctor who was tasked with performing the operation.⁴⁶ Additionally, some of the people who required surgery were not Cypriots, but were travellers who had come to Cyprus for trade purposes. These people were often struck by sudden illnesses that required surgery during their stay in Cyprus, or were interested in returning to their home country after their surgery, in the knowledge that there were well-known physicians in the area. No related records could be found indicating whether these surgeries were successful or not. Nonetheless, if those who were to be operated on had died during the procedures, their deaths would inevitably have been recorded.

In the period investigated, there were no records of abortions (*ilga-yn cenin*) in the blood money cases. The heirs of the deceased Kadelo the daughter of Marakrova, from Famagusta, claimed that Kadelo, who had served Konstantin, one of the Cyprus court translators, for a period of six years died as a result of an abortion that Konstantin performed on her after she became pregnant. Also, because Konstantin died before the case could be resolved, blood money was demanded by the family of Kadelo. However, since sixteen years had passed during the investigation, the court decided to close the case (March 20, 1732).⁴⁷ The reason for the closure of this case was the statute of limitations expired after 15 years. Although the claim in this case was rejected due to the time period involved, it has been shown that abortions were conducted by non-Muslims during that time period. As the case resulted in death, this also reveals the risk dimension. Furthermore, if the assertion that Konstantin performed the abortion was true,

45 KŞS, 13/188-3; Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, Dipnot yayımları, Ankara 2010, p. 216.

46 KŞS, 14/39-3.

47 KŞS, 14/42-4; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, p. 217.

it can be assumed that such activities were sometimes performed by members of society that were not official doctors.

In the documents from the mentioned period, it is revealed that an interesting skin disease was encountered in Cyprus. In the related records, the health problem of Hristoglu and Haceleno's daughter Maryo, born in 1804 in Livadya village of Tuzla, is explained. Ten years prior to the document date, a boil appeared on the left side of Maryo's head, which grew to the size of a chicken egg, burst, and then transformed into a horn with the approximate size of a small child's finger. After Maryo had spent three years in this condition, Zerlandi, from the same village, cut the horn with a razor. Forty days after the horn was removed, another boil on the left side of Maryo's head again turned into a horn. It is stated in the document that this horn was active because it was not attached to the skull as in animals but was attached to the skin. Three years later, a walnut size boil appeared on the top of Maryo's head and on the left side, three more boils appeared which did not explode. Since it was assumed that these would transform into horns, this desperate situation was reported to Istanbul with demands for treatment (August 21, 1864). In fact, a photograph showing the patient's condition was taken and sent to Istanbul. Examining the results of the application provided to medical supervisor, it is stated that the condition was an extremely rare kind of skin disease. It is also stated that the related disease may also have occurred in other parts of the body (November 29, 1864).⁴⁸ Even though the disease was detected, there was no information provided in the registers about how it was to be cured.

Consequently, in the surgical interventions described above, in addition to the value given to human health in Cyprus during these years, further insight is provided regarding the medical situation and the patient-doctor relations.

As understood from the documents, sick patients were frequently sent to places where they could receive abundant oxygen in order to heal, in addition to surgical intervention and drug treatment. Among these places, Degirmenlik (Kythrea) was a prime location. In the registry dated 15 Safer (a month in Hijri calendar) 1223 (April 12, 1808), in the expenditure list it was stated that 1,088 piaster was spent on sending patients to Degirmenlik (Kythrea) district for convalescence in the fresher air (*tebdil-i hava*) through KocabaşıYorgaki the son of Konomo in Nicosia.⁴⁹ It is understood that the Degirmenlik (Kythrea) district was established in the foothills

⁴⁸ BOA. MVL.794/24.

⁴⁹ KŞS, 27/253-1.

of the Kyrenia Mountains to provide a location for patient convalescence at that time. In a record dated August 20, 1827 in the Nicosia Record, Hursit Agha, one of the merchants, was given permission to import and sell rice from Cairo and Damietta with the aim of ensuring that Cyprus did not suffer from food shortages as well as for the purpose of supplying rice for making soup for the sick patients.⁵⁰

Among the costs incurred by the state officials passing through Cyprus between March 12, 1800 and October 7, 1800, such as the Chief Admiral, Cypriot Governor Huseyin Agha and Cyprus Commander Yusuf Pasha, there were also other expenses for various diseases. For the patients left in Limassol by Captain Pasha, 100 piaster was paid to a doctor from that location. In Tuzla, the amounts of 60 piaster and 105 piaster were spent through the court translator because of an outbreak of the plague. For the patients in Degirmenlik (Kythrea), 165 piaster was spent. For the Tatar brought from Damietta, they paid 37 piaster and 20 *pare*⁵¹ to a physician for eating and drinking costs for 30 days (until healed). Physician Rollo was paid 80 piaster for treating a wounded Tatar. Finally, 250 piaster was paid to Physician Kostanti who served in the Ottoman Army, as travel pay and expenses.⁵²

Deaths Related to Diseases

Some of those who lost their lives in the Ottoman administration were believed to have died as a result of various diseases. However, it is important to point out that it is only possible to gain information regarding those who were registered. For example, a registry record provides details on a death that resulted from a disease. Haji Mehmed the son of Mustafa, from the village of Çimi and originally from the village of Alaiye, purchased a black child slave, who was named Abdullah, from the black community in Karaman for 80 piaster with a renouncing period of 3 days. He had purchased the slave Süleyman Çelebi ibn Ali from the Nicosia Arab Ahmed Pasha Neighbourhood. Fifteen days after the sale, Haji Mehmet made an official complaint to Karaman Judge el-Hac Mehmet that the slave he had bought was experiencing difficulty in breathing (*diyik-ı sadır*). In the meantime, the under-aged slave lost his life due to shortness of breath. Haji Mehmet came to Nicosia with the paper he received from the Karaman court and applied to the court to cancel the sale and retrieve the money he had spent.

50 KŞS, 32/140-2.

51 1 kuruş/piaster = 40 pare, 1 pare=3 akca.

52 KŞS, 28/2-4

However, Haji Mehmet lost the case because the legal period in the case had passed and the seller, Suleyman Çelebi the son of Ali from Arap Ahmet Pasha neighbourhood, avowed that he was unaware of the slave's sickness (June 28, 1745).⁵³ In the register dated May 1806, a record notes that, while the eunuch Cevher Agha was travelling to Egypt for a new mission, his ship was forced to seek shelter in Limassol due to adverse weather conditions. Cevher Agha suffered from a genetic disease (*zâk-ı illet*). Due to the bad weather conditions, Cevher Agha's situation worsened and he landed in Limassol to recover. However, in spite of the medical treatment he received, the fever increased, and the disease became more severe, ultimately leading to Cevher Agha's death.⁵⁴

In some cases, it is understood from the various registers that physicians were assigned to investigate suspicious deaths. After the death of Arab Haji Ahmet the son of Abdullah, who died in the village of Tarhun in the Degirmenlik (Kythrea) district, Doctor Salih Efendi, who was dispatched by the government to investigate the cause of death, was paid a 100 piaster fee. Additionally, 25 *kurus* was paid for the animal that was used to transport the doctor to the village of Tarhun from Nicosia (July 20, 1865).⁵⁵ Another source states that Salih Efendi was a vaccine officer.⁵⁶

Fees Paid to Doctors in Heritages

It is noteworthy that, in the probate records in the Nicosia Records, there are also indications of compensations paid to doctors within the expenses. Payments made to doctors in the probate records were made for debts, fees and medicine. However, it is often not mentioned in the documents how long the doctors attempted to treat patients or what drugs they used.

A document dated September 30, 1743, stated that Fezalzâde Süleyman Bey, who died in Nicosia, was owed 200 *pare* to Physician Yanaci priest among his payments.⁵⁷ Among the payments made within the probate of Mehmet Tahir Efendi, who was a deceased chamberlain of Cyprus Governor Seyyid Mehmet Emin Efendi, there was a 250 *kurus* payment to Physician Frenk from Tuzla for

53 KŞS, 16/38-2; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, pp. 275-76.

54 KŞS, 24/161-1; KŞS, 24/162-1; KŞS, 24/162-2.

55 KŞS, 47/83-1.

56 Samani, *Tanzimat Devrinde Kıbrıs*, p. 143.

57 KŞS, 15/226-3.

treatment, medicine and surgery (*mu'alece bahâsı*) (October 10, 1814).⁵⁸ In the register dated August 15, 1828, the assets of Ahmet Efendi, who was from Istanbul and died while he was the major domo (*vekil-i harc*) of Ali Ruhi Efendi the Cyprus Governor, were handed over to public treasury. With the permission of Ahmet Efendi, 12 *kurus* was paid to physician from his assets for the medicines that were used to treat him.⁵⁹ Ahmet Muhtar Efendi the son of Ebubekir Agha, who was taken ill while on duty in Nicosia in Cyprus, was taken to Tuzla Harbour in order to be treated. However, Ahmet Muhtar Efendi died while receiving treatment. When Ahmet Muhtar Efendi's probate was examined, it was understood that 352 *kurus* was paid to his physician as a doctor and medicine fee (*ücret ve edviye*). Nonetheless, no information was provided in the record about the type of disease involved (December 31, 1843).⁶⁰ The important fact here is that the patient was sent from Nicosia to Tuzla.

The document dated August 20, 1859, reveals how the assets of Major Ali Efendi the son of Mühendis Izzet Efendi, who was originally from Istanbul and died in Nicosia, were sold at auction and divided between his heirs. Among the payments in the probate made by Major Ali, there was also a 200 *kurus* payment for a medical treatment fee (*bahâ-i mu'alece*), which was paid to the physician Atanas.⁶¹ When the assets of the deceased Yağcıbaşı (head of oilmaker) Haralanbi, the son of Hristodolo from Nicosia, Ayaandoni neighbourhood, are examined, it is found that they were sold at an auction and divided between his heirs. In the probate proceedings, it is found that he paid 119 *kurus* for a doctor's fee (*ücret-i tabîb*) and a medical fee (*bahâ-i mu'alece*) (January 13, 1866).⁶² It is understood that, in the court records dated March 18, 1866, Merchant Dedezâde Haji Mehmet Kelami Agha the son of Mustafa Aghathe son of Hussein, who died in Nicosia's Ayasophia neighbourhood, paid 139 *kurus* and 10 *pare* as a fee for medication from his assets (*eczâbahâ and fee*).⁶³ Mufti (*Müsevidülfetva*) Osman Zinnureyn Efendi the son of Terzi Derviş Mehmet the son of Abdullah, who died in the Ömeriye neighbourhood of Nicosia, paid 100 *kurus* as a medication fee (*eczâbahâ and fee*) to the physician Efkalandi, after his assets were sold at auction and shared with his

⁵⁸ KŞS, 28/191-1.

⁵⁹ KŞS, 33/66-1.

⁶⁰ KŞS, 39/122-1.

⁶¹ KŞS, 45/13-2.

⁶² KŞS, 47/124-2.

⁶³ KŞS, 47/132-2.

heirs after paying his debts. (March 22, 1866).⁶⁴ In the registered document dated March 22, 1866 detailing the heritage of the deceased knife maker Yorgaki the son of Haji Serafim, the son of Yanni from the Fenaromeni neighbourhood of Nicosia, it was revealed that 150 *kurus* was paid for medicine and doctor fees in the payment section of his probate, which was shared between heirs after all debts were paid.⁶⁵ The deceased Boraniki the daughter of Artin Bogos, who was from Nicosia's Armenian neighbourhood, paid a 363 piaster doctor and medicine fee (*mu'âlecebahası*) as a result of his illness (May 1, 1866).⁶⁶ It is understood from the record dated May 11, 1866 that, the deceased Melikon, the son of Kigorko the son of Atam from İzmir (Simyrna) who was living in the Armenian neighbourhood, paid 45 *kurus* to physician Atnas as a doctor and medicine fee for treatment of his illness.⁶⁷

In some probate records, only the doctor's fee was registered. Since the Merchant Aleksî Hamut, who passed away in Karpasia, had no heirs, the rest of his assets were awarded to the Cyprus local treasury (*mal sandığı*) after it was sold through an auction and payments were made for debts and expenses. There was also a 57 *kurus* fee, which was paid to head physician Hamut and was included in the probate costs (April 21, 1823).⁶⁸ In a similar record from July 25, 1826, the fee paid to the doctor was revealed to be slightly different. As Mahmut Agha from the Van community, who died while residing in Nicosia *Yeni Han* (New Inn), had no heirs, the money obtained from selling the heritage was given to *Beytulmal Emîni* (public treasury) Mazlum Agha. When Mahmut Agha's probate is examined, it is displayed that the doctor Elhum who attempted to treat him, was paid 20 *kurus* as a doctor fee.⁶⁹

When the probate of the deceased Mehmet the son of Mustafa from Nicosia's Ebukavuk neighbourhood is examined, a 24 *kurus* payment can be found as a physician's fee in the expenses (January 6, 1848).⁷⁰ In the document dated 26 October 1857, 250 *kurus* was paid to the physician Karliti among the probate

64 KŞS, 47/127-1.

65 KŞS, 47/131-1.

66 KŞS, 47/135-1.

67 KŞS, 47/136-2.

68 KŞS, 31/25-1; Dinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, p. 246.

69 KŞS, 32/101-1.

70 KŞS, 41/131-1.

payments of the deceased Haji İbrahim Agha the son of Korkut Mehmet the son of Abdullah, who was from the Karamanizâde neighbourhood in Nicosia.⁷¹ In the expenses part of the probate of the deceased Haji Ahmet Efendi, who was a Nicosia resident from the *Cami-i Cedid (Yeni Camii)* neighbourhood, it was found that he had paid 82 *kurus* to the physician with the authorization that he had assigned to his trustee Hüseyin Agha while he was still alive (December 23, 1859).⁷² It is understood from the record dated December 21, 1860 that 75 *kurus* was paid to the physician Dimitri from the assets of the deceased Ayşe the daughter of Haji Osman, who was from the Nicosia Arap Ahmet Pasha neighbourhood.⁷³ A resident of the village of Polemidya in Psikobu Village, the deceased Muezzin Hadji Ali the son of Ali, had paid 184 *kurus* from his probate for treatment from a doctor (February 4, 1861).⁷⁴ In a record from the Nicosia register dated March 23, 1865, among the expenses in the probate of a Captain of the Artillery Regiment Second Battalion First Company, Osman Agha the son of Abdullah from Yozgat, an amount of 184 *kurus* was paid to Doctor Basmacı, who was from Tuzla township.⁷⁵ In the probate of Lazaro, the son of Papas Kiryako, the son of Papas Okoni, who was from Nicosia's Ayayanni neighbourhood and who had lost his life due to illness, 230 *kurus* was paid to Doctor Monsieur Lakon for his treatment (December 4, 1866).⁷⁶

In the document dated June 26, 1867, when the probate of Mehmet Said the son of Mehmet Lebki the son of Seyyid Said from Aleppo, who died of illness in the Nicosia Nevbethâne neighbourhood, was examined, a 28 *kurus* debt was found that was owed to the physician Dimitri and 52 was also owed to the physician Sari Dimitri. An amount of 20 *kurus* was also paid to physician Sabas as a medical visit fee.⁷⁷ The amount of the visit fee was learned from the related record from the relevant date. It is also presented a property sales document dated August 15, 1868 in the Nicosia registry that the Doctor Sari Dimitri had a house in the Aya Andoni neighbourhood on Medus Street.⁷⁸

71 KŞS, 44/169-1.

72 KŞS, 45/24-1.

73 KŞS, 45/123-2.

74 KŞS, 45/69-2.

75 KŞS, 47/87-2.

76 KŞS, 47/186-2.

77 KŞS, 47/176-1.

78 KŞS, 49/28-1.

In the probate of the deceased Fatma Molla the daughter of Haji Bayrakdar Kara Mehmet the son of Haji Veli the son of Abdullah, from the Tophâne neighbourhood of Nicosia, 60 *kurus* was paid to Physician Dimitri (September 14, 1870).⁷⁹ In the probate of Ropemaker Haji Hasan the son of Abdullah from Damascus, who was living in Ayasofia neighbourhood in Nicosia and who had lost his life, it is understood that 56 *kurus* was paid to Physician Atnas (May 17, 1871).⁸⁰

In the document dated 16 December 1872 in the Nicosia registry, the goods in the heritage of the deceased Ehliya, the son of Hristoforo, the son of Atam, who lived in the Ayayanni neighbourhood of Nicosia, were sold and distributed among his heirs. There were 38 trusses valued at 185.5 *kurus*, among his total assets. This figure reveals that it is likely that Ehliya was either the truss producer or a person trading in trusses. Furthermore, it is probable that the trusses were used by those who did not want to have hernia surgery. Additionally, among the payments made from the probate records, it is understood that a 567 *kurus* fee was paid to the physicians named Lahun, Atnas, Mandovani and Yasmacı. In the meantime, a 40 *kurus* fee was paid from the assets of the barber Haji Mihaili for leech treatment.⁸¹ As an alternative form of medicine, leeches have been used throughout history and are still used for their blood-sucking capabilities.

In the record dated December 16, 1872, 1,500 *kurus* was paid to the military physician Anotyotyadi from the assets of Ahmet Efendi the son of *Laptavî* Haji Ibrahim Agha the son of Mehmet Agha, who lost his life in the Aghia Sophia neighbourhood of Nicosia.⁸² When the probate of Hafiz Eyüp Efendi, who passed away while he was Nicosia Alemdar Gazi Zawayah Sheikh, was examined, it was found that 50 *kurus* was paid as a payment for surgery (June 16, 1878).⁸³

Caregivers in Heritages

In addition to doctors, patient caregivers also occupied an important place in the health records of the Nicosia Register. In a heritage record dated April 4, 1784, it is revealed that there was a fee paid to those who had assisted patients during their illnesses. In the relevant document, among the probate payments of

⁷⁹ KŞS, 50/55-1.

⁸⁰ KŞS, 50/119-2.

⁸¹ KŞS, 51/154-4.

⁸² KŞS, 51/45-1.

⁸³ KŞS, 53/1-1.

the Monk Lavzitos Sincillos, who died in Nicosia and had no heirs, 80 *pare* were paid to the nurses who had served him during his illness.⁸⁴

The money that was obtained by selling goods from the heritage of İbrahim from Tripoli, who lost his life in *Han-ı Cedid*, Tuzla Harbour, were handed over to Ömer Sıdkı Efendi, who was assigned as the trustee, to be given to his heirs in Damascus. Among the expenses in the probate, 50 *kurus* was paid to the physician who had treated İbrahim while he was sick, and 20 *kurus* was paid to the caregiver who had served him during his illness (December 19, 1845).⁸⁵ It is understood from the probate proceedings that the woman who had served the deceased Şerife from Euboea (*Eğriboz*), who was living in the Ebukavuk neighbourhood of Nicosia, during her disease, was paid a fee of 30 *kurus* (February 3, 1852).⁸⁶ Haji Hasan the son of Abdullah, who was originally from Alexandria, was imprisoned for bribery while he was in the service of Cypriot Regent Mehmet Emin Efendi. Haji Hasan was affected by this unfortunate situation and became ill; despite being removed from the prison due to the deterioration of his health, he ultimately died. When Haji Hasan's probate was examined, it is understood that he paid a 50 *kurus* fee to his caregiver who had served him during his illness (January 2, 1861).⁸⁷ It can therefore be considered from these records that there were various people who provided nursing or care services during this time.

Doctor's Heritages

In the Nicosia register, there are also probate records for doctors who had lost their lives while providing health services on the island. Some of the tools and medicines used by doctors are also found in these records. In the record of a probate document dated November 11, 1807, the assets of the physician Haji Ustamadi who died in the *Çakmaklı Kenise* (Church) neighbourhood in Nicosia while he was a guest and had no heirs, were given to the public treasury (*beytulmal*) after the assets were sold and his wife was given her share. In the relevant probate record, the listed products of the physician Haji Ustamadi's listed products were; 1 saddlebag worth 129 *pare* and the pharmacy items contained within it, a broadcloth worth 135 *pare*, an antiquated rug worth 120 *pare*, a used woollen

⁸⁴ KŞS, 18/102-1.

⁸⁵ KŞS, 40/99-2.

⁸⁶ KŞS, 42/180-1.

⁸⁷ KŞS, 45/121-1.

cloth (*aba*) worth 121 *pare*, a small fur worth 122 *pare*, an antiquated belt worth 50 *pare*, second-hand multi-coloured dress worth 284 *pare*, a rosary worth 15 *pare*, a second-hand broadcloth (*shalwar*) worth 203 *pare*, 2 waistcoats worth 80 *pare*, and white knee braces worth 80 *pare*. It is understood that the value of all the goods in the probate were worth 1,479 *pare*. Additionally, the remaining 614 *pare* from the heritage after the payment of 866 *pare* as expense, was delivered to the Emir of the public treasury (*beytulmal*). The expenses included 370 *pare*, which was the share awarded to the deceased doctor's wife. Among the expenses there are 370 *pare*, which is the share of deceased doctor's wife. From the money that was transferred to the responsibility of the public treasury, 225 *pare* was assigned to pay the deceased doctor's debt to Attar Menla Abdullah.⁸⁸

The value of the heritage of the Army Corps (*Asakir-i Mansûre*) Doctor Andaliko, the son of Corci, who settled in Cyprus and ultimately died on the island, was 1,549.5 *kurus*. After deducting the costs of 1,382.5 *kurus* from the probate, 167 *kurus* remained. Among the expenses, there was a 322 *kurus* debt owed to Osman, the Agha of the Patients and a 20 *kurus* debt owed to Ayvaz Keles who was in charge of the hospital. At the same time, these records identify that there was a hospital in Nicosia during that period (December 22, 1839).⁸⁹ According to the document dated January 19, 1865, the Thessalonian (*Selanikli*) physician Selim Agha the son of Abdullah died in Nicosia on the 20th of December 1864. Since Selim Agha had no heirs, his assets were sold at auction and the income was delivered to the Cyprus Treasury. When his probate is examined, it is calculated that the value of the sold goods was 203 *kurus* and 20 *pare*. After spending 79.5 *kurus* from his assets, the remaining 124 *kurus* were delivered to the Cyprus Treasury.⁹⁰

Doctors Equipment

By analysing various documents in the Nicosia registers, numerous information about the medical supplies and tools used in Cyprus was found.⁹¹ At the beginning of the 1798-1802 Ottoman-French, the French consulate in the island and its affiliates were imprisoned, as was the case in the rest of the Ottoman

⁸⁸ KŞS, 25/5-2.

⁸⁹ KŞS, 38/71-1.

⁹⁰ KŞS, 47/64-1.

⁹¹ For a work on the medical devices in Ottoman Empire, see Mehmet Gürlek, "Osmanlı Tıp Metinlerinde Geçen Cerrahi Alet Adları Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015, p. 39-49, 25(1).

territory. One of those imprisoned was the doctor Oralla who was on duty at the consulate. Additionally, the properties of Henri, the French Consul in Cyprus and 20 Frenchmen, including the former Consul Benadito Estir and a physician, were confiscated. When the list of goods and items that were held was examined, it was found that there were medical instruments with their associated prices. Among the equipment belonging to the former French Consul, was a physician's pump worth 342 *pare*. Furthermore, among the items of Kirbani the son of Yanni, a physician's pump worth 88 *pare* was recorded, while physicians' tools, bottles and pharmacy items (*eczâ-i mütenevvi*) in a box that worth was 800 *pare* were among the items belonging to Oralla (March 26, 1799).⁹²

Since Derviş Hasan the son of Abdullah, who was from Antakya and died in Nicosia while staying at Komari Inn, had no heirs, in the goods from his probate were sold, and the proceeds were transferred to the public treasure. Among his assets, there was doctor's equipment worth 27 *kurus* and 39 *pare* (June 15, 1814).⁹³ In the record dated October 1, 1824, the assets of the deceased Arif Agha, who was the Harem Chamberlain of the Cyprus Governor Seyyid Haji Mehmet Agha, were assigned to his trustee for the purposes of selling them at auction and the payment would be delivered to his heirs. Arif Agha's belongings included a truss with a value of 2 *kurus* and 26 *pare*.⁹⁴ The probate of Ibrahim Efendi the son of Emir Haji Mehmet, who was from Nicosia Arab Ahmad Pasha neighbourhood, and whose debt exceeded the value of his heritage, was sold at auction at the request of his heirs, and the proceeds were distributed to his creditors. Among the items was a set of small (*sagir*) sticks valued at 39 *kurus* and 30 *pare*, a coffee grinder and medicine book (October 13, 1836).⁹⁵

According to the document dated September 11, 1839, at the request of his heirs, the assets of the deceased painter Haji Yusuf Agha, who was living in the *Abdiçavuş* Neighbourhood of Nicosia, were ordered to be sold and paid to his creditors. There was also one truss worth 11.5 *kurus* and one serving tray in the probate.⁹⁶ When the deceased Tellioglu Haji Mehmet's probate is examined, even though his debts were more than his assets while he was living in the Ömeriye

92 KŞS, 22/27-3; Özkul, *The Consuls*, 249; Dinç, *Osmanlı Döneminde Kıbrıs*, p. 246.

93 KŞS, 28/168-1.

94 KŞS, 31/25-1.

95 KŞS, 38/137-1.

96 (KŞS, 38/49-1).

neighbourhood, there was a truss worth 2 *kurus* and 25 *pare* among his belongings (June 17, 1848).⁹⁷

The document dated May 2, 1871 revealed that, among the items in the heritage of Costantino, the son of Yanni, the son of Sava, who died in the Fenaromeni neighbourhood of Nicosia, was a 10-volume Doctor's Book worth 50 *kurus*, 8 pieces of surgical equipment worth 42 *kurus*, 10 dental instruments worth 65 *kurus*, 15 surgical instrument worth 40 *kurus*, 4 bottles of sulphate worth 120 *kurus* and 1 syringe (*Marbuçlu hukne*) worth 15.5 *kurus*. Although no specific information was provided about Costantino's profession, the fact that so many medical items were listed is a strong indication that he was a doctor. It is also understood that the physician Lahun was given 460 *kurus* as a payment from his probate.⁹⁸

Medical Reports given in Various Cases

In some injury cases in the court records, it is seen that, in accordance with the reports taken from the doctors, the court also decided to pay compensation to the victims as well imprisoning doctors in some cases. Nikola, the son of Hristofi, a shoemaker from Baş neighbourhood, made a plea against the farrier Mustafa Çavuş the son of Haji Mehmet in the Tophâne neighbourhood, as he had injured him with a knife, restricting his ability to perform his work. It was also documented that Nikola was unable to work according to his doctor's report and Mustafa Çavuş was order to pay five thousand silver dirhams as compensation (May 31, 1879).⁹⁹ In a similar case, it was revealed that blood money was paid for two of the teeth that were white. Kostanti, the son of Nikola, from the village of Balikitre, Degirmenlik (Kythrea) in Nicosia, complained that, while they were drinking alcohol together, Kara Hussein the son of Abdullah became intoxicated and struck him with a, causing two of his teeth to be broken. As a result of the trial, Kara Hussein was found guilty and was sentenced to two months imprisonment. Additionally, Kostanti opened a case against Kara Hussein, demanding blood money for the broken teeth. In response, it was decided that Kara Hussein would

⁹⁷ KŞS, 41/165-1.

⁹⁸ KŞS, 50/88-1.

⁹⁹ KŞS, 51/16-2.

pay 500 dirhams per tooth, which meant that a total of 1,000 dirham of silver was paid in blood money to Konstanti (July 9, 1879).¹⁰⁰

In the record dated August 17, 1879, Tuğlı the son of Hristofi, a Greek Cypriot and a resident of the Degirmenlik village in the Degirmenlik (Kythrea) District, was stabbed in his right shoulder by Mihail, the son of Haji Haralanbo, who was also a Greek Cypriot, and was declared unfit for work, according to a doctor's report. In terms of the compensation for this act, it was decided that Mihail the son of Haji Haralanbo, should pay 5,000 dirham of silver.¹⁰¹ Hristallo the daughter of Yorgi, a resident of Cira village in Omorfa (Morphou) under the Degirmenlik district, also complained to the Nicosia court that he fought with Mariko the daughter of Nicola over two chickens and Mariko had injured his left eye with a stick. As a result of the trial, Mariko was sentenced to three years imprisonment. However, when Hristallo requested compensation for the injured eye, which was also confirmed by a doctor's report, the court decided that Mariko would pay 2,500 hundred dirham in silver blood money (December 16, 1879).¹⁰²

In a document dated August 10, 1858, Hasan, who was accused of the murder of Osman the son of Hussein the son of Abdullah in the Istavrakonno village of Kukla (Kouklia), was not ordered to pay compensation to Osman's heirs. When the relevant record was examined, it was found that the accidental discharge of a loaded rifle that Osman was holding hit his left thigh and severely injured him. Later, a doctor intervened and removed the bullets from Osman's leg and the treatment was successfully. However, Osman later lost his life because of a boil in his throat. In the mentioned record, it is stated that this boil was growing rapidly, although the name of the disease was not mentioned.¹⁰³

According to the results of the census conducted in 1831, it is demonstrated that 46 of the non-Muslims living in Tuzla had disabilities. Of these people, 41 were blind, 3 were mentally ill, 2 were mute, and 1 was lame.¹⁰⁴ It is obvious that 13 Muslims living in Tuzla at the same time had disabilities. Of these, 7 were blind, 2 were lame, 1 was mentally ill, 1 was paralyzed and 1 was mute. It is also stated that Yusuf the son of Osman, who was a 40 years old resident of Todori village,

100 KŞS, 51/16-3..

101 KŞS, 53/26-2.

102 KŞS, 53/33-2.

103 KŞS, 44/153-1.

104 Balta et al., *Kouklia*, pp. 149-150.

was a leprosy (Hansen's disease) patient.¹⁰⁵ From the records of the year 1876-77, it is understood from the information given about people living with disabilities in the villages of Kukla district that there was a person who was mentally ill and incapacitated (*meczub and amel-mande*) in the village of Aya Nikola. Additionally, 5 of the Muslims and 6 of the non-Muslims, were blind (*a'mâ*) in both eyes, 8 of the Muslims were blind in their left eyes, and 6 were blind in their right eyes. In total, 14 non-Muslims were blind in one eye. Two of the Muslims and five of the non-Muslims were deaf and mute (*sağır ve bî-zebân*). One person's left foot was lame, three people could only use one hand, one person only had a right hand and one person had no nose. It is also presented that there were 6 Muslims and 3 non-Muslims who had hernia injuries from accidents. It is also seen that the deaf people in the district were usually deaf and mute.¹⁰⁶

Hospitals in Various Records

A record from 25 April 1842 in the Nicosia Register, reveals that Musa the son of Hasan from the village of Deftera, who was found wounded in the hospital next to the Arab Ahmed Pasha Mosque in Lefkoşa, was questioned by the court judge Ahmet Efendi, who was dispatched by the court to determine what had occurred. During the questioning, Musa declared that 15 days ago, he had been travelling to Ibselmolof village in the evening, when he was wounded with a knife in his left thigh by Yorgi, the son of Hristoglu (April 25, 1842). The relevant document reveals that there was a hospital next to the mosque in the Arap Ahmet Pasha neighbourhood in Nicosia.¹⁰⁷

From the document dated January 13, 1865 in the Nicosia Register, it can be understood that Mehmet Ali the son of Abdullah, from Adana, was sentenced to penal servitude for a crime and, while he was in prison in Cyprus, he became sick and was treated in the prison hospital, where he subsequently died on the ninth day of the sixth lunar month.¹⁰⁸ In a similar document in the record, Süleyman the son of Abdurrahman from the village of Gucus in the Ilgın district, who had been imprisoned in Cyprus for 3 years with penal servitude for the crime of rape, was taken to the prison hospital due to illness and succumbed to his sickness on

105 Balta&Oğuz, "Muslims in Tuzla", pp. 15-67.

106 Balta et al., *Kouklia*, pp. 49-50.

107 KŞS, p. 39/16-2.

108 KŞS, p. 47/63-1.

November 23, 1864 (January 13, 1865).¹⁰⁹ Hussein Aceve the son of Abdullah was from Dura village in the Halilürrahman's district in Jerusalem became ill while he was serving a 10 year prison sentence with penal servitude in Cyprus. Despite receiving treatment in the prison hospital, he ultimately died (August 17, 1866).¹¹⁰ *Büyümezoğlu* Osman the son of Abdullah, who was from *Antakya* (Antioch) and a brigand, passed away while he was serving a seven years prison sentence in Cyprus. Osman could not be cured, even though he was treated in the hospital (March 13, 1867).¹¹¹ In the document dated May 2, 1867, *Cici* the son of Halil the son of Abdullah, who was another prisoner and was from the Dura village of Halilürrahman district in Cairo, died from illness while serving a 10 years sentence with penal servitude in Cyprus. Cici, in a similar manner to the other sick prisoners, had been treated in the hospital but could not be cured.¹¹² In addition, it was revealed that the prison had a hospital or an infirmary through the data in the documents.

Hysteria Attack Disease

As was the case in across the Ottoman territory, there were also patients in the island who were considered mentally unstable and were generally declared to be insane or suffering from hysteria attacks (*cünûn ârz, cenûn-ı mutlak*). Those who were suffering from this disease generally lived in the care of their families because they were incapacitated. In some cases, even a guardian could be appointed by the court to those who were mentally ill. In the early 19th century, the mentally ill in Istanbul were treated in three psychiatric hospitals, namely Haseki, Süleymaniye and Sultanahmet Darüşşifa (psychiatric hospital).¹¹³

In the document dated September 24, 1729, Huseyin the son of Mehmet had a mental disorder was assigned a guardian by the court to protect and manage his property, namely Ali the son of Ibrahim, who was from Nicosia Aya Sofia neighbourhood.¹¹⁴ Seyyid Mustafa Efendizade Seyyid Ali Efendi, who was the district governor of (*sadat-i kiram*) in Cyprus, was removed from his position because he was suffering from a mental illness (*cünûn ârz*) and was not mentally stable; he

109 KŞS, 47/63-2.

110 KŞS, 47/152-2.

111 KŞS, 47/169-1.

112 KŞS, 47/169-2.

113 Kılıç, "Osmanlı Devletinde Deliliğin Tarihi", p. 92.

114 KŞS, 13/148-1; Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, p. 217.

was replaced by Bekir Aghazade Seyyid Ibrahim Efendi (Kasım 1804).¹¹⁵ Based on the information provided about the people living with disabilities in the Kukla district, there was a person who was mentally ill (*meczub*) in the village of Aya Nikola.¹¹⁶

Epilepsy Patients

Records reveal that epilepsy patients were sometimes endured epileptic fits and passed out, causing them to fall to the ground. Furthermore, there are examples where such patients lost their lives because of these falls. Therefore, on some occasions, people with epilepsy went to the court and gave declarations in order to prevent anyone from being considered responsible if something happened to them during their epileptic seizures. On 17 February 1699, the non-Muslims in the village of Aya Androniko in Nicosia applied to the court and registered with the witnesses Mehmet Sipahi the son of Ahmet and Recep Sipahi the son of Abdullah, that one of their local villagers, Yerolmi the son of Yorgi, one of the Degirmenlik (Kythrea) residents, was an epilepsy patient. Additionally, they declared that they would not be held responsible if Yerolmi died.¹¹⁷ In the document dated June 5, 1750 in the Nicosia district, it is stated that, Simyo, the son of Yakimo, who was from the Headquarters of the Degirmenlik district in Nicosia and had epilepsy, registered in the Nicosia Court in order to protect the neighbourhood residents from blood money demands if something happened to him accidentally.¹¹⁸

In the records, it is understood that the villagers went to the court in order to investigate the causes of deaths of epilepsy patients. In the record dated December 21, 1698, Christodia and others from the village of Matyat in Nicosia, reported to the court that Filipo, the son of Françesko, a sick patient who was from the same village, drowned while taking water from the water ditch due to an epileptic seizure and they asked the court to investigate the situation. Mevlânâ Mustafa Efendi the son of Hüseyin was dispatched from the court to investigate the situation. As a result of the research, it was registered that Filipo drowned as a result of

115 KŞS, 24/81-1.

116 Balta et al., *Kouklia*, pp. 49-50.

117 KŞS, 6/65-1.

118 KŞS, 16/226-2.

falling into the water ditch in the village without anyone's intervention.¹¹⁹ Thus, the villagers resorted to the court and were prevented from being held responsible for the death of their fellow villager. It is understood that similar examples can be found in Crete as well as in other parts of the Ottoman territory.¹²⁰

In the record dated December 21, 1724, Mihail the son of Papa Nikolo, who was an epilepsy patient in the Orta Neighbourhood of the Degirmenlik (Kytheria) Township, fell into the water at the Syriac (*Süryani*) Mill and drowned. Mevlânâ Menlâ Mustafa the son of el-Hâc Osman Efendi was dispatched by the Nicosia Court to investigate this suspicious death. It was decided that Mihail's death was not suspicious and that he died due to drowning in the water channel while he was experiencing a seizure caused by his illness.¹²¹ In the document dated May 30, 1841, the *muhtar* (village headman) of Kaymakli, Haji Hürrem, requested that the court investigate the death of Ali the son of Ahmet from the Iplik Pazari neighbourhood, who had fallen into the Kaymakli stream and had drowned. Resultantly, as a result of the research conducted by Salih, it was decided that Ali, who was also an epilepsy patient, drowned because he had an epileptic seizure while passing by the stream near the village.¹²²

Conclusions

Cyprus had been a part of the Ottoman Empire since 1571. The empire maintained its character as a traditional state until the second half of the nineteenth century. Afterwards, reformation in institutions regarding governance was implemented and this continued until the ultimate decline of the empire. The institutions of the Ottoman Empire were already established and had become advanced by the year 1571, when Cyprus was conquered. Therefore, these institutions were adapted to Cyprus after the conquest. Among other areas, this can be observed in health care services.

As in all parts of the empire, there was neither a governmental institution nor a public service to provide health care for every individual in Ottoman Cyprus during the classical period. However, the central government of the empire did not consider that it was irresponsible for this service. Health care services

119 KŞS, 6/47-5.

120 Adıyeke, "Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", p. 95.

121 KŞS, 12/89-1.

122 KŞS, 38/192-2.

including doctors and surgeons were under the civil and legal control of Ottoman governance. A medical service (*hekimbaşlık*) was based in the capital city of the empire (*payitaht*), mainly for health care services of the court. It is obvious therefore, that other provinces as well as Cyprus had similar health services.

Health care services provided by doctors and surgeons, including the relationship between doctor and patient, in some aspects, need to be a part of the government's judgement and judiciary mechanism. There were court records regarding health issues in this period. Individuals who had an illness or infection and required treatment that presented certain risks were required to accept that surgeons and the doctors would not be responsible and no compensation would be demanded if unwanted consequences materialised. Such situations could be observed in the court records of Muslim judges as they occurred in their presence.

Doctors, the main actors in health care services, were not only expected to providing health services to the public, but they also assumed responsibility in judiciary issues as legal experts. In the Ottoman period, it was not possible for the *cadi* (the judge), to be an expert in every subject. Therefore, doctors were asked for information regarding compensation after a suspicious death or physical injury. Medical reports provided by doctors were used to reach fair decisions in such cases.

Another remarkable point about the health care services in Ottoman Cyprus is the fact that active doctors and surgeons were largely non-Muslim. The first medical school of the Ottoman government (*Tıbbiye-i Mülkiye*) was established in 1866 in order to educate civil doctors. Additionally, non-Muslim population of the island outnumbered the Muslim community. Therefore, it was expected that non-Muslim doctors and surgeons would provide the health care services on the island.

In the *Tanzimat* reform era, the Ottoman government assumed more responsibility in implementing health care services in a similar manner to other public services. Although the reformations could not be successfully applied, the establishment of the Country Medical Profession (*Memleket Tabipliği*) as well as regulations to control doctors and chemists were indicative of the efforts of the Ottoman government. In this period, the establishment of a quarantine system was one of the most vital reformatory attempts for the protective health care services. The quarantine area established in Tuzla (Larnaca) at the beginning of the *Tanzimat* era, was developed and provided services for all the harbour towns

throughout this period. Therefore, the injurious effects of epidemic illnesses on the Cypriot population were minimized.

BIBLIOGRAPHY

1. Unpublished Documents

National Archives of North Cyprus in Kyrenia

Cyprus/Nicosia Judicial Records-Kıbrıs/Lefkoşa Şer'i Sicil Defterleri 1-53.

The Ottoman Archives of the Prime Minister's Office, Istanbul (BOA).

BOA. MKT. MHM. 447/87

BOA. MKT. MHM.479/4

BOA. YEE. 70/74

BOA. TŞR. KB. NZD. 212/88.

BOA. TŞR. KB. NZD.226/163

BOA. TŞR. KB. NZD. 226/171

BOA. TŞR. KB. NZD, 226/177

BOA. TŞR. KB. M. 258/153.

BOA. TŞR. KB. 30, p. 54

BOA. TŞR. KB. 33, p. 53

BOA. TŞR. KB. 33, p. 72

BOA. ML. 1139, pp. 2-34

BOA. ML.1139 p. 10

BOA. MVL. 794/24

2. Published Documents

Adıyeke, Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara 2014, pp. 77-95.

Akdeniz, Nil, *Osmanlılarda Hekim ve Hekim Ahlakı*, N. Akdeniz, İstanbul, 1977.

Akdeniz (Sarı) Nil, "Osmanlılarda Tıbbanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 1983, pp. 152-182.

Akdeniz (Sarı), Nil, "Educating the Ottoman physician", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2, 1988, pp. 40-64.

- Akkuş, Yakup, *Şifahaneden Hastahaneye Osmanlı Toplumunda Vakıf, Sağlık ve Tıp*, Atıf Yayınları, İstanbul, 2018.
- An, Ahmet, *Tıp alanındaki İlk Kıbrıslı Türkler*, Kıbrıs Türk Tabibler Birliği Yayınları, Lefkoşa, 2006.
- Aydın, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, VX, 2004, pp. 185-207.
- Aydüz, Salim, “Süleymaniye Medical Madrasa (Dar al Tib) in the History of Ottoman Medicine”, *Foundation for Technology and Civilization*, pp. 1-16.
- Bağışkan, Tuncer, *Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk Eserleri*, Lefkoşa, 2005.
- Balta, Evangelia et al., “Gayr-i Muslims in Tuzla (Larnaca): The Census Register of 1831”, *Histories of Ottoman Larnaca*, Ed. E. Balta et al., Isis Press, İstanbul 2012, pp. 139-244.
- Balta, Evangelia, Oğuz, Mustafa, “Muslims in Tuzla (Larnaca): The Census Register TŞR. KB. D. 40”, *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides Studies on Ottoman Cyprus*, Ed. E. Balta et al., Isis Press, İstanbul 2014, pp. 15-77.
- Balta, Evangelia, Oğuz, Mustafa, Özkul Ali Efdal, *Kouklia in The Nineteenth Century Cyprus On the Ruins of a once Glorious Paphos*, Ed. Evangelia Balta, Isis Press, İstanbul 2015.
- Bayat, Ali Haydar, *Osmanlı Devletinde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Cobham, Claude Deleval, *Excerpta Cypria: Materials for a History of Cyprus*, University Press, Cambridge, 1908.
- Dağhoğlu, H. Turan, “Tababet tarihimize ait vesikalar”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, 4(13), 1939, pp. 40-46.
- Diñç, Güven, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs, 1800-1839”, Unpublished PhD thesis, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2010.
- Domingo, B. L. (Ali Bey Al-Abbasi), *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria, and Turkey, Between the Years 1803 and 1807*, Vol. I., Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, London 1816.
- Dramur, Rengin, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, Rengin Dramur, İstanbul 2008.

- Durmuş, Mehmet Ali, “Hicri 1120-21 Tarihli Lefkoşa'nın 7 Numaralı Şer'îye Sicili”, Unpublished Master thesis, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1997.
- Göktaş, Hanım, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekim Hasta İlişkileri ve Diplomasız Hekimler”, *Journal of History Studies*, VI(6), 2014, pp. 99-115.
- Gürlek, Mehmet, “Osmanlı Tıp Metinlerinde Geçen Cerrahi Alet Adları Üzerine”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 2015, pp. 39-49.
- İlikan-Rasimoğlu, C. Gülser, “Boundaries, Education and Licence: The Nineteenth Century Ottoman Standardization of Medical Professions”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 2017, pp. 227-245.
- Kılıç, Rüya, “Osmanlı Devletinde Deliliğin Tarihi: Toptaşı Örneği”, *Bilgi*, 67, 2013, pp. 91-110.
- Kökçü, A. Tunga, Nilüfer Demirsoy, “Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ve 19. Yüzyılda Osmanlı Tıp Eğitiminde Yenilikçi Hareket”, *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics-Law and History*, 24(2), 2016, pp. 67-75.
- Livatyalı, Hüsnü, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs Türk Eğitim Kurumları ve Yönetimi”, *İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri, C. II*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi, Mağusa 1999, pp. 239-380.
- Murphey, Rhoads, “Ottoman Medicine and Transculturalism From the Sixteenth through the Eighteenth Century”, *Bulletin of the History of Medicine*, 66 (3), 1992, pp. 375-403.
- Özkul, Ali Efdal, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi 1726-1750*, Dipnot yayınları, Ankara, 2010.
- Özkul, Ali Efdal, “The Consuls and Their Activities in Cyprus Under the Ottoman Administration (1571-1878)”, *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8, no. 2, 2013, pp. 239-283.
- Samani, Hasan, “Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)”, Unpublished Phd thesis, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- Samani, Hasan, “Social, Cultural and Religious Aspects of Ottoman Cyprus: The Nicosia Mevlevi Tekke”, *The Northern Face of Cyprus*, Ed. L.Summerer and H.Kaba, Ege yayınları, İstanbul 2016, pp. 417-425.
- Samani, Hasan, “Tanzimat Döneminde Kıbrıs'ta Modern Belediyeciliğin Başlangıcı ve Lefkoşa Belediyesi”, *Belleten*, LXXX(294), 2018, pp. 587-626.

- Sarı, Nil, "Turkey and its international relations in the History of Medicine", *Vesalius*, VII(2), 2001, pp. 86-93.
- Sarı, Nil, (ed.), *Proceedings of the 38th International Congress on the History of Medicine (1-6 September 2002)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Sayı, Altay, "Kıbrıs Tekkelerinde Geçmişte Yapılan Zikir, Tören ve Şenlikler", Ü.Vancı Osam (ed.) *IV. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, 28-29 Kasım, Gazimağusa 2002, pp. 443-444.
- Shefer-Mossensohn, Miri, *Ottoman Medicine. Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, State University of New York Press, Albany 2010.
- Süha, Ali, "Kıbrıs'ta Türk Maarifi", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, pp. 221-234.
- Şevki, Osman, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925.
- Tok, Özen, "Osmanlı Dönemi Hekim-Hasta İlişkileri (Kadı Sicillerine Göre XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Turkish Studies*, III(4), 2008, pp. 788-805.
- Ulman, Yeşim Işıl, "Medical Modernization in 19th Century Ottoman Empire with Special Reference to the Introduction of Rontgen Rays in Turkey", *History of Medicine in the Ottoman Empire and the Middle East From the 19th Century Onwards*, Ed. A.M. Moulin and Y.Ş. Ulman, The Isis Press, İstanbul 2010, pp. 105-118.
- Ünver, Süheyl, "Başvekalet Arşivinde Türk Tıp Tarihine ait Vesikalar", *TTTA*, 4 (15), 1940, pp. 129-130.
- Ünver, Süheyl, "Süleymaniye Külliyesinde Darüşifa, Tıp Medresesi ve Darülahakire dair (1555-1557)", *Vakıflar Dergisi*, II, 1942, pp. 963-965.
- Ünver, Süheyl, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1988.
- Yıldız, Abdullah, "Osmanlı İmparatorluğu'nda sivil ve Türkçe Tıp Eğitime Geçiş", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 70 (3), 2017, pp. 1-8. DOI:10.1501/Tıpfak_000000977.
- Zorlu, Süleyman, *Osmanlı Tıp Hukuku*, Adalet Yayınevi, İstanbul 2017.

Osmanlı İdaresinde Vilâyet Mektupçuluğu*

Ayhan Pala**

Öz

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çalışmaları arasında idarî teşkilâta yapılan değişiklikler önemli bir yer tutar. 22 Eylül 1858 tarihli bir talimatname ile ülkenin idarî taksimatı üzerindeki herhangi bir değişiklik ve düzenleme padişah fermanına bağlanmıştır. Bu çerçevede Tanzimat'tan sonra vilâyetlerin idarî teşkilâtında esaslı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin hepsi merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle yapılmıştır. Osmanlı vilâyet idaresinin yeniden düzenlenmesinde 1861'de tespit edilen Cebel-i Lübnan'ın statüsü bir örnek teşkil etmiştir. Avrupalılar bu sistemin bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilâyetlerinde de uygulanmasını isteyince, Osmanlı Hükümeti adına Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Midhat Paşa yeni vilâyet idaresinin statüsünü hazırladılar.

1864 Vilâyet Nizamnamesi, vilâyetin valisinin bütün devlet emirlerinin uygulanmasına memur olduğu gibi, belirlenen görev sınırları dahilinde vilâyetin iç işlerini yürütmekle görevli ve yetkili olduğunu belirtti. Vilâyette Defterdar, Mektupçu, Umur-ı Hariciye Memuru, Umur-ı Nafia Memuru, Umur-ı Ziraiye ve Ticariye Memuru bulunacağından bahseden Nizamname, valinin maiyetinde ve reisliği altında bir idarî meclis bulunacağını, bu meclisin, Şer'î Hükümler Müfettişi ile Defterdar, Mektupçu, Hariciye Müdürü ve ikisi müslim ve ikisi gayrimüslim halktan seçilen kimselerden oluşacağını açıkladı. Makalemizde Osmanlı arşiv belgelerinin ve araştırmaların ışığında Osmanlı Vilâyet Mektupçuluğunun kuruluşu, vazifeleri ve Osmanlı idare tarihindeki yeri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Vilâyet Mektupçuluğu, Osmanlı Devleti, Nizamname, idarî teşkilât, taksimat.

* Bu makale 26-30 Temmuz 2010 tarihleri arasında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen *CIEPO 19 Sempozyumu*'nda sunulan aynı başlıklı yayımlanmamış sözlü bildirinin bazı ilâvelerle genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara/TÜRKİYE, aypala@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9051-6339

Makale Gönderim Tarihi: 19.08.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

Provincial Chief Secretary in the Ottoman Administration

Abstract

The changes made in the administrative organization among the modernization activities of the Ottoman State takes an important place. Any amendment and regulation on the administrative order of the country by an ordinance dated September 22, 1858 is bound to the edict of the sultan. In this context, substantial changes were made in the administrative organization of the provinces after Tanzimat. All of these changes were made with the intention of placing a centralist administration.

The status of Jebel-i Lebanon, which was established in 1861, constituted an example in the reorganization of the Ottoman provincial administration. When the Europeans wanted this system to be applied in all Ottoman Rumelia and Mesopotamia provinces, Ahmed Cevdet Pasha, Fuad Pasha and Midhat Pasha on behalf of the Ottoman Government prepared the status of the new provincial administration.

The 1864 Provincial Regulation stated that the governor of the province was in charge of the execution of all government orders and that he was in charge carrying out the internal affairs of the province within the determined boundaries of duty. The ordinance which stated that there will be provincial treasurer, chief secretary, foreign service officer, public works officer, agricultural and commercial officer in province and explained an administrative parliament under the chairmanship of the governor and that the assembly will consist of the Inspector of the Shari'a Provisions, provincial treasurer, commissioner of the foreign affairs and four people, two of them selected from Muslims and two non-Muslims.

In the light of the Ottoman archival documents and researches, we will focus on the establishment of the Ottoman Provincial Chief Secretary, its duties and its place in the history of Ottoman administration.

Keywords: Provincial Chief Secretary, Ottoman Empire, Regulation, administrative organization, divisions.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'un reformları ile ağırlık kazanan merkezi-yetçi anlayış Tanzimat devrinde de gelişerek devam etmiş, yapılan reformlarda bu hususa dikkat edilmiştir. Ülkenin idarî taksimatı üzerindeki değişiklik ve düzenlemenin padişah fermanına bağlandığını açıklayan 13 Safer 1275 (22 Eylül 1858)

tarifli talimatname¹ ve vilâyetlerin idarî teşkilâtında reform da merkezîyetçi bir idarenin yerleştirilmesi gayesiyle yapılmıştır.²

Tanzimat devrinde vilâyet idaresinde yapılan reformlarla seçim müessesesi Osmanlı idaresi nizamına girmiştir.³ Tanzimat'ın ilanından sonra sancak ve eyaletlerde Muhassıllık Meclisleri Nizamnamesi ve 1849 tarihinde Eyalet Meclisleri Nizamnamesi ile mahallî meclisler kurulmuştur.⁴ Meclis-i Vâlâ tarafından Eyalet Meclisleri Nizamnamesi'ne ek olarak yayımlanan ve 1 Ocak 1849 tarihinde yürürlüğe giren talimatname ile eyalet meclislerinin ve valilerin vazifeleri açıklanmıştır. Bu talimatname 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesine kadar yürürlükte kalmıştır.⁵ 1858 tarihli talimatname “*Memalik-i hazret-i padişahî eyalât ve elviye ve kaza ve karyelere mümkasemdir*” (madde 1) ve “*Her eyalet bir vâlîye ve her liva bir kaimmakama ve her kaza bir müdüre müfavvazdır*” (madde 2) hükümlerini ihtiva ediyordu.⁶ 1864 Vilâyet Nizamnamesinde ise eyaletler vilâyetlere dönüştürülmüştür.

Osmanlı mülkî idaresinde ıslahat yapılmasında zamanın ihtiyaçları yanında bazı Avrupa devletlerinin telkin ve baskıları da müessir olmuştur. Bu devletler zaman zaman ıslahat projeleri de hazırlıyor ve Bâbiâlî'ye teklif ediyorlardı.⁷ 1864 Vilâyet Nizamnamesi de Fransa idare usulünden alınan maddelerden ibaretti.⁸ Nitekim Fuad Paşa'nın 15 Mayıs 1867'de Avrupalı güçlere hitaben yazdığı muhtıradada bu Avrupa devletlerini memnun etme fikrinin izlerini görüyoruz.⁹

1 *Düstur*, [İstanbul] 1279, ss. 352-365, “Vülât-ı İzam ve Mutasarrıfın-ı Kiram ile Kaimmakamların ve Müdürlerin Vezaifini Şamil Ta'limâtıdır.”

2 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007, s. 428; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 26.

3 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 20.

4 Musa Çadrcı, “Tanzimattan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985. C. I., ss. 210-230, s. 215.

5 Selda Kılıç, “Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 45 (2009), ss. 43-62, s. 48.

6 Vecihi Tönük (haz.), *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, İçişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1945, s. 117; Düstur, Def'a-i Saniye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282, s. 559.

7 Talât Mümtaz Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, İstanbul 1940, s. 159; İsmail Hakkı Görelî, *İl İdaresi*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1952, s. 5, 8; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 46.

8 Yaman, *a.g.e.*, s. 175.

9 Cenk Reyhan, “1864 - 1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “BİRÖRNEK Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 51-68, s. 56.

Osmanlı vilâyet idaresinin yeniden düzenlenmesinde, İngiltere ve Fransa'nın silahlı müdahalesi sonucunda 1861'de tespit edilen Cebel-i Lübnan'ın statüsü ilk örnek olmuştur. Avrupa devletleri bu sistemin bütün Osmanlı Rumelisi ve Mezopotamya vilâyetlerinde de uygulanmasını isteyince Ahmed Cevdet Paşa, Fuad Paşa ve Midhat Paşa yeni vilâyet idaresinin statüsünü hazırladılar.¹⁰ Ancak bu statünün ne gibi sonuçlar doğuracağı bilinmediğinden önce deneme mahiyetinde Tuna vilâyetinde uygulanmasına karar verildi. Bunun için iki farklı nizamname hazırlandı.¹¹ Tanzimat devlet adamlarının kaide-i tedric prensibi gereği kısmî uygulamaya başvuruldu. Bu sebeple 7 Kasım 1864 Vilâyet Nizamnamesi önce Tuna vilâyetinde, sonra Halep, Edirne, Trablusgarb ve Bosna'da uygulanıp cesaret verici sonuçlar alındı.¹² II. Mahmud'dan beri devlette güçlenmekte olan merkezîyetçi anlayışı bu nizamnamede de görüyoruz. Bu düzenlemede Fransız départemente sistemi model olarak benimsenmişti, ama ondan bile daha merkezîyetçi bir eğilim göze çarpmaktaydı. 1864'den itibaren Osmanlı Avrupa'sında 10 vilâyet (44 sancak), Osmanlı Asya'sında 16 vilâyet (74 sancak), Osmanlı Afrika'sında ise 1 vilâyette (5 sancak) uygulanan bu sistemin, 29 Şevval 1287 (22 Ocak 1871)'de yeniden formüle edildiğini ve İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesi adıyla hazırlanıp ilân edildiğini görüyoruz.¹³ Bu nizamnamedeki merkezîyetçi eğilim 1864 nizamnamesinden daha belirgindi. 1871 statüsü vilâyet idaresinde iş bölümünü arttırmakla beraber, yürütme alanındaki merkezî hükümetin kontrolünü daha da arttırmaktaydı.¹⁴

1864 Vilâyet Nizamnamesinin 13. maddesine göre vilâyette valinin maiyetinde bir idare meclisi bulunacak ve bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer'iyye, muhasebeci, mektupçu, hariciye müdürü, üçü müslim, üçü gayrimüslim ahaliden müntehap kimselerden mürekkep olacak ve riyasetini vali yapacak ve kendisi olmadığı zaman tensip ve tayin ettiği azadan birisi vekâlet edecektir.¹⁵ Bundan başka livalar-

10 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 429.

11 Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 37 (2005), ss. 99-111, s. 102.

12 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, ss. 429-430.

13 Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 430; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 63.

14 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde*, s. 63.

15 *Düstur*; Def'a-i Saniye, Matbaa-i Âmiri, [İstanbul] 1282, s. 520; Yaman, *a.g.e.*, s. 168; Tönük, *a.g.e.*, s. 138; *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 374-375; Sarkis Karakoç, *Külliyat-ı Kavanin, Kavanin ve Nizamât ve Feramin ve Berevat ve İradat-ı Seniyye ile Muahedat ve Umuma Ait Mukavelatı Muhtevidi*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmaları, 496, 1853/5087, Vilayet Nizamnamesi.

dan gelen temsilcilerle birlikte yılda bir Vilâyet Umumî Meclisi toplanırdı. Bu kurullar istişarî niteliktedir. Vilâyet idare meclislerinde valinin nüfuzu hissedilmiştir.¹⁶

1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin 9. maddesinde “*Vilâyetin umur-ı umumiye-i tahririyyesi vilâyet mektupçusu unvaniyle taraf-ı devletten mansub bir me'mura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kaffe-i mükatebat-ı resmiyyesi ve evrakın ve kıyudının muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilâyette bir matbaa olup mektupçuluğun zir-i idaresinde bulunacaktır.*”¹⁷ hükmü bulunmaktadır. Bu hüküm ile Osmanlı idaresinde Vilâyet Mektupçuluğu ihdas edilmiş olmaktadır.

Heyet-i Vükela Tuna'daki tatbikatın başarılı olduğunu görerek vilâyet usulünün 1865 senesi başında Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da da uygulanmasına karar verdi. Tuna vilâyetinden sonra Bosna vilâyeti için de Tuna Vilâyeti Nizamnamesine benzer bir nizamname hazırlandı. Bunu Erzurum ve Halep vilâyetleri takip etti. 1866 senesinde de Edirne ve Trablusgarb vilâyetleri bu sisteme geçti. Bu şekilde mektupçuluk da bu vilâyetlerde kurulmuş oldu. Bu tecrübelerden sonra Âli Paşa'nın sadrazamlığa geçmesinden sonra 1867 yılında vilâyet usulünün her tarafa teşmili kararlaştı.¹⁸ Tuna Vilâyeti'nde yeni nizama göre yetişen memurların yerine bakacak birini yetiştirdikten sonra yeni kurulan diğer vilâyetlere tayin edildikleri ve yeni nizamın oralarda da yerleşmesine hizmet ettikleri görülmektedir. Bu cümleden olarak, Tuna Vilâyeti idare meclisi eski başkâtibinin Halep Vilâyeti'nin mektupçuluğuna tayin edildiğini bir misal olarak gösterebiliriz.¹⁹ 21 Haziran 1867 (18 Safer 1284) tarihinde, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesinin hükümlerini açıklayan 22 maddelik bir talimatname yayımlandığı görülmektedir. “*Vilâyetlerin idare-i mahsusası ve nizamının suver-i icraiyyesi hakkında talimat-ı umumiyyedir*” başlığı altında yayımlanan bu talimatname ile Tuna Vilâyeti Nizamnamesinin bütün ülkede uygulanacağı bildirilmektedir.²⁰ Bu talimatnamede de vilâyet tahririnin

16 Yaman, *a.g.e.*, s. 169; Ortaylı, *Türkiye Teşkilâtı*, s. 431.

17 Yaman, *a.g.e.*, s. 163; Tönük, *a.g.e.*, s. 150; Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Basılmamış doktora tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, s. 73; 1864 *Vilâyet Nizamnamesi*, ss. 374-375; *Düstur*, Def'a-i Saniiye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282, s. 519; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1853/5087, Vilâyet Nizamnamesi.

18 Yaman, *a.g.e.*, s. 173; Tönük, *a.g.e.*, ss. 145-146.

19 Kadir Acar, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, ss. 57-58.

20 Kılıç, *a.g.e.*, ss. 75-81; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1852/5086, Vilâyetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamının Suver-i İcraiyyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyyedir.

mektupçu tarafından yapılacağı hususu belirtilmiştir.²¹ Bu konu talimatnamenin 4. maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir: “*Mecalisin bend-i sabıkda gösterildiği üzere teşkilâtı icra olunduktan sonra merkez ve mülhakatça idare-i kalemiyyenin tanzimi lazım gelüb her vilâyetin umur-ı tahririyyesi ise müstakil bir mektubcıya muhavvel olduğundan ve hey’et-i kalemiyyenin ne yolda tertib olunması ve vazife-i mütemadiyyesinin ne suretle cereyan eylemesi iktiza ideceği dahi işbu talimata merbut olan ta’rifnamede mufassalan beyan olduğundan an-ların tertibatı da o ta’rifata tevfiқан icra ve ikmal olunacaktır.*”²² Burada söz konusu edilen tarifname vilâyet idareci ve memurlarının vazifelerini en küçük ayrıntısına göre açıklamaktadır. Bu tarifnamenin Vilâyet Mektubî Kalemi başlıklı 9. maddesine göre “*Mektubi kalemi üç odaya münkasım olub birisi vilayet mektubcısına ve ikincisi mektubi muaviniyle müsevvidlere ve diğeri dahi mübeyyizlere mahsusdur.*”²³ Tarifnamenin bundan sonraki maddelerinde müsveddelerin nasıl yazılacağı, nasıl temize çekileceği, nasıl imzalanıp mühürleneceği, gelen ve giden evrakın ve telgrafların hangi defterlere kaydedileceği, dolaplarda ne şekilde muhafaza edileceği, işi biten evrakın arşivde saklanmak üzere ne şekilde ciltlenip nasıl sandıklara konacağı gibi hususlar gayet ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Aynı şekilde Vilâyet Mektupçusuna bağlı Vilâyet Evrak Odası’nın çalışma esasları da açıklanmaktadır. Buna göre vilâyet gazetesinin dağıtımı, livalara gidecek evrakın gönderilmesi için araba ve bargir kiralamak gibi hususlar bu odanın vazifeleri arasındadır.

Mektupçuluk hakkında 29 Şevval 1287 (10 Kânun-ı Sanî 1286/1871 tarihli “İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi”nin 3. maddesinde şu hüküm bulunmaktadır: “*Vilâyetin şubat-ı idaresini terkib iden hey’et-i memurîn-i icraiyye muavin ve defterdar ve mektubcı ve umur-ı ecnebîyye ve ticaret ve ziraat ve maarif müdirleri ve tarik eminleri ile defter-i hakanî ve emlak ve nüfus ve evkaf idarelerinin reisleri ve alay beyinden mürekkebirdir.*”²⁴

Mektupçuların vazifeleri nizamnamenin 19. maddesinde şu şekilde belirtilmektedir: “*Mektubcının vezaifi vilâyetin kaffe-i mükatebatının idaresi ve kuyudunun cem ve muhafazası maddeleri olup umur-ı tahririyyeyi maiyyetinde bulunan mektubî kalemi ve umur-ı kuyudiyyeyi vilâyet evrak müdiri namıyla mansub olan memur-ı mahsus vastasıyla ifa ider.*” Mektupçunun bir vazifesi de vilâyet matbaasını idare etmektir. Bu husus 20. mad-

21 Kılıç, *a.g.e.*, s. 77; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496.

22 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, ss. 395-396; Karakoç, *a.g.e.*, s. 496.

23 Karakoç, *a.g.e.*, s. 496, 1855/5089, Vilayetlerin cari olduğu mutasarrıflıklar maiyyetinde bulunan memurin ve mecalis ve aklam ve saireden başka olarak merkez-i idare olan daire-i vilayette mecalis ve aklam ve sair memurin mahalleriyle her birinin vezaif ve kavaid ve muamelatını icmalen beyan ider tarifnamedir.

24 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289, s. 625; 1864 *Vilayet Nizamnamesi*, s. 422.

dede şöyle ifade edilmiştir: “*Matbaa-i vilâyetin idaresi ve vilâyet gazetelerine taraf-ı hükümetden suret-i resmîyye ve gayri resmîyyede bir madde derc ve tahrir itdirilmesi lazım geldiğinde müsevvedlerinin tanzim ve tedkiki mektubcya muhavveldir.*” 21. madde de mektupçunun vazifelerini açıklamaktadır: “*Mektubcı mektubî-i vilâyet kaleminden kaleme alınacak müsevvedatı mektubî muavininin imzasıyla kabul ve kendüsi rü’yet ve tashih veya re’sen tanzim itdiği kaffe-i müsevvedata imzasını vaz’ eyleyecektir.*”²⁵ Tuna Vilâyeti’nde Midhat Paşa’nın kurduğu vilâyet matbaası ile birlikte vilâyet gazetesi de neşredilmeye başlanmıştı. 1867 yılından itibaren başka vilâyetlerde de matbaa kurulmasına ve gazete yayımlanmasına başlandığını görüyoruz. Yayımlanan vilâyet gazetelerindeki yazıların çoğu vilâyet mektupçusu tarafından yazılıyordu.²⁶

Vilâyet mektubî kalemleri memuriyet tecrübesi edinip yüksek memuriyetlere yükselme için bir basamak teşkil ediyordu. Buralarda vilâyet gazetesi ve salnamesi hazırlanması gibi vazifelerde bulunanlar diğer memurlara göre daha kültürlü kişiler olarak yetişebiliyorlardı. XX. asrın başında Aydın vilâyeti mektupçuluğu vazifesinde bulunan M. Kâmil Dursun hâtıralarında vilâyet mektubî kaleminin o devirde yüksek bir irfan müessesesi gibi telakkî olduğunu, burada ilmî ve edebî sohbetler yapıldığını yazmaktadır.²⁷

Son devir Osmanlı tarihinin değerli kaynaklarından olan vilâyet salnamele-ri de mektupçular tarafından hazırlanmaktadır.²⁸ Meselâ, bunlardan birisi olan 1312 (1894) tarihli Kastamonu Salnamesi’ni aynı vilâyetin mektupçusu olan Sâdık Vîcdânî’nin hazırladığını biliyoruz.²⁹ Mektupçu bu vazifeyi emrinde çalışanlar vasıtasıyla da yerine getirebilirdi. Meselâ, 1320 [M. 1902] senesine ait Selânik Vilâyet Salnamesi’ni vilâyetin maiyyet memurlarından Halil Rifat Bey’in hazırladığını bilinmektedir.³⁰

Nizamnamelere göre, vilâyet idare meclisinin yazışmaları da mektupçu idaresine verilmiştir. 1871 Nizamnamesinin 85. maddesinde bu husus şu şekilde yer

25 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmiri, [İstanbul] 1289, s. 630; *1864 Vilâyet Nizamnamesi*, s. 426.

26 Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, ss. 291-292.

27 M. Kâmil Dursun, *İzmir Hatıraları*, yay. haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 14.

28 Kılıç, *a.g.e.*, s. 102.

29 Semih Ceyhan, “Sâdık Vîcdânî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 401-402.

30 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, haz. Hatice Oruç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. XIII.

almaktadır: “*Meclis-i mezkurun umur-ı tahririyyesi bir baş kâtime muvazzaf olub maiyetinde mektubî-i vilâyet kalemi ketebesinden lüzumu kadar refik bulundurulur.*”³¹

Mektupçuların vazifeleri arasında vilâyet gazetesini idare etmek de vardır. Vilâyet mektupçusuna bu iş için ilâve bir ücret verildiği görülmektedir. Bunu ikinci bir maaş kabul edip iptal eden Beyrut Meclis-i Umumiyesi’nin kararı Divan-ı Hümayun tarafından 1332 tarihinde geçersiz sayılmıştır.³²

Mektupçunun bir vazifesi de maiyetindeki memurlar hakkında tercüme-i hal yazdırmak ve sicil notu vermektir. Bu husus 19 Şaban 1304, 30 Nisan 1303 tarihli “*Memurîn-i mülkiyyenin tercüme-i hallerinin suret-i kayıt ve tahririni ve teferruatını mübeyyin tarifname*” ile düzenlenmiştir.³³ 1320 [M. 1902] tarihli Selânik Vilâyet Salnamesi’ne göre bu vilâyetin Sicill-i Ahval Komisyonu’nda mektupçunun riyasetinde dört a’za vazife yapmakta idi. Bunlar muhasebe-i vilâyet mümeyyizi, mektubî-i vilâyet mümeyyizi, evrak müdürü ve kâtipten ibaret idi.³⁴

Fevkalâde zamanlarda mektupçunun vilâyetin her türlü meselesinde yardımcı olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Harbi yıllarında askere gidenlerin ailelerine yardım etmek, tekâlif- harbiye usulü ile orduya levazım temin eylemek, vesait-i nakliye tedarik etmek, halkın umumî iaşesini düzenlemek gibi fevkalâde bir takım ahval ve meşguliyetler meydana gelmiş, mektupçu bu hususlarda vilâyet idaresine yardımcı olmuştur.³⁵

13 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı’nın Memurîn-i Vilâyet başlıklı 5. maddesinde mektupçu zikredilmiştir.³⁶ Bu kanun da kaynağını Fransa’da 1790 yıllarında ve Napoléon’un konsüllüğü zamanında kabul edilip 1838 ve özellikle de 10 Ağustos 1871 tarihinde geliştirilen kanunların hükümlerinden almıştır.³⁷ Bu kanun ile vilâyetlere mahallî adem-i merkezîyet

31 *Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289, s. 643; *1864 Vilayet Nizamnamesi*, s. 435; Tönük, *a.g.e.*, s. 188.

32 BOA DH.İD/195/20.

33 *Düstur*, 1. Tertib, 6. Cilt, [Başvekalet Neşriyat Müdürlüğü], [Ankara] [1937], ss. 3-5.

34 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, s. 137.

35 Dursun, *a.g.e.*, s. 74.

36 “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı”, *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Numero 120, [Hicri] 17 Rebiülâhîr 1331, [Rumi] 13 Mart 1329, [Miladî] 26 Mart 1913, s. 187.

37 Bekir Parlak, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11 (2001), ss. 37-50, s. 41.

tanınmıştı.³⁸ Bu kanunun tayinler hakkındaki 8. maddesine göre “*Valiler dahiliyye nezaretinin inhası ve meclis-i vükelâ kararıyla, vali muavinleri, mutasarrıflar ve vilâyet mektupcuları ve kaim-makamlar dahiliyye nezaretinin intihabiyle ba-irade-i seniyye tayin olunurlar.*” 10. maddede ise vali muavinini, mektupcu, jandarma kumandanı, polisi müdürü, umur-ı ecnebiyye müdürü ve vilâyet tercemânı ve liva tahrirat müdürleri için dahiliye nezaretince evvel emirde valilerin rey ve mütalaaalarının alınması istenmektedir.³⁹ Bu kanunun 62. maddesinde Vilâyet Meclis-i İdare teşkilâtının içerisinde yer alacaklar içerisinde mektupçu da zikredilmektedir.⁴⁰ 18 Nisan 1929 tarih ve 1426 sayılı Vilâyet İdaresi Kanunu’nda da benzer hükümler vardır. Bu kanunun vilâyet idareleri şube reisleri başlıklı 5. maddesinde “*Vilâyet idare şubeleri reisleri şunlardır: Defterdar, mektupçu, nafia baş mühendis veya mühendisi, hukuk işleri, sıhhiye, maarif, ticaret, sanayi ve mesai, orman, maden, baytar, evkaf, tapu, nüfus, ziraat ve iskân müdürleri, posta ve telgraf ve telefon, rüsumat baş müdür veya müdürleri, polis müdürü ve yahut bunların vazifelerini ifa etmek için yerlerine kaim olanlar ve jandarma kumandanı.*” hükmü yer almaktadır.⁴¹ Bu kanunun 9. ve 11. maddelerine göre mektupçular valinin mütalaaası alınarak “*Dahiliye Vekaletinin inhası ile reisicümhur tarafından tayin olunur.*”⁴² Aynı kanunun 58. maddesine göre “*Vilâyet İdare Heyeti: vâlinin riyaseti altında mektupçu, defterdar, maarif müdürü, nafia baş mühendisi ile sıhhiye ve ziraat müdürlerinden teşekkül eder.*” “*Vâli, mazereti halinde muavinini ve muavin bulunmayan vilâyetlerde mektupçuyu heyete riyaset etmek üzere tevkil edebilir.*”⁴³

Vilâyet mektupçusunun vilâyet teşkilâtı protokolünde gerek Osmanlı devrinde gerekse Cumhuriyet devrinde vali muavininden sonra, şube müdürleri arasında defterdardan sonraki sırada yer aldığı görülmektedir. Ancak mektupçunun valiye vekâlet hususunda defterdara tekaddüm ettiği göz önüne alınırsa onun şube müdürlerinden bazı bakımlardan daha önde olduğu anlaşılır. Bu hususun onun vazifesinin vilâyetin bütün yazışması ile ilgili olmasından ve bu sebepten onun vilâyetin bütün işleri hakkında bilgi sahibi olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Vilâyet salnamelerinde mektupçunun naib ve defterdar ile birlikte erkân-ı vilâyeti teşkil etmesi de onun diğer şube müdürlerinden önde olduğunu göstermektedir. Vilâyet İdare Meclisi’nde uygulanacak protokol, Divan-ı Hümayun’dan gönder-

38 Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul 1952, s. 600.

39 “1913 Tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı”, ss. 188-189.

40 A.g.y., s. 198.

41 *Resmî Gazete*, 5 Mayıs 1929, Sayı: 1184, Vilâyet İdaresi Kanunu.

42 A.g.y.

43 A.g.y.

rilen 22 Eylül 1897 tarihli bir yazı ile tebliğ edilmiştir. Buna göre, vilâyet ve liva meclislerinde her ne paye ve rütbede olur ise olsun öncelik her zaman vilâyette valiye, livada livanın en yüksek dereceli memuru mutasarrıfa aittir. Sıralama ise şöyle olacaktır: Vilâyetin Valisi, Defterdar, Naib, Mektupçu, Müftü, Ruhanî Reisler ve seçilmiş üyeler.⁴⁴

9 Haziran 1930 tarihinde kabul edilen 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu'na göre vilâyet mektupçuları silsile-i meratibde vali muavinlerinden sonra gelmekte ve kaymakamlar, hukuk işleri müdürleri ve polis müdürleri ile denk kabul edilmektedir.⁴⁵ 1943 yılında Hükûmetçe Meclis'e sevk edilen bir kanun değişikliği ile mektupçuların maaşları da kaymakam maaşları ile denk hale getirilmiştir. Buna gerekçe olarak kaymakamlık ve dengi makamlardan mektupçuluğa tayinleri kolaylaştırmak hususu gösterilmiştir.⁴⁶ Dahiliye Memurları Kanunu'na göre vilâyet mektupçuluğu üç sınıftır. Kıdeme göre belirlenen bu sınıflar mahallî olmayıp şahsîdir.⁴⁷ Aynı kanuna göre: "Valiliğe, vali muavinliğine, mektupçuluğa, polis müdürlüğüne ve kaymakamlığa yerli olanlar tayin edilmezler."⁴⁸ Bu hükmün sebebinin bu gibi vazifelerde bulunanların yerli halk ile kuracakları yakınlıkların suiistimale sebebiyet vereceği endişesi olduğu açıktır. Bilindiği gibi aynı mülahaza ile kadıların bir yerdeki vazife müddetleri kısa tutulurdu ve bu müddet umumiyetle bir buçuk yıl olarak kabul edilirdi. 1320 [M. 1902] tarihli Selânik Vilâyet Salnamesi'ne göre bu vilâyette 1283 yılından 1316 yılına kadar on beş mektupçu vazife yapmıştır. 1325 [M. 1907] tarihli Ankara Vilâyeti Salnamesi'ne göre de 1285 yılından 1313 yılına kadar bu vilâyette on bir mektupçu vazife yapmıştır. Bu misaller bir mektupçunun bulunduğu vilâyette ortalama vazife müddetinin iki veya üç yıl kadar olduğunu göstermektedir.⁴⁹

Arşiv vesikaları hangi vazifelerde bulunanların mektupçuluğa tayin edildiği sorusuna cevap olacak bilgileri ihtiva etmektedir. Bunlara göre, Rûsumat Meclisi

44 Kılıç, *a.g.e.*, s. 134.

45 *Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524, 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu, 1. madde.

46 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VII, Cilt:3, Ankara TBMM Matbaası 1943, S. Sayısı: 77*, "Devlet memurları aylıklarının tevhid ve teadülü hakkındaki 3656 ve buna ek 3888 sayılı kanunlara bağlı cetvellerin Dahiliye vekâleti kısmında değişiklik yapılmasına dair kanun lâyihası ve Dahiliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/70)", s. 2.

47 *Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524, 1700 sayılı Dahiliye Memurları Kanunu, 1. madde.

48 Aynı kanun, 4. madde.

49 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, s. 363; *Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi 1325 (1907)*, haz. Kudret Emiroğlu ve bşk., Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 46.

İkinci Kâtipliğinden,⁵⁰ Vilâyet Mektubî Kalemi Mümeyyizliğinden,⁵¹ Sancak Tahrirat Müdürlüğünden mektupçuluğa tayin mümkündür.⁵² Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti valiliği sırasında vilâyet mektupçusu olan Halil Rifat [Paşa]'nın Tuna Vilâyeti Meclis-i İdare Başkâtipliğinden bu vazifeye tayin olduğu bilinmektedir.⁵³ Tasvir-i Efkâr gazetesinin 24 Safer 1284 (27 Haziran 1867) tarihli 495 sayılı nüshasında bulunan Meclis-i Vâlâ Mazbata Odasından Hüdavendigâr Vilâyeti, Bab-ı Zabtiye İstinkak Başkâtipliğinden İzmir Vilâyeti, Maliye Kâtipliğinden Kastamonu Vilâyeti Mektupçuluğuna yapılan tayin haberleri de bunlara eklenebilir.⁵⁴ Aynı gazetenin haberine göre Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası Hulefalığından Sivas Vilâyeti Mektupçuluğuna, Edirne Eyaleti Tahrirat Başkâtipliğinden Trablusgarb Vilâyeti Mektupçuluğuna tayini de öğreniyoruz.⁵⁵ Mektupçuluğa tayin hususunda farklı bir misali ise Süleyman Nazif'in tayini teşkil etmektedir. Paris ve Cenevre'de Jön Türklerle beraber hareket eden ve II. Abdülhamid idaresi aleyhinde yazılar yazan Süleyman Nazif Ahmed Celâleddin Paşa'nın ikna etmesi ile mektupçuluk verilmesi karşılığında bu faaliyetten vazgeçmeyi kabul etmiş, bunun üzerine 13 Ekim 1897 yılında Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçusu ve Matbaa-i Vilâyet Müdürü olarak tayin edilmiştir.⁵⁶

Mektupçular bu hizmetlerinden sonra kaymakam⁵⁷ veya mutasarrıf olarak tayin edilebilmektedirler.⁵⁸ Nihad Sami Banarlı'nın babası Sami Bey Diyarbakir Vilâyeti Mektupçuluğu vazifesinde iken, isyan ederek büyük çatışmalar çıkaran aşiretleri büyük bir cesaret ve maharetle yola getirmesinden dolayı Süleymaniye

50 BOA A. MKT. MHM 470/47, 1290 L 27.

51 BOA DH. MKT. 7/59, 1310 N 14; BOA DH. MKT. 40/23, 1311 M 05.

52 BOA DH. MKT. 295/53, 1312 R 14.

53 Atilla Çetin, "Halil Rifat Paşa", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 327-328, s. 327; Mehmed Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, yay. haz. Ayhan Afşin Ünal, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 14.

54 Kılıç, *a.g.e.*, ss. 89-90.

55 Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, ss. 48, 139.

56 İsmail Yaşayanlar, "Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hudâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, ss. 267-286, ss. 269-270.

57 BOA A. MKT. MHM 367/89, 1283 B 05.

58 BOA A. MKT. MHM 474/88, 1291 M 14; BOA DH. MKT. 1414/80, 1304 B 27; BOA DH. MKT. 1560/82, 1306 S 28.

Mutasarrıflığı ile taltif edilmişti.⁵⁹ Halil Rifat [Paşa] da Tuna Vilâyeti Mektupçuluğundan sonra Varna Mutasarrıflığına tayin edilmişti.⁶⁰ Mektupçuların Şura-yı Devlet Muavinliğine tayinleri de mümkün olmaktadır.⁶¹ Bâb-ı Seraskerî Mektubî Odası Müdürlüğü, Matbaa-i Âmire Müdürlüğü de mektupçuların tayin edildikleri vazifeler arasında görülmektedir.⁶²

Mektupçuluktan azil gerekçeleri arasında işinde yavaşlık, geçimsizlik, ahlâksızlık, liyakatsızlık ve uygunsuz harekette bulunmak, kifayetsizlik gibi sebepler gösterilmektedir.⁶³ Siyasî iktidarın değişmesi de azil sebebi olabilmektedir. Aydın vilâyeti mektupçusu M. Kâmil Dursun, Damad Ferid Paşa hükûmeti iktidara gelince kendisinin de dahil bulunduğu İttihadcı memurların azledildiğini yazmaktadır.⁶⁴

Mektupçulara nişan verilmesi gerekçesi olarak imarda gayreti görülmek, muhacirlerin iskânında gayret göstermek gibi sebepler gösterilmektedir.⁶⁵ Vilâyet salnamesini güzel hazırlayan mektupçunun taltif edildiği de görülmektedir.⁶⁶

Mektupçular arasında becayış mümkün olmaktadır.⁶⁷ Valilerin hizmetinden memnun kaldıkları mektupçuları kendileri ile birlikte yeni tayin edildikleri vilâyetlere götürmek istedikleri, bu maksatla becayış talebinde buldukları görülmektedir.⁶⁸

Vilâyet salnamelerinde verilen bilgilerden her vilâyette mektubî kaleminde kimlerin bulduklarını tespit edebiliyoruz. Meselâ 1288 [M. 1871] tarihli Trablusgarb Salnamesi'nde bu vilâyetin mektubî kaleminde mektupçu Ahmed Zeki Bey'in idaresinde onun muavini Mehmed Cemil Bey'den başka mümeyyiz, mübeyyiz, mülâzım kadrolarında kayıtlı sekiz memurun isimlerini görüyoruz. Bunlardan başka mektupçuya bağlı olan evrak odasında evrak müdürünün idaresinde

59 *Doğumunun 100. Yılında Nihad Sami Banarlı: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, haz. Nermin Suner Pekin, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2017, s. 18.

60 Çetin, a.g.m., s. 327; Pakalın, a.g.e., s. 14.

61 BOA A. MKT. MHM 415/61, 1285 R 13.

62 Hayta, a.g.e., s. 38, 46.

63 BOA A. MKT. MHM 415/94, 1285 R 17; BOA A. MKT. MHM 480/83, 1293 Ca 23; BOA A. M. 21/22, 1276 C 17; BOA A. MKT. MHM 477/14, 1291 Ş 10.

64 Dursun, a.g.e., s. 92.

65 BOA A. MKT. MHM 439/35, 1285 Z 06; BOA A. MKT. 73/30, 1311 M 05.

66 Kılıç, a.g.e., s. 102.

67 BOA A. MKT. MHM 453/50, 1290 Ra 02.

68 Kılıç, a.g.e., s. 102.

çalışan yedi memurun isimleri de görülmektedir.⁶⁹ Bu durumda mektupçunun maiyetinde on yedi kişinin çalıştığı anlaşılmaktadır. 1320 [M. 1902] senesi Selânik Vilâyet Salnamesi'ndeki bilgilere göre bu vilâyetin mektubî kaleminde mektupçu Necib Bey'in idaresinde 18 memur çalışmakta idi. Yine mektupçuya bağlı evrak kaleminde müdür dahil altı kişi ve meclis-i idare kaleminde beş memur çalışmakta idi.⁷⁰ 1325 [M. 1907] tarihli Ankara Salnamesi'ne göre mektubî kaleminde mektupçu Hacı Rifat Efendi'nin idaresinde on altı, evrak odasında altı memur ve meclis-i idare-i vilâyet kaleminde de iki memur çalışmakta idi. Ayrıca mektupçuya bağlı vilâyet matbaasında tipograf ve litograf kısımlarında dokuz kişi çalışmaktaydı.⁷¹

18 Safer 1284 [M. 21 Haziran 1867] tarihli ve 238 numaralı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye mazbatasında yeni teşkil olunan vilâyetlere tayin kılınacak vali, mutasarrıf, defterdar, mektupçu, memurin ve ketebe-i saireye verilecek maaşların miktarı belirtilmektedir. Buna göre mektupçuların maaşları 4000 ile 7000 kuruş arasında değişmektedir. Aynı mazbatada vali muavinlerinin maaşları 4000 ile 7500 kuruş arasında değişmektedir. Mektupçunun maaşı umumiyetle vali muavininden bin kuruş düşük olarak belirlenmiştir. Meselâ Ankara vilâyetinde vali muavini 5000 kuruş, mektupçu ise 4000 kuruş maaş almaktadırlar. Defterdarlar ise 10.000 ile 12.500 kûsur arasında maaş ve ek tahsisat almaktadırlar.⁷²

Osmanlı taşra idaresinde 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile ihdas edilen mektupçuluk, 10 Haziran 1949 tarih ve 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu'nun yürürlüğe girdiği yıla kadar 85 yıl devam etmiştir. Bu kanun ile mektupçuluk tarihe karışmıştır. Bu kanunun Geçici 3. maddesi ile “*Siyasal Bilgiler Okulu veya Hukuk Fakültesi mezunu olan mektupçulardan sicilleri elverişli görülenleri, İçişleri Memurları Kanunundaki kurs kaydına tabi olmaksızın kaymakamlığa naklen tayine İçişleri Bakanı yetkilidir*” hükmü getirilmiştir.⁷³ Mektupçuların vazifelerinin bu kanunla vali muavinleri ile il idare şube başkanlarına verildiği anlaşılmaktadır.

69 *Salnâme-i Trablusgarb*, Def'a 3, Sene 1288, Trablusgarb Litografya Destgahı, ss. 36-39.

70 *1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, ss. 133, 138-139.

71 *Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi*, ss. 48-49.

72 Karakoç, *a.g.e.*, 496 1851/4762, Vilâyatın Teşkilat-ı Cedidesi Hakkında İrade-i Seniyye.

73 *Resmî Gazete*, 18 Haziran 1949, Sayı: 7236, 5442 sayılı İl İdaresi Kanunu, Geçici 3. madde, s. 16434.

KAYNAKLAR**Arşiv Vesikaları**

- BOA A. M. 21/22, 1276 C 17.
 BOA A. MKT. 73/30, 1311 M 05).
 BOA A. MKT. MHM 367/89, 1283 B 05.
 BOA A. MKT. MHM 415/61, 1285 R 13).
 BOA A. MKT. MHM 415/94, 1285 R 17.
 BOA A. MKT. MHM 439/35, 1285 Z 06.
 BOA A. MKT. MHM 453/50, 1290 Ra 02).
 BOA A. MKT. MHM 470/47, 1290 L 27).
 BOA A. MKT. MHM 474/88, 1291 M 14.
 BOA A. MKT. MHM 477/14, 1291 Ş 10).
 BOA A. MKT. MHM 480/83, 1293 Ca 23.
 BOA DH.İD/195/20.
 BOA DH. MKT. 7/59, 1310 N 14.
 BOA DH. MKT. 40/23, 1311 M 05).
 BOA DH. MKT. 295/53, 1312 R 14).
 BOA DH. MKT. 1414/80, 1304 B 27.
 BOA DH. MKT. 1560/82, 1306 S 28).

Araştırmalar ve Mevzuat Kitapları

- 1320 Sene-i Hicriyyesine Mahsus Selânik Vilâyet Sâlnâmesi*, haz. Hatice Oruç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
1864 Vilâyet Nizamnamesi, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015.
 Acar, Kadir, *Osmanlı Devleti'nde Bir İdarî Reform Denemesi: Tuna Vilâyeti (1864-1867)*, Basılmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

- Ankara Vilâyeti Salname-i Resmîsi 1325 (1907)*, haz. Kudret Emiroğlu ve bşk., Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Ceyhan, Semih, “Sâdık Vicdânî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, ss. 401-402.
- Çadircı, Musa, “Tanzimattan Cumhuriyete Ülke Yönetimi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 1985. C. I., ss. 210-230.
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Çetin, Atilla, “Halil Rifat Paşa”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 327-328.
- Doğumunun 100. Yılında Nihad Sami Banarlı: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, haz. Nermin Suner Pekin, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 2017.
- Dursun, M. Kâmil, *İzmir Hatıraları*, yay. haz. Ünal Şenel, Akademi Kitabevi, İzmir 1994.
- Düstur*, [İstanbul] 1279.
- Düstur*, Cild-i Evvel, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1289.
- Düstur*, Def'â-i Saniye, Matbaa-i Âmire, [İstanbul] 1282.
- Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1332.
- Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 5, Numero 120, [Hicri] 17 Rebiülahir 1331, [Rumi] 13 Mart 1329, [Miladi] 26 Mart 1913.
- Düstur*, 1. Tertib, 6. Cilt, [Başvekalet Neşriyat Müdürlüğü], [Ankara] [1937].
- Görelî, İsmail Hakkı, *İl İdaresi*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1952.
- Karakoç, Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin, Kavanin ve Nizamât ve Feramin ve Berevat ve İradat-ı Seniyye ile Muahedat ve Umuma Ait Mukavelatı Muhtevidir*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yazmaları.
- Kaya Kılıç, Selda, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Basılmamış doktora tezi, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995.

- Kılıç, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 37 (2005), ss. 99-111.
- Kılıç, Selda, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *A. Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 28, Sayı: 45 (2009), ss. 43-62.
- Onar, Siddık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Marifet Basımevi, İstanbul 1952.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2007.
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli, Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, yay. haz. Ayhan Afşin Ünal, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Parlak, Bekir, “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Taşra Yönetimine İlişkin Anayasal-Yasal Gelişmeler ve Cumhuriyete Yansımalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 11 (2001), ss. 37-50.
- Resmî Gazete*, 5 Mayıs 1929, Sayı: 1184.
- Resmî Gazete*, 19 Haziran 1930, Sayı: 1524.
- Resmî Gazete*, 18 Haziran 1949, Sayı: 7236.
- Reyhan, Cenk, “1864 – 1871 Vilayet Nizamnamelerinde İdare Meclisleri: Osmanlı Taşrasında “Birörnek Yönetim Modeli”nin Kuruluş Sorunu”, *1864 Vilayet Nizamnamesi*, ed. Erkan Tural-Selim Çapar, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 51-68.
- Salname-i Trablusgarb*, Def’a 3, Sene 1288, Trablusgarb Litografya Destgahı.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VII, Cilt:3, Ankara TBMM Matbaası 1943, S. Sayısı: 77*, “Devlet memurları aylıklarının tevhid ve teadülü hakkındaki 3656 ve buna ek 3888 sayılı kanunlara bağlı cetvellerin Dahiliye vekâleti kısmında değişiklik yapılmasına dair kanun lâyihası ve Dahiliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/70)”.

Tönük, Vecihi (haz.), *Türkiye'de İdare Teşkilatı*, İçişleri Bakanlığı yayını. Ankara 1945.

Yaman, Talât Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülkî İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Tecrübesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940.

Yaşayanlar; İsmail, "Bursa'da Sürgün Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Hüdâvendigâr Vilâyeti Mektupçuluğu", *İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu, 25 Kasım 2014 Ankara, Bildiriler*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, ss. 267-286.

Osmanlı Devleti'nin Kalpazanlıkla İmtihanı (1818-1921)

Muharrem Öztel*

Öz

Osmanlı piyasalarında 19. yüzyıl boyunca kalpazanlık, önceki asırlara nispetle çok daha önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu dönemde, yerli ve yabancı kalpazanlar yurt içinde ve dışında ürettikleri sahte Osmanlı sikkeleriyle kâğıt paralarını yoğun bir şekilde piyasaya sürmüştür. Bu nedenle, kalpazanlığa ve tedavülde olan sahte paralara karşı devletin vermesi gereken mücadele her zamankinden çok daha önemli hale gelmiştir. Mücadele, özellikle dâhiliye, maliye ve zaptiye nezaretlerinin öncülüğünde, nispeten diğer idari birimleri de içine alan bir organizasyonla yürütülmüştür.

Verilen mücadelede sahte paraların izi sürülerek kalpazanlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte tesis edilen istihbarat mekanizması mücadelenin temelini oluşturmuştur. Özellikle bu yolla kalpazanlar, sahte para imal ederken veya piyasaya sürerken suçüstü yakalanabilmiştir. İhbarların, muhbirlerin ve taharri memurlarının beslediği istihbarat sistemi, devlet idaresinin takip ettiği ödül politikasıyla daha da işlevsel hale gelmiştir. Kalpazanlıkla mücadelede katkısı olanlara nakit para veya mecidiye nişanı gibi mükâfatlar verilmiştir. Takip edilen ödül politikasıyla, sivil veya memur herkes, daha yüksek bir motivasyon ve duyarlılıkla katkı sağlamaları için teşvik edilmiştir. Ayrıca, para piyasasında bazı düzenlemeler yapılmış, kanunlarda var olan bir kısım açıklar kapatılmış ve kalpazanlık suçunun cezasında büyük oranda artırım yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı'da Kalpazanlık, Kalpazanlıkla Mücadele, Sahte Paralar, Mecidi Nişanı

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, moztel61@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4219-3990
Makale Gönderim Tarihi: 06.04.2018 - Makale Kabul Tarihi: 15.10.2018

The Struggle with Counterfeiting and Counterfeit Money in the Ottoman Empire (1818-1921)

Abstract

In the 19th century, counterfeiting in the Ottoman markets came to be a much more important problem than in previous centuries. In this period, domestic and foreign counterfeiters launched counterfeit Ottoman money, which they produced both domestically and abroad, to the market intensively. For this reason, the struggle against counterfeiting and counterfeit money has become much more important than ever. The struggle was carried out, in particular, by an organization that was pioneered by the ministries of the interior, finance and security but also involving other administrative units.

In the struggle process, counterfeit money was traced by the state in order to reach counterfeiters. An intelligence mechanism was established as the basis of this struggle. With this system, counterfeiters were able to get caught red-handed while making counterfeit money. The intelligence system, which was fed by informing, informers and officers, has become even more functional with the award policy followed by the state administration. Those who have contributed to the fight with counterfeiters have been awarded cash money or a medal. The prize policy has increased the motivation and sensitivity of the civilians or civil servants to the struggle. In addition, some regulations were made in the money market, some of the gaps in the law were closed and the penalty for counterfeiting was increased.

Keywords: Counterfeiting in Ottoman, Struggle with Counterfeiting, Counterfeit Moneys, Mecidi Medal

Giriş

Osmanlı tarihinde, parasal ve malî sorunların tahrip gücü, diğer başka dönemlerin hiç birinde 19. yüzyılda olduğu kadar yüksek olmamıştır. Çünkü bu yüzyılda, devlet başta siyasi, idari, iktisadi ve malî nitelikli olmak üzere iç içe geçmiş ve bir birini besleyen birçok problemle aynı anda mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Daha önceki birkaç yüzyılda meydana gelen ve devleti zor durumda bırakan olaylardan çok daha fazlası bu yüzyıla sığmıştır. Bu dönem; etnik unsurların hareketlenmesiyle devletin, Balkanlardan başlayarak çözülmeye başladığı, merkezin

kontrol altına alamadığı kendi valisine karşı mağlup olup, iktidarını sürdürebilmek adına Avrupa'ya yaslanmak zorunda kaldığı, dış borçlanmanın kontrolsüzce sürekli arttığı ve nihayet ödenemez seviyelere ulaştığı ve askeri harcamaları son derece arttıran birçok savaşın özellikle 93 harbi gibi büyük bir felaketin yaşandığı uzun bir yüzyıldır.¹ Bu zor şartlar altında devletin, bütün bu sorunlarla mücadele etmek üzere, tekrar kendini toparlamak adına hayata geçirdiği çeşitli reformlar nedeniyle gerekli olan finansman için malî kaynak ihtiyacının son derece arttığı bir dönemdir.

Bu yüzyılda içeride ve dışarıda birçok gelişme yaşanmıştır. Dış dünyada piyasalar, uluslararası taşımacılık ve ticaret daha önce görülmediği kadar gelişmiştir. Şekillenen yeni piyasa şartları kalpazanlar için daha az riskle ve emekle daha fazla kazanç elde edebilecekleri yeni imkânlar doğurmuştur. Bu şartlar altında, memleket içinde tedavül eden madeni meskûkât yanında, yeni bir finansman kaynağı olarak görülen kâğıt paranın piyasaya sürülmesi kalpazanların tam da aradığı yeni fırsatlara kapı aralamıştır.

Devlet idaresi, ilk kez bu dönemde 1840 yılında *kaime-i mutebere* (evrak-ı nakdiye) çıkarmıştır. Devleti kaime çıkarmaya zorlayan yegâne sebep acil malî kaynak ihtiyacıydı. Kaynak ihtiyacının nedenlerinden biri, Tanzimat reformlarının gerektirdiği finansmandı. Diğeri ise, bu yıllarda askeri harcamaların artmış olmasıydı. Özellikle Mehmet Ali Paşa'nın 1839'da Anadolu vilayetlerini istilasının ortaya çıkardığı malî darlığa çare olacak kaynağı sağlamaktı.² Ancak, ilk kaimelerin piyasaya sürülmesiyle birlikte, içeride ve dışarıda basılan, gerçeklerinden çok da kolay ayırt edilemeyen, büyük miktarlarda sahte kaime piyasalarda tedavül etmeye başlamıştır.³ Bu dönemde, sahtecilik o derece artmıştır ki 1858 yılına gelindiğinde,

- 1 Ortaylı'ya göre "19.yüzyıl bütün Osmanlı camiasının en hareketli, en sancılı, yorucu, uzun bir asrıdır. Geleceği hazırlayan en önemli olaylar ve kurumlar bu asrın tarihini oluşturur." İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 7. baskı, İstanbul 2001, s. 32.
- 2 Süleyman Sudi, *Usul-u Meskukat-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul 1311, s. 212; A.du.Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978, s. 228; Roderic H.Davison, "Osmanlıların Kağıt Parayla İlk Deneyimi", çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, S. 12, Ankara 2001, s. 246. Hazineyi Tanzimat'ın ilanına kadar malî darlığa sürükleyen nedenler için bkz. Ali Akyıldız, *Para Pul oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, ss. 38-41, Mine Erol, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para (Kaime)*, TTK, Ankara 1970, s. 1.
- 3 İlk kaimelerden itibaren, her yeni emisyonunda sahte kaimelerin piyasada bollaşmasının, bu politikadan umulan faydayı engelleyecek derecede, önemli bir sorun haline gelmesine ilişkin bkz. Erol, *a.g.e.*, s. 2 vd.

tedavül eden 72 milyon kuruşluk kaimeye karşın 12 milyon kuruşluk sahte kaimenin tedavül ettiği bir piyasa ortaya çıkmıştır.⁴

Bir taraftan, finansman aracı olarak görülmeyle beraber, tedavül aracı rolü de yüklenen kaimelerin değer kaybetmesine karşı mücadele edilirken, diğer taraftan sahte kaimeleri engellemek gibi önemli bir sorunla da karşı karşıya kalınmıştır. Dışarıdan ve içeriden beslenen sahte kaime kalpazanlığı, malî kaynak ihtiyacının son derece arttığı böyle hassas bir dönemde, tedavüle sürülen kaime-i mutebere'nin başarısı için en önemli şartlardan olan güven faktörüne büyük darbe vurmuştur. Neticede sahte kaimeler ortaya çıkardığı sorunlarla bu maliye/para politikasının başarısız olmasında etkili olmuştur.

Bu dönemde, piyasaya sürülen kalp sikkelerin miktarı da sahte kaimelerden az değildi. Yerli ve yabancı kalpazanlar madeni meskûkâtın da sahtelerini çeşitli yollarla imal edip piyasaya sürmekteydi. Tedavüldeki kalp sikkeler, Dâhiliye, Maliye ve Zaptiye Nezaretleri başta olmak üzere ilgili idari birimleri yoğun bir meşaiye zorlamaktaydı. Kalpazanlar madeni sikkeler içinde daha çok gümüş para üzerinde yoğunlaşmıştır. Piyasada çoğunlukla ele geçirilen sahte kalp mecidiyeler mecidî çeyreği (çaryeki), ikilik, beşlik, altılık ve metelik ile bakır paralar olmuştur. Gümüş paralar kadar olmasa da altın meskûkâtın da sahteleri çokça piyasaya sürülmüştür. Piyasalarda daha çok sultani, mahmudiye, adliye, fındık rub'iyesi⁵, yirmilik, yüzlük altın paralar ile ziynet olarak kullanılan beşibirerde altınların sahteleri ele geçirilmiştir. Bunlar içeride ve dışarıda imal edildiği gibi yine aynı şekilde iç ve dış piyasalar yoluyla tedavüle sürülmekteydi.

Bu dönemin hasılasından beslenen kalpazanların mevcut sorunların üstüne eklenen faaliyetleri, devletin içinde bulunduğu şartları daha da zorlaştırmıştır. Dolayısıyla, kalpazanlık ve kalp para sorunu devlet idaresi için haksız kazanç elde eden veya piyasada para düzenini bozan, azınlık bir grubun yakalanıp cezalandırılmasından çok daha öte bir mücadele alanı haline gelmiştir.

Devletin para basma hakkına gayri kanuni yollarla ortak olan iç piyasadan veya dışarıdan beslenen yerli/yabancı kalpazanların ve piyasalarda tedavül eden

4 İbnü'l Hakkı Lütfi, *Usul-i Meskûkât-ı Kadime, Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, cilt 1, no 2/14, Dersaadet 1325, s. 202.

5 Fındık altınının 1/4'üne karşılık gelen Osmanlı altın paralarından biri. Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nde kenar süsleri fındığa benzeyen altın sikkeye fındık altını, fındıklı, fındıkiye veya fındiki deniliyordu. Daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Artuk, "Fındık Altını", TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 13, 1996, ss. 27-28.

kalp paraların peşine düşmek, onları ortaya çıkarmak ve neticede suçluları cezalandırmak etkin bir organizasyonu zorunlu kılmaktaydı. Bu manada çalışma, devlet idaresinin kalpazanlara ve kalp paralara karşı mücadele yöntemini; süreçte öne çıkan unsurların, politikaların ve alınan tedbirlerin neler olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. İdari Birimlerin Mücadeledeki Yeri

Ülke içinde ve dışında herhangi bir piyasada, Osmanlı meskûkâtı ve kâğıt parasının sahtelerinin tespit edilmesi veya buna ilişkin bir istihbaratın alınması halinde vakit kaybetmeden hemen olayın üzerine gidilerek, gerekli bürokratik süreç başlatılmaktaydı. Takip edilen bürokratik süreç içeride olduğu gibi dışarıda, diğer ülkelerde⁶ de hassasiyetle yürütülmekteydi. İlgili piyasalardaki memurlar, bu kalp paralara dikkat etmeleri konusunda uyarılmaktaydı. Uyarılarda genellikle halkın (ibadullahın) zarar görmemesi vurgusu öne çıkarılmaktaydı. Kalp meskûkâtın piyasaya sürülmesini engelleyecek tedbirlerin acilen alınmasına ilişkin uyarılar üzerinde durulmaktaydı. Ayrıca, kalp paraları imal veya ithal edenlerin ve piyasaya süren sürücülerin tespit edilip yakalanması için gerekenlerin yapılması ve bu süreçte ele geçirilen kalp meskûkâtın derhal Darphâne-i Âmir'e gönderilmesi emredilmekteydi.⁷ Yürütülen mücadele sürecinde; vilayetler, sancaklar, Şehremaneti, Rüşumat Emaneti, Zaptiye Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti ve kalp paranın ortaya çıktığı piyasanın idari birimleri bu hususların öne çıkarıldığı tefligatların muhatabı olmaktadır.⁸

Böylece kalpazanlara veya kalp paralara ilişkin her bir bilgi ve istihbarat hakkında bütün idari birimler bilgilendirilerek müteyakkız olmaları sağlanmıştır. Örneğin 1901 yılında Ermenilerin İskenderiye'de Osmanlı altınlarını taklit ettiklerine ilişkin bilgiler merkeze ulaşınca bütün idari birimler konudan haberdar edilmiştir. İmal edilen kalp altınların ülkeye girişine mani olunması için, acilen tedbir almaları gerektiği kendilerine bildirilmiştir.⁹

6 Örneğin 1969 yılında Osmanlı Devleti Cenevre'deki muhataplarından kalp Osmanlı parası basan kişilerin sınır dışı edilmesini talep etmiştir. BOA, *HR.TO*, 203/21, 1869 05 02.

7 BOA, *A.MKT*, 89-32, 1263 B 28.

8 BOA, *DH.MKT*, 433/20, 1313 R 05.

9 Bu olayda uyarılan eyalet ve sancaklar; İškodra, Trabzon, Yanya, Edirne, Aydın, Sivas, Adana, Hüdavendigar, Zur, Çatalca, Selanik, Van, Kudüs, İzmit, Hicaz, Manastır, Basra, Beyrut, Trablusgarp, Bingazi, Cebel-i Lübnan, Bitlis, Mamuret'ül Aziz, Biga, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Kosova, Ankara, Kastamonu, Suriye, Konya, Halep, Bağdat, Diyarbekir, Yanya, Musul ve

Meselenin hassasiyeti nedeniyle, sadaretten, dâhiliyeye, mâliyeden vilayetlere kadar tüm idari birimler bürokratik sürece dâhil edilmiştir. Ancak, sürecin yönetilmesinde dâhiliye, mâliye ve zaptiye nezaretlerinin önemi ve sorumlulukları çok daha fazla öne çıkmaktaydı. Dolayısıyla kalpazanlığa ve kalp paralara ilişkin her söylenti veya iddia önce bu idarelerin dikkatini çekmek durumundaydı. Bu manada, 1890 yılında kalp mecidiye çeyrekleri basılıp piyasaya sürüldüğüne ilişkin *Serwet Gazetesi*'nde çıkan haber, Dâhiliye Nezareti'ni harekete geçirmiştir. İddia ile ilgili olarak, Şehremaneti ve Zaptiye Nezaretinden: *bu işin suçlularının, âmîl ve nâşîrlerrinin biran evvel ele geçirilmesi ve piyasaya sürülmüş kalp paraların toplatılarak halkın zarardan korunmasına hizmet edecek ne gibi bir tedbir lazım gelir ise derhal başvurulması istenmiştir.*¹⁰

Devlet nezdinde kalpazanlık sorunu, üzerinde son derece hassasiyetle durulması gereken bir öneme sahipti. Bunu bürokratik sürece yansıyan olaylarda görmek mümkündür. Bir mal sandığından bir adet kalp paranın çıkması bile çok önemliydi. Bu nedenle meydana gelen olay en üst düzeyde tahkikata neden olabilmekteydi. Örneğin 1905 yılında Konya vilayeti Karapınar kazasında vergi tahsilat miktarı arasına karışmış olan bir kalp paranın izinin sürülerek, suçluların biran evvel yakalanması görevinin, Dâhiliye Nezareti'ne bizzat Sadrazamlık makamı tarafından verildiği görülür.¹¹

Kalpazanlık fiilinin, paraya, piyasaya ve mâliyeye ilişkin boyutları nedeniyle, Mâliye Nezareti'nin üstlendiği bürokratik süreçteki görev ve sorumluluk, sorunun sahibi olmak ve çeşitli birimleri harekete geçirmek bakımından diğer idari birimlerden çok daha fazlaydı. Örneğin 1892 yılı Ocak ayında, Beyrut Mal Sandığı'ndan bölgedeki banka şubesine akçe teslim edildiği sırada kalp olduğu anlaşılan 1 adet Osmanlı Lirası tespit edilmiştir. Bunun üzerine, bu kalp altın liranın kim tarafından tedavüle sürüldüğü, başka kalp paraların şehir ve kaza gibi başka bölgelerde piyasaya girmesi muhtemel olduğundan konunun takibi, incelenmesi, başka kalp paraların Memâlik-i Şahâne'de piyasaya sürülmesine fırsat verilmemesi ve tahkikat esnasında başka kalp altın sürücülerine tesadüf edilirse haklarında ilgili kanunun uygulanmasına dikkat edilmesi şeklinde birçok uyarıda bulunulmuştur.¹² Mâliye Nezareti'nin her olayda diğer idari birimlere gönderdiği tezkirelerde üzerinde durduğu hususlar benzer şekildeydi. Bulunan kalp paranın benzerlerinin

Erzurum eyaletleriyle Zur ve Çatalca sancaklarıydı. BOA, *DH.TMK.M*, 116/58, 1319 N 24.

¹⁰ BOA, *DH.MKT*, 1725/26, 1307 L 4.

¹¹ BOA, *DH.MKT*, 961/30, 1323 Ra 22.

¹² BOA, *DH.MKT*, 1908/14, 1309 C 5.

piyasada olma ihtimalinin yüksekliği nedeniyle bu sahte paraların tedavülünün engellenmesi için gereken hassasiyetin gösterilmesi özellikle istenmekteydi.

Mâlîye bürokrasisinin edindiği tecrübeye göre, bir piyasada bir adet de olsa ele geçirilen kalp paranın varlığı daha başkalarının da olacağını işaretliydi. Bu ihtimal göz ardı edilemeyecek derecede önemliydi. Örneğin, Meyis'de sebzeçilik yapan Manol Yakomi'nin 1895 yılı Eylül ayında, üzerinde bir adet sahte mecediye yakalanınca nezaret, bu paradan piyasada daha fazla olabileceği ihtimali ve endişesiyle bütün vilayetlere, Rüsumat Emanetine, Şehremanetine ve Zaptiye Nezaretî'ne tezkireler göndererek bu idareleri uyarmıştır.¹³

Çeşitli nezaretlerin ve idari birimlerin gösterdiği hassasiyeti kalpazanlık suçuna ve suçlusuna ilişkin yürütülen davaların ayrıntısında görmek mümkündür. Örneğin, sekiz sene İskenderiye'de ikamet ettikten sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a gelerek yerleşen İtalyan Francisco de Salvo, kiraladığı evde kalp paralar ve bu paraların yapımında kullanılan aletlerle yakalanarak kalpazanlık suçlamasıyla tutuklanmıştır. 1868 yılında meydana gelen bu olayda, yeterli delil bulunmasına rağmen, zanlı hakkındaki dosya derinleştirilerek çok daha ayrıntılı bir araştırma yapıldığı görülür. Bu manada tahkikat esnasında cevap aranan birçok soru sorulmuştur. Francisco'nun, İskenderiye'de ticaret yaptığı dönemde ne gibi işlerle meşgul olduğu, kimlerle alış veriş ve ortaklık yaptığı, mağazasında ve oturduğu evin üst katında ikamet edenlerin kimler olduğu, çevresindeki kişilerde kalpazanlığa dair varsa şüpheli hallerin incelenmesi, daha önce Francisco ve çevresindeki kişilerin kalpazanlığa bulaşıp bulaşmadıkları, bunların üzerlerinde kalp akçe bulunup bulunmadığı, kendisinin İskenderiye'yi terk edip İstanbul'a neden geldiği, İstanbul'da varsa arkadaşlarının kimler olduğu, İskenderiye'de nasıl geçindiği ve İstanbul'da ne kadar akçesi bulunduğu gibi çok ayrıntılı sorularla zanlı hakkında etraflı bir araştırma yapılmıştır.¹⁴ Hakkındaki kesin delillere rağmen zanlı hakkında derinleştirilen bu soruşturmanın, muhtemel başka kalpazanlara ulaşmak amacıyla yapıldığı söylenebilir.

İdarenin soruna ilişkin gösterdiği hassasiyet, yapılan tahkikatlara yansımaktaydı. Her şüpheli durum ve kişinin üzerine gidilmekteydi. Gerektiğinde kalpazanlık zannıyla bir paşanın evi dahi aranabilmekteydi. Örneğin, 1868 yılında kalpazanlık şüphesiyle Trablusgarplı Ali Paşa'nın evinde arama yapılmıştır. Paşa ise bu aramadan duyduğu rahatsızlığı ifade etmek üzere verdiği arzuhalde, kendisinin

13 BOA, *DH.MKT*, 433/20, 1313 R 05.

14 BOA, *A.MKT.MHM*, 417/46, 1285 Ca 05.

itibarlı ve servet sahibi bir kişi olduğunu dolayısıyla bu gibi suçlara bulaşmasının ihtimal dâhilinde olmadığını beyan ederek kendisini savunmak durumunda kalmıştır.¹⁵

Memurların piyasada her hangi bir şekilde kalp parayla karşılaşması durumunda zabıtaya haber vermesi zorunluydu. Aksi halde davrananlara soruşturma açılmaktaydı. 1894 yılında, Sultanahmet Kemeraltı'nda görevli olan polis çavuşu Şevki Efendi hakkında, bu kurala uymadığı gerekçesiyle dava açıldığı görülür. Davanın nedeni, Musa adında bir şahsın üzerinde sahte para bulduğu halde parayı kırıp kendisini salıvermesiydi. Şevki Efendi yaptığı savunmasında, Musa'nın üzerinde bulduğu parayı kırdığını ve olayla ilgili üstlerine bilgi vermediğini kabul etmiştir. Ancak, şahsın mahallede gariban ve akli dengesi olmayan bir kişi olarak bilindiği için olayın üzerine gitmediğini beyan ederek kendini savunmuştur.¹⁶

Aynı şekilde alışveriş esnasında kalp parayla karşılaşmaları halinde esnafın da uyması gereken kurallar belliydi. Aksi halde kalp parayı görmezden gelen esnaf hakkında da dava açılabilmekteydi. 1907 yılı Nisan ayında, İranlı tütüncü Ali'nin dükkânından aldığı bir kıyve çayın ödemesini sahte banknot ile yapan Rum cemaatinden bir müşteriye, Tütüncü Ali ve çırağı tarafından bu kalp para iade edilmiştir. Bu iade işleminden haberdar olan Beyoğlu mutasarrıflığı olayın üzerine giderek, zabıtaya bilgi verilmediği gerekçesiyle Tütüncü Ali ve çırağı hakkında kanuni işlem yapmıştır.¹⁷

2. Kalpazanın ve Kalp Paranın İzini Sürme

a. Kalp Paradan Kalpazana Ulaşma

Piyasada bir adet kalp paranın ortaya çıkması bile tahkikatın başlatılması için yeterliydi. Ortaya çıkan kalp paranın miktar olarak günden güne artması ise ilgili piyasada yoğunlaşan kalpazanlık faaliyetlerinin en güçlü göstergesiydi. Ele geçen kalp para bir iki adet olsa dahi sahte paraları imal edenlerin daha fazlasını imal edip piyasaya sürmüş olma ihtimali kuvvetliydi. Bu endişeyle zaptiye, faillerin bulunup yakalanması ve piyasanın kalp paradan temizlenmesi için hemen tahkikat

¹⁵ BOA, *DH.H.*, 21/16, 1329 R 04.

¹⁶ BOA, *DH.MKT*, 289/72, 1312 R 01.

¹⁷ BOA, *zB*, 72/72, 1323 Ma 25.

başlatılmaktaydı.¹⁸ Bütün araştırmalarda güdülen asıl amaç, kalp paranın kaynağının tespit edilip kurutulmasıydı.

Bunun için tahkikatın gizlilik içinde yürütülmesi son derece önemliydi. He-def kalp paradan kalpazana ulaşmaktı. Kalp paradan kalpazana ulaşmaya odak-lanan bu süreci, zaptiye tarafından açığa çıkarılan bir kalpazanlık olayı nedeniyle Zaptiye Nazırı'nın verdiği ayrıntılı bilgide görmek mümkündür:

“Bir müddetten beri yüzlük meteliklerin kalp olanları tedavülde günden güne artmaya başlayıp gizli araştırma sürdürülmekteyken, Sulu Manastır'da Kırıkçı sokağında oturan Devlet-i Aliyye tebaasından Kırkor isimindeki Ermeni'nin kalp akçe imal ettiği çok gizli bir tahkikat ile öğrenilmiştir. Bugün akşamüzeri bir miktar memur ile mezkûr hane aranmış ve kalp akçe imaline mahsus birçok alet ve edevat, muhtelif kalıplar, bir kısmı tamamen imal edilmiş, bir kısmı henüz bitirilmemiş çok fazla metalik kalp yüzlük ele geçirilmiştir. Bunların tamamına el konulmuştur. Zanlı bir hayli vakitten beri kalpazanlık yaptığını dahi ikrar etmiştir. Kendisinin müdde-i umumiliğe (savcılığa) teslimi mukarrer bulunup, kalp akçelerin numuneleri leffen (ek olarak) takdim olunur...”¹⁹

Kalp para, bir kişinin üzerinden çiksin veya alış verişte kullanılırken yakalansın, soruşturma ilk önce ilgili kişi üzerinden başlatılmaktaydı. Soruşturmanın istikameti açısından şüphelinin siciline çok önem verilmekteydi. Kalp parayı nereden aldığı, üzerinde başka paraların olup olmadığı, evinde veya dükkânında kalp para yapımında kullanılan alet edevatın bulunup bulunmadığı gibi sorulara cevap aranmaktaydı.²⁰ Dolayısıyla yakalanan kalp paranın menşeyini tespit için ayrıntılı çok ciddi bir araştırma yapılmaktaydı. Bu tahkikatların birinde 1902 yılı Mayıs ayında, Deyr Kasabası Şeyh Yasin Mahallesi'nde çiftçilik yapan Selim bin Dahil'in, Zor Belediyesi Sandığı'na teslim ettiği paranın içinden kalp olduğundan şüphelenilen bir adet mecediye çıkmıştır. Bu mecediyenin Meskûkât-ı Şahâne İdaresi tarafından yapılan muayenesi neticesinde kalp olduğu tespit edilmiştir.²¹ Bunun üzerine kalp akçeyle ilgili bir delil bulmak amacıyla şahsın evi aranmış ancak her hangi bir şey bulunamamıştır. Selim bin Dahil 2 polis tarafından yapılan

18 BOA, *A.MKT.NZD*, 190/3, 1272 Z 16.

19 BOA, *BEQ*, 69/5106, 1310 S 20.

20 BOA, *DH.MKT*, 433/20, 1313 R 05.

21 Madeni paraların eksik ayar ve ağırlıkta oluşu kesinlikle kalp olduğu anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla şüphe duyulan bir sikkenin kalp olup olmadığı kesinleşmesi için mutlaka Meskûkât-ı Şahâne İdaresi tarafından muayene edilmesi gerekmekteydi. İdare, muayene ettiği sikkeleri imal edildiği maddelere ayırarak kesin bir şekilde ağırlık ve ayar tespitini ortaya koymaktaydı.

sorgusu süresince ısrarla ve kesinlikle bu kalp akçenin 5-6 ay kadar önce Ziraat Bankası'ndan aldığı 104 akçe borç ile kendisine verildiğini iddia etmiştir. İfadede yer alan bu iddia, Ziraat Bankası'ndan sorulmuştur. Banka, borcu doğrulamış ancak parayı alırken dikkat etmesi gerektiği konusunda şahsın uyarıldığını, bunun üzerine birkaç silik akçeyi vezneye iade ettiğini, kalp para olayından bir ay önce de bankaya kalp olduğundan şüphelendiği bir akçeyi getirip değiştirmek istediğini ancak bu paranın yapılan muayenede gerçek olduğunun tespit edildiğini beyan etmiştir.²²

Piyasada ortaya çıkan kalp akçenin kaynağının tespiti önemliydi. Bu nedenle ele geçirilen kalp para hakkında, miktarına bakılmaksızın 1 adet de olsa tahkikat yapılmaktaydı. Ancak Darphâne-i Âmire ve Hazine'ye gelen akçeler sayıldığında ortaya çıkan kalp akçe sayısına göre hareket edilmekteydi. Çünkü bu aşamadan sonra tespit edilen kalp akçelerin kaynağına inmek çok da kolay değildi. Eğer kalp akçe sayısı az ise bulunanlar kesilmekteydi. Fakat bunlar bir iki bin kuruş gibi çok miktarda olursa sorunun üzerine gidilip kalpazanların ortaya çıkarılması için tahkikat başlatılmaktaydı.²³

b. İstihbaratın Önemi

Kalpazanların tespit edilip yakalanması için yürütülen istihbarat faaliyetleri, bu sorunla mücadelede en önemli ayağı oluşturmaktadır. Çünkü kalp paradan kalpazana ulaşmak ancak bu yolla mümkün olabilmekteydi. Kalp para, tedavül esnasında önce fark edilmese bile piyasanın her hangi bir aşamasında mutlaka ortaya çıkmaktaydı. Er ya da geç Meskûkât İdaresi'nin muayenesine muhatap olmaktaydı. İstihbaratın amacı ele geçen bu kalp paraların izini sürerek kaynağına ulaşmak ve bu kaynağı kurutmaktı. Bu sürecin yönetilerek kalpazanların yakalanması ise ancak çok gizli yürütülen istihbarat çalışmaları neticesinde mümkün olmaktadır.

İstihbarat mekanizmasının en önemli faydası somut delillerin elde edilmesini sağlamasıydı. Çünkü istihbarat çalışmaları çoğu zaman, kalpazanların imalathanelerindeki alet edevatlarıyla birlikte suçüstü yapılarak yakalanmalarına imkân vermekteydi. Bu yöntem kalpazanların hak ettiği cezaya çarptırılabilmesi için hızlı ve kesin neticeler elde edilmesi bakımında adli süreci de kolaylaştırmaktaydı.

²² BOA, *DH.MKT*, 495/29, 1320 M 25.

²³ BOA, *C.DRB*, 9/405, 1263 Z 17.

İstihbarat mekanizması birkaç şekilde çalışmaktaydı. Bunlardan biri, her hangi bir piyasada ortaya çıkan veya tedavül eden bir kalp paranın kaynağının tespiti için harekete geçmektir. Örneğin 1891 yılında 10'luk meteliklerin piyasada günden güne artarak tedavül etmesi, Zaptiye Nezareti'ni harekete geçirmiş, gerçekleştirilen istihbarat neticesinde, bu kalp akçeleri imal eden şahsın kuyumcu esnafından 43 yaşındaki Vatanik veled-i Nersis isimli bir Ermeni olduğu tespit edilmiştir. Zanlının evinde yapılan aramada kalp akçe ve imalatta kullanılan aletler ele geçirilmiştir.²⁴ Yine aynı şekilde 1892 yılı Eylül ayında, Osmanlı tebaasından Kırkor isimli Ermeni'nin yakalanması sürecinde istihbarat mekanizmasını harekete geçiren neden, yüzlük kalp meteliklerin piyasada görülmesi olmuştur.²⁵

İstihbarat mekanizmasının bir diğer çalışma yöntemi, piyasada ortaya çıkacak kalp paraya bağlı olmaksızın, muhbirlik sistemiyle ve hafiye memurları vasıtasıyla çalışmaların yürütülmesiydi. Muhbirler ve hafiye memurları devletin adeta piyasalardaki gözü ve kulağı gibi çalışmaktaydı. Örneğin, 1893 Ağustos ayında, Yunanistan Preveze'de, bir meyhane mahzenine yapılan baskınla, imal edilmiş bir miktar mecdiye çeyreği, ecebi gümüş frankları, Yunanistan meskûkâtı ve imalatta kullanılan alet edevatın ele geçirilmesi kalp meskûkât imal edildiğine dair yapılan ihbar neticesinde mümkün olmuştur.²⁶ Yine aynı şekilde 1894 yılı Nisan ayında, Bağdat'ta bir kalpazan çetesi, hafiye memurlarıyla yürütülen istihbarat neticesinde mecdî, altılık, bir iki karatlık acem sikkesi, mecdî çeyreği, rub'iyeye, iki kuruşluk ve otuz paralıklar gibi kalp akçeler ile birlikte yakalanmıştır.²⁷ 1906 yılı Mart ayında gerçekleşen bir olayda ise Sofya'da çok miktarda kalp on paralıklar ve mecdî çeyrekleri darp edilip bunların İstanbul'a ve Rumeli vilayetlerine gönderildiği, buradaki iki muhbir tarafından bildirilmiştir. Bahsi geçen kişi ve kalp paralar istihbarat neticesinde ele geçirilmiştir.²⁸

Kalpazanların yakalanmasında ihbarın yeri çok önemliydi. İhbarı değerlendiren yetkililer, yaptıkları baskın ve aramalar ile kalpazanları alet ve edevatları ile birlikte ele geçirme imkânı bulmaktaydı. İhbarın, istihbaratı beslemesi yönüyle önemli bir işlevi vardı. Ancak bazen muhbirlerin verdiği istihbaratın doğruluğu, bölgenin idari birimleri tarafından tahkik edilerek hareket edilmekteydi. Mesela,

24 BOA, *İPRK.ZB*, 10/45, 1309 M 11.

25 BOA, *BEQ*, 69/5106, 1310 S 20.

26 BOA, *DH.MKT*, 114/15, 1311 S 04.

27 BOA, *DH, MKT*, 226/11, 1311 L 12.

28 BOA, *DH.MKT*, 1059/26, 1324 M 22.

1903 yılında muhbir Sadık imzasıyla gönderilen bir ihbarda, Kayseri Taburu Birinci Yüzbaşı Ali Efendi'nin kalp akçe darp ettiğine ilişkin verilen bilginin, asılsız olup olmadığının araştırılmak üzere Ankara vilayetine gönderildiği görülür.²⁹

Kalpazanlıkla mücadelede ihbar edilen veya peşine düşülen kalpazanların ve kalp para sürücülerinin yakalanabilmesi için en önemli ipucu zanlıların eşkâlleriydi. Bu nedenle, istihbarat sürecinde ihbar edilen zanlı ya da suçluların eşkâlinin tespiti son derece önemliydi. Çünkü kolluk kuvvetleri aranan kişinin ancak eşkâli üzerinden araştırmasını sürdürebilmekteydi. Bu nedenle, kalpazan veya kalp para sürücüsü olduğu tahmin edilen şahıs veya şahısların yakalanmaları için önce eşkâlleri üzerinde çalışma yapılmakta sonra gerekli adımlar atılabilmekteydi.³⁰

Eşkâlde şahsı belirgin kılan, diğer insanlardan ayıran özellikler üzerinde durulmaktaydı. Renk, boy, kilo saç, sakal ve bıyık rengi gibi genel fiziki görünüm ile yüz hatlarını belirgin kılan özellikler ayrıntılı bir şekilde verilmekteydi. Ayrıca zanlının tabiiyeti ve biliniyorsa mesleği, son görüldüğü şekliyle üzerindeki kıyafetin cinsi ve rengi belirtilmekteydi.

Mesela 1858 Nisan ayında Torin'de sahte Osmanlı kaimesi basan ve yakalandıktan sonra firar eden Augustin Mayner Veiller adlı kalpazanın eşkâlinde dikkat çekilen özellikler şu şekilde bildirilmiştir: Aslen Romalı, litografyacı, kırk-kırk beş yaşlarında, gayet cüsseli, uzun boylu, fırça sarı saçlı, anlı geniş, kumral kaşlı, büyük açık mavi gözlü, orta ağızlı, yuvarlak çeneli, fırça sarı sakallı, yuvarlak burunlu ve biraz topal olup yürümesi ise sorunluydu.³¹ Aynı tarihteki bir başka olayda, 250 kuruşluk kalp kaime imal etmelerinden dolayı Şire'de yakalanan Yunanlı İspiro Samsonidi ve kardeşi Petro'nun, İstanbul'da olup İzmir ve Selanik taraflarına kaçmış olduğu tahmin edilen arkadaşlarının yakalanıp İstanbul'a getirilmeleri için eşkâlleri şu şekilde verilmiştir: Kostantin'in, orta boylu, kırca bıyıklı, karakaşlı, iri, şişmanca, otuz sekiz yaşında, setre pantolonlu, şapkalı, sağ kolunu az uzatamaz olduğu; Nikoli İbsalati'nin ise uzun boylu, sarı sakallı, kumral kaşlı, yüzü ve burunu uzunca, kırk yaşında, esmerce ve Selanikli olduğu bildirilmiştir.³² 1910 yılında satın aldığı bir tarağın ödemesini 100 kuruşluk kalp para ile yapan Serkiz isimli şahsın yakalanması için verilen eşkâline ilişkin tarifte öne çıkan özellikleri şu şekilde tespit edilmiştir. Serkiz'in, gün güzeli, kumral bıyıklı, sarıya meyyal uzunca

29 BOA, *DH.MKT*, 716/11, 1321 Ra 3.

30 BOA, *zB*, 381/21, 1323 Ni 3.

31 BOA, *HR.MKT*, 235/26, 1274 N 02.

32 BOA, *HR.MKT*, 235/23, 1274 N 03.

çehreli, kuru yüzü, matruş, tahminen otuz-otuz beş yaşlarında, fesli, mavi ve boz setre pantolonlu olduğu belirtilmiştir.³³

Kalpazanları ve kalp para sürücülerini yakalamak için istihbaratın en önemli kaynağı olan hafiyeler memurları (tebdil memurları) görevlendirilmekteydi. Bu memurlar kalp para sürücüleri ile aralarında güven tesis ederek onlardan kalp paralar satın almaktaydılar. Böylece alışveriş yoluyla kurdukları yakın ilişki neticesinde kalp para basanlara ulaşılmakta, kalpazanlar alet ve edevatlarıyla suçüstü yapılabilmekteydi. Örneğin 1815 yılında İstanbul'da Kızıtaşı civarındaki evinde, bakır üzerine Mısır Rub'iyesi'ne benzeyen kalp altın darp ederken, suç aletleri ile birlikte ele geçirilen, yargılanarak küreğe konan Mustafa isimli şahıs Darphane'nin görevlendirdiği hafiyeler memurları vasıtasıyla yakalanabilmiştir.³⁴ Benzer şekilde 1857 yılı Ocak ayında, Komyanas isimli bir kişi hazine tarafından maaş verilerek memur tayin edilenlerden biridir. Kendisine, işini rahat yapabilmesi adına görevli olduğunu ifade eden, Serasker Paşa'nın ve zabıta müşirinin imzalarının yer aldığı bir tezkire verilmiştir. Komyanas, tespit ettiği kalpazanlık zanlılarının gözaltına alınması için karakol komutanlarına bu tezkireyi gösterecektir.³⁵ 1878 tarihinde kalp yirmilik mecdiye ile mecdiye çeyreğini piyasaya süren kalpazanlar bu yöntemle yakayı ele vermişlerdir. Beyoğlu'nda meydana gelen olayda Emin Hacı Şerif civarında İtalya milletinden Kandolodirva ile Atina isimli kadının ikamet ettikleri hane aranmıştır. Bu aramada, 180 adet kalp yirmilik, 125 çeyrek, makine ve alçıdan mamul 50 adet kalıp ve benzeri malzeme ele geçirilmiştir.³⁶

c. Suçüstü Yapma Politikası

Kalpazanlık suçunu işleyen zanlıları suçüstü yaparak yakalamak yargılama sürecini son derece hızlandırarak kolaylaştırmaktaydı. Bu nedenle Zaptiye Nezareti özellikle kalpazanlık suçunu işleyenleri suçüstü yakalamak için özel gayret sarf etmekteydi. Bu manada yürütülen istihbarat sürecinde hafiyeler, muhbirler ve sahte kaime basanları arayıp bulmakla görevli taharri memurlarının³⁷ çalışmaları, suçluların suç aletleriyle birlikte suçüstü yakalanmalarını mümkün kılmaktaydı.

33 BOA, *DH.MUİ*, 49-2/20, 1328 S 29.

34 BOA, *HAT*, 409/21264, 1230 Z 29.

35 BOA, *A.MKT.NZD*, 213/40, 1273 C 05.

36 BOA, *Y.PRK.AJZ*, 2/51, 1295 Z 29.

37 Akyıldız, *a.ge.*, s. 144.

Örneğin 1891'de İstanbul piyasasında tedavül eden kalp mecidî ve çeyreklerde artış olduğu görülmüştür. Bu kalp paraların kaynağı olan çete veya çeteleri yakalamak için iki ay boyunca yürütülen istihbaratla 11 kişiden oluşan bir kalpazanlık çetesi tespit edilmiştir. Ancak tespit edilen bu çeteye hemen operasyon yapılmamıştır. Operasyon için hemen harekete geçmeyen Zaptiye Nazırı, operasyonun zamanlamasına ilişkin verdiği bilgide, çetenin inkâr ve tevile meydan vermeyecek şekilde, özellikle gece imalat esnasında yapılacak bir baskınla ele geçirilmesinin planlandığını rapor etmiştir.³⁸

Taharri memurları 1901 yılı Ekim ayında, kalp para imal eden bir kişiyi tespit etmelerine rağmen suçüstü yapmak amacıyla beklemişler, birkaç gün takip ettikten sonra yakalamışlardır. Bu aramada 5 adet kalp mecidiye ele geçirilmiştir. Zanlının evinde yapılan aramada ise kalp mecidiye imalinde kullanılan alçıdan mamul biri sağlam diğeri kırık iki kalıp, 1 adet kalp mecidiye, muhtelif cinste 20 parça eşya ile aletler ele geçirilmiştir.³⁹

1917 yılı Mayıs ayında Mâliye Nezareti, Beyrut Vilayeti'nde sahte banknot basıp tedavüle süren bir kalpazan çetesinin suçüstü yakalanması maksadıyla bir çalışma içinde bulunduğu bilgisini vermiştir. Bu manada gönderdiği şifreli bir yazıyla Beyrut Valisi'ne; devam eden tahkikat sürecinde elde edilen fotoğrafların ve bilgilerin kesinlikle gizli kalması gerektiği uyarısını yapmıştır.⁴⁰

Bir kalpazanı suç aletleriyle birlikte veya imalat esnasında suçüstü yakalamak, kalpazanlıkla mücadele eden yetkili birimlere başka kalpazanlara ve bağlantılara ulaşma imkânı vermekteydi. Bu tip davalarda tahkikat derinleştirilerek kalpazanın yakalanmadan önceki hayatına ilişkin çok ayrıntılı bir araştırma yapılmaktaydı. Bu duruma ilişkin ayrıntılı bir incelemeyi 1868 yılındaki Françesko de Salvo davasında görmek mümkündür. Zanlı hakkında yapılan araştırmada oturduğu yerin üst ve alt katlarındaki komşuların kim olduğundan, daha önce yaşadığı yerdeki ve iş yaptığı çevredeki kişilerin ayrıntısına kadar herkes inceleme konusu yapılmıştır.⁴¹

38 BOA, *YPRK.ZB*, 8/17, 1308 L 02.

39 BOA, *DH.EUM.THR*, 52/30, 1328 L 05.

40 BOA, *DH.ŞFR*, 78/221, 1335 B 28.

41 BOA, *A.MKT.MHM*, 417-46, 1285 Ca 05.

3. Suçlu İle Suçsuzu Ayırt Etme Sorunu

Kalp paralar daha çok vergi tahsilatında, gümrüklerde, mal sandıklarında, özel ve kamu kurumlarına yapılan ödemeler esnasında ve alışverişte ortaya çıkmaktaydı. Piyasada kalp paralar genellikle tedavül ederken ödeme aracı olarak kullanıldıktan sonra fark edilmekteydi. Ortaya çıkan bir kalp para asla görmezden gelinmemekteydi.⁴² Hemen paranın tedavül zinciri araştırılmaktaydı.⁴³ Kalp paranın ortaya çıktığı her hangi bir olayda ilgili kişinin masum olma ihtimalinin olması yanında kalpazan veya kalp para sürücüsü olma ihtimali de dikkate alınmaktaydı. Her iki durumda da kalp paranın menşesine ulaşmak yetkililer için son derece önemliydi. Masum olan ile olmayanı ayırmak adına kalp parayı kullandığı tespit edilen kişinin sorgulanması mutlaka yapılmaktaydı. Sorgulamayla güdülen amaç kişinin masum olup olmadığını ortaya koymanın yanında, mümkünse kalp paranın menşesine ulaşmaktı. Örneğin 1894 yılı Ocak ayında ordunun pirinç müteahhitlerinden Abdurrahman Efendi, İskenderiye'den ordu adına getirttiği pirincin gümrük vergisi karşılığı olarak Emtia-i Dâhiliye Gümrüğü Veznesi'ne ödediği akçe içinde bir adet kalp akçe tespit edildiği için sorgulanmıştır. Abdurrahman Efendi verdiği ifadesinde bu kalp mecdiinin Balık Pazarındaki Sarraf Kostaki'den aldığı 300 mecdi içinden çıktığını beyan ederek kurtulmuştur.⁴⁴

Alışverişte kalp para kullanılması halinde parayı kullanan şahsın, kalp para sürücüsü veya kalpazan olarak mı bu işi yaptığı yoksa parayı sehven mi kullandığının tespit edilebilmesi önemli bir meseleydi. Çünkü alışveriş esnasında bir kişinin kalp para vermesi onun kalp para sürücülüğü veya kalpazanlık suçlamasıyla sorgulanmasına neden olmaktaydı. Zanlı kişinin sorgulamada olaydan sorumlu tutulmaması veya tutuklanmış ise serbest bırakılması için kişiye ilişkin bazı özellikler aranmaktaydı. Bu manada zanlının sabıkasının temiz çıkması, hüsn-i hal olup olmaması veya kendisi hakkında kefil olunması son derece önemliydi.⁴⁵

42 Kıbrıs adasına ticaret yapmak amacıyla gelen bazı kimselerin halktan satın aldıkları mallar için ödedikleri akçelerin kalp olduğu tespit edilince hemen bu konuda takibat başlatılmıştır. BOA, *ŞD*, 2379/51, 1289 Za 27, s. 13.

43 Ancak, Bahriye veznesi ve Ermenek kazası mal sandığına yapılan ödemeler arasında çıkan kalp mecdiyenin kimin tarafından teslim edildiğinin tespit edilemediği gibi benzer şekilde karşılaşılan birçok olayda ortaya çıkan kalp paranın kaynağına ulaşmak mümkün değildi. BOA, *DH.MKT*, 182/44, 1311 C 05.

44 BOA, *DH.MKT*, 170/38, 1311 C 24.

45 BOA, *MVL*, 837/121, 1276 L 11; *DH.EUM.MTK*, 79/30, 1333 S 11.

Bir veya birkaç itibar sahibi kişinin kefilliği zanlının serbest bırakılması için yeterli olabilmekteydi. Örneğin 1819 yılı Nisan ayında, Hüdavendigâr Sancağı tahsildarına, Muhtesip İbrahim isimli bir şahıs tarafından verilen 13 adet sahte altın olayında, Bergama Naibi zanlıya kefil olmuş; sahtekârlık yapacak bir adam olmadığına ilişkin şahitlik yapmıştır. Bu şahitlik, altınları İzmir’de bir gayrimüslimden aldığı ifade eden zanlıyı kurtarmaya yetmiştir.⁴⁶

Halk da güvendiği itibar ettiği kişilere kefil olabilmekteydi. 1854 yılı Nisan ayında meydana gelen bir olayda, Bedestân-ı Hacı Osman Ağa’nın elinde 500 kuruşluk bir sahte kaime bulunmuştur. Gerek Mesih Paşa Mahallesi ahali ve gerek bedesten ahali bu kişi hakkında şahitlik ederek kefil olduklarını belirten bir arzuhal vermişlerdir.⁴⁷

Esnafın kefilliği de aklanma da önemli bir kıstastı. 1849 yılı Aralık ayında, Ermeni milletinden ve kuyumcu esnafından olan Ekna isimli bir zımmî, Rumeli Hisarı’nda sahte kaime basılan bir eve tahsilat için gittiği esnada yapılan baskında kalpazanlarla birlikte tutuklanmıştır. Kuyumcu esnafı, tutuklanan Ekna’nın daha önce sabıkasının bulunmayıp, ehl-i namus bir kimse olduğunu belirterek kendisine kefil olduklarını ifade eden ve 23 esnaf tarafından imzalanan bir mahzar⁴⁸ vermiştir. Bu mahzar nedeniyle Darphane nazırından görüş alınmıştır. Ayrıca olay ile ilgili Zaptiye Nezaretî’nden bilgi alınmıştır.⁴⁹

Bir zanlının sabıkasının temiz çıkması veya hüsn-i hal olması son derece önemliydi. Zanlının bu hali, kendisi hakkında kefil bulunmasa da beraati için dikkate alınan önemli bir kıstastı. 1861 yılı Temmuz ayında, Beykoz ekmekçilerinden Manos ve Bedros’un mâliye odacılarından Demircioğlu Mustafa’ya verdiği kaime içinde yirmişer kuruşluk iki adet kalp kaime çıkmıştır. Bu ekmekçilerin sabıklarının temiz olması ve hüsn-i hal sahibi olmaları gerekçesiyle tahliye edildikleri görülür.⁵⁰

Kalpazanlığa veya kalp para sürücülüğüne ilişkin somut delile ulaşılamasa da yakalanan bir kalp paranın kaynağına ilişkin makul bir cevabın ortaya çıkması,

46 BOA, *C.DRB*, 32/1596, 1234 C 23.

47 BOA, *MVL*, 152/30, 1270 B 11.

48 Birçok kişi tarafından imzalanarak bir üst makama verilen dilekçe. Şemseddin Sami, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

49 BOA, *A.MKT.NZD*, 2/12, 1266 S 11.

50 BOA, *A.MKT.NZD*, 357/55, 1277 Z 29.

yetkililer açısından önemliydi. Aksi takdirde kalp parayı kullanan kişi suçlamadan kolay kurtulamamaktaydı. Örneğin, 1895 yılı Ekim ayında, İstanbul'da aldığı tömbeki karşılığında verdiği mecdiyenin kalp olduğu anlaşılan Mekteb-i Hukuk talebelerinden Trabzonlu Ahmed bin Mahmud'un parayı aldığı yeri gösterememesi, hakkında şüphe duyulmasına neden olmuştur. Odasında kalp para imalinde kullanılan alet aranmış, bulunamayınca Trabzon'da faaliyet gösteren bir kalpazanlık kumpanyasıyla ilişkisinin olup olmadığının araştırılması yoluna gidilmiştir.⁵¹

Bir zanlı hakkında tüm referansları ve kanaatleri hükümsüz kılacak güce sahip en kesin delil, kalp para imalinde kullanılan aletlerin kendisinde yakalanmasıydı. Bu durumda aklanmaya yarayan bütün araçlar hükümsüz olmaktaydı. 1858 Şubat'ında Van sancağında İranlı Kıptilerden 13 kişi, ısrarla tüccar olduklarını iddia etmelerine rağmen, yanlarında kalp akçeler ve bu paraların yapımında kullanılan aletler yakalanması nedeniyle kalpazan oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardır.⁵² Yine 1902 Haziran'ında meydana gelen bir hırsızlık olayından dolayı aranan Tevfik Tamran isimli bir Hristiyan'ın evinde arama yapılmıştır. Bu aramada, Osmanlı altını, mecdi çeyreği ve iki kuruşluk sikkelerin imalinde kullanılan kalpazan aletleri yakalanınca zanlı tutuklanıp adliyeye sevk edilmiştir.⁵³

Diğer taraftan, bir ödemede bilerek veya bilmeyerek kalp paranın kullanıldığı, ama kalpazanlığa ilişkin alet ve edevatın da bulunmadığı durumlarda, ilgili kişinin ifadesine itibar edilerek serbest bırakıldığı görülür. Örneğin İzmir ve Mekri yoluyla Kavala'dan Kerpe'ye gelmiş olan Kerpeli Yorgi ve Yako Mihal'in getirmiş olduğu eşya için verdiği gümrük resmi arasında bir adet kalp mecdiye tespit edilmiştir. Şahsın eşyaları aranmış ve kalpazan veya kalp para sürücüsü olduğuna dair bir delil ortaya çıkmamıştır. Verdiği ifadede, kalp paranın İzmir ve Mekri iskelelerinde bozdurduğu Osmanlı altınları ile birlikte kendisine verilmiş olabileceğini beyan eden zanlı serbest bırakılmıştır.⁵⁴

4. Kalpazanlıkla Mücadelede Ödül Politikası

Ödül (atiyye-i seniyye) politikası devletin kalpazanlığa karşı yürüttüğü mücadelede son derece etkin kullanılmıştır. İncelediğimiz dönemde birçok kalpazanlık

51 BOA, *ZB*, 458/54, 1311 Te 17.

52 BOA, *A.MKT.MVL*, 86/8, 1273 Ş 12.

53 BOA, *DH.MKT*, 530/31, 1320 Ra 20.

54 BOA, *DH.MKT*, 343/23, 1312 Ş 15.

çetesinin ortaya çıkarılmasında ve sayısız kalpazanın yakalanmasında bu politika-
nın önemli katkıları olduğu söylenebilir.

a. Mükâfat Olarak Para Ödülü Verilmesi

Kalpazanlıkla mücadelede devlet görevlisi olsun veya olmasın katkı sağla-
yanlara çeşitli ödüller verilmekteydi. Ödüller içinde, mücadelede faydası görü-
lenlere mükâfat olarak belli bir miktar para ödülü vermek başvuru en yaygın
uygulamaydı. Bu yöntem teşvik yoluyla, kalpazanlıkla mücadelede görevi olan
veya olmayan herkesin katkı sağlamalarını hedeflemiştir. Böylece katkısı olanlar
ödüllendirildiği gibi yapılan teşvik ile toplumdaki duyarlılık da artırılmaktaydı.
Para ödülü devlet için muhbirlik yapanlara, görevli olmasa da ihbarla katkı sağla-
yanlara, mücadelede faydası görülen zabıta, polis veya asker gibi güvenlik güçleri-
ne ve diğer memurlara verilmekteydi.

Para ödülünün miktarı en az bir maaştan başlayarak bir kalpazanın veya kal-
pazanlık çetesinin ortaya çıkarılmasında ve yakalanmasında üstlenilen rol veya
sağlanan fayda nispetine göre artırılmaktaydı. Ortaya çıkartılan kalpazanlık ola-
yının büyüklüğü ve niteliği ödül miktarını belirleyen en önemli nedendi.

Ortaya çıkarılan kalpazanlık olayına göre belirlenen ödül miktarına ilişkin
gerçekleşmiş birkaç örnek şu şekilde verilebilir: Mardin’de imal edilen kalp meci-
diye faillerinin yakalanmasında hizmeti görülen Diyarbakır Jandarma Alay zabit-
lerinden mülazım-ı evvel Ziya Efendi’ye bir maaş yani 950 kuruş,⁵⁵ İzmir civarında
Çeşme’de kalp kaime basanların aletleriyle birlikte yakalanmasında gösterdiği ba-
şarı üzerine, mülazım Hüseyin Ağa’ya 1000 kuruş⁵⁶ ve bir başka olayda kalpazan
Mustafa’nın yakalanmasında görev alan memurların her birine 1000’er kuruş⁵⁷
ödül verilmiştir. Olayın niteliği ve niceliği değiştiğinde ödül miktarı da değiştiği
için, gümrük memurları tarafından yakalanan 22.903 kese 80 kuruşluk kalp akçe,
4 adet tuğra ve kalp mühür nedeniyle memurların her birine 5000 kuruş ödül ve-
rilmiştir.⁵⁸ Operasyonlarda görev alan memurlara verilen para ödülü memurların
rütbelerine göre farklı olmaktadır. Örneğin Şire’de yarımşar keselik sahte kaime
imal olunacağı istihbaratını değerlendirerek suçluları sahte kaimeler ile birlikte

55 BOA, *DH.EUM.6.ŞB*, 37/58, 1336 Ş 15.

56 BOA, *A.AMD*, 82-61, 1274 Za 26.

57 BOA, *A.AMD*, 27-44, 1267 S 15.

58 BOA, *C.DRB*, 42/2070, 1276 M 12.

yakalayan sorgu kâtibi Rıza Efendi'ye 5000 kuruş, hafiye memurlarından Corçi ve zaptiye çavuşlarından Mehmet çavuşa 3000 kuruş ödül verilmiştir.⁵⁹

Kalpazanlıkla mücadelenin etkinliği adına, verilecek mükâfat miktarının başarılan işle orantılı olarak artırılması anlamlıydı. Bu manada, bir süredir İstanbul'da sahte evrak-ı nakdiye işiyle meşgul olan bir şebekenin yakalanması konusunda hizmeti görülen polis müdür yardımcısı Kemal Bey'e 100 lira (10.000 kuruş) gibi nispeten büyük bir ödül verilmesi uygun görülmüştür. Bu olayda, 3000 lira kadar sahte evrak-ı nakdiye, bunların basımında kullanılan makine, alet ve edevatıyla birlikte yakalanmıştır. Fakat bu kalpazan çetesinin yakalanmadan önce, 200 bin lira kadar sahte evrak-ı nakdiyenin 100 bin lirasını Anadolu'ya, diğer 100 bin lirasını da İstanbul'da çoktan piyasaya sürdüğü anlaşılmıştır.⁶⁰

Kalpazanların yakalanmasında hizmet edenler için verilen ödül miktarının üst sınırı yoktu. Ödül miktarı ortaya çıkan faydaya göre ciddi şekilde artırılabilirdi. Örneğin 1859 yılı Aralık ayında, Ramadallı isminde bir kişi Macar ve Amerikalı birkaç kişiden oluşan, Osmanlı meskûkâtı yanında Fransız paralarını da basan büyük bir kalpazan çetesini ortaya çıkartmıştır. Bu başarısının karşılığında kendisine ödül olarak 300 bin kuruş verildiği görülür. Ayrıca kendisine bu yolda yaptığı masraf için 57 bin kuruş daha ödenmiştir. Miktarının büyüklüğü nedeniyle verilecek ödül, Meclis-i Mahsus tarafından müzakere edildikten sonra Sultanın onayıyla karara bağlanmıştır. Ramadallı'nın yaptığı iş *şayân-ı takdir bir eser-i sadakat* olarak değerlendirildiği için kendisine çok yüklü miktardaki bu paranın verildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan böyle büyük bir çetenin bu yolla yakalanması, ödül politikasının faydasını ortaya koymaktadır. Nitekim şahıs kendisine ödül verilecek olursa ancak kendini tehlikeye atabileceğini beyan etmiş, ödül sözünden sonra bu büyük çetenin yakalanması için zaptiye ile işbirliği yapmıştır.⁶¹

59 BOA, *A.DVN*, 132-53, 1274 Za 26. Bu para ödülü Mâliye Nezareti tarafından 1274 senesi "*atiyye tertibi*"nden ödenmiştir. Gös.Yer.

60 BOA, *BEO*, 4683/351196, 1339 N 16.

61 BOA, *İ.HR*, 172/9410, 1276 Ca 24. Yakalanan kalp altınlar muhtelif madenlerle ve kimyevi bir içerikle imal edilmişti. Bu altınlar, Darphâne-i Âmire'de tahlil edilmedikçe anlaşılamayacak şekilde, gerçeğinden farksız olarak ustalıklı imal edilmişti. Gös.Yer. Ödül politikasını suistimal edenler de yok değildi. Kalpazanları yakalatacağı beyanıyla bir taahhütname imzalayarak zaptiye müşirliğinden 500 kuruş alan Serkiz'in, aralarında Rus, İngiliz, Ermeni ve Rumların da olduğu büyük bir uluslararası kalpazanlık çetesine bulaştığı görülmüştür. BOA, *İ.MV*, 1270 Ş 2, numara 12489'dan aktaran Akyıldız, *a.g.e.*, s. 146.

Zaptiye memurları, kalpazanlığa karşı verilen mücadelede muhbirlerden ciddi destek almaktaydılar. Dolayısıyla muhbirler de memurlar gibi para ödülüyle taltif edilmekteydiler. Bu manada 1887 yılı Eylül ayında, Üsküdar'da ikamet eden bir muhbire, kalp mecidî imal eden Artin'in yakalanmasında sağladığı katkı nedeniyle 3000 kuruş ödül verilmiştir.⁶²

Verilen nakit ödül yabancı para cinsinden de olabilmekteydi. 1906 yılı Şubat ayında, Bulgaristan'da büyük miktarda on paralık ve mecidî çeyreklerin darp edilip, İstanbul ve Rumeli vilayetlerinde piyasaya sürülmek üzere gönderildiğini ihbar eden iki muhbirin her birine 15 Fransız Lirası verilmiştir.⁶³

Ödül politikasının teşvik edici niteliğinin bir neticesi olarak her hangi bir görevi olmayan vatandaşlar da ihbarlar yapabilmekteydi. Örneğin 1889 yılı Ağustos ayında, Samatya'da bir meyhanede sahte mecidîye imal eden kalpazan Mike ile Dimitri'yi ihbar eden Yorgi'ye 1165 kuruş ödül verilmiştir.⁶⁴ Para ödülü yapılan ihbarın doğru çıkması halinde verilmekteydi. İhbarı yapan kişi bunun bilinciyle hareket etmekteydi. Dolayısıyla bir ihbar yapıldığında doğru olma ihtimali çok

62 BOA, *DH.MKT*, 1444/23, 1304 Z 15. Muhbirlere çalışmaları esnasında yaptıkları masraflar ödenmekteydi. Bu olayda harcanan 432 kuruş muhbire ayrıca ödenmiştir. Bütün bu maliyetler fevkalade bütçeden karşılanmıştır. Göş.Yer.

63 BOA, *DH.MKT*, 1059/26, 1324 M 22. Bu nakit ödül, Mâliye Nezareti, Dâhiliye Nezareti ve Bulgaristan Komiserliği arasında gerçekleşen bürokratik sürecin sonucunda onaylanmıştır. Ödülün gerekçesinde; bu kalp akçeler ile bunların imalinde kullanılan aletlerle birlikte kalpazanların yakalanması, piyasada ortaya çıkacak zararın ortadan kaldırılmış olması vurgulanmıştır. Ayrıca ödülün diğer muhbirleri de etkilemeye yönelik teşvik edici yönü ifade edilmiştir. Burada söz konusu olan iki muhbir tutuklananlar arasındaydı. Mâliye Nazırı, Dâhiliye Nezareti'yle gerçekleştirdiği yazışmalarda muhbirlerin serbest bırakılmaları için mahkeme sonucunun bekleneceğini veya daha hızlı sonuç almak için nakit kefaletinin verilmesinin müdde-i umumiğe tavsiye edilebileceğini ifade etmiştir. Diğer taraftan burada olduğu gibi kalpazanlıkla mücadele kapsamında muhbirlere verilen nakit ödülün finansman kaynağı zaman zaman idari birimler arasında anlaşmazlığa neden olmaktadır. Bu olayda Filibe'de basılan kalp meskûkâtın yakalanmasında etkili olan iki muhbire ödenecek olan 15'er Fransız lirası ihbariye ödülünün nereden ödeneceği konusu mâliye ve dâhiliye nezaretleri arasında tartışma konusu olmuştur. Mâliye Nezareti bu paranın Bulgaristan Komiserliği hasılatından ödenip şehbenderlik hesabı adıyla Dâhiliye nezareti tahsisatından mahsup edilmesi gerektiğini iddia ederken; Dâhiliye Nezareti bunun gibi ihbariye ödemelerinin nezaret tahsisatından ödenmediğini daha önce her nereden ödeniyorsa buna devam edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sonuçta Mâliye Nezareti ihbariye bedellerinin Zaptiye Nezareti tahsisatından mahsup edileceğini bildirerek ödeme krizi çözülmüştür. Suçuların yakalanması 1904 senesi 5 Mart'ında gerçekleşmesine rağmen ödülün hangi idarenin hesabından ödeneceği belirsizliği nedeniyle süreç 8 ay sonra 15 Teşrin-i Sani de sonuçlandırılmıştır. Göş.Yer.

64 BOA, *DH.MKT*, 1646/120, 1306 Z 9. Bu 1165 kuruş Zabıta Dairesinin 1305 senesi bütçesinde yer alan mesarif-i fevkaladeden ödenmiştir. Göş.Yer

yüksekti. Eğer ihbarın neticesi doğru çıkar ve sonuç alınırsa ihbar sahipleri para ile ödüllendirilmekteydi. Bu manada 1910 yılı Mart ayında, Kalaycı Muhammed Ali oğlu Yakup isimli bir kişinin, Gerede'den Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta bu durumun bilincinde; *Metelik ve saire imal eden büyük bir kalpazan kumpanyası keşfettim. Buralarda kimseden emin değilim. Tarafınıza ifade vereceğim. Kendim fakirim. Masrafları tediyeye ediniz. Tebeyyün edemeyecek olursam masrafların iadesini de temin ederim* diyerek kendini ifade ettiği görülür.⁶⁵

Yaygın olmamakla birlikte, ödül politikası kapsamında zaman zaman faydası görülenlere maaş bağlandığı da görülür. Mesela 1844 yılında, Yunan tebaasından kalpazanlık yapanları ihbar ederek yakalatan Latin eski vekili Nikolas Tadoni'ye mükâfat olarak bir miktar maaş bağlanmıştır.⁶⁶

b. Mükâfat Olarak Madalya (Mecidiye Nişanı) Verilmesi

Kalpazanlıkla mücadele sürecinde, kalpazanlığın ortaya çıkarılması ve kalpazanların yakalanmasında katkısı olan özellikle devlet memurlarına mükâfat olarak farklı derecelerde mecidiye nişanı⁶⁷ verilmiştir. Ödül olarak muhbirlere sadece para ödülü verilirken, memurlar para ödülünün yanında mecidiye nişanı ile de taltif edilmiştir. Ancak memurların sadece para ödülü veya mecidiye nişanı ile taltif edildikleri de olabiliyordu.

Mecidiye nişanı ile taltif edilecek memurlar, sonuçlandırılmış bir kalpazanlık operasyonu neticesinde çalıştığı birim tarafından, mükâfat için teklif ediliyor-

65 BOA, *DH.MUİ*, 49-2/20, 1328 S 29.

66 BOA, *HR.MKT*, 4/5, 1260 Ca 23.

67 Mecidiye nişanı, ilk olarak 29 Ağustos 1852 tarihinde yayınlanan nizamnameyle Abdülmecid devrinde ihdas edilmiş ve devletin sonuna kadar kullanılmıştır. Nişanlar çeşitli şekillerde devlete hizmet edenlere verilmek üzere 5 derecede/rütbede hazırlanmıştır. Şahsın makamına ve yaptığı hizmete göre verilen nişanlar derecesine göre altın, gümüş, elmas ve mîneden imal edilmiştir. Üretilen nişan miktarı toplam 10 bin adetle sınırlandırılmıştır. 1.derece 50 adet, 2.derece 150 adet, 3.derece 800 adet, 4.derece 3000 adet ve son derece olan 5.dereceden 6000 adet mecidiye nişanı üretilmiştir. Her birinin üzerinde "hamiyet, gayret ve sadakat" ifadeleri yer almıştır. Nizamnameye göre, 1'den 4.dereceye kadar olan nişanların tuğra bölümü altın, 5.derece nişan ise gümüşten imal edilecekti. Ancak pek çoğunun tuğra bölümü gümüş üzerine altın kaplama olarak imal edilmiştir. 1 ve 2. derece mecidiye nişanı bizzat sultanın huzurunda, diğer derecelerdeki nişanlar ise ilgili yer veya birimin en üst amiri tarafından verilecekti. Ayrıca nişanlar hizmetleri görülenlere kayd-ı hayat şartıyla verilmiştir. İbrahim Artuk, "Nişan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, ss. 154-155; Metin Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, İstanbul 2001, ss. 212-214, 214, 219; Ayrıca mecidiye nişanı nizamnamesi için bkz. Erüreten, *a.g.e.*, s. 212-211. Mecidiye Nişanlarının görsel örnekleri için bkz. Edhem Eldem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişanı ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004, ss. 192-201.

du. Uygun görülmesi halinde bu memurlar, farklı derecelerde mecidiye nişanı ile ödüllendiriliyordu. Örneğin Beyoğlu komiserliği 1892 yılı Kasım ayında, annesiyle birlikte kalp para imal eden Andriko'nun yakalandığı operasyonu yönetmiştir. Kalp para basıp piyasaya süren anne oğul kalpazanının evinde yapılan aramada, ikişer adet mecidi ve çeyrek, bir adet mecidi iki kuruşluk imali için alçıdan imal edilmiş 5 adet kalıp, 4 parça maden, 38 adet kalp mecidi çeyreği, 18 adet kalp mecidi ikiliği, imalatta kullanılan eğe, ecza ve aletler ele geçirilmiştir. Kalpazanlık suçundan babası da İzmir'de tutuklu olan zanlı, suçunu itiraf etmiştir. Bu operasyonda madalya ile taltif edilen görevliler komiserlikte görevli en alt rütbeliden, en üst rütbeliye kadar farklı sorumluluk seviyesindeki memurlardan oluşuyordu.⁶⁸

Kalpazanlığın ortaya çıkarılmasında veya kalpazanların yakalanmasında görev alan ekipte birlikte çalışanların bir kısmına ödül olarak para, diğerlerine ise mecidiye nişanı verildiği de görülür. Örneğin 1858 yılı Temmuz ayında, Şire'de sahte kaime imal eden suçluların yakalanmasında görev alan istintak ketebesini Rıza Efendi, hafiyeye memuru Corçi ve zaptiye çavuşu Mehmet'e para ödülü verilirken, Şire Dava Vekili Mösyo İnto'ya 4. dereceden mecidiye nişanı verilmiştir.⁶⁹

Güvenlik güçleri veya memurların diğer katkı sağlayanlara göre daha çok mecidiye nişanı ile ödüllendirildikleri görülür. 1863 yılı Nisan ayında, Beyoğlu Tavatavla'da bir kalpazan çetesinin yakalanmasında katkı sağlayanların bir kısmı para ile ödüllendirilirken, Beyoğlu zaptiye memuru Mehmet Bey'e 4. derece mecidiye nişanı verilmiştir.⁷⁰ 1887 yılında meydana gelen olayda, Üsküdar'da ikamet eden ve kalp mecidi imal eden Artın'ın yakalanmasında görev alan muhbire para ödülü verilirken, farklı rütbedeki güvenlik güçleri mecidi nişanı ile taltif edilmişlerdir.⁷¹ Bir diğer tarihte 1895 yılı Ağustos ayında, Trabzon'da kalpazanlık yapan kardeşini ihbar eden kuyumcu Mehmet 500 kuruş ile ödüllendirilmişken, kalpazan kardeşi

68 Bu olayda, kalpazan çetesinin ortaya çıkarılmasında göstermiş oldukları başarıdan dolayı Beyoğlu Komiserliği tarafından bildirilen madalya ile taltif edilecek görevliler; muhbir, Galata evkaf mütevellilerinden Ali Bey, Polis meclis (mahbes) reisi Hasan Efendi, üçüncü komiser Hüseyin Sami Efendi, çavuş Samsunlu İsmail Efendi, çavuş Karabet Efendi, özel memurlardan Muhammed Bey, Arif Efendi ve polis memuru Süleyman Efendi'den oluşmaktaydı. BOA, *İMTT* 70/105, 1310 R 19.

69 BOA, *A.MKT.MHM*, 133-89, 1274 Za 21; *A.DVN*, 132-53, 1274 Za 26.

70 BOA, *A.MKT.MHM*, 260-31, 1279 L 22.

71 BOA, *DH.MKT*, 1444/23, 1304 Z 15.

yakalayan taharri memuru polis çavuşu İbrahim Efendi 5. dereceden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.⁷²

Bazı olaylarda faydası görülenlerin tamamı mecidiye nişanı ile ödüllendirilmekteydi. 1859 yılı Ocak ayında, Üsküdar'da Yamakçı Nikos ile ortaklarının yaptığı kaime kalpazanlığının ortaya çıkarılmasında ve zanlıların yakalanmalarında hizmetleri görülen cezaevi müdürü Mehmet Bey, zaptiye memuru Atf Bey, Hüsnü, Hasan ve Bedros Efendiler ile zaptiye tercümanı Eksadis'e 5. rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir.⁷³

Verilen mecidiye nişanı, para ödülüne nispetle daha değerli addedilmekteydi. Taltif derecesinin kamuoyu nezdindeki önemine işaret etmekteydi. Para ödülü geçiciydi ancak madalya, layık görülenin hayat boyu hatta mezar taşına işlenecek derecede sürekli gururla taşınabilecek bir belge niteliğine sahipti.⁷⁴ Diğer taraftan hazırlanma maliyeti para ödülüne nispetle düşük olduğu için mecidiye nişanı vermek hazine açısından da maliyetine nispetle faydası büyük bir mükâfat aracıydı. Netice itibarıyla mecidiye nişanının verilmesi mücadelede ortaya konulan faydanın niteliğine işaret etti. Örneğin 1861 yılında, Beyoğlu ve civarında gerçeğiyle birbir benzer şekilde kaime ve sikke imal etme konusunda uzmanlığıyla tanınmış bir kalpazan olan Piyankini'nin yakalanmasında bile Galata zabıta memuru Hasan'a 4. dereceden Mecidiye nişanı verilmiştir.⁷⁵

Mecidiye nişanının yanında verilen bir diğer ödül "*rütbe-i hassa*"dır. 1894 Haziran ayında, Preveze'de bazı meskûkât kalpazanlarının yakalanmasında hizmetleri görülen polis komiseri Faik Efendi rütbe-i hassa ile ödüllendirirken, polis neferi Sırrı Efendi ve zaptiye taburundan Mülazım Mehmet Ağa 5. rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmişlerdir.⁷⁶

5. Kalpazanlara ve Sahte Paralara Karşı Alınan Tedbirler

Osmanlı ekonomisi için kalpazanlık sorunu, özellikle 19.yüzyılda, her geçen gün daha da artarak devam eden önemli bir mücadele alanı olmuştur. Çünkü kalpazanlar daha fazla faaliyet alanı ve imkânı buldukları bu dönemde her şeyin sah-

⁷² BOA, *DH.MKT*, 411/69, 1313 S 22.

⁷³ BOA, *A.DVN*, 138-1, 1275 C 18.

⁷⁴ Rumelihisarı Aşıyan mezarlığında metfun bir subayın mezar taşına işlenmiş mecidiye nişanı için bkz. Eldem, *a.g.e.*, s. 191.

⁷⁵ BOA, *A.DVN.MHM*, 32/18, 1277 B 01.

⁷⁶ BOA, *DH.MKT*, 251/38, 1311 Z 21.

tesini imal edebilecek bir tamahkârlıkla hareket etmekteydi. Öyle ki bu dönemde, devletin kalpazanlıkla mücadelede katkı sağlayanlara ödül olarak verdiği mecidî nişanının dahi sahtesinin imal edildiği görülür. 1854 yılında meydana gelen bu olayda, İsveç Devleti tebaasından olan ve Galata'da Perşembe Pazarı'nda kuyumculuk yapan Turstale'in sahte mecidî nişamı imal ettiği tespit edilmiştir.⁷⁷

Dönem içinde sorunun yaygınlaşması devlet idaresini sürekli arayışlara iterek çeşitli tedbirler almaya zorlamıştır. Örneğin, kalpazanlar için sahteciliğe uygun sikkelerin dikkat çeken özelliklerinden biri tezyinatlarının sade olmasıydı. Bu nedenle alınan tedbirlerden biri, yazı ve şekilleriyle sade olan paralarda değişiklik yapılmasıdır. Mesela, 1853-1854 (1270) yılında bir tarafında sadece tuğra bulunup diğer tarafında da Daru'l Hilafeti'l Aliyye'de darp edilmiştir ifadesi yer alan, Mahmudiye altının sahtesinin imal edildiği görülmüştür. Bundan dolayı bu sikkeye yoğunlaşan kalpazanlığı engellemek amacıyla yeni Mahmudiye altınları, üzerleri daha fazla yazı ile tezyin edilerek darp edilmiştir.⁷⁸

Kalpazanlara ve tedavül eden kalp sikkelere karşı alınan tedbirlerden biri de piyasada sahteleri ortaya çıkan sikkelerin zaman zaman tedavülden kaldırılmasıdır. Örneğin 1904 yılında, Dersaadet Ecnebi Emtia Gümrüğü'nde vergi karşılığında ödenen meblağ içinde kalp mecidî sikke bulunmuştur. Bir adedi de Zur Sancağı'nda bulunan bu sahte sikkenin başka yerlerde de bulunabileceği ihtimaliyle tedavülü men edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin ifadesine göre aynı tedbirin birkaç yıl sonra tekrar gündeme geldiği görülür.⁷⁹

Ceza Kanunu'nda kalpazanlığa ve sahteciliğe ilişkin suçların tespitinde ve cezalandırılmasında, eksik kalan hususlar zamanla yapılan düzenlemelerle giderilmiştir. Bunlardan biri 1902 yılında kalp ziynet altınları hakkında yapılan düzenlemedir. Avrupa ve Mısır'da imal edildikten sonra Anadolu ve Rumeli'ye yayılan eksik ayar olan Rub'iyye, Mahmudiyye, Hayriye vb. ziynet altınlarını elinde bulunduran ve tedavülüne meydan veren sarraflar hakkında kanunlarda açık bir hüküm bulunmaması nedeniyle cezaî bir muamele icra edilememekteydi. Zaptiye Nezareti bu ayarı düşük ziynet altınlarının piyasalarda günden güne arttığı ve halkın bu durumdan zarar gördüğü gerekçesiyle bu konuda bir düzenleme yapılması gerektiğine ilişkin bir talepte bulunmuştur. Sorun Şura-yı Devlet'te görüşülmüş ve

77 BOA, *MVL*, 276/36, 1270 N 05.

78 İsmail Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniyeh*, Mihran Matbaası, Kostantiniyye 1307/1889/1890, s. 411.

79 BOA, *EMTV*, 257/67, 1321 Z 24.

neticede kanuni bir düzenleme yapılmıştır. Yapılan düzenlemeye göre, sarraflarda bulunan kalp, taklit, ağırlığı ve ayarı eksik, eski ve yeni bütün altınların tedavülü yasaklanmıştır. Belirlenen üç aylık süre içinde, bu altınlar ya doğrudan sahibi tarafından veya memurlar eliyle kesilerek iptal edilecektir. Meskûkât-ı Şahâne İdaresi bu eksik ayar altınların yerlerine içerdikleri hakiki kıymet oranında yeni ziynet altınları verecektir. Eğer bu süre içinde gerekli işlemler yapılmaz ise bunları imal eden ve alıp satanlar hakkında meri Ceza Kanunu'nun ilgili hükümleri tatbik edilecektir.⁸⁰

Ceza Kanunu'nda yapılan önemli bir düzenleme de altın ve gümüş haricindeki maden paraların kalpazanlığına ilişkin olmuştur. Mevcut Ceza Kanunu'nun kalpazanlığa ilişkin hükümleri 143. 144 ve 145. maddelerde yer almaktaydı. Bu maddelerde altın ve gümüş meskûkâtın sahteciliği üzerinde durulurken diğer meskûkâtın sahteciliği göz ardı edilmişti. Bir kalpazanlık davasında kendini hissettiren bu eksiklik,⁸¹ 1914 yılı 12 Haziran'ında yapılan bir düzenleme ile giderilmiştir. Meclis-i Mebusan'da kabul edilen kanuna ilişkin yeni madde; *Her kim Memâlik-i Osmaniye'de tedavül etmekte bulunan altın ve gümüş meskûkât-ı Osmaniye'den başka Meskûkât-ı Osmaniye'yi taklit ederek sikke keser veya bunları Memâlik-i Osmaniye'ye ithal ile bunun gibi kalp meskûkât sürücülüğüyle meşgul olur ise muvakkaten küreğe konulur* şeklinde düzenlenmiştir.⁸²

Gümrüklerde alınan tedbirler, özellikle dışarıda imal edilip piyasaya sürülmeye çalışılan kalp meskûkâtın ve ziynet altınlarının ülkeye girişine engel olmak için son derece önemliydi. Bu amaçla, deniz yoluyla ithal ve ihraç edilen ziynet

80 Zaptiye Nezareti'nin Dâhiliye Nezareti'ne verdiği tezkirede, zikrederek düzenleme yapılması gereği ile şikâyete konu ettiği olay şu şekildeydi: "İzmit sancağına tabi Geyve kazası halkından olan Anastas tarafından satılmakta olduğu halde derdest edilerek kalp olduğu ve balık pazarında banker Avram Ruvi evlatlarından alındığı anlaşılmış olan, Ertuğrul sancağı mutasarrıflığından tahrirat ile irsal olunan altınlar kalp olmayıp eksik ayar ziynet altınlarından olduğu ve bunları alan ve satan İtalya tebaasından Kez zağcıoğlu Avramın oğulları Samuel, Levi ve Marko'nun haklarında kanuni muamele ifası hakkında çok defa adliyyeye teslim oldukları halde adliyye haklarında bir kötü ahval görülememesinden dolayı, mahkeme edilmelerine karar verilerek altınların kendilerine iade edildiği beyanyla Zaptiye Nezareti Celilesinden bu kere alınan tezkirede dahi te'kid-i keyfiyet buyurulmuştur." BOA, *DH.MKT*, 488/68, 1320 M 17.

81 Bu düzenlemeye vesile olan davada, nikelden imal ettiği kalp akçeği piyasaya sürdüğü iddiasıyla Malatyalı İbrahim adında bir şahıs, Dersaadet Cinayet Mahkemesi tarafından meskûkât-ı nühâsiyenin (bakır sikkelerin) taklitlerine ilişkin olan 144. maddeye dayanılarak 3 sene küreğe mahkûm edilmiştir. Ancak verilen cezanın dayandırıldığı kanunda yer alan hüküm temizde yetersiz ve eksik bulunarak, altın ve gümüş meskûkâtın haricindeki madeni sikkeleri de kapsayacak şekilde yeni bir düzenleme yapılmıştır. BOA, *İ.DUİT*, 79/18, 1330 R 27; *ŞD*, 2820/34, 1331 R 23.

82 BOA, *İ.DUİT*, 79/28, 1332 Ş 01.

altınları ve akçe gurupları Rüşumat İdaresi'ne bağlı Dersaadet Dâhiliye Gümrüğü tarafından incelenmekteydi. Gümrükten geçen meskûkâtın ve ziynet altınlarının sahil olup olmadığı kontrol edilmekteydi. İnceleme sonrasında ziynet altınlarında eksik vezin veya taklit şüphesi oluşur ise, bu altınlar vezin ve ayar muayenesi için Postane İdaresi aracılığıyla Meskûkât-ı Şahâne İdaresi'ne gönderilmekteydi. Yapılan muayene sonucunda vezni, ayarı tam, ama taklit olduğu tespit edilenler kesilmekte ve gümrük yetkilileri tarafından sahibine iade edilmekteydi. Eksik ayar olduğu tespit edilenler ise ilgili kanun gereği sahibi ile birlikte Zaptiye Nezaretî'ne sevk edilmekteydi.⁸³

Zaman zaman yetkililerin tespit ettiği eksik veya tam ayar sahte sikkelerin maden içerikleri sahiplerine ödenerek piyasadan çekildiği de olmuştur. Örneğin 1861 yılında Kıbrıs adasında tedavül ettiği tespit edilen sahte fındık rub'yesi toplatılarak bedelleri sahiplerine ödenmiştir.⁸⁴ 1906 yılında, Hicaz valisi ve komutanı Ahmed Ratıb'ın, halk ile esnaf arasında kavgalara neden olacak derecede çarşı ve pazarda artan kalp mecidi çeyrekler için merkeze sunduğu çözüm de aynı yöntemi tavsiye etmekteydi.⁸⁵

Kalpazanlarla ve tedavül eden kalp sikkelerle mücadelede ihtiyaç oldukça ilanlar hazırlanarak halkın uyarılması yoluna gidilmiştir. Örneğin 1904 yılı Eylül ayında, Kudüs'te kalp akçe imal edildiği tespit edilen dört makine ile birlikte bazı kalpazanlar yakalanmıştır. Halk, bu kalpazanların piyasaya sürdükleri kalp akçelere karşı dikkatli olunması için hazırlanan ilanlarla uyarılmıştır.⁸⁶

Bu dönemde, madeni meskûkâta nispetle kâğıt para kalpazanlığı daha yaygın ve önemli bir sorun alanı olmuştur. Çünkü 1840 yılında piyasaya sürülen ilk kaimeler ile birlikte kalpazanlar, yoğun bir şekilde kaimenin sahtelerini basıp piyasaya sürmeye başlamıştır. Bu süreçte sahte kaime sorunu o kadar kendini hissettirmiştir ki ikinci emisyon kaimenin (15 Ocak 1841) İstanbul dışında tedavülü yasaklanmıştır.⁸⁷

83 BOA, *DH.MKT*, 2411/37, 1318 C 9.

84 BOA, *A.MKT.UM*, 447/60, 1277 C 27.

85 BOA, *Y.MTV*, 288/99, 1324 Ca 23.

86 BOA, *BEQ*, 2418/181278, 1322 B 17.

87 Garo Kürkman, "Sultan Abdülmecid Dönemi Faizli Kaime Teşebbüsleri", *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, No: 21, İstanbul 1987, s. 10.

İlk kaimeler elde hazırlanarak üzerindeki yazılar el yazısıyla yazılmıştır. Tabii bu durum sahte kaimelerin kolay bir şekilde ve hızla piyasayı doldurmasına neden olmuştur. Bu nedenle takip eden her sürümde üzerinde hassasiyetle durulan konu, çıkarılan kaimelerin sahtelerini engelleyecek yeni tekniklere başvurulması olmuştur.

İkinci tertipte hazırlanan kaimeler silinmez mürekkep ile hazırlanmıştır. 1842 yılından sonra kaimelerin üzerinde sultanın kabartmalı tuğrası yer almaya başlamıştır.⁸⁸ Kaime üzerinde yer alan resmin şeklinde ve mühürlerde değişiklikler yapılmıştır. Ancak bu tedbirlerin hiç biri kalp kaimelerin imaline ve piyasada tedavülüne mani olamamıştır.

Kaime kalpazanlığına engel olmak için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de görüşülen yollardan biri de İzmit kâğıt fabrikasında imal edilen kâğıtların üzerine damga vurulması yerine her bir kâğıdın, faiz ve muaccesinin (peşin kısmını ifade eden ibarenin) damga şeklinde yapılarak, imal edilmesidir. Böylece kalpazanların kalp para imal edebilmek için evvela kâğıt imalini gerçekleştirmeleri gerekecektir. Bu her kalpazanın yapabileceği bir iş değildir. Dönemin Mâliye Nazırı'na göre başvuru bu tedbir, sorunu tamamen çözmese de kalpazanların işlerini zorlaştıracığından kalp para sorunuyla mücadelede faydalı olacaktır.⁸⁹

Piyasaya sürülen her yeni kaimenin ardından sahtesi imal edilip tedavüle sürüldüğü için kaime piyasasının ilk on yılında basılan kaimeler her defasında yapılan bir dizi yenilikle altı kez değiştirilmiştir.⁹⁰ Takip eden yıllarda da sahte kaimeleri engellemek maksadıyla yeni kaimelerin imal edilip eskilerin toplatıldığı görülür. Bu manada 1855 yılında piyasada tedavül etmekte olan faizli ve faizsiz eski kaimelerin tamamı yenisiyle değiştirilerek eskileri tedavülden kaldırılmıştır.⁹¹

Hazinenin finansman ihtiyacı nedeniyle çıkarılan yeni kaimeler sahteciliğe karşı mutlaka yeni değişiklikler yapılarak piyasaya sürülmüştür. Örneğin 1857 yılında özellikle faizsiz kaimelerin sahtelerine yoğunlaşan kalpazanlığı engellemek

88 Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Para'nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 228.

89 BOA, *A.AMD*, 23/48, 1266 Z 29; *A.MKT.MVL*, 26/7, 1266 Ca 3.

90 Mehmet S. Tezçakın, *Anadolu'da Paranın Tarihi*, (Ed.Bülent Arı), T.C.Merkez Bankası, Ankara 2011, s. 226.

91 BOA, *A.MKT.NZD*, 132/82, 1271 Ca 25.

için çıkarılan 50'lik, 20'lik ve 10'luk kaimelerin üzerindeki tuğra küçültülmüş resim ise büyütülmüştür.⁹²

Her yeni kaime ihracında kalpazanlığı engellemek adına maliyeti arttırsa da daha ileri tekniklere başvurulmaktaydı. 1861 yılında tedavüldeki kaimenin sahtelerini engellemek amacıyla yeni basılacak kaimeler için filigranlı kâğıt kullanılması yoluna gidilmiştir. Bu suretle yabancı tüccarların aracı olduğu filigranlı kâğıt Paris'ten temin edilmiştir.⁹³

İlk kaimeler faizliydi, dolayısıyla faiz zamanı geldiğinde hazineye ibraz edilmekteydi. Bu süreç, sahteciliğe karşı etkili bir kontrol mekanizması görevi görmekteydi. Ancak, faizsiz çıkarılan kaimeler hazineye ibraz edilmediği için böyle bir kontrol süreci işlememekteydi. Bu nedenle, dönem içinde kalpazanlar faizsiz kaimelere yoğunlaşmıştır. Bu faizsiz kaimelerin artan sahtelerine karşı 1851 yılında yapılan düzenlemeyle; faizsiz kaimelerin altı ayda bir olacak şekilde ve Haziran ayından başlamak üzere 40 gün içinde hazineye getirilip mühürletilmesi şartı getirilmiştir. Bu tarihten sonra mühürsüz olarak piyasada bulunan kaimeler sahte olarak kabul edilecekti. Hazine, bu uygulama ile kalpazanlıkla mücadele adına piyasada tedavül eden kaimeyi kontrol etmeyi hedeflemiştir. Ancak, ilginç bir şekilde kanuni süre bir ay geçmesine rağmen kontrol edilmek ve mühürlenmek üzere beklenen kaime hazineye dönmemiştir. Verilen süre Ağustos ayının sonuna kadar uzatılarak, kimin elinde kâğıt varsa hazineye getirip mühürletmesi gerektiği tekrar ilan olunmuştur.⁹⁴

İstanbul dışında taşra piyasalarında kalp kaimeyi fark etmek çok daha zordu. Bu nedenle kalpazanlar kalp paraları evvela taşrada piyasaya sürüp oradan asıl hedef olan İstanbul piyasasına taşımaktaydı. Bu nedenle 1862 yılı Ocak ayında, İstanbul ile taşra arasında evrak-ı nakdiyenin giriş ve çıkışının engellenmesi yoluna gidilmiştir.⁹⁵

6. Kalpazanlara Verilen Ceza

19. yüzyıl, Avrupa'da olduğu gibi bizde de kalpazanlık suçuna verilen cezaların önceki asırlara nispetle hafifletildiği bir dönemdir.⁹⁶ Osmanlı'da 1851 tarihli

92 BOA, *A.MKT.MHM*, 113-91, 1273 Za 17.

93 BOA, *A.MKT.NZD*, 383/75, 1278 C 07.

94 BOA, *A.MKT.MHM*, 36/2, 1267 L 24; Tezçakın, *a.g.e.* s. 228.

95 BOA, *A.MKT.NZD*, 395/76, 1278 B 24.

96 Osmanlı'da Fatih devrinde ve devamında 16. yüzyılda kalpazanlara ölüm cezası, kalpazanın

Ceza Kanunu'na göre kalpazanlar suç derecelerine göre 6 aydan 4 yıla kadar pranga cezasına çarptırılmaktaydı.⁹⁷ Kalp para basmak ile piyasaya kalp para sürmek (kalp para sürücülüğü) suçlarının cezası eşitti.⁹⁸

Mesela 1851 tarihinde yargılanan kalpazan Mustafa 2 yıl kürek cezasına çarptırılmıştır.⁹⁹ 1852 yılında benzer şekilde yakalanarak yargılanan Kayserili Vasiliki sahte kaime imalinden dolayı 4 sene süreyle pranga cezasına mahkûm edilmiştir.¹⁰⁰ Aynı yıl bir başka olayda, Üsküdar'da yakalanan kalpazanlar suça bulaşma derecelerine göre farklı sürelerde ceza almışlardır. Yargılanan kalpazanalardan ikisi 2'şer sene, biri 1 sene ve daha az suçlu olduğu tespit edilen bir diğeri ise 6 ay süreyle prangaya mahkûm edilmiştir.¹⁰¹ Bu dönemde, kalpazanlara verilen cezaların hafifliği, meydana gelen kalpazanlık olaylarındaki artışın en önemli nedenleri arasında olmuştur.¹⁰²

Bununla birlikte dönem içinde dönem içinde kalpazanlık olaylarında meydana gelen artış, yedi yıl sonra 9 Ağustos 1858 (28 Zilhicce 1274) tarihinde yürürlüğe giren yeni Ceza Kanunu'nda cezaların yeniden gözden geçirilmesinde etkili olmuştur. Devletin sonuna kadar yürürlükte kalan yeni Ceza Kanunu'yla¹⁰³

mallarının müsadereyi veya bir elinin kesilmesi gibi ağır cezalar verilmekteydi. Kalpazanlık suçuyla yargılanan ancak idam veya el kesme cezasına çarptırılmayanlar kürek cezasına çarptırılıp Kıbrıs veya Mısır'a gönderilmekteydi. Özellikle Fatih devrinde takip edilen para politikalarının kalpazanlığı arttıran etkilerine rağmen verilen cezaların ağırlığı ve infaz sürecinde hassasiyet gösterilmesi bu dönemde kalpazanlığı önemli bir sorun alanı olmaktan çıkarmıştır. BOA, *Mühimme Defteri*, nr.6, 256'dan aktaran Orhan Kılıç, "16.Yüzyılın İkinci Yarısında Kalpazanlık Faaliyetleri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s. 185; Halil Sahillioğlu, *Kuruluşta XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958, ss. 209-210. İngiltere'de kalpazanlar 1832 tarihine kadar ki dönemde idam edilmekteydi. İngiltere'de 1797-1813 arasında 16 yılda sahtecilik ile ilgili suçlardan 313 kişi asılmıştır. Aynı şekilde kalpazanlar Fransa'da da 1789 yılına kadar idam edilirdi. Bu tarihlerden sonra 15 yıl kürek cezasına çarptırılmışlardır. Catherine Eagleton, Jonathan Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev. Fadime Kahya), Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2013, s. 312; Hasan Ferid, *Osmanlıda Para ve Finansal Kredi*, Meskukat, (Haz. Mehmet Hakan Sağlam), c. 1, T.C.Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, İstanbul 2008. s. 191.

97 BOA, *A.MKT.MVL*, 50/80, 1268 Ca 12.

98 BOA, *A.MKT.MVL*, 14/25 1265 Ca 17.

99 BOA, *A.MKT.MVL*, 37/8, 1267 S 29.

100 BOA, *A.MKT.NZD*, 66/99. 1269 S 15.

101 BOA, *A.MKT.MVL*, 50/80, 1268 Ca 12.

102 Akyıldız, *a.g.e.*, s. 143.

103 1858 (1276) tarihli Yeni Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikler özellikle 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun gölgesinde şekillenmiştir. Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku",

kalpazanlık suçunu işleyenlere verilen cezalar arttırılmıştır.¹⁰⁴ Artık kalp para imal edenler ve kalp para sürücülerini en az 10 yıl olmak üzere kürek cezasına çarptırılacaktır.¹⁰⁵ Bu mahkûmlara ayrıca teşhir cezası da verilecektir.¹⁰⁶

Organize halde çalışan kalpazanlık çetelerinin yakalanmasında, yaptığı ihbar ile katkı sağlayanlar suçta iştirak etseler de Ceza Kanunu'nun 147. maddesine göre cezadan muaf tutularak korunmuştur. Örneğin 1860 yılı Aralık ayında, Fransalı

Tanzimat I, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s. 230.

- 104 Yeni Ceza Kanunu'nun kalpazanlıkla ilgili maddeleri şu şekildeydi; 143. madde: Devlet-i Aliyye'de tedavülü kanunen makbul ve mukarrer olan altın ve gümüş meskûkâtı taklitle meskûkât kesen ve zikrolunan meskûkâtın eçe, zımpara ve tîzâb (kezzab) benzeri aletlerle az ve çok altın ve gümüş ihraç ve ifraz ederek kıymetlerini azaltan, bir sikkeyi daha kıymetli olan başka bir sikke yerine sürmek üzere aynı renkle yaldızlayan, aynı şekilde kalp ve zebun (ayarı düşük) meskûkâtın Memâlik-i Mahrûse'de tedavülüne veya ecnebi memleketlerden gelip Memâlik-i Hazret-i Şâhâne'ye sokmakta yardımcı olan ve kalp para sürücülüğüyle meşgul bulunan kimseler 10 seneden az olmamak üzere muvakkaten küreğe konulur. 145. madde: Her kim Memâlik-i Mahrûse'de meskûkât-ı ecnebiyeyi taklit ederek sikke keser veya meskûkât-ı ecnebiyenin mezkûr 143.maddede beyan olunan yollar ile kıymetini azaltır veya rengini değiştirerek veya bunun gibi kalp ve zayıf meskûkât-ı ecnebiyenin Memâlik-i Mahrûse'de tedavülüne ve hariçten Memâlik-i Hazret-i Şâhâne'ye girişine yardımcı olur veya bunların sürümülü meşgul bulunur ise kezalik muvakkaten küreğe konulur. 148.madde: ... Devlet-i Aliyye memurlarına mahsus bir mühür taklit ile sahte mühür imal eden, sahte mühür kullanan, bilcümle hazine ve mal sandıklarının mütedavil olan esham, tahvil ve sergi gibi bütün senetlerini taklit eden veya sahtekârlıkla değiştiren, böyle sahte kavaim senetler yapan veya Memâlik-i Mahrûse'ye sokan kimseler 10 seneden az olmamak üzere muvakkaten küreğe konur veya kalebentlik cezasına çarptırılır. Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335. Benzer şekilde ağır cezaya çarptırılan suçlardan bazıları şu şekildeydi. İsyana katılan bazı şahısların aldığı ceza süresi 6-10 yıl arasındaydı. Nifak (fitne) çıkarılanların bazıları 10 yıl ceza alabilmekteydi. Katil suçundan yatan bazı mahkûmların cezası 15 yıldır. Ayrıca katli-i nüfus suçunu işleyenler idam cezasına çarptırılmaktaydı. BOA, *DH.MB.HPS*, 103/12, 1328 Za 30.
- 105 Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335; BOA, *A.MKTMVL*, 110/67, 1276 Ra 15; *MVL*, 829/92, 1276 R 07. Zaptiye Meclisi, kalpazanlık veya kalp para sürücüsü olan kişiler yakaladığında, hazırladığı mazbata ile bunların dosyasını Meclis-i Vâlâ'ya göndermekteydi. Meclis-i Vâlâ cari kanun hükmüne göre aldığı kararın icra edilme üzere zaptiyyeye bildirmekteydi. Bu bürokratik sürecin ayrıntısı için bkz. BOA, *MVL*, 811/57, 1275 M 01.
- 106 Ceza Kanunu'nun 19. maddesi: "...kürek cezasına müstahak olan şahıs hakkında teşhir usulü dahi icra olunur. Öyle ki cezaya hükmeden divan mazbatasının bir sureti gayet kalın harfler ile yazılarak bir meydana getirilen suçlunun göğsüne konulur. Suçlu bu şekilde iki saat burada bekletilerek halka gösterildikten sonra ayaklarına demir konularak cezayı çekeceği yere götürülür. 18 yaşından az 75 yaşından büyük kişiler, ulema, şeyhler ve hatipler ile diğer milletlerden ruhani sıfatı olanlar teşhirden istisna tutulur." Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335. Ayrıca kalpazanlardan kalan menkul değerler mezkûr kanunun 12'inci maddesine göre Mâliye Nezareti'ne aktarıldı. BOA, *A.MKTMVL*, 110/67, 1276 Ra 15.

Lionci suça iştirak etmekle birlikte muhbirlik yaptığı için ceza almaktan kurtulan kalpazanlardandı.¹⁰⁷

Piyasada bir kişi, kalp bir sikkeyi sahih zannıyla alıp kullanırsa, hakkında Ceza Kanunu'nun 146. maddesine istinaden kalp para sürücüsü olmak gibi cezai bir işlem yapılmamaktaydı. Ancak, kişi elindeki parayı sahte olduğunu bilmesine rağmen kullanmaya devam ederse, cezanın alt limiti olan 1 mecdiye altınından başlamak üzere, kullandığı sahte paranın en az üç ila altı misline kadar bir nakit cezaya çarptırılmaktaydı.¹⁰⁸ Örneğin 1892 yılında, Limni Adası'nın Mondros nahiyesinden Yorki oğlu Dimirti ile Vasil Çiçevato üzerinde 1 adet kalp mecdiye ve çeyreği yakalanmıştır. Vasil, suçsuz bulunup beraat ederken, Dimitri mahkeme masraflarıyla birlikte 1 altın nakit cezaya çarptırılmıştır.¹⁰⁹

Kalpazanlık suçuna iştirak edenlere verilen mahkûmiyetin süresi suçlunun durumuna göre değişmekteydi. Mahkeme nezdinde suçlunun suça iştirak derecesi, sabıka durumu ve memur olup olmaması önemliydi. Eğer memursa ve bir de rütbe sahibi ise cezası daha da ağır olmaktaydı. Örneğin 1859 yılı Nisan ayında, bir kalpazan çete ile birlikte kalp para basmak ve piyasaya sürmek suçundan yakalanan Antalya Kaymakamı Hüseyin Paşa, rütbe ve memuriyet sahibi bir kişi olması nedeniyle diğer kalpazanlara nispetle çok daha ağır bir cezaya çarptırılmıştır. Teşhir edildikten sonra 15 sene kürek mahkûmluğuna, bu sürenin bitiminde de kalebentliğe mahkûm edilmiştir. Paşanın rütbeleri sökülüş, ömür boyu memuriyetten men edilmiştir. Paşa ile birlikte bu suça iştirak eden ve sabıkası bulunan memur olmayan bir kişi teşhir sonrasında 15 sene, bir kişi 13 sene kürek cezasına ve bir diğeri ise 7 sene prangaya konulma cezasına çarptırılmıştır.¹¹⁰

Aynı yıl görülen bir başka örnek davada, evinde bir adet yirmi paralık sikke kalıbı ile birlikte başka aletler bulunan Pamukçu Agop, 10 sene kürek cezasına çarptırılmıştır. Suçlunun, sabıka kaydının olmaması ve suçunu itiraf etmesi gibi

107 BOA, *A.MKT.MVL*, 123/16, 1277 Ca 27. İlgili 147. madde: 143, 144 ve 145. maddelerde açıklanan suçlar ile itham olan kimselerden olmakla birlikte bir kimse, suçun işlenmesinden önce veya hükümet tarafından henüz araştırma aşamasına geçmezden evvel suçluları hükümete ihbar eder veya yakalanmalarına hizmet ederse cezadan muaf olur, ancak geçici olarak Zaptiye Nezareti tarafından göz altına alınır. Adliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335.

108 BOA, *MVL*, 839/25, 1277 S 18; *DH.MKT*, 488/68, 1320 M 17.

109 BOA, *DH.MKT*, 1959/32, 1309 Za 14.

110 BOA, *A.MKT.MVL*, 106/38, 1275 Ş 27.

hafifletici sebepler cezada en alt sınıra olan 10 seneye mahkûm edilmesinde etkili olmuştur.¹¹¹

Ceza Kanunu'na göre, kalp para sürücülüğü fiili de bizzat kalp para imal etmek gibi aynı derecede görülen suçlardandı. Ve en az 10 seneden başlamak üzere kürek mahkûmluğuyla cezalandırılmaktaydı. Örneğin 1859 yılında kalp para sürücüsü olduğu tespit edilen İngiliz Praşço ve arkadaşı Aleksandro 10'ar sene kürek cezasına çarptırılmıştır.¹¹² Yine 1862 yılında, müskirat¹¹³ mağazası olan Kefalonyalı Nikola da aynı şekilde kalp kaime sürücülüğü suçundan Tersâne-i Âmire'de 10 sene kürek cezasına çarptırılmıştır.¹¹⁴

İnceleme döneminde, işlediği kalpazanlık suçuna rağmen Ceza Kanunu'nda var olan boşluklar nedeniyle basit bir ceza ile kurtulanlar da yok değildi. Bu duruma örneklik teşkil edecek bir olay 1860 tarihinde meydana gelmiştir. Hristo isimli bir zımmî, üzerinde 94 adet altılık ve 4 adet de beşlik kalp akçe ile yakalanmıştır. Hristo, Bursalı Emin Efendi, Hüseyin Efendi ve uşağı ile birlikte bu kalp akçeleri piyasaya sürecekleri gerekçesiyle hapsedilmiştir. Haklarındaki suçlama kalp para sürücülüğüdür. Cezası ise Ceza Kanunu'nun 143. maddesine göre 10 yıldan az olmamak kaydıyla kürek cezasına çarptırılmaktır. Ancak, Hristo'nun bu paralardan henüz, sadece 1 tanesini piyasaya sürdüğü gerekçesiyle, Ceza Kanunu'nun 146. maddesine istinaden, 1 mecdiye altını nakit cezaya çarptırıldığı görülür. Diğer zanlılar ise henüz bir kalp parayı sürmedikleri için ve Ceza Kanunu'nda bu konuda açık bir hüküm olmadığı gerekçesiyle, hapis süreleri de dikkate alınarak kefalet ile serbest bırakılmışlardır.¹¹⁵

Osmanlı Devleti, kendi tebaasından kalpazanlık suçunu işleyenleri yargılayıp mahkûm etmekteydi. Fakat özellikle ABD ve Avrupa ülkesi vatandaşı olan, aynı suçu işleyen yabancı suçluları aynı şekilde cezalandıramamaktaydı. Bunun nedeni

111 BOA, *A.MKT.MVL*, 109/66, 1276 M 22.

112 BOA, *A.MKT.MVL*, 111/74, 1276 R 25.

113 Sarhoş eden, sarhoşluk veren şeyler: Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Haz. Aydın Sami Güneçyal), Aydın Kitabevi Yayınları Ankara 1993.

114 BOA, *A.MKT.MVL*, 146/60, 1278 Za 19.

115 BOA, *MVL*, 839/25, 1277 S 18. Cezanın tespitinde ilgili kanununun 146. maddesi: "Mevâdd-ı sabıkada beyan olunan kalp ve züüf meskûkâtı sahih zanıyla alıp veren kimseler haklarında kalp sürücülüğü töhmeti olunmak iktiza etmeyip fakat o makule meskûkât-ı fâside ellerine geçtikten sora kalp ve züüf olduklarına vakıf oldukları halde sürerler ise en az 1 mecdiye olmak üzere, sürdükleri meblağın üç mistinden az olmamak ve nihayet altı mistine kadar ceza-yı nakdi ödeceyektir." Dahiliye Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayun*, 1335.

yıllar içinde bu devletlere kapitülasyonlar adı altında çeşitli ticari ve adli imtiyazların verilmiş olmasıydı.¹¹⁶ 1740'dan 1923'e kadar şekillenerek devam eden kapitülasyonlar¹¹⁷ ve benzeri imtiyazlar neticesinde, Osmanlı sınırları içinde bulunan yabancılar “*masûniyyet-i şahsiye ve mesakîn*” haklarına sahip olmuşlardır. Bu nedenle bir şekilde problem çıkması halinde yabancıların muhatabı kendi ülkelerinin memurları (konsoloshaneleri ve şehbenderleri) olmuştur.¹¹⁸ Neticede bu ayrıcalıklar yabancı olup özellikle bir suçla karışanların takibinde, tespitinde, tutuklanıp yargılanmasında ciddi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yabancılar verilen *masûniyyet-i şahsiye* yani şahsi dokunulmazlık nedeniyle, bir polisin şüphelendikleri bir yabancıyı elçilik görevlisi olmadan arama veya gözaltına alma haklarının olup olmadığı meselesi, Osmanlı devlet yetkilileri ile yabancı elçilikler arasında, üzerinde uzlaşılabilen ve sürekli devam eden bir sorun alanı olmuştur. Yabancı elçilikler, ancak suçüstü olması halinde elçilik tercümanı olmadan, kendi tebaası olan zanlıların üstünü arama ve gözaltına alma işlemlerinin yapılabileceğini, aksi takdirde yabancı vatandaşların dokunulmazlığa sahip olduğunu iddia ederek aksi uygulamalara şiddetle karşı çıkmışlardır. Diğer taraftan Osmanlı yönetimi ise bir ayrıcalıklı devlet vatandaşının, polis tarafından gerek görülmesi halinde suçüstü olmasa bile sokakta, umuma açık yerlerde arama ve

116 Kapitülasyonlar, on dört madde ve bir ekten oluşmaktaydı. İlgili madde; “*Memâlik-i Osmanîye’de mütemekkin teb’a-i ecnebiyenin emlak ve arazi dava-i muamelatını olmak üzere kâffe-i umur ve mesalihî kendi memleketleri ahkâm-ı kanunîyesine göre mensub oldukları devlet konsoloshanesinde hal ve tesviye olunmasından yani süferâ ve memurîn saire-i ecnebiye gibi hariç-i ez-memleket imtiyazından müstefid olub kavanîn-i nizamat-ı Osmanîye’ye tabî olunmamalarından ibarettir.*” şeklinde tarif edilmiştir. İbn-i Refet Muhammed Memduh, *Kapitülasyon veya Memâlik-i Osmanîye’de Ecnebiilerin Haiz Olduğu İmtiyazât*, Dersaadet 1327, s. 6.

117 Kapitülasyonlar adı altında çeşitli ayrıcalıklar verilen devletler: Fransa (1740’ta süreklilik kazanıyor), Avusturya (1718), Toskana (1747), Danimarka (1756), Prusya (1761), İspanya (1782), Rusya (1783), Sardunya (1823), ABD (1830), Belçika (1838), Hansa Birliği (Bremen, Lübeck, Hamburg/1839), Portekiz (1843), Yunanistan (1855), Brezilya (1858), İran (1875), İsveç, Hollanda ve İngiltere kapitülasyonlardan yararlanan ülkelerdi. Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan, Çin ve Japonya gibi ülkeler ise kapitülasyonların dışında kalmıştır. Bahadır Apaydın, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C.İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2009, s. 58; Mehdi Fraşerli, *İmtiyazât-ı Ecnebiyenin Tatbikat-ı Hâzırası (Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların Uygulanışı)*, Yay. Haz. Fahrettin Tızlak, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008, s. 166.

118 Ecnebiilerin masuniyet-i meskenleri hakkında kapitülasyonların 14. maddesine göre “*Ecânibin ikametgâhu ta’rîzden masûndur. Konsolos veya vekili hazır bulunmadan zahtîye-i adliye memurları ecânibin meskenine duhûl edemez.*” İbn-i Refet Muhammed Memduh, *a.g.e.*, s. 11.

gözüne alma hakkının olduğunu, bu manada bir dokunulmazlık hakkının kapitülasyonlarla her hangi bir devlete verilmediğini iddia etmiştir.¹¹⁹

Diğer bir sorunlu alan, yabancılar için *meskenin masûniyeti* (mesken dokunulmazlığı) imtiyazıydı. Her hangi bir ihbar veya şüphe nedeniyle yabancı memleket tebaasından olan, adli ayrıcalığa sahip bir kimsenin evine konsolos, konsolos yardımcısı veya memuru olmadan girilememekte ve arama yapılamamaktaydı.¹²⁰ Mesken dokunulmazlığı imtiyazı, suçluların suçüstü yakalanmasını zorlaştıran sonuçlar doğurmaktaydı. Çünkü konsolosluğa ait yetkili birinin ilgili meskene ulaşması sürecinde 24 saatlik kanunî süre suça ilişkin delillerin ortadan kaldırılabileceği bir süreydi. Kalpazanlığın tespitinde suç aletlerinin yakalanması için gizliliğin ve hızın son derece önemli olmasına rağmen takip edilen bu prosedür, kalpazanların suçüstü yapılmasını dolayısıyla yakalanmasını engellemekteydi. Takip edilmek zorunda olunan bu resmi süreç, suçluların yakalanmasını zorlaştırarak adaletin tecellisini engelleyen sonuçlar doğurmuştur.¹²¹

Bu şartlar altında bir işyerinin veya yabancı devlet sancağını taşıyan bir geminin, gerek görülmesi halinde aranabilme hakkının olup olmadığı, bir yabancının Osmanlı Devleti'ne karşı işlediği suç nedeniyle hakkında yürütülecek adli sürecin nasıl olacağı sorunu çözümlenememiştir. Davalar genellikle yabancı konsoloslukların istediği şekilde yürütülmüş ve sonuçlanmıştır.¹²² Neticede, suç aynı olsa da Osmanlı vatandaşı ile yabancı olan bir kalpazan veya kalp para sürücüsü, aynı şartlar altında yargılanarak cezalandırılmamıştır.

Adaletin bu farklı tecellisine ilişkin 1903 tarihli örnek bir davada asker olan Ahmet bin Muhammed ile Ahmed bin Ahmed isimli yabancı iki asker İngiltere'de imal edilmiş kalp ziynet altınlarını İstanbul'da halka sattıkları gerekçesiyle gözüne alınmıştır. Bu iki zanlı, yargılanmış ancak söz konusu altınlar kalp olsa da tuğra-

119 Osmanlı idaresinin soruna yaklaşımı, uygulamaların aksine farklı olmuştur. Osmanlıya göre; "*Uhud-u atika*" da verilen kapitülasyonlarda bu ayrıcalıklar yer almamakla birlikte zaman içerisinde konsoloslukların baskısı ile kendi vatandaşları lehine gerçekleştirilen uygulamalar genişlemiş ve teamül haline gelmiştir. BOA, *DH.EUM.THR*, 23/9, 1328 M 13.

120 Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)*, (Tercüme Eden: Ali Reşad), İstanbul 1328, s. 183.

121 Örneğin, Balık pazarında sarraf İtalyan Samuel'in ticarethanesinde çok miktarda kalp ziynet altını olduğu ihbar edilince, Osmanlı yetkilileri ilk önce İtalyan konsolosluğundan tercüman isteyerek işe başlamak zorunda kalmıştır. BOA, *DH.EUM.THR*, 28/51, 1328 ra 11.

122 Halil Cemaleddin ve Hırand Asadur, *Ecâibin Memalâk-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, Dersaadet 1913/1331, ss. 452-453; 456-457.

ları ve yazıları itibariyle sahil ayar altın gibi olmaları gerekçesiyle, *adem-i mes'uliyet* kararı verilerek serbest bırakılmıştır.¹²³

Yabancı bir ülke vatandaşı olan kalpazanlar ve kalp para sürücüleri cezalarının bitiminde sınır dışı edilerek ülkelerine gönderilmekteydi. Örneğin, 1852 yılında yapılan yargılama neticesinde mahkeme Rusya vatandaşı olan Ahıskalı Agop ile David'in cezalarının bitimiyle birlikte sefaret eliyle Rusya'ya gönderilmelerine hükmetmiştir.¹²⁴ Bazen bu kişilerin İstanbul'a girmeleri yasaklanarak yaşadıkları eyalete gönderildikleri de olmaktadır.¹²⁵

Yabancı devlet tebaasından olup suçu tam sabit olmayan ancak şüpheli görülenler de bir daha Osmanlı sınırlarına girmemek üzere sefaret yetkililerinin (sefaret tercümanının) vekâleti ile sınır dışı edilebilmekteydi.¹²⁶ Örneğin, 1848 yılı Mart ayında, karıştığı bir kavga dolayısıyla üzeri aranan Yunan tebaasından Vasil'in cebinde 5 adet kalp altın para bulunmuştur. Zanlının kalp para sürücüsü olma ihtimaliyle birlikte serseri takımından olması sınır dışı edilmesine neden olmuştur.¹²⁷

19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan düzenlemeyle süresi ve şekli yetersiz bulunarak kalpazanlık suçlarına ilişkin cezaların ağırlaştırılması bir yana, cezasının bir kısmını çekmiş kalpazanların kalan cezalarının zaman zaman affedildiği de görülür. Yaygın olmasa da buna ilişkin örnekler her zaman rastlamak mümkündür.

Örneğin, 1846 yılında kalpazanlık suçundan 6 ay pranga cezasına çarptırılan İzzet Efendi, eşinin talebiyle cezasının bitimine 2 ay kala (toplam cezanın 1/3'ü) mübarek günlere hürmeten affedilmiştir.¹²⁸

Yine başka bir olayda, kalpazanlık suçundan 3 sene kürek cezasına çarptırılan Yunanlı Vasil Harokopo, kalan 13 aylık cezasının affedilmesini talep etmiştir. 1859 yılında gerçekleşen bu af talebinde, Yunan sefaretçi; mahkûmun babasının öldüğünü, annesinin zor durumda olduğunu ve bir daha dönmek üzere Osmanlı ülkesini terk edeceğini belirterek kendisine kefil olmuştur. Meclis-i Vâlâ, bu

123 BOA, *BEO*, 2040/152981, 1321 M 11. Olaydan rahatsızlık duyan Zaptiye Nezareti sorunu Şu'ra-yı Devlet'e taşımıştır. Ancak sonuç değişmemiştir. Gös.Yer.

124 BOA, *A.MKT.MVL*, 50/80, 1268 Ca 12.

125 BOA, *MVL*, 811/57, 1275 M 01; 811/58, 1275 M 01.

126 BOA, *A.MKT.MVL*, 123/16, 1277 Ca 27.

127 BOA, *A.MKT*, 140-60, 1264 Ra 29.

128 BOA, *İ.MVL*, 81/1603. 1262 N 12.

af talebini; *emsal niteliğine sahip daha önce verilen kararlara uygun bulunduğu* gerekçesiyle kabul etmiştir.¹²⁹

Yine benzer şekilde 1893 yılında, kalp para sürücülüğü suçundan 10 sene küreğe mahkûm edilen Hakkı isimli kalpazan, annesi, eşi ve iki küçük çocuğunun iâşelerini gerekçe göstererek, kalan 5 yıllık cezasının affedilmesini talep etmiştir. Af talebi, mahalle muhtar ve azalarının da şahadetiyle desteklenen mahkûmun aldığı cezanın yarısı, *hüsn-i hal* olduğu gerekçesiyle affedilmiştir.¹³⁰

Sonuç

Çalışmanın konusunu teşkil eden dönemin iki özelliği, kalpazanlıkla mücadeleyi önceki yıllara nispetle daha da önemli hale getirmiştir. Bunlardan biri, bu yüzyılda ulusal ve uluslararası piyasalarda meydana gelen gelişmelerdir. Sanayi İnkılâbı'nın ikliminde şekillenen bu dönemde, uluslararası ticaret hacminde daha önce görülmemiş miktarlarda meydana gelen artış, Osmanlı piyasalarını olumlu ve olumsuz birçok yönden etkilemiştir. Özellikle büyük şehirlerde piyasalar gelişmiş, ticaret hacmi ve para kullanımı artmış, paranın tedavül hızı daha önce görülmemiş seviyelere yükselmiştir. Piyasalarda meydana gelen bu gelişmeler, aynı zamanda kalpazanlar için de yeni fırsatlar doğurmuştur. Bu süreçte meydana gelen değişimin sunduğu imkânlarla beslenen kalpazanlık, 1840 yılından itibaren kâğıt paraların piyasaya sürülmesiyle daha da artarak, devlet idaresi için çok daha büyüyen önemli bir sorun haline gelmiştir. Dönemin bir diğer özelliği, artarak devam eden kalpazanlığa rağmen cezaî müeyyidelerin yetersiz kalmasıdır. Her ne kadar, 1858 tarihli Ceza Kanunu'yla cezalarda ciddi artışlara gidildiyse de öyle anlaşılıyor ki bu dönemde cezaların caydırıcılık gücünün etkisi, piyasaların kalpazanlara sunduğu fırsatların cazibesinin gerisinde kalmıştır.

Bu dönemde devlet idaresi, kalpazanlara ve piyasalarda tedavüle sürülen kalp paralara karşı verdiği mücadelede, başlıca iki politika üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan biri, mücadelenin istihbarat sistemi üzerinden yürütülmesidir. Bu sistem, piyasalarda tedavül eden kalp paraların temizlenmesinde ve kalpazanların beslediği kaynakların kurutulmasında önemli bir rol üstlenmiştir. İhbarların, muhbirlerin ve taharri memurlarının beslediği istihbarat mekanizmasından verimli sonuçlar alınmıştır. Bu mekanizma, suçlu ile olmayanı ayırt etmede, kalpazanların ve kalp para sürücülerinin yakalanmasında son derece etkili olmuştur. Bu

129 BOA, *A.MKT.MVL*, 109/62. 1276 M 22.

130 BOA, *İ.AZ.N*, 4/34. 1310 Z 04.

sayede kalpazanların suç aletleriyle birlikte yakalanıp, hızlı bir şekilde yargılanarak, ceza almaları sağlanmıştır.

Kalpazanlıkla mücadele sürecinde öne çıkan diğer politika, sağladıkları katkı ile kalpazanların yakalanmasında sivil ve memur, katkısı olan herkesin para veya madalya ile ödüllendirilmesi olmuştur. Ödül politikası, istihbarat sistemini de besleyerek daha işlevsel kılmış, dolayısıyla mücadelenin en önemli ayaklarından birini oluşturmuştur. Ortaya çıkartılan kalpazanlık olayının büyüklüğü nispetinde para ödülünün miktarının da artırılması, küçük ve büyük her nitelik ve niceliğe sahip kalpazanlığın ifşa edilmesinde son derece teşvik edici olmuştur. Aynı şekilde, mücadelede başarılı olan özellikle memurlara ödül olarak mecidî nişanı verilmiştir. Rütbe ve katkı nispetine göre verilen 4'üncü ve 5'inci derece mecidî nişanı, hak edenler için, göğüslerinde ömür boyu gururla taşıyacakları teşvik edici bir mükâfat olmuştur.

Dönem içinde darp edilen her yeni sikke ve çıkarılan kaime, kalpazanlık tehlikesi nedeniyle, değişiklikler yapılarak ve yeni teknikler kullanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca, kanunlarda yer alan boşlukların zamanla yapılan yeni düzenlemelerle giderilmesinin, kalpazanların hareket alanını daraltan sonuçları olmuştur. Böylece, Osmanlı idaresi bu dönemde, kalpazanlığa ve kalp paralara karşı, başlıca Dâhiliye, Mâliye ve Zaptiye Nezaretlerinin sorumluluk alanı içinde olmakla birlikte, bütün idari birimlerin görece aktif biçimde olduğu bir mücadele yürütmüştür.

Netice itibarıyla, mücadele sürecinde başvuru bütün politikaların ve alınan tedbirlerin kalpazanların hareket alanını önemli ölçüde sınırlandırarak kalpazanlıkla mücadeleye önemli katkıları olduğu söylenebilir. Ancak, iç ve dış konjonktürün etkisinde piyasaların şekillendiği bir devirde, Osmanlı çarşı ve pazarında kalpazanlar ve kalp paralar, verilen mücadeleye rağmen, hiç eksik olmamıştır. Kendisini besleyen kaynakların tamamen kurutulabilmesi bir yana, sürekli yeni kaynaklarla beslenmenin yolunu bulan kalpazanlar ve piyasaya sürdükleri sahte paralar, devletin sonuna kadar mücadeleyi zorunlu kılan, önemli bir sorun alanı olmaya devam etmiştir.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Sadaret Amedî Kalemi (A.AMD)

23/48, 1266 Z 29; 27-44, 1267 S 15; 82-61, 1274 Za 26.

Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN)

132-53, 1274 Za 26; 138-1, 1275 C 18.

Sadaret Divan Kalemi Mühimme Evrakı (A.DVN.MHM)

32/18, 1277 B 00

Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı (A.MKT)

140-60, 1264 Ra 29; 89-32, 1263 B 28.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT.MHM)

113-91, 1273 Za 17; 133-89, 1274 Za 21; 260-31, 1279 L 22; 36/2, 1267 L 24;
417/46, 1285 Ca 05.

Sadaret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)

86/8, 1273 Ş 12; 106/38, 1275 Ş 27; 109/62. 1276 M 22; 109/66, 1276 M 22;
110/67, 1276 Ra 15; 111/74, 1276 R 25; 123/16, 1277 Ca 27; 14/25 1265
Ca 17; 146/60, 1278 Za 19; 26/7, 1266 Ca 3; 37/8, 1267 S 29; 50/80, 1268
Ca 12.

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devair (A.MKT.NZD)

132/82, 1271 Ca 25; 190/3, 1272 Z 16; 2/12, 1266 S 11; 213/40, 1273 C 05;
357/55, 1277 Z 29; 395/76, 1278 B 24; 66/99. 1269 S 15; 383/75, 1278 C
07.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)

447/60, 1277 C 27.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

2040/152981, 1321 M 11; 2418/181278, 1322 B 17; 4683/351196, 1339 N 16;
69/5106, 1310 S 20.

Cevdet Darphane Evrakı (C.DRB)

32/1596, 1234 C 23; 42/2070, 1276 M 12; 9/405, 1263 Z 17.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 6.Şube (DH.EUM.6.ŞB)

37/58, 1336 Ş 15.

Dahiliye Nezareti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (DH.EUM.MTK)

79/30, 1333 S 11.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat (DH.EUM.THR)

28/51, 1328 ra 11; 52/30, 1328 L 05; 23/9, 1328 M 13.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.H)

21/16, 1329 R 04.

Dahiliye Nezareti Mebani ve Hapishaneler Müdüriyeti Kalemi (DH.MB.HPS)

103/12, 1328 Za 30.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

226/11, 1311 L 121; 059/26, 1324 M 22; 114/15, 1311 S 04; 1444/23, 1304 Z 15; 1646/120, 1306 Z 9; 170/38, 1311 C 24; 1725/26, 1307 L 4; 182/44, 1311 C 05; 1908/14, 1309 C 5; 1959/32, 1309 Za 14; 2411/37, 1318 C 9; 251/38, 1311 Z 21; 289/72, 1312 R 01; 343/23, 1312 Ş 15; 411/69, 1313 S 22; 433/20, 1313 R 05; 488/68, 1320 M 17; 495/29, 1320 M 25; 530/31, 1320 Ra 20; 716/11, 1321 Ra 3; 961/30, 1323 Ra 22.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ)

49-2/20, 1328 S 29.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı (DH.ŞFR)

78/221, 1335 B 28.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mütferrik Evrakı (DH.TMIK.M)

116/58, 1319 N 24.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

203/21, 1869 05 02.

Hattı Hümayun (HAT)

409/21264, 1230 Z 29.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT)

235/23, 1274 N 03; 235/26, 1274 N 02; 4/5, 1260 Ca 23.

Dosya Usulü İradeler (İ.DUİT)

79/18, 1330 R 27; 79/28, 1332 Ş 01.

İrade Hariciye (İ.HR)

172/9410, 1276 Ca 24.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

4/34. 1310 Z 04.

İrade Meclis-i Vâlâ Evrakı (İ.MVL)

81/1603. 1262 N 12.

Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL)

829/92, 1276 R 07; 152/30, 1270 B 11; 276/36, 1270 N 05; 811/57, 1275 M 01;
811/58, 1275 M 01; 837/121, 1276 L 11; 839/25, 1277 S 18.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)

2379/51, 1289 Za 27, s. 13; 2820/34, 1331 R 23.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

257/67, 1321 Z 24; 288/99, 1324 Ca 23; 70/105, 1310 R 19.

Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AJZ)

2/51, 1295 Z 29.

Yıldız Perakende Zaptiye Evrakı (Y.PRK.ZB)

10/45, 1309 M 11; 8/17, 1308 L 02.

Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB)

381/21, 1323 Ni 3; 458/54, 1311 Te 17; 72/72, 1323 Ma 25.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Adliye, Nezareti, *Ceza Kanunname-i Hümayunu*, 1335.
- Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Apaydın, Bahadır, *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, Basılmamış Doktora Tezi, T.C.İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2009.
- Artuk, İbrahim, "Fındık Altını", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.13, İstanbul 1996, ss. 27-28.
- Artuk, İbrahim, "Nişan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, İstanbul 2007, ss. 154-155.
- Davison Roderic H., "Osmanlıların Kağıt Parayla İlk Deneyimi", çev. Durdu Mehmet Burak, *OTAM*, sayı 12, Ankara 2001, s. 246.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Haz. Aydın Sami Güneyçal), Aydın Kitabevi Yayınları Ankara 1993.
- Eagleton, Catherine, Jonathan, Williams, *Paranın Tarihi*, (Çev.Fadime Kahya), Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, İstanbul 2013.
- Eldem, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.
- Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Aliyye'nin Tarih-i Islahatı (1826-1882)*, (Tercüme Eden: Ali Reşad), İstanbul 1328.
- Erol, Mine, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kâğıt Para (Kaime)*, TTK, Ankara 1970.
- Erüreten, Metin, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, (yayımlayan) Destination Management Company, İstanbul 2001.
- Fraşerli, Mehdi, *İmtiyazât-ı Ecnebiyyenin Tatbikat-ı Hâzırası (Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonların Uygulanışı)*, Yay. Haz. Fahrettin Tızlak, Fakülte Kitabevi, Isparta 2008.
- Halil, Cemaleddin ve Hırand Asadur, *Ecânibin Memalâk-i Osmaniye'de Haiz Oldukları İmtiyazât-ı Adliye*, Dersaadet 1913/1331.
- Hasan, Ferid, *Osmanlıda Para ve Finansal Kredi, Meskukat*, (Haz.Mehmet Hakan Sağlam), c.1, T.C.Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü Yayın No: 2, İstanbul 2008.

- İbn-i Refet, Muhammed, Memduh, *Kapitülasyon veya Memâlik-i Osmaniye’de Ecnebinin Haiz Olduğu İmtiyazât*, Dersaadet 1327.
- İbnü'l Hakkı, Lütfi, “Usul-i Meskûkât-ı Kadime”, *Ulum-i İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*, sene 2, cilt 1, no 2/14, Dersaadet 1325, s. 202.
- İsmail Galip, *Takvim-i Meskukat-ı Osmaniye*, Mihran Matbaası, Kostantiniyye 1307/1889/1890.
- Kılıç, Orhan, “16.Yüzyılın İkinci Yarısında Kalpazanlık Faaliyetleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, s. 185.
- Kürkman, Garo, “Sultan Abdülmecid Dönemi Faizli Kaime Teşebbüsleri”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, No: 21, İstanbul 1987, s. 10.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, 7.baskı İstanbul 2001.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Para’nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- Sahillioğlu, Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme*, İstanbul 1958.
- Süleyman, Sudi, *Usul-u Meskûkât-ı Osmaniye ve Ecnebiye*, İstanbul 1311.
- Şemseddin, Sami, *Kamus-i Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Taner Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s. 230.
- Tezçakın, Mehmet S, *Anadolu’da Paranın Tarihi*, (Ed.Bülent Arı), T.C.Merkez Bankası, Ankara 2011.
- Velay, A.du., *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Kongresi'ne Gönderdiği Heyetin Avrupa'daki Faaliyetleri*

Fikretin Yavuz** - Zeynep İskefiyeli***

*“Ecebilerden ümit etmeyip menâfîmizi bizzat kendimiz
müdâfaa etmeliyiz. Biz Ermeniyiz. Daima Ermeni kalmalıyız.
Berlin Konferansı'ndan sonra milletimizin istikbaline ümit eylemeliyiz.
Ermeniler müttefikane hareket ederler ise Ermenistan esaretten kurtulacaktır”.*
(Hasköy, 8 Kanun-ı sâni (1)879) Minas Çeraz.

Öz

Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti açısından son derece olumsuz sonuçlar doğurmuş, adeta devletin yıkılmasına giden sürecin başlangıç noktasını teşkil etmiştir. Rusya'nın bilhassa Balkan politikası nedeniyle mimarı olduğu ve tarihe 93 harbi olarak geçen 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı dünya tarihi açısından çok önemli sonuçlar doğurmuş, savaş sonrası büyük devletler Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikalarında köklü değişikliklere gitmişlerdi. Özellikle İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak şeklindeki tarihi politikasını terk etmiş, Rusya'nın savaş sonrasında Osmanlı coğrafyasında avantajlar elde etmesi sebebiyle Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de tadilini sağlamıştır. Ayastefanos Antlaşması ile Ermeniler iki devlet arasında yapılan bir anlaşma maddesine ilk kez konu olmuşlardır. Berlin'de bir konferans toplanacağı haber alındığında Ermeni Patrikhanesi buraya bir heyet gönderme kararı aldı. Heyet Avrupa başkentlerini dolaşarak kongrede kendilerine destek olunmasını, ilgili devletlerin yetkililerinden talep etti. Patrikhane'nin bu heyetinde cemaatin yakından tanıdığı eski Patrik Mıgırdıç Kırmıyan, Minas Çeraz, Stefan Papaz-

* Bu çalışma 08-11 Nisan 2015 tarihleri arasında Akdeniz Üniversitesi'nin ev sahipliğinde gerçekleştirilen *Türk Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*'nda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirin genişletilmiş halidir.

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, fyavuz@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3161-457X

*** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, zcumhur@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-3841-815X

Makale Gönderim Tarihi: 30.11.2018 - Makale Kabul Tarihi: 12.03.2019

yan ve Horen Narbey vardı. Heyet Roma, Paris, Londra'da görüşmeler yaptıktan sonra Berlin'e gitti. Hem Avrupa başkentlerinde ilgili devletlerin dışişleri bakanları gibi önemli kimselerle yaptıkları görüşmelerde hem de Berlin'de kongreye katılan devlet temsilcileri nezdinde ciddi bir kulis faaliyeti, adeta propaganda yapan heyet kongrenin sonuna kadar Berlin'deki faaliyetlerini sürdürdü. Bu çerçevede çalışmada heyetin Avrupa başkentleri ve Berlin'deki faaliyetleri arşiv vesikaları, yerli ve yabancı kaynaklarla ele alınacak, sürecin Ermeni Meselesi'ne nasıl bir etkisi olduğu değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Berlin Kongresi, Patrikhane Heyeti, Roma, Paris, Londra.

The Activities of the Berlin Delegation of the Armenian Patriarchate of Istanbul in Europe

Abstract

The Treaty of Berlin had extremely negative consequences for the Ottoman State that was actually the starting point of the course leading to the collapse of the state. The Turkish-Russian War of 1877-78, recorded as "93 Harbi" (Battle of 93) and which the Russians were the architecture due to their Balkan policy, had considerable consequences in terms of World history. Especially after the battle, the Great Powers made radical changes in their policies against the Ottomans. Specifically Britain abandoned its historical policy of saving the integrity of Ottoman State. Britain provided the amendment of the Treaty of San Stefano in Berlin, since Russians gained advantages on the Ottoman geography following the Battle. With San Stefano, Armenians became the subject of an article of an agreement signed by two powers. When it was heard that a congress would be held in Berlin, the Armenian Patriarchate of Istanbul decided to send a delegation to Berlin. The delegation travelled around the European capitals and asked for support from the relevant states' authorities at the Berlin Congress. In the delegation, there were well-known ex-patriarch Mkrtych Khrimian, Minas Tcheraz, Stefan Papazian and Khoren Narbey whom the Armenian community knew closely. The delegation went to Berlin after negotiating in Rome, Paris and London. Carrying out serious lobbying activities both in the European capitals with the important parties such as the foreign ministers of the relevant states and their representatives attending the congress, the delegation continued its activities in Berlin until the end of the congress. In this context, this study aims to discuss the

activities of the Armenian delegation in European capitals and Berlin and to evaluate the impact of this process on the Armenian Question through the archival documents, local and foreign sources.

Keywords: Armenian Question, Congress of Berlin, Delegation of Patriarchate, Rome, Paris, London.

Giriş

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, bağımsızlık isteyen Ermeniler için önemli bir dönüm noktası olmuştur. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan bu savaş, Osmanlılar ile Rusya arasındaki kısa, fakat sonuçları itibariyle en ağır savaşlardan biridir¹. Savaş sonunda yapılan Ayastefanos Antlaşması'na, Ermenilerin faaliyetleri ve Rusya'nın oluru neticesinde kendileri ile ilgili bir madde eklenmişti. 29 maddeden oluşan bu antlaşmada yer alan Anadolu'nun doğusunda Ermenilerle meskûn yerlerde ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerle karşı himaye edilmesi gerektiğine dair 16. madde, önceleri bir iç mesele olan Ermeni Sorunu'nun uluslararası alana taşınması yolunda atılmış ilk adımdır². Ancak antlaşma ile Rusya'nın elde ettiği avantajlardan dolayı İngiltere'nin büyük tereddütleri vardı. Bu nedenle İngiltere ve Avusturya'nın önderliğinde, Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi amacıyla Berlin'de devletlerarası bir kongrenin toplanmasına karar verildi³.

Berlin'de yapılacak kongre Ermeniler için bir fırsat olarak görüldü. Bilhassa bağımsızlık isteyen Ermeniler tahayyül ettikleri böyle bir devlete kavuşmanın yolunun Avrupa'dan geçtiğini biliyorlardı. Yani Avrupa'nın müdahalesi olmadan özerklik veyahut bağımsızlık gibi bir statü elde edemeyeceklerinin farkındaydılar. Bu sebeple öncelikle meseleye Avrupalı devletlerin dikkatini çekmek ve desteklerini sağlamak gerekiyordu. İşte bu amaçla, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve ileri gelen Ermeniler, Berlin'de toplanacak olan kongre öncesinde ve sırasında propaganda faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere bir heyet kurmaya karar verdiler. Bu heyet, bağımsızlık isteğinden tutun, Ermenilerin yaşam şartlarını iyileştirmek isteyen herkes için önemli bir işe girişecekti. Bu nedenle gidecek olan heyetin üyeleri

- 1 Kamuran Gürün, "Türkiye'de Ermeni Sorunu'nun Yaratılışı", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983)*, Manisa, 1983, s. 104.
- 2 Vardan Aramovic Parsamian, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg.* Erivan, 1972, s. 259.
- 3 Parsamian, *a.g.e.*, s. 285.

bu meseleyi Avrupalılara anlatmak konusunda mahir kişiler olmalıydı. Heyet bu öncelikler dikkate alınarak seçilip Avrupa'ya gönderildi.

Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de tadil edileceği haberini alan İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, kongreye katılacak bütün devletler nezdinde yoğun faaliyetlere başlamıştı⁴. Patrikhane, Kirkor Odyan'ın teklifi üzerine Berlin'de toplanacak kongre için bir heyet gönderilmesi kararını aldı. Bu heyet içerisinde Ermeni Meselesi'ni yakından takip eden eski Patrik Mıgırdıç Kırımıyan ile Başpiskopos Horen Narbey, kâtip ve tercüman olarak Stefan Papazyan ile Minas Çeraz yer aldı⁵. Ayrı ayrı misyonlar yüklenen bu heyetten Beşiktaş Başpiskoposu olan Horen Narbey, Rus Çar'ı II. Alexandre ile görüşmek üzere Petersburg'a gönderildi. Gorçakoff ve Çar II. Alexandre tarafından kabul edilen Narbey, Çar'a Ermenistan dediği Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde Lübnan'dakine benzer muhtariyet talep eden bir proje takdim etti⁶. Bu konuda bir Fransız gazetesine yansıyan habere göre Narbey, Rusya'ya yalnız gitmemişti. 10 Mart tarihiyle Petersburg'dan alınan bilgiye göre, üç Ermeni papazı, İstanbul'dan ayrılıp Odessa'ya gelmiş, bunlardan ikisi Eçmiyazin'e, diğeri ise Petersburg'a yola koyulmuştu⁷. Aynı gazetenin iki hafta sonraki nüshası Ermenilerin iki heyet yolladığını teyitle, başında "önemli bir Başpiskoposun" olduğu heyetin Petersburg'a, diğeri heyetin ise Ermenilerin "Kürtlerden" korunması için talepte bulunmak üzere Loris Melikoff'a yollandığını

4 Aslına bakılırsa Nerses 93 Harbi öncesinde, Osmanlı yönetimine karşı olumlu bir tavır sergilemişti. Ancak savaş başladıktan sonra Patrik'in tavırlarında ciddi değişiklikler görülmüştür. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2015, ss. 65-74. Berlin'de yapılacak kongreyi haber aldığı Nerses'in en fazla başvurduğu kişi İngiliz elçisi olmuştur. Patrik İngiliz elçisi Layard'ı ziyaret ederek, Ermenilerin beklentileri ile bu konudaki isteklerini ona aktardığı gibi Lord Derby'e yazdığı mektup ve Ermenilerin taleplerini içeren memorandumu da elçiye vermişti. Kongre ile ilgili bu ilk ziyaretinden sonra Nerses'in birçok kez daha Layard'ın kapısını çaldığını söylememiz gerekir. *Layard to the Earl of Derby*, FO. 424/68, no. 639, 18 March 1878, ss. 346-348, *The Armenian Patriarch of Constantinople to the Marquis of Salisbury*, FO. 424/70, no. 134-134/1, 12 Avril 1878, ss. 69,70-72.

5 Muşa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 7.

6 Musa Şaşmaz, "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8 (2015), s. 340. Veysel Eroğlu, *Ermeni Mezalimi*, 2. Baskı, Sebül Yaymevi, İstanbul 1995, s. 52. Narbey'in Çar Alexander ile yaptığı görüşmenin detayları için bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, ss. 217-219.

7 Haberde Rusya'ya giden kişilerin isimleri şu şekilde verilmiştir: Meşhur Manoss, İzmirliyan-Horen ve Narses, *Le Temps*, no:4179, 15 Mars 1878, s. 1.

kaydediyordu⁸. Bir İngiliz gazetesine göre ise, Horen Narbey Türk Ermenilerinin delegesi olarak Petersburg'a henüz gelmiş, Prens Gorçakoff'u ziyaret edip, Ayastefanos'un 16. maddesine benzer tarzda hususlar içeren bir memorandumu ona sunmuştu. Habere göre Prens, Narbey'in söylediklerini dikkate alacağını, kısa süre içerisinde iadeyi ziyarette bulunacağını söyledi⁹. Netice itibarıyla başpiskopos, Rusya'da çalması gereken bütün kapıları çaldıktan sonra kongrenin toplanacağı Berlin'e gitmek üzere 11 Haziran'da Petersburg'dan ayrıldı¹⁰.

Rusya'ya yolladığı Narbey'in yanı sıra Patrikhane'nin esas beklentisi Avrupa'ya gidecek Kırmıyan'ın başında olduğu heyette idi. Bu heyetin elinde, Ermeni isteklerini belirten ve Türkiye'de otonom bir Ermenistan kurulması için hazırladıkları yedi maddeden oluşan proje vardı¹¹. Görünen, bu çok mühim heyetin Avrupa'ya gidişi gizli tutulmak isteniyordu. Ancak durumun çok da böyle olmadığı, heyetle ilgili gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Mesela bir İngiliz gazetesinin İstanbul'daki özel muhabiri bu konuda Ermeni Patrikhanesi'nde bir meşveret meclisinin kurulduğunu, isimlerini vermeden Berlin'e gönderilmek üzere üç itibarlı kimse ve önemli bir ruhaninin seçildiğini kaydetmektedir¹². Bununla birlikte bazı gazetelerde heyetin Avrupa'ya politik sebeplerle gittiğinin de altı çizilmektedir. Bu konuda *Levant Herald* gazetesinde eski patriğin bir Fransız vapuruyla Avrupa'ya gittiği, çok açık bir ifade olmaksızın gidişinin ihtimal politik sebeplerden kaynaklandığı belirtiliyorken¹³, İngiliz ve Fransız basınına yansıyan bir haberde ise daha açık bir şekilde Eski Patrik Kırmıyan'ın "*Ayastefanos'ta dikkate alınmayan Ermeni Sorunu*" için büyük devletlere, bilhassa İngiltere'ye başvurmak için İstanbul'dan yola çıktığı kaydediliyordu¹⁴.

Eski Patrik Kırmıyan ve Minas Çeraz 1878 yılı Mart ayının üçüncü haftasında İstanbul'dan ayrılarak Roma'ya hareket ettiler. Çeraz, bu seyahat ile ilgili tüm detayları Berlin Kongresi'nden sonra kaleme aldığı "Ermenistan ve İtalya" adlı risalesinde anlatmıştır. Ash Ermenice olan bu eserin Türkçe muhtasar özeti Osman-

8 *Le Temps*, no:6192, 01 Avril 1878, s. 2.

9 *The Times*, 03 April 1878, s. 5, Issue 29219.

10 *El Siglo Futuro*, Miércelés 12 de Junio de 1878.

11 Detayları için bkz. Uras, *a.g.e.*, ss. 227-235, Antoine De La Jonquiere, *Histoire de l'Empire Ottoman, Depuis Les Origines jusqu'au Traite De Berlin*, (Paris, Librairie Hachette Et C. 1881), ss. 39-44.

12 *London Evening Standard*, 25 March 1878, s. 5.

13 *Basiret*, 10 Mart 1294, no. 2386, s. 1.

14 *Le Temps*, no: 6183, 23 Mars 1878, s. 2, *Le Constitutionne*, 25 Mars 1878, no. 82, s. 1, *The Times*, 23 March 1878, s. 5, Issue 29210.

lı Arşivi'nde mevcuttur¹⁵. Başta Çeraz'ın bu risalesi olmak üzere arşiv vesikaları, yerli yabancı kaynaklarla, heyetin yaptığı bu önemli seyahat değerlendirilecektir. Zira üç önemli Avrupa başkenti (Roma-Paris-Londra) ve ardından Berlin'de yapacakları ziyaretlerde önde gelen devlet adamları ile görüşerek kongrede desteklerini talep edeceklerdi.

1. İtalya'daki Faaliyetler

Minas Çeraz'ın "Ermenistan ve İtalya" adlı eserinin giriş kısmında söylediğine göre, 6/18 Mart 1878'de Ermeni Patriği Nerses Varjabedian Avrupa'ya gidecek heyette kendisinin tercüman ve kâtip sıfatıyla bulunmasını istemiştir. Memuriyetin ücretsiz, güç ve tehlikeli olmasına rağmen Çeraz bu görevi kabul ettiğini ifade etmektedir¹⁶. Heyet ellerinde "Muhtar Ermenistan" adını taşıyan bir projeye 8/20 Mart 1878 Çarşamba günü yola çıktı. Söz konusu projede Ermenilerin neden bağımsız bir devlet kurmaya hakları olduğu açıklanıyor, ilişğinde ise "Ermenistan" diye tabir edilen bölgenin haritası bulunuyordu¹⁷. Yola çıkmadan bir gün önce yani 7/19 Mart tarihinde Kırmıyan ve Çeraz, Odessa'ya hareket edecek bir Rus vapuruna binmişler fakat geminin kaptanı, "*Rusya Hükümeti Osmanlı topraklarından Avrupa'ya rahip götürmeyi yasaklamıştır*", diyerek onları vapurdan indirmiştir. Heyet ertesi gün yani 20 Mart tarihinde İtalyanların "*Mediterraneo*" adlı gemisine binerek İstanbul'dan ayrılırken Kırmıyan'ın mürur tezkiresi Anadolu'ya gitmek üzere Mıgırdıç Efendi ve Minas Çeraz'ın pasaportu da Hocabey'e gitmek üzere otuz beş yaşında Krikoryan adına hazırlanmıştı. Bunun sebebi çantasında ve üzerindeki evrakların yakalanması ihtimaliydi ki Çeraz kendi şahsından ziyade milleti için korktuğunu belirtmektedir. Nitekim bu olmamış gümrük memuru söz konusu evraka bakmamış ve heyet vapura binmeyi başarmıştır. Çeraz 8/20 Mart'ta yazdıklarını şu romantik ifadelerle sonlandırmaktadır: "*Elveda İstanbul şehri, müddet-i hayatımda birinci defa olarak seni terk ediyorum. Milletimin felaket ve mesâibi (musibetleri) beni*

15 Minas Çeraz, *Hayasdan yev İdalia*, Gosdantnubolis [İstanbul] : Aramyan Dbakrutyun, 1879, ss. 1-46, Osmanlı Arşivi'ndeki kayıta kitabın künyesi şu şekildedir: Minas Çeraz, *Ermenistan ve İtalya*, Aramyan Matbaası, Dersaadet, 1879. BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/1-3/6. Aynı arşiv belgesinde Çeraz'ın kaleme aldığı "Berlin Kongresi'nden Ne İstifade Eyledik" adlı risalesinin de özeti yer almaktadır. Bu arşiv belgesi üzerinden farklı kitapların özeti olduğu belirtilmeksizin Çeraz'ın faaliyetlerini ele alan bir çalışma için bkz. Serdar Sakin, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, ss. 237-258.

16 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/2.

17 Parsamian, *a.g.e.*, s. 286.

sevk ediyor, hareket ediyorum". Heyet 24 Mart'ta İtalya'nın güneyindeki Brindisi'ye¹⁸, 26 Mart tarihinde ise Roma'ya vararak "Londra Otel'i"ne yerleşti. Tavsiye mektupları dönemin Dışişleri Bakanı olan Mösyö Depretis'e yazılmıştı. Depretis'in görevinden azledildiğini, yerine atanan kişinin ise kendileriyle aynı gemide İtalya'ya gelen İstanbul elçisi Luigi Corti¹⁹ olduğunu burada öğrenen Çeraz, Kırmıyan ve kendisi için kartvizit bastırmıştı. Kırmıyan'ın kartvizitini "*Daron Başpiskoposu ve Memalik-i Şahane Ermenilerinin eski Patriği Mıgırdıç Kırmıyan*", kendisininkini ise "*Ermeni Heyet-i Mebusesi Kâtibi Minas Çeraz*" şeklinde hazırlattı. Çeraz, Kırmıyan'ın kartvizitini Berlin'e gittiklerinde "*Memalik-i Şahane Ermenilerinin Murahhası ve Eski Patriği Başpiskopos Mıgırdıç Kırmıyan*" şeklinde değiştirdiğini, murahhas sıfatının Beşiktaş Başpiskoposu Horen Narbey'in kartvizitlerinde de yazıldığını kaydetmektedir²⁰.

Anlattığına göre Minas Çeraz yeni Dışişleri Bakanı ile görüşmek için müsteşar Korniyelli'ye başvurmuş ve randevu almayı başarmıştı. 27 Mart 1878 çarşamba günü Kırmıyan ve Minas Çeraz, İtalya Dışişleri Bakanı Corti ile görüşmek üzere otelden ayrılmış ve saat 14.00'de Corti'nin huzuruna çıkmışlardı. Kırmıyan rahip elbiseleriyle, Çeraz da başında kırmızı fesiyle Dışişleri Bakanı'nın karşısında durdular. Kabul esnasında Minas Çeraz'ın Kırmıyan'ı takdim etmesinin üzerine Corti şunları ifade eder:

"...Doğuda 5 milyon Ermeni olduğu ve İstanbul Patriği'nin Ermenistan'ın patriği olduğu iddiaları açıkça yalandır. Bütün dünyada yaklaşık olarak 2 milyon Ermeni vardır. Bunların ruhani reisleri ise Rusya'da eski Ermenistan denilen Nahçıvan eyaletinde bulunan Eçmiyazın

18 Çeraz, Brindisi'de başlarından geçenleri de kaydetmiştir. Risalesi'nin 12/24 ve 13/25 Mart tarihli başlıklarının altında Roma'ya gitmek için trene binmeleri gerekirken tren gittiği için geceyi Brindisi'de geçirmek zorunda kaldıklarını ve bu yüzden Otel Orientale adlı bir misafirhaneye gittiklerini belirtmektedir. Çeraz'ın burada bahsettiği ilginç bir olay Kırmıyan'ın nasıl bir ruhani olduğuna dair ipuçları vermektedir. Buna göre gittiklerinin ertesi günü yani 27 Mart'ta kahvaltıda kendilerine hizmet eden İtalyan bir genç Kırmıyan'a dikkatle bakmaktadır. Bu kişi dünyanın her bir tarafından gelen yabancılar görmüşse de ruhani kıyafetleri içerisinde bir Ermeni rahibi ilk kez gördüğü için Kırmıyan hakkında nazik bir şekilde Çeraz'dan bilgi almak ister. Çeraz da İtalyanca "*bu kişi Başpiskopos ve Ayyalı'dır*", dediğinde genç de: "*Arkadaşımızın Kardinal ve daha sonra Papa olmasına dua ederim*" der. Çeraz, hizmetçinin bu duasını Kırmıyan'a tercüme ettiğinde bu sefer Başpiskopos, Ermenistan'ın Papalık görevinin uhdesinde olduğunu söylemesini ister. Bunun üzerine İtalyan genç ile karşılıklı olarak tebessüm ederler. Daha sonra trene binerek Brindisi'den ayrılırlar, Apenin dağları buzlarla kaplıdır. Kar yağışı aralıksız devam ettiğinden vagon içerisinde çok üşümüşlerdir BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/2-3/3.

19 Corti'nin tayini Osmanlı basınına da yansımıştır. *Vakit*, 21 Mart 1878, No.866, s. 4.

20 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/3.

Patriği'dir. Piskopos sıfatını almak isteyen bir Ermeni papazı bu nedenle Nahçıvan'a gitmek mecburiyetindedir. Bütün Osmanlı toprağında ancak 1 milyon Ermeni vardır"²¹.

Hariciye Nazırı'nın bu ifadeleri heyete bir soğuk duş olmakla birlikte bundan sonra Corti'nin heyete yönelik tavrının daha mutedil olduğu dikkati çeker. Devamla Corti "*Piskopos Efendi Avrupa lisanlarına aşına değil midir?*" diye sormuş, Çeraz da Kırmıyan'ın sadece doğu dillerine vakıf olduğunu belirtmiş ve kendisinin tercüman olarak kabul buyrulmasını talep etmiştir²².

Tanışma faslından sonra Kont Corti Ermeni Heyeti'nin isteklerine yönelik olarak, "*...Ermeniler muhtariyet idaresi talep ediyorlar fakat bu muhtariyet Rumeli'de mi yoksa Anadolu'da mıdır?...*" şeklinde bir soru sormuş, bunun üzerine, Kırmıyan da "*Rumeli tarafında da Ermeniler vardır fakat Ermeni milletinin ekserisi Anadolu'da yaşadığından orada bir muhtariyet idare talep ediyoruz*" dedi. Daha sonra Dışişleri Bakanı Corti sözlerini, "*peki şimdi taleplerinize dair izahatı dinlemeye hazırım*" şeklinde sürdürdü. Kırmıyan bunun üzerine uzun bir izahatta bulunurken Çeraz da söylediklerini tercüme etmiştir. İtalyan askerini överek başladığı konuşmasında Kırmıyan İslahat Fermanı'nın Müslümanlar ile azınlıklar arasında tam bir eşitlik sağlamak için Avrupalı devletlerin tavsiyesi ile ilan edildiğini, eşitlik fikrinin güzel olmakla birlikte Osmanlı'da uygulanmasının mümkün olmadığını belirtti. Ardından bu fikrini desteklemek için kendisinin nasıl bir zihni arka plana sahip olduğunu da ortaya koyan şu ifadeleri dile getirdi: "*Zira bir tebaanın hürriyet ve eşitliğini ancak hükümet-i cismaniye temin edebilir. Şimdi Osmanlı Hükümeti ruhani bir hükümet olduğu gibi Padişah da halifedir ve İslam dininin de mutlak lideridir*". Kırmıyan bu sözlerinin ardından İslamiyet'te eşitlik ilkesinin imkânsız olduğundan bahsederken Papalığın bu olmaz anlamındaki "*non possumus*" tabirine atıf yapıp İslamiyet'te eşitlik ilkesinin bundan daha zor olduğunu ileri sürdü. Bu ifadelerinin ardından Dışişleri Bakanı'nın hoşuna gidecek sözler sarf eden Kırmıyan, İtalyanların hürriyet fikirleri sayesinde Papa'nın elinde cismani kuvveti kalmadığını, Padişah'ın ise cismani ve sınırı olmayan bir güce sahip ve çok geniş bir ülkeye hâkim olduğunu ve bundan dolayı hürriyet ve eşitlik usulünün ne Rumeli'de ne de Anadolu'da icra edilemeyeceğini kaydetti²³. Kırmıyan'ın konuşmasının bu kısmında dikkati çeken bir husus da Ermeni nüfusu hakkında

21 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/4.

22 Burada ilginç olan heyetin Corti ile aynı gemide İtalya'ya gelmiş olmasına rağmen, durumdan haberdar olmamasıdır. *Vakit*, 21 Mart 1878, No: 866, s. 4.

23 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/5.

yaptığı değerlendirmedir. Burada 4 milyon Ermeni'nin vekili olduğunu Ermenilerin hiçbir zaman zorluk çıkarmadıklarını, Avrupalıların adalet ve tarafsızlıklarına tam güvenleri olduğundan Osmanlı Hükümeti'ne karşı maddi manevi bir zorluk çıkarmadıklarını kaydetti. Sözlerinin devamında ise Ermeniler için eşitlik ilkesinin uygulamaya koyulmadığını belirtip Hıristiyanların hem Rumeli hem de Anadolu'da tahammül edilemez zulümlere maruz kaldıklarını iddia etti. 93 Harbi'nin sebebinin de bu mezalim olduğunu ileri süren Kırımıyan, Şark Meselesi'nin halledilmesi için toplanacağını söylediği kongrede büyük devletlerin temsilcileri Ermeni halkının isteklerini göz önünde bulundurmazlarsa meselenin kesinlikle halledilemeyeceğini belirtti ve bunu 3 milyon Ermeni adına -birkaç cümle öncesinde 4 milyon dediği- arz ettiğini kaydetti²⁴.

Bu türlü çelişkili ve ajitatif ifadelerinin devamında Kırımıyan, Ayastefanos'un 16. maddesine göre Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapması gerekse de, Hükümet'in verdiği ıslahat taahhütlarının anlamsız ve boş olduğunu, tarihi hakikatlerin bu iddialarını doğrular nitelikte olduğunu söyledi ve sözlerine şöyle devam etti: “...Ermeniler Osmanlı Hükümeti'nin böyle bir taahhüd-i bâtila (gerçek olmayan) ile iktifa edemezler (yetinemezler) onlar dahi biraderleri bulunan Avrupa-i Osmanî reayasına (Osmanlı'nın Balkan Milletlerine) musavî (eşit) bir mevkiye bulunmak isterler ve istida ettikleri (istedikleri) suret-i tesviyenin (hal çaresinin) esbab-ı mucibesini (gerektiren sebeplerini) Avrupa Kongresine arza cüret ederler...”. Konuşmasının bundan sonrasında bu taleplerinin gerekçelerini önce Hıristiyanlığa vurgu yaparak, ardından da Ermenilerin büyük zulümlere maruz kaldıklarını ileri sürerek şöyle sürdürdü:

“...Slav kavminden sonra Ermenilerden çok veya onlar kadar kalabalık bir Hıristiyan kavmi yoktur. Ermeniler şimdiye kadar Osmanlı memurları ve Kürt başbozukları tarafından diğer Hıristiyan kavimlerden daha fazla ve sürekli olarak baskı altında tutuldukları gibi bundan böyle Rus istilasından dolayı kaçarak haç aleyhinde düşmanlık ve Hıristiyanlar aleyhinde intikam sevdası peyda ederek Asya'ya sığınan Bulgaristan katillerinin zulüm ve baskıları altında bulunacaklardır...”.

24 Konuşmasının bu kısmı şu şekildedir: “...Bahtsı geçen muharebe Paris Antlaşması'nı imza eden devletlerin Şark Meselesi'ni hal ve tesviye etmek üzere akd edecekleri bir kongre ile hitam bulacağından Osmanlı ülkesinde büyük bir Hıristiyan kavmi teşkil eden Ermenilerin ahvali kongrede temsilcileri bulunacak olan devletler tarafından nazarı itibara alınmadıkça Şark Meselesi'nin kesinlikle tesviye olunamayacağını Osmanlı tebaası olan 3 milyon Ermeniler namına olarak arz ve beyana mücaseret ederim...”. BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/5.

Açıklamalarına Ermeni milletinin pozitif yanlarına vurgu yaparak devam ederken onların her alanda çok gelişmiş ve medeni bir toplum olduklarını detaylıca şu sözlerle anlattı ve nihayet konuşmasının sonunda özerk idare talep etti:

“...Ermeniler yirmi seneden fazla bir süreden beri genel seçim esasına dayanan bir milli anayasaya sahip olduklarından gayrimüslim tebaa içinde yalnız onlar idari muhtariyetin faydalarından yararlanmaya muktedirdir. Bunun yanı sıra Ermeniler, Asya'nın en ziyade medeni ve gelişmiş toplumunu temsil ederler. Ancak Ermeni milletinin ilim ve sanayide gerçekleştirdiği gelişmesi hakkında susmayı tercih edeceksem de çaba ve devamlı çalışma sayesinde eğitim alanında ulaşılan ilerlemenin derecesi hakkında zatı asilânelerinize bir fikir vermek isterim. Şöyle ki Yunan ve Latin müelliflerinin eserleriyle İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz yazarlarının meşhur bütün eserleri Ermeniceye tercüme edilmiştir. Asya'da bu hususta Ermenilere denk olan bir başka millet var mıdır? Osmanlı'nın Avrupa topraklarında yaşayan Bulgar, Boşnaklar ve Hersekliiler Avrupa medeniyetine daha yakın oldukları halde eğitimde bu kadar ilerleyebildiler mi? İşte bahsedilen bu hususlardan dolayı Ermeniler, Ermenistan'ın Rusya'ya bırakılmayacak olan kısmında muhtariyet idaresini Avrupa'dan talep ederler...”²⁵.

Bundan sonra gideceği her ülkede yaptığı bütün görüşmelerde aynı hususlar üzerinde duracak olan Kırımyan'ın konuşma ve yazdıklarında altını çizdiği birkaç husus öne çıkmaktadır. Bu konuşmasında özenle vurgu yaptığı ilk husus “Osmanlı zulmü/mezalimi” iddiasıdır ki, bu otonomi için olmazsa olmaz bir kavramdır. Ve Kırımyan bunu konuşmalarında sürekli vurgulamıştır. İkinci olarak Ermeniler ile batı medeniyetinin müştereki olan Hıristiyanlık vurgusu dikkati çeker ki, konuşmalarında en etkili argümanlardan birisi de “mazlum dindaşlarımız zulme” uğruyor şeklinde özetlenebilecek olan söylemidir. Üzerinde durduğu bir başka unsur ise Ermeni toplumunun vasıflarıdır ki, bu konuda da Ermeni halkının neden muhtar/özerk bir idareye sahip olması gerektiğini örnekler üzerinden anlatmıştır. Bu konuşmasında olduğu gibi Kırımyan hemen her konuşmasının genel çerçevesini Osmanlı zulmü, Hıristiyanlık ve medeni Ermeni halkı kavramları üzerine inşa etmiştir. İşte bu hususlar üzerine bina ettiği konuşmasını Kırımyan, doğuda Rusya'nın ilhak etmeyeceği topraklarda muhtar idare talep ederek sonlandırdı.

Kont Corti Kırımyan'ın bu uzun konuşmasını dikkatle dinledikten sonra “... Ermeni halkının milletim hakkında gösterdiği hissiyattan dolayı teşekkür ederim. Bu sefer yaptığımız açıklamadan memnun oldum. Daha önce İstanbul'da elçi olduğumdan şikâyetlerinizi haklı

görüyorum. Şuan ki görevinize de büyük önem veriyorum. Her halükarda sizi himaye edeceğimi vaad ediyorum...” dedi. Kırimyan ümitlenmiş olmalı ki, desteği güçlendirmek adına yine mezalim ve Ermeni toplumunun seciyesinden bahsederek sözlerine devam etti. Venedik'te bulunan Mikhitarist Manastırı'nın çok ilerlediğini ve bunun herkesçe malum olduğunu, onlar kadar gelişmiş olmasalar da Anadolu'da da Ermeni manastırlarının bulunduğunu, gelişmelerinin önündeki engelin ise sürekli bir şekilde Kürt hücumlarına maruz kalmaları olduğunu ileri sürdü. Devamında “...Avrupa Ermenistan'ı himaye ederse işbu manastırların dahi Venedik'teki manastırlar kadar terakki edeceklerine emin olabilirsiniz...” demesi üzerine, Corti ise Venedik'te Ermeni ve İtalyan milletlerinin gurur duyduğu manastırlardan haberdar olduğunu ve “...Ermeni cinsinin ahlaki bence meçhul değildir...” diyerek Ermenileri tanıdığını ifade etti. Kırimyan ise konuşmayı bir din adamından beklenecek şekilde İtalya'nın daima özgür kalmasına yönelik bir dua ile tamamladı²⁶. Minas Çeraz bu gelişmeleri telgrafla detaylı olarak Galata'daki Ermeni Kilisesi'ne aktardı. İtalyanlar tarafından olumlu bir şekilde karşılandıklarını ve ertesi gün Paris'e gitmek üzere hareket edeceklerini bildirdi. Aynı gün Roma'daki ünlü Panteon Kilisesi'ni gezen heyet, ertesi gün Saint-Lazare adlı bir okulu ziyaret ettikten sonra Paris seyahatine çıktı²⁷. İtalya'da gerçekleştirdikleri görüşmeden memnunluk duydukları aşikâr olan Kırimyan ve Çeraz, muhtemelen Paris'e yapacakları ziyarette de Fransızlardan destek sözü alacakları umuduyla yola koyuldular.

2. Fransa'daki Faaliyetler

30 Mart 1878 tarihinde Roma'dan trenle yola çıkan Kırimyan ve Minas Çeraz soğuk bir havada yaptıkları kırk saatlik bir yolculuktan sonra 1 Nisan'da Paris'e vardılar²⁸. Destek ziyaretlerine başlamadan önce Kırimyan ve Çeraz, Paris'te bulunan Nubar Paşa ile görüşerek onun fikirlerine de başvurmuşlardı. Nubar Paşa Ermeni delegelerine; Rusya ve İngiltere'nin bağımsızlık fikrini hoş karşılamayacağını, Berlin Kongresi'ne muhtar bir Ermenistan isteğiyle gitmenin doğru olmayacağını ve Batılı devletlerin Ermenilere bağımsız bir statü verme düşüncesinde olmadıklarını ifade etti. Dönemin önde gelen devlet adamlarının birinden böyle ifadeler işiten heyet, hayal kırıklığına uğradı. Nubar Paşa daha sonra Berlin

26 Kırimyan'ın duası şu şekildedir: “*Bu derece müstaîd ve muktedir bir nazıra malik bir hükümdar-ı âlişân tarafından idare olunan bu memleketin saadet ve hürriyet-i dâimeye mazhar olmasını cenâb-ı vâcibü'l-vücut hazretlerinden tazarru' ve niyaz ederim*”. BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

27 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

28 BOA. Y.PRK.A., 3-25, lef. 3/6.

Kongresi'ne sunacağı “*Ermeni Vilayetleri’nde Yapılacak Reformlar Hakkında Birkaç Görüş*” başlığındaki projesi hakkında onları bilgilendirdi. Heyet projesinde muhtariyet kelimesi geçmeyen Nubar Paşa ile birlikte hareket ederek ilk önce Fransız delegesi olarak Berlin Kongresi’ne katılacak olan Dışişleri Bakanı Waddington’u ziyarete gitti²⁹. Fransa ziyareti esnasında İngiliz liberallerinin gazetesi *Daily Telegraph*’ın Paris özel muhabiri onları yakından takip etti. Heyetin Paris’te olduğunu, kısa süre içerisinde destek almak amacıyla İngiltere’ye hareket edeceğini belirten³⁰ muhabirin bu yakın takibi, bir anlamda liberallerin Osmanlı Hükümeti’ne yönelik Ermeni Meselesi’ndeki menfi tavırlarını da göstermektedir.

Kırımın 8 Nisan 1878 tarihinde Dışişleri Bakanı M. Waddington tarafından kabul edildi. Fransız bakan eski patriği son derece saygılı ve nazıkçe bir şekilde karşıladı. Ancak Waddington Ermeni davasına taraftar toplamaya çalışan Kırımın’a; Ermenistan’ın Batılı devletlerin amaçlarının ötesinde bulunduğunu, Ermeni Hükümeti için daha kesin ve pratik bir planın gerekli olduğunu söyledi³¹. Görüşme esnasında Waddington sözüne, “*Fransa, Ermenistan’daki şartlardan bihaber değildir, bundan emin olabilirsiniz*”, şeklinde başladı, ardından “*şahsen kongrede sizin meselelerinizi destekleyeceğim, çünkü orada sizi ve memleketinizi benden daha iyi bilen biri yoktur...*”, diyerek tamamladı. Yani Fransız Dışişleri Bakanı da görünürde İtalyan mevkidaşı gibi destek sözü verdi³². Bununla birlikte Kongre’ye katılacak olan devlet adamlarının merhametsiz insanlar olduklarına ve platonik projelerden tatmin olmayacaklarına yönelik sözler sarf etti³³. Böylece bir anlamda heyeti muhtemel olumsuzluklara hazırlıklı olmaya sevk etti.

Kırımın’ın Fransız bakan Waddington ile görüşüğünü Salisbury’e ileten İngiltere’nin Paris Büyükelçisi Lord Lyons, bu görüşmeyi ve ardından Kırımın’ın Nubar Paşa ile kendisini ziyaret ettiğini 9 Nisan tarihli yazısında detaylarıyla aktarmaktadır. Yazısına heyetin Patrik Nerses tarafından Şark Meselesi’nin hali için yapılacak olan herhangi bir antlaşmada kendi durumlarının iyileştirilmesi konusunda bir şeyler elde etmek fikriyle Avrupa’nın büyük devletlerine gönderil-

29 A. O., Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938, s. 78.

30 *Daily Telegraph & Courier*, 05 April 1878, s. 5.

31 Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. XVIII, Şaşmaz, “The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question”, s. 340.

32 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

33 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 78.

diğini söyleyerek başlayan Lyons, Waddington'un heyetin kendisini bir gün önce ziyaret ettiğine ve görüşmenin detaylarına yönelik verdiği bilgileri aktarmaktadır. Buna göre Fransız elçi, Kırım'ın nazik ve saygılı bir şekilde davranmış ve genel anlamda hükümetinin Ermenilere sempatisi bulunduğunu, isteklerinin kendilerine yardım etmek olduğunu belirtmişti. Waddington'a göre "Ermenistan" Batılı devletlerin hedeflerinin çok ötesindeydi ve o Kırım'ın "ülkesinin" daha iyi yönetilebilmesi için daha kesin ve uygulanabilir planlar sunması gerektiğini tavsiye etmişti. Lyons bu ifadelerini müteakip Kırım'ın Nubar Paşa ve Çeraz ile birlikte kendisine yaptıkları ziyaretten bahsetmektedir. Kendisiyle genel konuları konuştuklarını, yaptıkları görüşmenin Patrik Nerses'in Layard ile yaptığı görüşme-deki hususlar çerçevesinde döndüğünü belirten İngiliz elçisi, Kırım'ın çok fazla detaya girmediğini, sözlerinin sonunda ise İngiliz Hükümeti'nin huzurunda şahsi olarak milletin meselesi için rica fırsatı ümidi olduğunu belirttiğini ifade etti. İngiliz elçisi Lyons yazısına, Kırım'ın adını ve unvanını yazarak son vermiştir³⁴. İngiliz elçisinin heyeti kabulüyle ilgili bir başka kaynakta, görüşme esnasında Lord Lyons'un, Kırım ve Çeraz'a Ermeni isteklerinin haklı sebeplere dayandığına inandığını belirttiği ve "...*Emin olabilirsiniz, eğer mutedil hareket ederseniz İngiltere'de çok iyi bir şekilde kabul göreceksiniz...*" dediği kaydedilmektedir. Buna göre İngiliz elçisinden de ılımlı bir yanıt aldığı düşünün heyet, yine aynı kaynakta aktarıldığına göre daha sonra Alman ve Avusturya elçileriyle de görüşmüş ve onlardan da benzer vaatler almıştı³⁵. Görünen o ki Paris'te on gün kalan Kırım ve Çeraz burada düşündükleri herkesle görüşmeye muvaffak olmuşlardı. Artık onlar için seyahatlerinin en önemli safhasına sıra gelmişti: İngiltere seyahati. Roma ve Paris'teki yoğun çalışmaları sonucunda verilen vaatlerden oldukça ümitlenmiş olmaları. Eğer İngiltere'nin desteğini arkalarına alırlarsa Berlin'de muhtariyet idare elde etmek işten bile değildi. Bu ümitlerle İngiltere'ye hareket eden Kırım orada iki ay sürecek olan yoğun faaliyetlerine başlayacaktı.

3. İngiltere'deki Faaliyetler

Eski Patrik Kırım ve tercümanı Minas Çeraz, Londra'ya 11 Nisan 1878 perşembe akşamı gece ekspresiyle ulaştı ve Charing Cross İstasyonu'nda Londra'daki Ermeni Cemaati'nin önde gelen üyeleri tarafından karşılandı. Heyet, Set Apear adlı Ermeni tarafından Ermeni Cemaati'ne ait Lanchester Gate 74 numara-

34 Lord Lyons to Salisbury, FO. 424/69, no. 214, 9 April 1878, s. 122, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, s. 167.

35 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

radaki bir eve yerleştirildi³⁶. Bu sırada İngiltere’de Ermenilere yönelik en azından belli bir grup tarafından olumlu bir yaklaşım sergileneceği, heyetin gelişinden önce gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır. Mesela *The Times* gazetesindeki bir haberde, “...*Ermeni milleti basit bir izleyici gibi durmayacak, kendi davalarını kongreye sunacak, diğer Hıristiyan nüfusa verilen hakları talep edecektir...*” şeklinde Ermenileri destekleyici ifadelere yer veriliyordu³⁷. Birkaç gün sonra yine aynı gazetede James Bryce, Ermenilerin problemlerini Kongre’nin önüne getirmelerinin tam sırası olduğunu, Ermeni halkının isteklerinin İngiltere’de gördüğü ilgiden daha fazlasını hak ettiğini, Avrupa’nın Bab-ı Ali’nin diğer Hıristiyan vatandaşlarına yardım ettiği gibi Ermenilere de yardım etmesi gerektiğini belirten bir makale yayınlamıştı³⁸. Yine heyetin gelişinden kısa bir süre önce Lord Derby’nin Ermeni Meselesi’ni savunmak için gelen delegasyonu kabul etmeye hazır olduğunu ifade etmesi³⁹ Kırmıyan’ın Londra’da bazı mühim İngiliz zevât tarafından hoş karşılanıp destekleneceğine delalet ediyordu.

Heyet Londra’ya ulaştıktan iki gün sonra 13 Nisan’da planlanan tersine⁴⁰ bir iki gün kalmak üzere birçok Ermeni’nin yaşadığı Manchester’e gitti. Gazetelere yansıyan haberlere göre şehre cumartesi akşamı varan Kırmıyan, şehrin önde gelen Ermeni tüccarlarıyla buluştu. 16 Nisan Salı günü sabah trenle, Dışişleri Bakanı Salisbury ve Canterbury Başpiskoposu ve diğer bazı kimselerle görüşmek üzere şehirden ayrılarak Londra’ya gitti. Ertesi cuma veya cumartesi günü tekrar Manchester’e dönmesi beklenen Kırmıyan heyetinin, sekiz on gün civarında daha şehirde kalacağı ve ofis olarak ilk geldiğinde de kaldığı Clarence-Street’deki Erme-

36 Ermeni Heyeti’nin Londra’ya gelişi birçok İngiliz gazetesinin sütunlarına yansımıştır. *The Times*, 13 April 1878, s. 9, *London Evening Standard*, 13 April 1878, s. 5, *The Scotsman*, 13 April 1878, s. 7. Bu çerçevede özellikle Kırmıyan hakkında verilen bilgilerin detaylı olması, örneğin memleketine Van yerine Ermenilerin Van için kullandıkları Vaspuragan denmesi, kendisine Ermenilerin sevgilerinden dolayı babacık demesi gibi detaylar, bu haberlerin bizzat Londra’daki Ermeniler tarafından yayınlattırıldığı izlenimini vermektedir. Bu da Ermenilerin İngiltere’de etkili olmak için çaba sarf ettiklerinin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. *Cork Constitution*, 15 April 1878, 2, *Hereford Times*, 20 April 1878, s. 2.

37 *The Times*, “The Armenians”, Issue 29205, 18 March 1878, s. 5.

38 James Bryce, “The Claims of The Armenians”, *The Times*, 20 March 1878, s. 12, Issue 29207.

39 *Le Temps*, no:6186, 26 Mars 1878, s. 2. Heyetin İngiltere’ye varışının ertesinde geliş amacının İngiliz Hükümeti ile Ermeni Meselesi’ni görüşmek olduğu aynı gazetede belirtilmekteydi. *Le Temps*, no:6205, 14 Avril 1878, s. 2.

40 Zira başlangıçta basına Kırmıyan’ın bir iki hafta Londra’da kaldıktan sonra Manchester’e gideceğine yönelik haberler yansımıştı. *The Scotsman*, 15 April 1878, s. 5, *Aberdeen Press and Journal*, 19 April 1878, s. 3.

ni Kilisesi'ni kullanacağı ifade ediliyordu. Kırimyan'ın şehirden ayrılmasından bir gün önce 15 Nisan 1878 pazartesi akşamı, Manchester'de yaşayan Ermenilerin katıldığı bir toplantı tertip edildi. Toplantıda Ermeni davasını savunmak üzere İngiliz Hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulunacak olan Kırimyan'ı oybirliği ile destekleme kararı alındı⁴¹. Kırimyan burada çabuk kabul görmüş, adeta el üstünde tutulmuştu. Nitekim Manchester Ermeni Cemaati'nin lideri Karakin Papazyan, eski patriğe çok ilgili davranmıştı. Çünkü Patrik Nerses, Kırimyan'a yardım etmesi için Papazyan'a bir mektup göndermişti⁴².

Kırimyan'ın tekrar Manchester'e geldiğini 21 Nisan tarihinde Upper Brook Street'teki Ermeni Kilisesi'nde yapılan sabah ayinine katılması ve cemaate bir konuşma yapmasından anlıyoruz. Konuşmasında İngiltere'ye geliş nedenine vurgu yapmış ve yaklaşan Kongre'de Ermenilerin adil bir muamele görmeleri için Patrikhane tarafından görevlendirildiğinin altını çizmişti⁴³. Yine bu sırada verdiği bir vaazda İncil'den; "*Bana İnsanoğlu, bu kemikler canlanabilir mi?*" diye sordu. *Ben de 'Ulu Rab Yehova, Sen bilirsin' dedim*" mealindeki Hezekiel 37 ayetini okuyan Kırimyan, "Ermenistan'ın" yüzyıllardır çektiği acılara vurgu yaptıktan sonra, memleket dediği Ermenilerin yaşadığı bölgeleri kurumuş kemiklerle dolu bir ovaya benzetti ve ardından "*Ermeniler inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalıp Tanrı'ya inanırlarsa*", kurtuluş günlerinin yakın olduğunu ifade etti. Sözlerine Avrupa hakkında az bilgisi olmasına rağmen İngiltere'ye karşı başka hiçbir yere olmadığı kadar sempati duyduğunu belirterek devam eden eski Patrik, Avrupa'da Ermeniler hakkında çok az şey bilinmesine hayıflandığını ancak adaletin tecelli edeceğine emin olduğunu söyledi. Ona göre İngiltere ve Rusya Hıristiyan devletler olarak görevlerini yapmaktan geri durmayacaklardı⁴⁴. Kırimyan birkaç gün sonra Cathedral Chapter House'da Manchester Piskoposu ile görüşüp Ermeni davasına destek olması talebinde bu-

41 Birçok gazete heyetin Manchester'e geliş haberini ve kaldığı birkaç günün detaylarını aşağı yukarı aynı şekilde vermektedir. *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, "The Armenians", 17 April 1878, s. 5, *Hampshire Advertiser*, "The Armenian Patriarch", 17 April 1878, s. 4, *Leeds Mercury*, "Visit of the Armenian Patriarch", 18 April 1878, s. 3, *South Wales Daily News*, "Visit of the Armenian Patriarch", 20 April 1878, s. 3, *Cardiff Times*, "Visit of the Armenian Patriarch", 20 April 1878, s. 8, *Manchester Times*, "Great Britain and Armenia", 20 April 1878, s. 2.

42 Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 8. Mektup için bkz. Uras, *a.g.e.*, ss. 244-245.

43 *The Scotsman*, "The Armenian Ex-Patriarch in Manchester", 23 April 1878, s. 6.

44 *The Guardian*, "The Armenian Ex-Patriarch in Manchester", 2 May 1878, s. 5.

lundu. Piskopos ise cevabında Kırmıyan'ı misafir etmekten dolayı duyduğu memnuniyeti ve acı çeken Ermenilerin halini anladığını ifade etti⁴⁵.

Heyetin İngiltere'ye gelişi sonrasında İngiliz gazetelerinde Ermenilerle ilgili daha kapsamlı haberlerin yayınlanması Ermeni Cemaati'nin basın üzerindeki etkisini göstermektedir⁴⁶. Bunda Kırmıyan heyetinin gelişinin önemli bir payı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim heyetin faaliyetleri basının iltifatına mazhar olmuştur. Bu çerçevede 4 Mayıs tarihli bir Manchester gazetesinin Kırmıyan'ın faaliyetleriyle ilgili epey uzun bir haber yayınladığı dikkati çekmektedir. Eski Patrik'in Manchester'deki Rum Cemaati ile yaptığı görüşmelerin detaylarını veren haberin başlangıcında Kırmıyan'ın geliş amacı diğer gazetelerde olduğu gibi verilmiş, ardından detaylara geçilmiştir. Buna göre Yunan Kilisesi Piskoposu olan B. Moros'un başkanlığındaki bir heyet, Kırmıyan'ı Ermeni Kilisesi'nde ziyaret etmiş ve kendisine altında imzaları olan bir yazı takdim etmişlerdi. Hıristiyan kardeşliği vurgusu yapılan yazıda Kırmıyan görevi nedeniyle tebrik ediliyor ve bu "kutsal görevin" başarısı için dua ettikleri kaydediliyordu. Heyet kilisenin bitişiğindeki evde kabul edilmiş ve şehrin Ermeni Cemaati'nin neredeyse tamamı burada hazır bulunmuştu. Kırmıyan'ın bu sırada sarf ettiği Ermenice sözlerini Minas Çeraz tercüme etti. Eski Patrik'in Hıristiyan kardeşliği vurgusu yaptığı konuşmasının önemli kısımlarını Çeraz'ın ağzından özetleyelim:

"...Saygıdeğer Peder ve Beyefendiler, haşmetlü Türkiye eski patriği Ermeni Kilisesi ve halkına yönelik duygularınızdan dolayı çok müteessir olduğunu ifade etmemi söylediler... Yunanlılar ve Ermeniler bugün birbirlerine benzerler, zira ikisi de Türkiye'deki Slav Hıristiyanların haklarını temsil ederler... Bu iki halk adaletsizlik ve barbarlığı durdurmak için hiç olmadığı kadar birlikte hareket etmelidir... Haşmetmeab kendi görevinin başarısı için iyi dilekelerinizden ötürü kalben teşekkür etmekte, ayrıca muzaffer milletinizin refahı için en iyi dilekelerini iletmemi istemektedir".

Bundan sonra kısa bir süre iki heyet liderleri arasında sohbet edilmiş, ertesi gün Kırmıyan iadeyi ziyarette bulunmuştu. Bundan sonra gazetede anlatılanla-

45 *Manchester Times*, "Visit of the Armenian Ex-Patriarch to Manchester", 04 May 1878, s. 6, Joan George, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, Gomidas Institute, United Kingdom, 2002, s. 31.

46 Örneğin iki farklı gazetede 23 ve 24 Nisan 1878 tarihlerinde "Ermenistan ve Ermeniler" başlığı ile yayınlanan bir yazıda, Ermeni tarihinden uzun uzadıya bahsedilmekte ve yazının sonunda Şark Meselesi halledilirken, "dört milyon Ermeni'nin" unutulmaması talep edilmektedir. Aslında böylece İngiliz kamuoyunda Ermeni davasının propagandası da yapılmış oluyordu. *London Evening Standard*, "Armenia and Armenians", 23 April 1878, s. 3, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*, "Armenia and Armenians", 24 April 1878, s. 6.

ra göre önde gelen Yunanlılar Kırım-yan'ı bir evde kabul ettiler. Ardından topluca Ermeni ve Rum Cemaati'nin toplandığı Yunan Kilisesi'ne geçildi. Kırım-yan'ın söyledikleri Fransızca'ya tercüme edildi. Bir önceki gün yapılan ziyaretten duyulan memnuniyetini belirten Kırım-yan, Rum Kilisesi'ne olan muhabbetleri ile “*mümtaz Rum milletine*” karşı hayranlıklarını dile getirme fırsatı elde ettiği için memnun olduğunu ifade etti. Sözlerine “...*Hâlihazırda süre giden buhranın sonucu ne olursa olsun, en büyük gayemiz Yunanistan ve Ermenistan'ın çocuklarını birbirine kenetleyen bağların güçlendirilmesidir...*” şeklinde devam eden Kırım-yan, bunun özellikle Ermenilerin Avrupa'dan eşitlik istedikleri zamanda muazzam bir önemi haiz olduğunu, Yunanlıların kendi hakları için döktükleri kanlarını bildiklerini ve “*Leonidas'ın kahraman torunlarının*” muzafferiyeti için çok samimi olduklarının altını çiziyordu. 28 Nisan tarihli bu konuşmaya karşılık Yunan Piskoposu da Kırım-yan'ın sözlerini teyit eder şekilde bir konuşma yapmış, Hıristiyan kardeşliğine ve ulusal hakların güçlenmesi için birlikte hareket edilmesinin zaruri olduğuna vurgu yapmıştı⁴⁷. Bu haberin tamamında en dikkat çekici husus Kırım-yan heyetinin bütün görüşmelerinde öne çıkardığı hususu yani Hıristiyanlık vurgusunu teyit etmesidir. Bu yazıda çok vurgulanmasa da heyetin asıl propagandayı Osmanlı/Türk zulmü argümanı üzerinden yaptığını söyleyebiliriz.

Ermeni kaynakları İngiltere seyahati ile ilgili olarak haziranın ilk haftasına kadar faaliyetlerini sürdüren Kırım-yan heyetinin beklenen desteği elde edemediğini kaydetmektedirler. Söz konusu kaynaklara göre, İngiliz Başbakanı Lord Beaconsfield yani Benjamin Disraeli ve Dışişleri Bakanı Salisbury heyete yeteri derecede ilgi göstermemişlerdir. Kırım-yan ve Çeraz, “*10 Downing Street'teki Meclis'in yolunu aşındırarak*”, Lord Beaconsfield'den bir görüşme alabilmeyi ummuş, ancak Başbakan onları kabul etmemişti⁴⁸. Bu konuda 8 Mayıs tarihli bir haber Kırım-yan'ın, Lord Salisbury ile Canterbury Başpiskoposu'na⁴⁹ bir ziyaret yapacağını rivayet ediyordu⁵⁰. Ermeni kaynaklarına göre Kırım-yan heyeti, 10 Mayıs 1878'de Dışişleri Bakanı Salisbury tarafından kabul edilmişti⁵¹. İzahatlarını dinledikten sonra Salisbury, Kırım-yan'a “...*Emin olabilirsiniz Ermeniler bağımsız ve barış içerisin-*

47 *Manchester Times*, “The Ex-Patriarch of Armenia in Manchester”, 04 May 1878, s. 4.

48 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, New York, 1984, s. 17.

49 İngiltere'deki en yetkili piskoposluk makamı. Bkz. <https://www.archbishopofcanterbury.org/> (erişim: 20 Nisan 2018)

50 *The Scotsman*, 08 May 1878, s. 7.

51 Nassibian, *a.g.e.*, s. 17, Christopher J. Walker, *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London 1991, s. 112.

de yaşayacakları bir yönetime sahip olacaklar..” demişti⁵². Ancak böyle bir görüşmenin gerçekleştiğine dair net bir kayıt İngiliz kaynaklarında mevcut değildir. Bununla birlikte, kesin olan şey Kırmıyan’ın daha önce görüştüğü herkese sunduğu muhtar Ermenistan’ın oluşturulması projesini bu tarihten yaklaşık bir ay sonra Salisbury’de ulaştırmış olduğudur⁵³. Bu konuyla ilgili İngiliz gazetelerinde de haberler yayınlanmıştır. Bu haberlerde Kırmıyan’ın 10 Mayıs akşamı Parlamento’yu ziyaret ettiği, Lordlar Kamarası’nda Canterbury Başpiskoposu tarafından kabul edildiği ve Avam Kamarası’nın Peers Galerisi’nde 15 dakika oturduğu belirtilmektedir. Haberde ayrıca Kırmıyan’ın fiziksel görünüşünden giydiği kıyafetten ve kendisine gösterilen itibar ve geliş nedeninin bazı din adamlarıyla görüşmek olduğundan söz edilmektedir⁵⁴. Bu haberlerde de Salisbury ile görüştüğüne yönelik herhangi bir ibare olmaması, Ermeni kaynaklarının görüşme olduğuna yönelik kayıtlarına şüphe ile yaklaşılmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte haberlerden de anlaşılacağı üzere heyet görüşmek istediği ikinci kişiyle Canterbury Başpiskoposu ile görüşmeye muvaffak olmuştur.

Kırmıyan’ın Başpiskopos Archibald Campbell Tait ile yaptığı görüşmede ifade ettiği sözler bağımsızlık için büyük devletlerin yardımını zaruri gören Ermenilerin zihin dünyasını gözler önüne sermektedir. Konuşmasına İncil’in Havarilere “*Hepiniz Kardeşsiniz*” vasiyetini hatırlatarak ve böylece Hıristiyan kardeşliğine vurgu yaparak başlayan Kırmıyan, Ermeni davasını Hıristiyan âlemine sunmasının sebebinin de bu olduğunu belirtmektedir. Sözlerine bir Hıristiyan halk olarak Ermenilerin de diğer Hıristiyanlara verilecek haklardan eşit şekilde pay alması gerektiği şeklinde devam eden Kırmıyan, yardımı kolaylaştırmak için Ermenileri daha mazlum gösteren ifadelere yer vermiştir. İddialarına bakılırsa yüzyıllardır baskı altında işkence görenler sadece Bulgar ve Rumlar değil, Anadolu’da koruyucusu olmayan Ermenilerdir ki, onlardan çok daha fazla işkenceye maruz kalmışlardı. Ardından Ermenilerin beş yüzyıldan beri zulüm gördüklerini, 93 Harbi’nin du-

52 Parsamian, *a.g.e.*, s. 288.

53 *Khrimian to Salisbury Memorandum* FO. 78/2891, 4 June 1878, (zikir.) Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 8, Şaşmaz, “The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question”, ss. 340-341, Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London, 1987, s. 51. Salisbury Kırmıyan’a 10 Haziran tarihinde yanıt vermiş ve İngiliz Hükümeti’nin meseleye ihtimam göstereceği teminatında bulunmuştur. *The Marquis of Salisbury to the Armenian Archbishop Meguerdich Kherimian*, FO. 424/71, no. 194, 10 June 1878, s. 148.

54 *Shields Daily Gazette*, 15 May 1878, s. 2, *South Wales Daily News*, 15 May 1878, s. 3, *Watford Observer*, 18 May 1878, s. 2, *Wicklow News-Letter and County Advertiser*, 18 May 1878, s. 2.

rumlarını daha kötüye götürdüğünü, üstelik köylerinin Kürt saldırıları nedeniyle harabeye döndüğünü, tüm bunlara rağmen yoksul dediği Ermenilerin dayandığını kaydederek, savaşın bitişiyle bu durumun ortadan kalkacağını zannettiklerini kaydetti. Bu durumun daha da arttığını ileri süren Kırmıyan Ermeni Patrikhanesi'ne bu konuda çok sayıda şikâyet geldiğini söyledikten sonra Hıristiyan dünyadan beklentilerini sıraladı. Kırmıyan hemen bütün konuşmalarında yaptığı gibi burada da haksızlığa uğramış, baskı ve zulüm görmüş Ermeni milleti vurgusunu, Hıristiyanlık merkezli olarak pekiştirdi ve “beş yüz yıllık esaret zincirinden” Ermenilerin kurtarılmasının ilahi istek gereği olduğunun altını çizerek sözlerini şu şekilde nihayete erdirdi: “...*Ermeni, ıstırapının nihayete erdiğine ve kaderinin artık bu ıstıraplarını kâfi gördüğüne inanıyor ve yine ilâhî isteğin, Ermeniye beş yüzyıllık esaret zincirinden kurtaracak elin, esir milletlere hürriyet veren Büyük Britanya'nın kuvvetli ve hürriyetsever eli olarak tayin etmiş olduğuna kani bulunuyor. Ve işte o himaye edici elden Ermeni milleti de kendi haklı hissesini rica ediyor*”⁵⁵. Centurbury Başpiskoposu'nun hayatını anlatan bir eserde, Tait'ın bu görüşmeyle ilgili olarak ilginç ifadeler kullandığı dikkati çekmektedir. Günlüğüne Kırmıyan'ın kendisine Ermenilerin perişan hali dışında bilmediği bir şey söylemediğini ve görüşmenin ayın 13'ünde Lordlar Kamarası'nda gerçekleştiğini yazan Tait⁵⁶, bir anlamda Kırmıyan'ı dini bakımdan küçük gördüğünü hissetmektedir. Tait'ın tavrı böyle olsa da Kırmıyan netice itibarıyla İngiltere'nin dini bakımdan en üst makamına Ermeni davasını aktarmış ve ondan yardım istemiştir.

İngiltere'deki en önemli amacını gerçekleştiremeyen yani Başbakanla görüşemeyen, Dışişleri Bakanı Salisbury ile görüştikleri bile meçhul olan Kırmıyan ve Minas Çeraz'ın yılmadığı misyonlarının en önemli parçası olarak gördükleri İngiltere'de, Ermenilere sempatiyle bakan İngiliz önde gelenleriyle görüşmek için ellerinden geleni yaptıklarını söylememiz gerekir. Bu kişiler arasında daha sonra “*Ermenilere hizmet insanlığa hizmettir*”⁵⁷ diyen, “*Türkler pılsı pırtısıyla Avrupa'dan atılmalıdır*”⁵⁸ anlamına gelen ifadeler kullanan İngiliz Başvekili W. E. Gladstone başta gelmekteydi. Kırmıyan iki defa mektup gönderdiği (1 Eylül 1877 ve 4 Mart 1878)⁵⁹

55 Uras, *a.g.e.*, ss. 245-246.

56 Randall Thomas Davidson, William Benham, *Life of Archibald Campbell Tait*, Vol. II, London Macmillan and Co. 1891, s. 326.

57 Ermeniler için bu ifadenin ne anlama geldiği hakkında bkz. Charles Aznakian Vertanes, *Armenia Reborn*, Armenian National Council of America, 1947, s. 179.

58 William Ewart Gladstone, *The Turco-Serbian War, Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company, 1876, s. 38.

59 *The Gladstone Diaries with Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence*, Vol. IX, January 1875-December 1880, ed. H.C.G. Matthew, Clarendon Press Oxford, 1986, ss. 246, 295.

Gladstone ile görüştüğünde, bir Ermeni kaynağına göre Liberal İngiliz Ermeni Meselesi ile ilgili görüşlerini tam anlamıyla açıklamamış ve salahiyetin kendisinde olmadığını ve bundan dolayı etkisinin olmayacağını söylemişti. Bu görüşmenin ardından Forster adlı bir vekil ile buluşan Ermeni Delegasyonu ondan da ilginç öneriler almıştı. Görüşme esnasında Forster, Kırmıyan'a "*Komşunuz olan Rusya'ya üzmeyin, burada ne muhafazakârların, ne de liberallerin ellerinde oyuncak olmayın. İngiltere'nin Ermenistan'ı takip etmesi çok zor, çünkü arası İngiltere'den çok uzakta. İngiltere'nin yardımını beklemeniz mantıklı değil*" demişti⁶⁰. Aldığı bu tavsiyeden muhtemelen memnun olmayan Kırmıyan ziyaretlerine devam ederek, Shaftesbury ve Argilly Düklerini, Carnarvon'u, Grand Duff, John Morley ve "*Holy Roman Empire*" adlı eseri ile ünlenen James Bryce'ı da ziyaret etmişti. Bryce daha sonra "Ermenistan'ın Avam Kamarası'ndaki temsilcisi" gibi hareket edecektir⁶¹. Ermenilere sempatiyle bakan kişilerle yapılan bu tür görüşmeler İngiliz kamuoyunu kazanma adına son derece önemliydi.

Kamuoyunu Ermeni davasına çekmenin yolunun gazeteler vasıtasıyla haber yaptırmaktan geçtiğini iyi bilen Kırmıyan, İngiltere'deki Ermenileri uyararak gazetelerde makaleler yazmaları hususunda telkinde bulunuyordu. Çeşitli yerlerde İngiliz halkıyla buluşup Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerin elinden acı çektiğini anlatarak Berlin Kongresi'nde İngilizlerin Ermeni davasını savunmasını temine çalışırken⁶², bu konuda ona İngiltere'de en büyük yardımı yapanlardan biri de Garabet Hagopyan olmuştur⁶³. 1874'te İngiltere'ye gelen Hagopyan önce "*Bir Ermeni*" imzasıyla gazetelerde Ermeni davasının propagandasını yapmış, daha sonra kendi ismiyle uzun yıllar *The Times*'ın editöre mektuplar kısmına yazı göndermiştir. Kırmıyan Londra'dayken bu konuda ona en mühim katkıyı Hogopyan'ın yaptığını söyleyebiliriz. Zira tam bu sırada Londra'da "*Ermeniler ve Şark*

60 Parsamian, *a.g.e.*, ss. 287-288; Sarkissian, *a.g.e.*, ss. 79-80.

61 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 79, H. A. L. Fisher, *James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont, O. M.)*, vol. 1, London 1927, s. 183.

62 Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms*, s. 9.

63 Garabet Hagopyan Ermenilerin İngiltere'de örgütlenmelerinin mimarlarından biridir. Fikretin Yavuz, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s. 93. Ayrıca bkz. Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karebet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 221-259, Zeynep İskefiyeli, "İngiltere'de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti", *19-20 Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri-Kaynaşma- Kırgınlık-Ayrıntık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2015, Cilt I, ss. 534-570.

Meselesi'⁶⁴ adıyla yazarı belli olmayan bir kitap yayınlandı. Eserin gizli mimarının Hagopyan olduğunu Harvard Üniversitesi'nin kütüphanesindeki nüshasının onun adına kayıtlı olmasından anlıyoruz. Üstelik nüshanın girişinde Times gazetesinde yayınlanmış mektupları kullanmak için editöründen izin istediği 7 Mayıs 1878 tarihini taşıyan bir de mektup vardır. Bu mektupta bir yıldır üzerinde çalıştığı kitabı bitirmek üzere olduğunu belirten Hagopyan, Ermeni Meselesi'ni kamuoyuna en iyi şekilde aktarmak için gazetede yayınlanmış mektupların kullanılmasının elzem olduğunu altını çizmektedir. Mektubun bu kısmında Hagopyan kitabı yayınlamasının temel gayesinin Ermenilere yardım etmek ve İngiliz Hükümeti'ne başvuran eski Patrik Kırmıyan'ın başarılı olmasını temin etmek şekline açıklamaktadır⁶⁵. Üstelik bu sırada İngiltere'de yayınlanan gazetelerde de bu konu hakkında küçük haberler olduğu dikkati çekmektedir. Örneğin Boston Guardian, Londra'daki Ermeni Komitesi'ne mensup Hagopyan adlı bir kişinin Ermeni milletinin durumu ve taleplerini ortaya koymak için bir broşür yayınlamak üzere olduğunu kaydetmekte, bu konunun eski patrik hâlihazırda Londra iken daha fazla ilgi çekmesinin beklendiğinin altını çizmekteydi⁶⁶. Velhâsıl Kırmıyan heyetinin varlığı bu kitabın yayınlanmasının da ana dayanaklarından biri olmuştur. Zira mektubun kaleme alındığı tarih Kırmıyan heyetinin İngiltere'de olduğu mayıs ayıdır. Yani Kırmıyan heyetinin gayretleri olumlu sonuçlar doğurmuş, Ermeniler daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır. Bu durumu James Bryce da teyit etmekte olup Ermeniler için 1878 yılında birkaç miting yapıldığını bunlar arasında özellikle Dean Steanly'nin başkanlığında yapılan mitingde Ermeni Meselesi'ne destek olunması gereğine vurgu yapıldığını, bu tarihten sonra bu meselenin İngiliz parlamentosunda daha fazla gündeme getirildiğini kaydetmektedir⁶⁷.

Kırmıyan heyetinin Londra'da bir an bile boş durmadan çaba sarf ettiğini söylememiz gerekir. Manchester'da Yunanlılarla yakın ilişkiler kuran heyet Londra'da da aynı yönde hareket etmiştir. 19 Mayıs 1878 pazar sabahı Londra Yunan

64 Kitabın tam künyesi şu şekildedir: *The Armenians and the Eastern Question, A Series of Letters by an Armenian on Armenia and the Armenians, the text of the "memoire" addressed to the cabinets of Europe, ETC.*, London: Edward Stanford, 55, Charing Cross, S.W. 1878. London: Gilbert and Rivington, Printers, St. John's Square, E.C.

65 Hagopyan'ın *The Times* editörüne 7 Mayıs 1878 tarihinde 8 Rockly Road West Kensington-Park'tan yazdığı mektup, kitabın Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan OH. 3459.3 numaralı nüshanın giriş kısmında yer almaktadır.

66 *Boston Guardian*, 17 May 1878, s. 4, *Homeward Mail from India, China and the East*, 18 May 1878, s. 26.

67 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan co. London 1896, s. 457.

Cemaati onu London-Wall'daki kiliselerinde çok mümtaz bir şekilde karşılamıştı. Yunan piskopos yapılan ayının sonunda “Tanrı’nın nezdinde bir kardeşiniz olarak bu haçı size veriyor ve Tanrı’ya seven bu cemaati kutsamanızı rica ediyorum” demişti. Bunun üzerine Kırmıyan Cemaati kutsamış, Yunan ve Ermenilerin birlik içerisinde ve Hıristiyanlık sevgisi ile yaşamaya devam edeceklerini ümit ettiğini belirtmişti. Ayından sonra Londra Hellen Komitesi’nin başkanı Antonio Ralli, Kırmıyan’a yönelik bir konuşma yapmış, Londra’daki Ermeniler adına söz alan Papazyan ise Şark Meselesi’nin halledilmesinin çok zor olduğunu bildiklerini, ancak Osmanlı tebaasının tamamının Avrupa’nın onların isteklerini reddetmeyeceğine yönelik bir inanç taşıdıklarını belirtmişti. Arzularının can, mal ve namuslarının güvenlik altına alınması olduğunu söyleyen Papazyan, kötü dediği Türk memurlarının yönetimine de bir son verilmesi gerektiğini ifade etti. Toplantı esnasında Yunanistan’ın maslahatgüzarı Gennadius de ilginç bir konuşma yapmış, düşünülenin tersine doğu Hıristiyanları’nın birlik içinde olduğunu söylemişti⁶⁸.

Kırmıyan’ın Londra’da nasıl çalıştığının en iyi örneklerinden biri de Justice Fry adlı bir kişinin başkanı olduğu Avustralya’nın yerlileri olan Aborijinleri Koruma Derneği’nin 22 Mayıs’taki kırkinci toplantısına katılmasıdır. Oldukça geniş katılımlı bu toplantıda Ermenice bir konuşma yapan Kırmıyan, İngiltere’de gördükleri iltifattan ötürü teşekkürlerini ifade ettikten sonra, diğer yerlerde yaptığı gibi Ermenilerin Anadolu’da katlanmak zorunda olduğunu iddia ettiği acılara vurgu yapmış, geliş amacının İngiliz Hükümeti’nden bu durumun bertaraf edilmesi için kendisine yardımcı olmasını istemek olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyu haber yapan gazetenin söylediğini göre Kırmıyan’ın bu konuşması büyük alkış almış, konuşmasını İngilizceye çeviren ise Nerses’in mektup göndererek ricacı olduğu Londra Ermeni Cemaati’nin önemli üyesi olan Papazyan idi. Konuşma dolayısıyla kendisine teşekkür eden E. Jenkins’in bir parlamento üyesi olması, heyetin İngiltere’de bir kısım çevre tarafından olumlu karşılandığının göstergesidir⁶⁹. Bununla birlikte Londra’dayken daha önce tanıştığı kimselerin de Kırmıyan’ın davasında ona yardımcı oldukları görülmektedir. Mesela Kırmıyan, Moor-lane’deki St. Bartholomew Kilisesi’nin papazı W. Denton’un daveti ile kilisedeki akşam ayine katıl-

68 Kilisede yapılan bu toplantının doğu ile ilgili “Hıristiyanlar Doğu’da bölünmüş durumdalar, birbirlerine taban tabana zıtlar” şeklindeki inancın yanlışlığını ortaya koyduğunu belirten maslahatgüzar tecrübelerinin kendisini haklı çıkardığını, anlaşmazlıkların temel sebebinin bundan fayda sağlayanların ettikleri tohumlar olduğunu söyledi. *The Scotsman*, 23 May 1878, s. 5, *Pall Mall Gazette*, “The Greeks and Armenians In London”, 27 May 1878, s. 7.

69 *The Scotsman*, 23 May 1878, s. 5, *John Bull*, 25 May 1878, s. 16, *Berkshire Chronicle*, 25 May 1878, s. 8.

di. Davetçi papaz birkaç yıl önce doğuya yaptığı seyahatte Kırmıyan ile tanıştığını belirttikten sonra, Ermenilerle ilgili olumlu fikirler içeren uzunca bir konuşma yaptı ve sözlerini “*Hıristiyanlar olarak görevimiz Ermenileri desteklemek*” şeklinde bitirdi. Müteakiben Kırmıyan da kısa bir konuşma yaptıktan sonra Ermenice dua ile sözlerini tamamladı⁷⁰. Kongre yaklaşırken hiçbir fırsatı kaçırmayan Kırmıyan, o sırada Liberal Parti'nin başında olan Lord Hartington'u (Devonshire Dükü Spencer Cavendish) ziyaret etti⁷¹, bu görüşmeden hemen sonra Society of Friends⁷² adlı dini cemaatin yıllık toplantısındaki dini bir ayine de iştirak etti⁷³.

Bu tür gelişmeler olmasına rağmen gerçekte İngiliz siyasetleri farklı düşüncelerle hareket ediyorlardı. Ermeni Meselesi'ne sempatiyle yaklaşımları politik isteklerini gizlemeye yönelikti. Yakın ilgi gösteren Londra Piskoposu, Kırmıyan'a St. Paul Katedrali'ni bizzat gösterdi ve sunak taşının önünde diz çökerek hayır duasını talep etti. Kırmıyan'a İngiltere'de birçok yerde bu şekilde itibar gösteriliyordu. Fakat bunlarla amaçlanan farklı bir şeydi. Ermeni Kilisesi'nin İngiliz Kilisesi'yle birleşmesi konusunda Kırmıyan'ın görüşünü soran İngilizlerin gayesi, Ermeni Kilisesi'ni içinde bulunduğu tarihi yalnızlıktan çıkarmak bahanesiyle Ermenilerin himayesi konusunda İngiltere'ye daha fazla hak tanınmasını sağlamaktı. Ermeniler için kendi kiliselerini ilgilendiren bir meselenin diğer bütün meselelerden daha önemli ve öncelikli olduğunu, netice itibarıyla Ermenilerin ileride politik durumlarının düzelmesine karşılık, kendi inançlarının aleyhine fazla imtiyaz ve taviz veremeyeceklerini gayet iyi bilen Kırmıyan, bu teklife kaçamak cevaplar verdi. Ermeni Kilisesi'nin apostolik bir kilise olduğunu ve dogmalarını mezhep meselelerini karara bağlamak için İznik, Efes ve İstanbul'da toplanan piskoposlar toplantısı gibi üç evrensel konsüle dayandığını izah etmekle yetindi⁷⁴.

70 *Western Daily Press*, “The Patriarch of Armenia In London”, 28 May 1878, s. 8, *John Bull*, 01 June 1878, s. 6.

71 *The Scotsman*, 28 May 1878, s. 5.

72 XVII. yüzyılın ortalarında Hıristiyan mezheplerinden ve tarikatlarından memnun olmayanlar tarafından İngiltere'nin kuzeybatısında ortaya çıkmış olan *Religious Society of Friends* adlı mezheptir. Üyelerine Quakers ya da Friends ismi verilen bu mezhebin kurucusu olan George Fox adlı papazın 1646'da bu işe giriştiği söylenmektedir. *A Brief Account of the Rise of the Society of Friends*, Philadelphia 1889, ss. 17, 38. Ayrıca bkz. Charles Wetherell, *History of the Religious Society of Friends*, 1894.

73 *The Scotsman*, 30 May 1878, s. 5.

74 *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Haz., Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003, ss. 28-29.

Kırımyan ve Çeraz, Berlin Kongresi'nde kendilerine destek olunması için İngiliz halkının ve Dışişleri Bakanlığı'nın desteğini kazanabilmek için yoğun bir faaliyet göstermişlerdi. Aslına bakılacak olursa, Kırımyan, Patrik Nerses ve bazı Ermeniler İngiltere'nin Berlin Kongresi'nde kendilerini destekleyeceklerini düşünüyorlardı. Patrik Nerses "Eğer İngiltere isterse, Ermenistan kurtulur" demekteydi⁷⁵. Berlin Kongresi yaklaştıkça Ermeniler daha da ümitlenmişlerdi. Faaliyetlerine yoğunluk veren Kırımyan ve Çeraz Alman Büyükelçisi Münster ile görüştüler. Bu esnada Münster Berlin'de istediklerini elde edebileceklerini, çünkü Bismarck'ın "orada Osmanlı boyunduruğu altında kalmış Hıristiyanları kurtarma" işiyle meşgul olacağını belirterek, onları ümitlendirmişti⁷⁶. Bu çabaların olumlu manada bir sonuç vermemesi elbette düşünülemezdi. Zira Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası'nda Ermeniler hakkında yapılan müzakerelerde ümit verici fikirler ortaya atılıyordu. Mesela Avam Kamarası'nda Sir John Kennaway Ermenilerin de diğer Hıristiyanlar kadar dikkate alınıp alınmayacaklarını Hükümet'e sormuş verilen yanıt özellikle 16. maddenin Kongre'nin gündemine getirileceği ve ülkelerin bu meseleyi gündeme alacağı şeklinde olmuştu⁷⁷. Shaftesbury Earl'ı Lord Asley yaptığı bir konuşmada Kırımyan heyetinin şikâyetini gündeme getirmiş, Ayastefanos Antlaşması'nda ismi geçen muhtelif Hıristiyan milletlerin menfaatlerine önem verilirken, Ermenilerin sadece 16. maddede çok sınırlı bir şekilde isimlerinin geçtiğini, bu maddenin de onları korumadığı ve memnun da etmediğini dile getirmişti. Devamın da ise heyetin getirdiği projedeki iddiaları özetleyen kısa bir konuşma yaptıktan sonra sözü Salisbury Markisi Lord Robert Cecil almış ve iddiaların çok da doğru olmadığını belirtmişti. Görüşme esnasında Granville Earl'ı Lord Levenson ve Carnarvon Earl'ı Henry Herbert de Ermenilere yönelik olumlu fikirlerini ortaya koymuşlardı⁷⁸. Bu tartışmalar aslında bir taraftan Ermeni Meselesi'ni daha fazla gündeme getirirse de Ermeni Heyeti'nin beklentisi muhtemelen bundan daha fazlasıydı. Nitekim bir Avusturya gazetesinde yayınlanan Londra menşeli bir telgrafta Daron Başpiskoposu'nun yani Kırımyan'ın İngiliz Hükümet'i nezdinde teşebbüslerde bulunduğu ve Anadolu'daki Hıristiyan Ermenilerin emniyet, adalet ve kilise işlerinde onların korunması için çaba gösterdiği, üstelik heyetin Viyana ve Berlin'e de aynı amaçla gideceği belirtilmekteydi⁷⁹.

75 Parsamian, *a.g.e.*, s. 287.

76 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 80.

77 HC Deb. 04 June 1878, vol 240. s. 1168.

78 HL Deb. 06 June 1878 vol. 240, cc. 1242-1246, *The Times*, 07 June, 1878, s. 7, Issue 29275.

79 *Prager Abendblatt*, nr. 125, 1. Juni 1878, s. 3.

Heyetin İngiltere'de sadece İngilizlerle temas etmediğini, diğer devletlerin temsilcileriyle de bulunan her fırsatta görüşme yaptığını görüyoruz. İtalya'nın Londra büyükelçisi olan Manebrea, İtalya Dışişleri Bakanı Corti'ye Berlin süreci hakkında İngiliz Başbakanı ile yaptığı görüşmeyi aktardığı gizli ibareli yazısında, Kırımıyan heyetinin kendisini ziyaret ettiğinden bahseder. İsmi vermeden bir patrik dediği Kırımıyan'ın kendisine Dışişleri Bakanı'yla İstanbul'dan Brindisi'ye kadar beraber seyahat ettiklerini söylediğini aktaran elçi yazısının devamında Kırımıyan'ın taleplerinden ve kendisinin verdiği yanıtın söz etmektedir. Buna göre Kırımıyan Osmanlı Hükümeti'nin şimdiye değin Ermenilere verdiğinden daha fazla özgürlük ve emniyetin doğal talepleri olduğunu söylemişti. Elçi ise genel ifadelerle saldırgan bir dil kullanmaktan imtina ettiğini ve İtalya'nın kim olursa olsun başkasının boyunduruğunda olan halklara sempatiyle yaklaştığını ifade ettiğini dile getirmiştir. Hükümeti meşgul etmemek adına daha fazla detaya girmediğini belirten elçinin verdiği bu bilgi⁸⁰ heyetin aslında çabalarının istedikleri neticeyi vermeyeceğinin de habercisi gibiydi.

Berlin Kongresi için yola çıkmaya hazırlanan Kırımıyan ve tercümanı Çeraz, esasında İngiltere'nin tam anlamıyla desteğini alamamışlardı. Çünkü İngiliz Başbakanı tarafından kabul edilmemişlerdi. Aslında İngilizler muhtar bir Ermenistan fikrine sıcak bakmıyorlardı, buna sebep olarak da Anadolu'daki Ermenilerin Müslüman nüfusla birlikte yaşamasını gösteriyorlardı. En önemlisi, Salisbury ve Beaconsfield Ermenilerin muhtar bir Ermenistan'ı yönetebilecek bir kapasiteye sahip olmadıklarını düşünüyorlardı⁸¹. İngiliz siyaseti Ermeni Meselesi'ne bu şekilde tavır almışken, Kırımıyan ve Çeraz, Berlin'e gitmek üzere 8 Haziran'da Londra'dan ayrılıp, önce tekrar Paris'e oradan da Berlin'e gitti, burada Stefan Papazyan ve Horen Narbey ile buluşmuşlardı. Bu kişilerin hiçbiri Almanca bilmediğinden kendilerine tercümanlık etmek üzere Paris'ten Berlin'e Beyleryan adlı bir Ermeni gönderilmişti⁸². İstanbul'dan yola çıkıp Roma, Paris ve Londra'da yaklaşık olarak üç ay boyunca yoğun çaba sarf eden heyetin tek gayesi Berlin'de kendileri için bekledikleri kararın çıkmasıydı. Böylece sıra seyahatlerinin son aşaması olan Berlin'e geldi.

80 Londra Büyükelçisi Manebrea'dan Dışişleri Bakanı Corti'ye, 404/67, no. 140, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Seconda Serie: 1870-1896, Vol. X, (24 marzo - 16 ottobre 1878), Roma, 1976, s. 134.

81 Parsamian, *a.g.e.*, s. 288.

82 Uras, *a.g.e.*, s. 240.

4. Berlin'deki Faaliyetler

İngiltere'deki faaliyetlerinden sonra Berlin'e giden heyet burada da yoğun bir şekilde çalıştı. Berlin seyahatine çıktıklarında Almanya ve Fransa'nın Ermenileri kesinlikle destekleyeceklerine yönelik haberlerin Kongre'nin açılışının yapıldığı günün gazetelerine yansması heyeti heyecanlandırmış olmalıdır⁸³. Kongre'nin açıldığı günün ertesi olan 14 Haziran'da Kırımıyan ve Çeraz, Petersburg'dan gelen Horen Narbey ile buluşmuş, Türk heyetinden Ohan Bağdathyan da bu süreçte heyete birçok konuda yardımcı olmuştu⁸⁴. Heyete burada katılanlardan biri de bizzat Patrik Nerses'in yetkili temsilcisi olarak Berlin'e gelen Ermeni Meclisi üyesi Muşlu Stefan Papazyan idi. Kendisine verilen görev, Patrikhane'nin heyet hakkında bazı soru işaretleri taşıdığı göstermektedir. Nerses'in özel temsilcisi olarak Berlin'e gelen Papazyan'ın vazifesi heyet üzerinde Patrikhane'nin kontrolünü sağlamak ve iki piskopos arasında çıkması muhtemel rekabeti bertaraf etmektir⁸⁵. Görünen o ki, heyette fikir ayrılıkları söz konusuydu. Ancak nihai olarak ellerinde bir proje ve aldıkları bir talimat vardı. Ne pahasına olursa olsun görevlerini en iyi şekilde yapmak boyunlarının borcuydu. Neticede Kongre'ye katılan devletlerin delegeleleriyle her fırsatta görüşmeler yapmak arzusundaydılar. Bu çerçevede ilk olarak Dr. Maritz Busch ve Hohenlohe (Alman Hanedanı) vasıtasıyla Bismarck ile görüşmek istemişlerdi ve buna büyük ehemmiyet veriyorlardı⁸⁶. Ancak kendisi ile buluşarak bazı açıklamalar yapmak istediklerini bildirmelerine rağmen, Bismarck sekreteri vasıtasıyla zamanı olmadığını ve başkan olarak tarafsız kalması gerektiğini ileri sürerek onları kabul edemeyeceğini ifade etti⁸⁷.

Bu başarısız denemenin ardından Kırımıyan'ın başkanlığındaki Ermeni Heyeti Lord Beaconsfield Benjamin Disreali ile bir görüşme elde etmek için uğraşmışlardı. Nitekim 17 Haziran tarihinde İstanbul'dan aldıkları telgrafta bu yönde

83 *The Scotsman*, 13 June 1878, s. 5.

84 Uras, Berlin'e giden Osmanlı heyeti içerisinde bulunan Bağdathyan ile birlikte Haçık Odyan ve Karabet Karakaş'ın Ermeni Heyeti ile gizli gizli işbirliği yaptığından bahsetmektedir. Uras, *a.g.e.*, s. 240.

85 Söylendiğine göre Kırımıyan ve Horen Narbey birbirlerinden farklı kimselerdi. Karakter davranış ve temayülleri birbirinden ayrıydı. Avrupa'da eğitim görmüş, konuşkan, belagati iyi Narbey Rus yanlıydı. Halktan biri olan katı ve dindar Mıgırdıç Kırımıyan ise İngilizlere temayülü olan fikirler taşıyordu. V. G. Krbekyan, "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse" (Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu), *Lraber Hasarakakan Gitut'yunneri* (Sosyal Bilimler Dergisi), No: 2, s. 32.

86 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 80.

87 Parsamian, *a.g.e.*, s. 289, Krbekyan, *a.g.e.*, s. 33.

bir talimat vardı. Ertesi gün hem Disreali'ye hem Kont Andassy ile görüşmek için başvuru yaptılar. 20 Haziran'da İngiliz Başbakanı'nın sekreteri olan Ostenly, Kırımıyan heyetini ziyaret ederek, iş yükünün fazla olması nedeniyle onları kabul edemeyeceğini, taleplerini yazılı bir şekilde vermeleri gerektiğini aktardı. Bu durum Kırımıyan heyeti açısından kötüye işaretledi. Ancak heyet yılmamış en sonunda Kongre'ye iştirak eden İran'ın Ermeni asıllı Londra Büyükelçisi Melkon Khan vasıtasıyla bir görüşme ayarlayabilmişti. Fransız elçiliğinde gerçekleşen görüşme esnasında İngiliz başbakanı siyaset veya siyasetle alakalı herhangi bir meselenin konuşulmayacağını belirtmiş ve konuşma boyunca Ermeni rahipleriyle İngiliz rahiplerin giysilerinin benzerliği gibi sıradan şeylerden bahsederek heyetin taleplerini söylemelerinin önüne geçmişti⁸⁸. Yine bu sırada İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'nin Ermeni Meselesi ile ilgili görüşleri Kırımıyan'ı ve Ermeni heyet üyelerini telaşlandırmıştı. Salisbury, "Ermenistan'da muhtariyet şartları elverişli değildir. Bundan başka Ermenistan gibi büyük bir bölgede pek dağılmış çeşitli milletlerle birçok dinler karışmış ve çoğunluk teşkil edemeyecek bir durumda olan Ermenilerin istedikleri biçimde bir vilayet için merkezi bir nokta bulmak da çok güçtür"⁸⁹. İngiliz Dışişleri Bakanı'nın bu sözleri heyeti hayli telaşlandırmıştı. Bu demece karşılık vermeyi gerekli gören Kırımıyan, Salisbury'e Ermeni isteklerinin esasları hakkında 24 Haziran 1878 tarihli, Berlin'deki *Grand Hotel de Rome*'dan yazdığı bir mektupla cevap verdi. Kırımıyan mektubunda uzun uzun Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında eşitlik olması lüzumuna vurgu yaparak Anadolu'nun bazı vilayetlerinde çoğunlukta olduklarına, bu bölgelere özerklik verilmesi gerektiğine ve Ermeniler için tek dermanın bu olduğuna vurgu yapmıştı⁹⁰.

En fazla ümit bağladıkları İngiltere'nin temsilcilerinden bu tür ifadeler işitmek heyeti rahatsız etmiş olmalıdır. Ancak bu durum, Kırımıyan heyetini yıldırma- mış, heyet çareyi başka temsilcilere başvurmakta bulmuştu. Bu tatsız gelişmelerin ardından Kırımıyan Paris'te görüştüğü Waddington vasıtasıyla kulis yapmayı düşünmüş olmalıdır. Nitekim bu sırada Fransız elçiliğinde tertip edilen ve Kongre'ye gelen birçok ülke temsilcisinin katıldığı ziyafet heyet için adeta bir fırsata dönüştü⁹¹. Ermeni Heyeti Fransız elçisini kendilerine yakın buldukları gibi ondan çok

88 Krbekyan, *a.ge.*, s. 34.

89 Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul 1976, s. 102.

90 Uras, *a.ge.*, ss. 242-243.

91 Aslında kongrenin her toplantısından sonra büyük devletler elçilikleri vasıtasıyla yemekler tertip ediyordu. Ermeni Heyeti Fransız Elçiliği'ndeki yemeğe de katılmıştı. *Journal Des Debats*, 26 Juin

şey de bekliyorlardı. Nitekim daha önceden Paris'te görüştikleri zaman onlara makul davranmıştı. Burada tekrar buluştuklarında Minas Çeraz'a sorduğu bir soru heyete göre “*sinsiceydi*” ve tavrında biraz değişme olduğuna delalet ediyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Waddington'un “*Batı Ermenilerine bağımsızlık verildiği takdirde Doğu Ermenileri'nin nasıl bir tavır sergileyecekleri*” şeklindeki sorusu heyeti rahatsız etmişti. Soru üzerine Çeraz, “*onlar kardeşlerine kavuşmak isteyecekler veya en azından bir kısmı hemen Batı Ermenistan'a gidecektir*”, şeklinde yanıt verdi. Her şeye rağmen Kırım-yan, Waddington'un tavsiyesi üzerine 25 Haziran tarihinde Kongre'ye katılan bütün devletlerin baş temsilcilerine projelerini gönderdi⁹². Fransız temsilci Kongre boyunca gerçekten de Ermeni yanlısı gibi çalışmış ve gelişen olayları sürekli olarak Ermeni delegelerine bildirmişti. Üstüne üstlük, Kırım-yan, onun tavsiyesi üzerine Bismarck'a da bir mektup göndererek Ermeni Meselesi'ni Kongre'nin gündemine alması ricasında bulundu⁹³. Bu sırada gazetelere yansıyan haberlere göre, Kırım-yan ve Horen Narbey, Alman İmparatoru'nun huzuruna kabul edilmiş, görüşme esnasında Almanya'nın Londra büyükelçisi Münster de bulunmuştu⁹⁴. Sadece bilgi amaçlı olduğu anlaşılan haberde görüşmenin detaylarıyla ilgili herhangi bir ayrıntının verilmemiş olduğu dikkati çekse de Ermeni Heyeti'nin imparatorla görüşmesi Ermeni davası açısından önemli bir gelişmedir. Bu konuyu haber yapan gazetelerin Ermeni Heyeti'nin isteklerine dair bilgileri sütunlarına taşıdığı da dikkati çekmektedir.

İngiliz *Pall Mall Gazette*, Alman İmparatoru'nca çok nazik bir şekilde karşılandığını ifade ettiği heyetin asıl amacının Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin Rusya'nın nüfuz alanına girmesini engellemek olduğunu, Ermenilerin Türk hâkimiyeti altında kalabileceklerini ancak siyasi olmasa da yönetim konusunda özerklik istediklerini kaydetmekte ve bununla ilgili istekleri sıralamaktadır⁹⁵. Ermeni Heyeti'nin bu taleplerini sütunlarına taşıyan *Le Temp* Gazetesi'nin özel muhabirinin 27 Haziran tarihli haberi, Ermeni Delegasyonu'nun Berlin'deki faaliyetlerinin sonuçları hakkında ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bunu yaparken, Ermenilerin

1878, s. 2.

92 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 34.

93 Sarkisian, *a.g.e.*, ss. 80-81. Verilen bu mektupta Patrik Nerses, Ermeni Heyeti'ni Bismarck'a tanıtmakla birlikte Patrikhane'nin projesi hakkında da kısa bilgi içeren bir ek belge sunuyordu. Bu belgenin içeriğinin daha sonra gazetelere Ermeni Heyeti'nin istekleri şeklinde yansdığı görülmektedir. bkz. *BOA. HR.SYS. 1243/5*, Uras, *a.g.e.*, ss. 246-247.

94 *Sheffield Daily Telegraph*, 25 June 1878, 7, *Sheffield Independent*, 25 June 1878, s. 3.

95 *Pall Mall Gazette*, “The Armenians and the Congress”, 24 June 1878, s. 8, *Western Daily Press*, “The Armenians”, 25 June 1878, s. 3.

İslahat isteklerinin tarihi sürecinden de bahseden muhabire göre, Ermeniler siyasi bir bağımsızlık istiyor gibi görünmüyorlardı. Heyetin taleplerini gazete sütununda değerlendiren muhabir, Ermenilerin yerel unsurlardan oluşturulacak güvenlik güçlerinin Hıristiyan bir vali tarafından yönetilmesini ve vergilerin makul hale getirilmesini istediklerini kaydetmektedir. Muhtemel heyetle görüşen muhabirin dediğine göre Ermeniler vilayetlerde kendileri için özel hizmetler elde etme noktasında hakları olduğuna inanıyor ve vilayet vergilerinin dağıtılmasından sorumlu olacak ayrı bir genel meclisin oluşturulmasını istiyorlardı. Muhabirin söylediğine göre, heyet Kongre'ye katılan tüm temsilcilerce çok iyi bir şekilde karşılanmıştı ve bir iki gün içinde onlara bir memorandum vereceklerdi. Ermeni Heyeti'nin bilhassa Fransa'dan çok şey beklediğini belirten muhabirin muhtırayla ilgili verdiği bilgiler onun heyetle detaylı görüşmeler yaptığı izlenimini vermektedir⁹⁶. Bu sırada İngiliz *Globe* gazetesinde Kongre hakkında çıkan bir yazıda gazetenin Berlin'deki özel muhabiri, Ermeni Heyeti'nin özellikle Kırımıyan'ın dini kıyafetiyle Berlin'de olduğu için Çin temsilcileriyle beraber en dikkat çeken kimse olduğundan bahsetmekte, amaçlarının siyasi bağımsızlık değil bölgesel otonomi olduğunu belirtmektedir. Alman İmparatoru ile heyetin buluştuğunu ve imparatorun Ermeni davasına hayli önem verdiğini aktaran muhabir, Kırımıyan ve Narbey'in eli yüzü düzgün, zeki, eğitilmiş ve davalarına sadık kimseler olduğunu kaydetmektedir⁹⁷. Bu haberlere bakıldığında Ermeni Heyeti'nin sadece otonomi istediği, bunun da yönetim mekanizmalarında yapılmasına yönelik bir istek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak gerek Kongre öncesi gerekse sonrasında heyet üyelerinin çaba ve faaliyetlerinin otonomiyle sınırlı bir talep olmadığını gösterdiğini söylememiz gerekir. Fakat Kongre devam ederken heyetin tavrının bu yönde olduğu gazetelere yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır.

Yabancı misyonlarla görüşmek için yoğun çaba sarf eden heyet Osmanlı temsilcileriyle de temas kurdu. Ermeni kaynaklarına göre Osmanlı elçisi Sadullah Bey heyetin faaliyetlerinden çekinerek, “*Eğer size Ermenistan için bir Ermeni vali tayini yeterse, bunu hemen Bab-ı Ali'ye yazabilirim. Orası sizin bu isteğinizi, Avrupa aracılığı ile yapılmasından daha önce yapabilir*” dedi. Bunun üzerine Horen Narbey, “*Bab-ı Ali bu gün bir Ermeni vali tayin edebilir. Ancak yarın da azledebilir. Bize Avrupa'nın teminatı lazımdır*” şeklinde karşılık verdi⁹⁸. Yani heyet üyeleri Osmanlı makamlarından herhangi

96 *Le Temps*, no: 6279, 29 Juin 1878, s. 1.

97 *Globe*, “The Congress”, 28 June 1878, s. 2.

98 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 33, Uras, *a.g.e.*, s. 241.

bir beklenti içerisinde değillerdi. Muhtariyet fikrinin gerçekleşmesinin Avrupa'nın garantisi altına girmekten geçtiğini düşünüyorlardı.

Bu sırada Ermeni Heyeti'ni heyecanlandıracak bir ziyaret gerçekleşti. Kafkasya'dan gelen Rus ordusu komutanı Loris Melikov 28 Haziran'da Ermeni Heyeti'ni ziyaret etti. Bir Ermeni kaynağının iddiasına göre ihtimal Ermeni delegelerinin faaliyetlerinden rahatsız olan Çarlık Hükümeti heyetin faaliyetlerini az da olsa kontrol etmek için bu itibarlı komutanını buraya göndermişti. Melikov'un heyete dikkatlerini Kilikya'ya çevirmeleri gerektiğine yönelik telkinlerine rağmen, heyet ona çok fazla itibar göstermedi. Heyetten bu fikre sıcak bakan sadece Horen Narbey idi. Papazyan'ın söylediğine göre Narbey, Loris Melikov gibi bir Rus Ermenisinin vali olarak tayin edilmesini, Rusya'nın Kilikya'yı alıp daha aşağı inmesi ve böylece önünde bir engel kalmamasını ve Büyük Ermenistan'ın Rusya tarafından işgalini istiyordu. Papazyan'ın yazdığına göre 18 Haziran'da Bulov ile yapılan toplantıda Narbey, Rus işgali hususunu onunla müzakere dahi etmişti. Papazyan bir daha bu şekilde yapmaması konusunda onu uyardıklarını, Narbey'in de daha sonra onlarla aynı fikirleri paylaştığını ve 24 Haziran'da Üsküdar'daki bir yetkiliye gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer verdiğini kaydetmektedir: “...*Tüm çabamız kendi kendini yöneten özel bir idare elde etmeye yönelik. Bu mümkün olmazsa başımızı eğer ana vatanımızı daha iyi hale getirebilecek İngiltere'nin himayesini kabul ederiz*”⁹⁹.

Ermeni Delegasyonu'nun Ermeni isteklerine dair bir notu Bismarck'a ulaştırdıklarını belirten 28 Haziran tarihli gazeteler, heyetin yanlarında getirdiği ve Kongre'ye katılan ülkelerin temsilcilerine gönderilen yedi maddelik proje ve ekleminin özetini de¹⁰⁰ okuyucularına aktardılar. Verilen bilgiye göre projenin en önemli kısmı “Türk Ermenistanı” diye tabir ettikleri bölge için net ifadelerle kaleme alınan bir yasa hazırlanmasıydı. Yazıldığına göre Ermeniler bağımsızlık istemiyor, Lübnan'da uygulanan reformları talep ediyorlardı¹⁰¹. Bu sırada *The Times* gazetesine yansıyan bir haberde bunu teyit eder nitelikte bilgiler verilmekteydi. Buna göre Berlin'e gönderilmiş iki papazın amacı Ermenilerin Türk hâkimiyetinde kalmak

99 Krbekyan, *a.g.e.*, s. 35.

100 O yıllarda yayınlanan bazı diplomatik yazışmalarda da bu özeti görmek mümkündür. Örneğin bkz. *Revue Française De L'étranger et Des Colonies*, Dir. Eduard Marbeu, Tome III, Paris, 1886, s. 212-213, Max Chouhlier, *La Question D'Orient Depuis Le Traite de Berlin*, Paris, 1899, s. 113.

101 *The Times*, 28 June 1878, s. 5, Issue 29293, *Le Temps*, no: 6280, 30 Juin 1878, s. 1. Ermeni Meselesi'nin kongre gündemine alındığı tarih belli olduğunda, Ermeni Patriği Nerses'in Van ve Muş'tan Ermenilerin önde gelenleriyle Berlin'e gelmek niyetinde olduğu ifade ediliyordu. *Globe*, 28 June 1878, s. 4.

isteğini Kongre'ye bildirmek ama aynı zamanda “*daha üst düzeyde*” bir otonomi temin etmeyi¹⁰². Bu taleplerinin Ermeni Memorandum'u şeklinde Viyana'da yayınlanan bir gazete sütununa dahi taşınması heyetin çabalarının nasıl bir sonuç verdiğinin de göstergesidir¹⁰³. Bu noktadan bakıldığında işler görünürde heyetin istediği şekilde gidiyor gibiydi. Umutlu olmaları da doğaldı. Zira Avrupa matbuatında kendileri hakkında çıkan haberler ümit vericiydi. Örneğin tam bu sırada bir Fransız gazetesinde çıkan haberde Sultan'ın hâkimiyetinde olan halklardan biri şeklinde bahsedilen Ermenilerin Avrupa'nın destek ve sempatisine mazhar olmayı hak ettiklerinden söz edilmekte, Ermenilerden çalışkan ve dürüst kimseler şeklinde bahsedilmektedir. Ermeniler hakkında bu olumlu ifadeleri müteakip haberde, “*Kürt aşırılıkları ve saldırıları*” ve buna Osmanlı Hükümeti'nin kötü yönetiminin sebep olduğu vurgusu işlenmektedir¹⁰⁴. Yani aslında Ermenilere yardım etme gereği vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Kongre'den Ermenilerle ilgili nasıl bir sonuç çıkacağı, bunun Ermenilerin beklentilerini karşılayıp karşılamayacağı da net değildir. *Le Temps* Gazetesi'nin özel muhabiri 4 Temmuz tarihli haberinde hâlihazırda Ermenilerin şanslarının ne olduğunu gerçeği söylemek gerekirse bilmediğini, Ermeni Heyeti'nin ise istediklerinden en azından bir kısmını elde etmeyi umduklarını ifade etmektedir¹⁰⁵.

Minas Çeraz 29 Haziran akşamı Fransız elçiliğinde Rus elçiliği danışmanlarından olan P. Arapov ile buluştuklarından bahsetmektedir. Söylediğine göre, bu kişi heyetin Rus karşıtı fikirlere sahip olup olmadığını anlamaya çalışıyordu. 30 Haziran'da heyet Rus elçiliğini ziyaret etti ve Berlin Rus Büyükelçisi ve Kongre'deki Rus temsilcilerinden biri olup heyetin İngiltere'deki faaliyetleri hakkında sorular soran, aynı zamanda Ermeni Meselesi'ne yakınlığı ile bilinen Ubri ile buluştular. 1 Temmuz günü akşamı ise Avusturya elçiliğinde Rusların ikinci temsilcisi olan Kont Shuvalov ile görüşen heyete, temsilci Balkanlardaki meselelerin çözümlenmesinden sonra Ermenilerin meseleleriyle ilgilenebileceğini söylemişti¹⁰⁶.

Ermeni Heyeti faaliyetlerine devam ederken, Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Osmanlı Heyeti'nin reisi Alexander Karatodori Paşa'ya Berlin'de faaliyetlerde bulunan Ermeni Heyeti ile ilgili olarak bir talimat göndermişti. Temel gayesi Ermeni

102 *The Times*, 26 June 1878, s. 10, Issue 29291.

103 *Die Presse*, “Das Armenische Memorandum”, no. 177, Wien, 1 Juli 1878, s. 6.

104 *Journal Des Debats, Politiques et Litteraires*, 29 Juin, 1878, ss. 1-2.

105 *Le Temps*, no:6283, 4 Juillet 1878, s. 1.

106 Krbekyan, *a.ge.*, s. 35.

Heyeti'ni yaptıkları faaliyetlerinden vazgeçirmek olan bu talimata göre Ermenilerin istedikleri idari muhtariyet sistemi sözü edilen vilayetlerin milli eğitim-öğretim derecesi ve halkının örf ve gelenekleriyle uyuşmuyordu. Üstelik bu durumun yurttan anarşiye sebebiyet verebilme ihtimali vardı. Ermeni milletine karşı iyi niyetli olan Hükümet, onların yaşama şartlarını düzenlemek için bu bölgenin idari sisteminde reform yapmak üzere yetkili kişilerle görüş alışverişinde bulunmuş, bununla birlikte zulüm ve talan olaylarına karışmış Kürt ve diğer kişileri bulup cezalandırmak üzere bir komiser dahi görevlendirmişti. İşte bu nedenlerle verilen talimat Ermeni Heyeti'nin girişiminden vazgeçirilmesine çalışılması şeklindeydi¹⁰⁷. Ermeni kaynakları bu süreci ele alırken dikkat çekici ancak şüphe ile yaklaşılması gereken bazı anekdotlardan bahsetmektedir. Buna göre Ermeni Heyeti Berlin'deki büyükelçiliğe çağrılmış ve Saffet Paşa'nın teklifleri onlara sunulmuştur. Faaliyetlerinden vazgeçerek İstanbul'a geri dönmeleri istenmiş ve eğer böyle yapılırsa isteklerinin yerine getirileceği bildirilmiştir¹⁰⁸. Bununla birlikte Karatodori Paşa, Sultan'a Ermeni Heyeti'nin geri çağırılması ve Avrupa kamuoyunu rahatlatmak için Anadolu'da tedbirler alınmasına yönelik isteklerini içeren bir telgraf yolladı. Bab-ı Ali Ermeni Milli Meclisi'ne Ali Şefik Bey başkanlığında bir heyetin Erzurum, Van ve Diyarbakır'daki durumu araştırmak üzere gönderileceğini bildirdiğini, Ermenilerin de bir temsilci ile katılmalarını istedi. Patrik Nerses ise bir süre sonra delegelerin Milli Meclis'in kararı ile gönderildiğini ve ancak onun kararı ile geri gelebileceğini belirtti ve *"dönerlerse, ben onların yerine gitmek mecburiyetindeyim"*, diyerek teklifi reddetti. Bunun üzerine Sultan Abdülhamid, Dadyan Paşa'yı Patrik Nerses'e gönderdi ve fakat bu ikinci talep de reddedildi. Minas Çeraz *"Ermeni Me-selesi"* adlı eserinde Sultan'ın bu çağrısına, Nerses'in çok şiddetli bir şekilde cevap verdiğini ifade etmektedir. Dediğine göre Nerses, Sultan'ın elçisine *"Göt ve Sultan'a söyle, Ben kendim bu delegeleri kongreye, halkımın yaralarına derman bulsunlar diye gönderdim, yarım yüzyıl önce Rum Patriği'nin idam edilmesi gibi beni de Patrikhane kapısının önünde asacağına söylese bile, yine de onları geri çağırmayacağım"* demiştir¹⁰⁹. Nerses'in Sultan'a bu şekilde cevap vermesi pek ihtimal dahilinde olmasa da, Ermeni kaynaklarının özellikle Minas Çeraz'ın ifadeleri bu yöndedir. Zaten Patrikhane Ermeni Heyeti'nin dönmesi yönünde bir talepte bulunsa bile, Ermeni Delegasyonu'nun dönmesi, çabaları dikkate alındığında pek mümkün görünmemektedir.

107 BOA. OBE, c. III, (3 Mart 1878-17 Temmuz 1879), No: 13.

108 Parsamian, *a.g.e.*, s. 289.

109 Krbekyan, *a.g.e.*, ss. 33-34, Parsamian, *a.g.e.*, s. 290, Sarkissian, *a.g.e.*, s. 88.

Görünen o ki, Kırmıyan heyetinin yolundan dönmesi söz konusu değildi. İyimser bir hava sezmiş oldukları ise İngiliz ve Rusların kendileri açısından olumsuz bir karar almayacaklarına yönelik bir hissiyat taşıdıklarından ve bunların yazdıklarına yansımından anlaşılmaktadır. Mesela, heyetin Ruslara karşı olumlu duygular beslediğinden bahseden Minas Çeraz'a göre Büyük Bulgaristan'ı ortaya çıkaran Ayastefanos Antlaşması'nda, Ermenistan sınır bölgelerinde özerkliğin bahsi dahi geçmemişti. Buna karşın, heyet beş aylık faaliyetlerinde ne Rus Hükümeti'ne ne de Rus halkına karşı hiçbir şey söylemediği gibi olumsuz hiçbir şey de yazmadı. Yunanlılar ve Bulgarlar ise bu süreçte bazen Rus karşıtı dil kullandılar. Ermeniler asla böyle bir şey yapmadı¹¹⁰. Bu düşüncülerle hareket eden Ermeni Heyeti İstanbul'a gönderdikleri mesajda “...*Ermenistan doğmak üzere, fakat kız mı olacak erkek mi onu bilmiyoruz...*” yazmışlardı. Bu mesaj İstanbul'daki Ermeni Milli Meclisi'nde de heyecana sebep olmuştu¹¹¹.

Ermeni Meselesi'nin Kongre gündemine alınması yaklaştığında Ermeni temsilcileri yabancı misyonlara yaptıkları ziyaretleri arttırdılar. Ermenilerin Kongre'nin gündemine ilk kez alındığı 4 Temmuz'dan sonra Gorçakov ile yapılan görüşmenin detaylarını aktaran Minas Çeraz 6 Temmuz 1878'de saat sabah 11'de heyetin Rus temsilci tarafından kabul edildiğini belirtmektedir. Söylediğine göre, Gorçakov onları çok iyi karşılamış 16. madde ile ilgili heyetin talep ettiği değişiklikleri bildiğini ve Kongre'de bu konuda her türlü desteği sağlayacağı şeklinde bir taahhütte bulunmuştu. Ardından heyetin idari bağımsızlık gibi Çar'ın kendisine verdiği talimatların haricinde bazı hususları tespit ettiğini, bunları savunmak için kendilerine söz veremeyeceğini belirten Gorçakov, “...*Biliyorsunuz ki Kongre'de yalnız değilim, benden başka 6 veya 9 kişi daha var ki bunlardan bazıları size karşılar. Herhalde Ermeniler Rusya'nın muhabbet ve teveccühünü ümit edebilirler...*” dedi¹¹². Heyet bu ifadeler karşısında Gorçakov'un kendileri için çaba göstereceğini düşündüğünden minnettar olduklarını dile getirse de asıl istekleri olan özerklik noktasında desteğini alamadıkları için tam anlamıyla durumdan memnun olmamışlardı¹¹³. Ancak onları daha fazla telaşa sürükleyecek ve rahatsız edecek bir gelişmeden ertesi gün haberdar oldular.

110 Krbekyan, *a.g.e.*, ss. 35-36.

111 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 89.

112 Uras, *a.g.e.*, s. 241, Krbekyan, *a.g.e.*, s. 37.

113 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 82.

Yaklaşık bir ay önce İngiliz elçisi Layard ile Saffet Paşa arasında gizlice imzalanan Kıbrıs Sözleşmesi'nden kimsenin haberi olmadığı ortaya çıkmıştı. Osmanlı heyetinin bile Kıbrıs ile ilgili gelişmelerden haberdar edilmemesi ilginçti¹¹⁴. 7 Temmuz tarihinde bir Fransız gazetesinde Kıbrıs Sözleşmesi'nin kamuoyuna duyurulmasının ardından Ermeni delegesi ve Kongre'ye katılanlar arasında bazı rahatsızlıklar meydana geldi¹¹⁵. Hatta Ermeni delegeleri çeşitli temsilcilere bu hususta şikâyetle dahi bulundular. Fakat hiç kimse onları dinlemediği gibi Bismarck ve Salisbury ile görüşme talepleri de kabul görmedi. Her ikisi de Ermeni delegelerini kabule yanaşmadılar. Ermeni Heyeti'ne daima yardım eden Waddington bile "...*Ermeni istekleri için mücadele ediyorum ama arkadaşlarımı da teklifimi kabul etmeleri hususunda zorlayamam...*"¹¹⁶, diyerek durumun vahametini ortaya koydu. Muhtemel umutsuzluğa düşen heyetin bundan sonra görüştüğü Rus temsilci Kont Shuvalov onların beklentilerinin çok uzağında ifadeler kullandı. Onlara "...*Kongre'nin sizin meselenizle ilgilenecek zamanı yoktur...*" diyerek, Bismarck'ın Kongre'nin görevinin temel meseleleri halletmek olduğunu, ayrıntıların daha sonraya bırakılması gerektiğini ve bu nedenle de Kongre'yi bitirmek istediğini söylediğini aktardı¹¹⁷. Shuvalov muhtariyet meselesinden vazgeçmeleri ve ıslahat maddesini kabul etmeleri yönünde delegelere teklifte bulundu. Fakat Ermeni Heyeti sonuna kadar isteklerinden vazgeçmeyi düşünmüyordu. En sonunda Shuvalov, Ermeni isteklerini Kongre'ye kabul ettirmeye çalışacağını ama bu olmaz ise kendi teklifini sunacağını söyledi¹¹⁸. Bu gelişmeler Ermeni Heyeti'nin beklentilerini muhtemelen azaltmış olsa da dört ay boyunca çabalarının bir neticesi olarak Kongre'de muhtar Ermenistan kararının çıkmasını bekliyorlardı. Ancak Berlin'den muhtar Ermenistan değil ıslahat kararı çıktı. Ermeni kanaat önderleri çıkan kararı "tamamen ölü bir unsur" olarak gördüler¹¹⁹. Bağımsızlığa giden sürecin özerklikten geçeceğini bilen Ermeni Heyeti ve bağımsızlık yanlıları ise bu durumdan pek tabii memnuniyet duymadılar.

114 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 95, Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 12.

115 Sarkissian, *a.g.e.*, s. 82.

116 Parsamian, *a.g.e.*, s. 290.

117 Parsamian, *a.g.e.*, s. 290.

118 Sarkissian, *a.g.e.*, ss. 82-83.

119 Güllü, *a.g.e.*, s. 73.

Sonuç

Ermeni Heyeti Berlin Kongresi'ne Ayastefanos'tan daha fazla şeyler kazanmak gayesi ile gelmişti. Ancak Kongre sonunda, daha önce kazandıklarının bir kısmından feragat etmek zorunda kalmaları hayal kırıklıklarına sebep olmuştu. Bu karar alınmadan önce Ermeni Heyeti son bir çaba olarak 61. maddedeki Ermenilerin oturduğu yerler ibaresinin yerine “Ermenistan” tabirinin kullanılması için delegelere başvurdu, fakat hiç kimse bu isteğe önem vermedi¹²⁰. Ayastefanos'ta elde edilen Rus himayesi yerine Avrupa'nın himayesini kazanmak kısmi bir memnuniyet verse de, esas itibariyle bağımsızlığa giden yolun başlangıcı olan özerklik elde edilememişti. Bundan yeterince tatmin olmayan heyet Paris'teki Rus elçiliğine müracaat ederek Rusya'nın kendilerine arka çıkmasını istediler¹²¹. Elçilikten Rus siyasetinin Doğu Hıristiyanlığı ile meşgul olmadığı cevabını alan heyet, diğer devletlerin temsilcilerinden de iyi kabul göremeyince, İstanbul Ermeni Patriği Nerses'ten talimat istediler. Patrik de heyete bu kararı şiddetle protesto etmelerini bildirmiş, bunun üzerine heyet Kongre'ye bir protesto mektubu vermişti. Verdikleri metinde haklı ve aynı zamanda ılımlı tekliflerinin kabul edilmemesinden dolayı üzüntülü olduklarını, Anadolu'daki Hıristiyanlar arasında en fazla kendilerinin zulme maruz kaldıklarını ve Osmanlı yönetimine hiçbir sıkıntı vermediklerini belirttikten sonra diğer Hıristiyanlar gibi savunulacaklarını ümit ettiklerini ifade ettiler. Asıl niyetlerini “*Ermenilerin Ermenistan'da Ermeni memurlar idaresinde yaşayacaklarını zannediyorduk*” diyerek ortaya koyan heyet bunu müteakip aldandıklarını, kiliselerinde bağımsız olmakla milliyetlerini korumuş ve fakat bir şey kazanmamış olduklarını belirttiler. Nihayet protesto metnini Ermenilerin, en azından Ermeni Kilisesi'nin nasıl hareket edeceğinin işaretini veren şu ifadelerle sonlandırdılar: “... *Ermeni Heyeti aldığı bu dersi birlikte Doğu'ya götürecektir. Fakat hiçbir zaman Avrupa; isteklerine, davalarına ümit veren bir cevap verinceye kadar da seslerini yükseltmekten vazgeçmeyeceklerdir*”¹²². Bu ifadeler Ermenilerin ileride nasıl bir hareket tarzı takip edeceklerini göstermesi açısından önemlidir. Seslerini yükseltme kararı almaları, sadece dil ve kilise ile birbirlerine bağlı olan Ermenileri komiteler kurma yoluna sevk etmiştir. Bu konuda Ermeni Cemaati'ni yönlendiren, Ermenilerin adeta kaderini belirleyen heyetin başındaki eski Patrik Kırımıyan oldu.

120 Parsamian, *a.g.e.*, s. 291.

121 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 212.

122 Uras, *a.g.e.*, s. 278, Parsamian, *a.g.e.*, s. 291, Sarkissian, *a.g.e.*, s. 85.

Kırımyan Berlin'den İstanbul'a döndüğü zaman, Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nin kapısında yaptığı bir vaazla Ermeni halkına tavsiyelerde bulundu. Ermeniler arasında ciddi bir etki yapan ve Demir Kepçe/Kâğıttan Kepçe adı verilen bu nutukta Kırımyan başarısızlığın nedenlerini edebî bir şekilde dile getirdi¹²³. Ermeni bağımsızlığı veya en azından Lübnan benzeri bir muhtariyet elde edilebileceğini düşünen Kırımyan, başarısızlığın nedenini Ermenilerin Balkanlardaki gibi isyan edip kan dökmemelerine bağlıyor, bağımsızlık için bu yola baş koyulması gerektiğini metaforik bir anlatımla ifade ediyor ve sözlerini silahlanım şeklinde tamamlıyordu¹²⁴. Vaazın özünde Kırımyan, Karadağ, Bulgar ve diğer Balkan milletlerinin kan dökerek bağımsızlıklarını elde ettiklerini, hâlbuki Ermenilerin isyan edip kan dökmediklerini, Ermeni bağımsızlığının elde edilebilmesi için kan dökmenin gerekli olduğunu belirtiyordu¹²⁵. İşte bu tarihten sonra bağımsızlık isteyen Ermeniler Kırımyan'ın tavsiyelerine uyararak gizli komiteler kurarak başkaldırıp, kan dökerek bağımsızlık elde etmeye çalışacaklardı. Sonraki sürece bakıldığında bilhassa 1890'lı yıllarda Ermeni ayrılıkçı gruplarının özerklikten bağımsızlığa giden yolun terörden geçtiğini düşünerek tam da onun istediği şekilde hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

123 Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Publishers, New York, 2003, s. 44, Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movements- The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963, ss. 28-29.

124 Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

125 Vaazın detayları için bkz. Fikrettin Yavuz, "Bir Din Adamının Ermeni Cemaatine Yaptığı Çağrı: Kırımyan ve Demir Kepçe Vaazı", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Cilt. II, ss. 825-840.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

House of Commons (HC) Deb. 04 June 1878, vol 240. s. 1168.

House of Lords (HL) Deb. 06 June 1878 vol. 240, s. 1242-1246.

I Documenti Diplomatici Italiani, Seconda Serie: 1870-1896, Vol. X, (24 marzo - 16 ottobre 1878), Roma, 1976.

İngiliz Dışişleri Arşivi, Foreign Office (FO.)

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt: III, (3 Mart 1878 - 17 Temmuz 1879), İstanbul, 1987.

The Gladstone Diaries with Cabinet Minutes and Prime-Ministerial Correspondence, Vol. IX, January 1875-December 1880, ed. H.C.G. Matthew, Clarendon Press Oxford, 1986.

Sürelî Yayınlar

Aberdeen Press and Journal

Basiret

Berkshire Chronicle

Boston Guardian

Cardiff Times

Cork Constitution

Daily Telegraph & Courier

Die Presse

El Siglo Futuro

Globe

Hampshire Advertiser

Hereford Times

Homeward Mail from India, China and the East

John Bull

Journal Des Debats

Le Constitutionne

Le Temps

Leeds Mercury

London Evening Standard

London Evening Standard

Manchester Courier and Lancashire General Advertiser

Manchester Times

Pall Mall Gazette

Prager Abendblatt

Sheffield Daily Telegraph

Sheffield Independent

Shields Daily Gazette

South Wales Daily News

The Guardian

The Scotsman

The Times

Vakit

Watford Observer

Western Daily Press

Wicklow News-Letter and County Advertiser

Yorkshire Post and Leeds Intelligencer

Araştırma ve İnceleme Eserler

A Brief Account of the Rise of the Society of Friends, Philadelphia, 1889.

Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Publishers, New York, 2003.

Bryce, James, *Transcaucasia and Ararat*, Macmillan co. London, 1896.

Chouhlier, Max, *La Question D'Orient Depuis Le Traite de Berlin*, Paris, 1899.

Christopher J. Walker, *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London, 1991.

- Davidson, Randall Thomas, William Benham, *Life of Archibald Campbell Tait*, Vol. II, London Macmillian and Co. 1891.
- De La Jonquiere, Antoine, *Histoire de l'Empire Ottoman, Depuis Les Origines jusqu'au Traite De Berlin*, (Paris, Librairie Hachette Et C. 1881).
- Eroğlu, Veysel, *Ermeni Mezalimi*, 2. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.
- Fisher, H. A. L., *James Bryce (Viscount Bryce of Dechmont, O. M.)*, Vol. I, London, 1927.
- George, Joan, *Merchants in Exile: The Armenians in Manchester, England 1835-1935*, Gomidas Institute, United Kingdom, 2002.
- Gladstone, William Evart, *The Turco-Servian War, Bulgarian Horrors and the Question of the East*, New York and Montreal: Lovell, Adam, Wesson & Company, 1876.
- Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Gürün, Kamuran, "Türkiye'de Ermeni Sorunu'nun Yaratılışı", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu (İzmir 1983)*, Manisa, 1983.
- Hayrig, *a Celebration of His Life and Vision on the Eightieth Anniversary of His Death (1907-1987)*, A Publication of the Prelacy of the Armenian Apostolic Church of America, New York, 1987.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.
- İskefiyeli Zeynep, "İngiltere'de Ermeni Propaganda Merkezi: İngiliz-Ermeni Cemiyeti", *19-20 Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri- Kaynaşma- Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Araşşlar Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2015, Cilt I, ss. 534-570.
- İskefiyeli, Zeynep, "Ermeni Vatanperver Cemiyeti ve Karebet Agopyan'ın Faaliyetleri", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 221-259.
- Kılıç, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.
- Krbekyan, V. G., "Armyanskiy Vopros na Berlinskom Kongresse" (Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu), *Uraber Hasarakakan Gitut'yunneri*, (Sosyal Bilimler Der-gisi) No: 2, ss. 25-45.

- Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- Küçük, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.
- Nalbandian, Louise, *The Armenian Revolutionary Movements- The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1963.
- Nassibian, Akaby, *Britian and the Armenian Question 1915-1923*, New York, 1984.
- Parsamian, Vardan Aramovic, *Istoria Armianskogo Naroda 1801-1900 gg* Erivan, 1972.
- Revue Française De L'étranger et Des Colonies*, Dir. Eduard Marbeau, Tome III, Paris, 1886.
- Sakin, Serdar, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 8, Sayı 16, 2015, s. 237-258.
- Sarkissian, A. O., *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana : the University of Illinois Press, 1938.
- Sonyel, Salahi, *The Ottoman Armenians Victims of Great Power Diplomacy*, K. Rustem & Brother, London, 1987.
- Şaşmaz, Musa, "The Legitimacy of the Emergence of the Armenian Question", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8 (2015), ss. 319-347.
- Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.
- Şimşir, Bilal N., *British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)*, Cilt: III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Şimşir, Bilal N., *Osmanlı Ermenileri*, Ankara, 1986.
- The Armenians and the Eastern Question*, A Series of Letters by an Armenian on Armenia and the Armenians, the text of the "memoire" addressed to the cabinets of Europe, ETC., London: Edward Stanford, 55, Charing Cross, S.W. 1878. London: Gilbert and Rivington, Printers, St. John's Square, E.C.

- Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Haz., Bayram Kodaman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Isparta, 2003.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- Vertanes, Charles Aznakian, *Armenia Reborn*, Armenian National Council of America, 1947.
- Walker, Christopher J., *Armenia the Survival of a Nation*, Routledge, London, 1991.
- Wetherell, Charles, *History of the Religious Society of Friends*, 1894.
- Yavuz, Fikretin, "Ermeni Propagandasını Oluşturan Unsurlar: Basın, Misyonerler ve Haber Ajansları", *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ed. Bünyamin Kocaoğlu, İlkadım Belediyesi Yayınları, Samsun, 2017, ss. 91-111.
- Yavuz, Fikretin, "Bir Din Adamının Ermeni Cemaatine Yaptığı Çağrı: Kırımın ve Demir Kepçe Vaazı", *II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu*, ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2016, Cilt. II, ss. 825-840.

İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nde Sosyo-İktisadi Hayat (1878-1885)

Emel Demir Görür*

Öz

93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sırasında Osmanlı Devleti'nin bazı toprakları işgal edilmiş, harp devletin hemen hemen tüm kurum ve kuruluşlarını olumsuz etkilemiştir. Bununla bağlantılı olarak özellikle savaşın cereyan ettiği bölgelerde iktisadi ve sosyal hayat olumsuz etkilenmiş, hatta durma noktasına gelmiştir.

93 Harbi sonrası Erzurum'un sosyo-iktisadi yapısı, Erzurum İngiliz Konsolosluğu görevinde bulunan Harry Charles Augustus Eyres, William Everett ve George Pollard Devey'in yazışmaları ve raporlarında geniş yer bulmuştur. Konsolos Augustus Eyres, Erzurum Vilayeti'nin ekonomik yapısı hakkında yıllardır rapor yazılmadığını ve vilayetin ekonomik yapısının ortaya çıkarılmasının önemli olduğunu belirterek özellikle 1880, 1881 ve 1882 yıllarına dair vilayetin sosyo-iktisadi yapısı ile ilgili ayrıntılı değerlendirmeler yapmış, önemli istatistiki bilgilere yer vermiştir. Konsolos William Everett 1882 ve 1883, Vekil Konsolos George Pollard Devey de, 1884 ve 1885 yıllarına dair vilayetin sosyo-iktisadi yapısına dair ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Her üç konsolos da raporlarında karşılaştırmalı bilgiler sunmuş özellikle savaş sonrası Erzurum Vilayeti'nin iktisadi ve sosyal hayatını kaleme almışlardır.

Çalışmada temel kaynak olarak kullanılan İngiliz Konsolosluk belgeleri, Erzurum Vilayeti ve çevresinde bulunan diğer yerleşim yerlerinin ekonomik ve bununla bağlantılı olarak sosyal yapısını ortaya koyacak önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Çalışma dâhilinde Erzurum Vilayeti'nin mevcut pazar durumu, yıllık gelir-gider kalemleri, Fransa, Avusturya, Amerika, Almanya, İsviçre, İran, İngiltere, Rusya gibi doğulu ve batılı devletlerden ithal edilen ve Erzurum Vilayeti'nden de yabancı ülkelere ihraç edilen, ayrıca Van, Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Halep, Harput, Trabzon, Samsun, Rize, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Bağdat, Karahisar, Palu ve Tokat'dan alınan ve bu bölgelere satılan ürünlerin miktarı ve piyasa değeri tablolar

* Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Diyarbakır/TÜRKİYE, emeldemirgorur@gmail.com ORCID: 0000-0003-1408-1377
Makale Gönderim Tarihi: 24.12.2018 - Makale Kabul Tarihi: 02.10. 2019

halinde verilmiş ve bazı emtianın da önemine binaen ayrıntılı değerlendirmeleri yapılmıştır. Çalışmada Erzurum Vilayeti'nin savaştan ne kadar etkilendiğinin yanında dönem itibariyle vilayetin ticaret potansiyeli de gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Vilayeti, İngiliz Konsoloslugu, Harry Charles Augustus Eyres, William Everett, George Pollard Devey, sosyo-iktisadi hayat

Social-Economic Life in the Erzeroum Province after the Russo-Turkish War (1877-1878) according to the British Consular Reports (1878-1885)

Abstract

Some territory of the Ottoman Empire was occupied during Russo-Turkish War (1877-1878), and the war had a negative effect on almost all the state institutions. In this context, especially in regions where war took place, economic and social life was negatively affected and even came to a standstill. The subject of the study, the post-war socio-economic structure of Erzeroum, is located in the reports and correspondence of Harry Charles Augustus Eyres, William Everett and George Pollard Devey, who were the British Consulate in Erzeroum. Consul Augustus Eyres stated that the economic structure of Erzeroum province had not been reported for years and that it was important to reveal the economic structure of the province, and made detailed evaluations about the socio-economic structure of the province in 1880, 1881 and 1882 years. The Consul William Everett in 1882 and 1883, Vice-Consul George Pollard Devey in 1884 and 1885, made detailed evaluations of the province's socio-economic structure. All three consuls presented comparative information in their reports, especially after the war, they wrote the economic and social life of Erzeroum province.

The English consular documents used as the basic source in this study contain important information that will reveal the economic and social structure of Erzeroum province and its surrounding settlements.

In this study, the market situation of Erzeroum province, annual income-expense items, imported from eastern and western states such as France, Austria, America, Germany, Switzerland, Iran, Britain, Russia, and exported to foreign countries; and the amount and market value of products purchased from cities such as Van, Bitlis, Moush, Seart, Diarbekir, Mardin, Alleppo, Kharpout, Trebizond, Rize, Erzinjan,

Arabkir, Ayntab, Baghdad, Kara-Hissar and sold to these regions were given in the tables and detailed evaluations were made based on the importance of some products. In this study, we tried to show not only how much the Erzeroum province was affected by the war but also the trade potential of the province.

Keywords: Erzeroum Province, British Consulate, Harry Charles Augustus Eyres, William Everett, George Pollard Devey, social-economic life

Giriş

Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegâne giriş kapısı konumunda olan Erzurum, ilk ve ortaçağlardan beri Anadolu'ya girme teşebbüsünde bulunan istila güçlerine karşı bölge müdafaasında önemli bir mevkie sahip olmuştur¹. Mevkiinin askeri önemi dolayısıyla Erzurum, tarih boyunca canlı bir ticaret merkezi olma özelliği kazanmıştır². Stratejik açıdan da ehemmiyetli olan Erzurum, Batı Asya ve Akdeniz'e kadar uzanan İpek yolu ticaretinin önemli bir uğrak merkezi idi³. Ortaçağ Bizans ve İslam kaynaklarına göre Erzurum zengin, birçok milletten tüccarın bulunduğu, halı dokumacılığının yaygın olarak yapıldığı bir şehir durumundaydı⁴. Saltuklu ve Selçuklu Türkleri dönemlerinde mühim ticarî fonksiyona sahip olan Erzurum'a Türkistan ve İran'dan gelen kervan yolları ulaşmakta, Erzincan, Sivas, Kayseri ve Konya'ya uğradıktan sonra, Akdeniz limanlarına ulaşmaktaydı. Bu güzergâhla bağlantılı olarak, Erzurum ve Bayburt üzerinden devam eden ikinci bir ticaret yolu, Trabzon İskelesine uzanıyordu. Söz konusu yollar üzerinden getirilen ticaret malları Erzurum-Erzincan, Kayseri-Aksaray üzerinden, Konya'ya taşınıyor; buradan Antalya ve Alanya İskelelerine veya yine Konya-Karaman, Adana ve Halep üzerinden Şam'a ulaştırılıyordu. Sivas-Tokat-Amasya üzerinden geçen diğer bir yol, Sinop Limanına ve Erzurum'dan Trabzon'a varmakta idi. Bu ticarî ilişkiler sonucu, Trabzon-Bayburt-Erzurum-Tebriz arasında işleyen kervan yolları ticaret hacmini giderek büyütülmüştür⁵. Erzurum,

- 1 Besim Darkot, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 340.
- 2 Cevdet Küçük, "Erzurum", DİA, c. XI, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 326.
- 3 Bilgehan Pamuk, "İpekyolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXII, S. 2, Aralık 2017, s. 126.
- 4 Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 326.
- 5 Firdevs Temizgüney, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 43.

Osmanlı hâkimiyeti altında da Anadolu ve Karadeniz'den İran'a giden askeri ve ticarî yol üzerinde başlıca merkez olma karakterini muhafaza etmiştir⁶. Bu noktada Erzurum'un içinde bulunduğu Osmanlı Devleti'nin Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile Rusya'nın Gürcistan kıyılarındaki Sohum, Poti limanlarından hareketle uzandıkları Tiflis-Tebriz yolu sürekli mücadele halinde olmuştur⁷.

93 Harbi sonrası Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi yapısının ele alındığı çalışmada Erzurum Vilayeti'nde görev yapan üç ayrı İngiliz Konsolosunun hazırladığı rapor ve yazışmalar kullanılmıştır. Harp sonrası hazırlanan raporlar, Erzurum Vilayeti ve çevresinde bulunan diğer yerleşim yerlerinin ekonomik ve bununla bağlantılı olarak sosyal yapısını ortaya koyacak önemli bilgiler ihtiva etmekte, vilayetin harp öncesi ve sonrası ekonomik ve sosyal yapısını karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ortaya koyması hasebiyle önem arz etmektedir. Her ne kadar raporlar 1883, 1884, 1886 yıllarında yani savaştan bir süre sonra kaleme alınmış olsalar da, içerik olarak savaş öncesi döneme dair bilgiler de içermektedirler.

Ele aldığımız ilk rapor Erzurum İngiliz Konsolosu Harry Charles Augustus Eyres'in⁸ hazırlamış olduğu 1883 tarihli rapordur. Rapor 1880, 1881, 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır⁹. Bu rapor, 93 Harbi'nden sonra İngiliz Konsololuğunca Erzurum'a dair hazırlanan ilk ticaret raporudur¹⁰. Araştırmamızda tespit ve izlenimlerinden yararlandığımız

- 6 Halil İnalçık, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 354.
- 7 Hüseyin Kaleli, "19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 9, 2003, ss. 2-3
- 8 Harry Charles Augustus Eyres, 11 Ekim 1882'de İngiltere'nin Van Vilayeti Yardımcı Konsolosu olarak atanmıştır. 12 Kasım 1882'de Erzurum Vekil Konsololuğuna atanmış bu görevini 3 Temmuz 1883'e kadar sürdürmüştür. 8 Temmuz 1885'de Beyrut Yardımcı Konsololuğuna atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1886*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-ninth Publication, London, p. 96; *The London Gazette*, Publication Date: 22 September 1882, Issue: 25149, Page: 4340; *The London Gazette*, Publication Date: 4 Ağustos 1885, Issue: 25497, Page: 3599. Foreign Office Listlerde Eyres'in Erzurum'daki görevinden 3 Temmuz 1883'de ayrıldığını belirtmesine rağmen konsolosun en son gönderisini 12 Temmuz 1883'de yazdığı görülmektedir. Bkz; *The National Archives (TNA.), Foreign Office (F.O.) 195/1450, No. 21, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 97.*
- 9 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.
- 10 Konsolos Eyres, kendi raporundan önce 1875 yılında Erzurum'a dair bir ticaret raporunun yazıldığını ancak rapora ulaşamadığı bilgisini vermiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 99.

diğer İngiliz Konsolosu, William Everett'tir¹¹. Everett'in Erzurum'a dair hazırlanmış olduğu rapor Haziran 1884'de kaleme alınmıştır. Rapor, Erzurum Vilayeti'nin yanı sıra Van, Hakkâri, Diyarbakır ve Harput'un sosyo-iktisadi yapısına dair kapsamlı bilgiler ihtiva etmektedir¹². Çalışmamızda tespitlerinden yararlandığımız diğer bir İngiliz Konsolosu, vekil konsolos yetkiyle Erzurum'da bulunan George Pollard Devey'dir¹³. Devey'in Temmuz 1886'de kaleme aldığı raporu 1884 ve 1885 yılları Erzurum Vilayeti'nin sosyo-iktisadi yapısına dair önemli bilgiler vermektedir¹⁴. Zira Mübahat Kütükoğlu, Avrupa devletleri konsoloslarının Erzurum Vilayeti ölçeğinde Osmanlı ticaretini kara gümrüklerinde tutulan defterlerinden takip etmiş olduklarına ve Avrupa Arşivlerinde bulunan bu tür raporların Osmanlı ticaret hacmi hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiğine işaret etmiştir¹⁵.

Çalışma temel olarak İngiliz Konsolosları Eyres, Everett ve Devey'in rapor ve yazışmaları doğrultusunda ele alınmıştır.

1. 93 Harbi Sonrası Erzurum Vilayeti'nin İktisadi Durumu

93 Harbi¹⁶ sonrası Erzurum Vilayeti'nin iç ticaretinde durgunluk yaşanmıştır. Yerli tüccarlar, talepler doğrultusunda temel gereksinim maddeleri dışında

- 11 Lieutenant-Colonel (Yarbay) William Everett, 28 Ocak 1864'de orduya girmiş, 11 Ocak 1867'de teğmen, 9 Eylül 1874'de yüzbaşı, 1 Temmuz 1881'de binbaşı, 21 Şubat 1883'de yarbay (lokal) olmuştur. 2 Nisan 1879'da Bulgar sınırına, sınır belirlemek için görevlendirilen Majestelerinin komisyonuna asistan olarak atanmıştır. 11 Eylül 1882'de Van, Muş, Diyarbakır, Harput, Erzurum Paşalıklarını içine alan bölgeye Kürdistan Konsolosu olarak atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1887*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixtieth Publication, London, p. 95.
- 12 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245. Çalışmamızın kapsamı gereği yalnızca raporun Erzurum Vilayeti ile ilgili kısmı değerlendirilecektir. Raporun Van Vilayeti ile ilgili kısmı için bkz; ss. 245-251; Hakkâri için bkz; ss. 251- 253; Diyarbakır için bkz; ss. 254- 263; Harput için bkz; ss. 263- 267.
- 13 George Pollard Devey, 25 Ağustos 1885'de Erzurum'a Vekil Konsolos olarak atanmış, bu görevini 21 Ekim 1887'ye kadar sürdürmüştür. 1 Nisan 1887'de Çanakkale Yardımcı Konsolosluğu'na atanmıştır. Bu görevini 1 Nisan 1887 kadar sürdürmüştür. 7 Temmuz 1888'de Van Vilayeti Yardımcı Konsolosluğuna atanmıştır. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1889*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication, London, p. 89.
- 14 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 90-99.
- 15 Mübahat S. Kütükoğlu "Gümrük", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XIV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 267.
- 16 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 yıllarında cereyan eden bu savaş Kafkasya ve Tuna cephesi olmak üzere iki cephede cereyan etmiştir. Rus kuvvetleri, Osmanlı askeri kuvvetinin az

herhangi başka bir ürün tedarik etmemişler, edememişlerdir. Toprağın değeri, Rusya'nın işgal ettiği topraklarda ağır kayıpların yaşanması, Rusya'nın sınıra dayanması ve sınırda kalan Müslüman halkın kendini güvende hissetmemesi nedeniyle harp öncesi ile kıyaslandığında 4'te 1 oranında azalmıştır. Evlerin fiyatları ise gerçek değerlerinin yarısını hatta daha aşağısına gerilemiştir. Harp öncesi dönemde bir evin maliyeti yaklaşık 1.100£¹⁷ değerindeyken 1883 yılında ev fiyatları yaklaşık 450£'e düşmüştür.

Harp sonrasında işgal ordusunun yerli tüccarlardan aldıkları ürünler için ödedikleri abartılı paralar şehirde bir miktar sermayenin birikimi sağlamışsa da Konsolos Eyres, sermayenin yavaş yavaş tükendiğini, ticarete tam anlamıyla durgunluk yaşandığını belirtmiştir. Avrupalı tüccarlar ise pamuklu ürünler haricinde Erzurum pazarında çok az ticaret imkânı bulmuşlardır. 1873 yılı Erzurum'u ile 1883 yılı Erzurum'u karşılaştırıldığında 1873 yılında dükkânların emtia çeşitliliği ve stok bakımından daha iyi durumda olduğu, savaş sonrası dönemde dükkânlarda sadece zorunlu ihtiyaç mallarının bulundurulduğu, tüccarların nüfusun yoksullaşması, satış zorluğu gibi nedenlerle pahalı ithal malları tedarik etmedikleri görülmüştür. Bu duruma ek olarak İran ulaşımının kısmi kaybı Erzurum'u oldukça olumsuz etkilemiş, 1880 transit ticaret geliri 1870'e göre dörtte bir oranında azalmıştır. Bu azalmanın nedenlerinden biri Poti ve Batum'dan Tiflis'e yeni demiryolunun yapılması, ticaret güzergâhının yön değiştirmesidir¹⁸.

olmasından istifade ile muharebeyi kazanmış ve Bayezid, Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kısa süre içinde toparlanan Doğu Cephesi Komutanı Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri, Ruslara karşı üstünlük kurarak Rusları Kafkaslara kadar geriletmiştir. Ancak Ahmet Muhtar Paşa, 1877 yılı sonları itibarıyla Rusların Erzurum'a kadar gelmelerine engel olamamıştır. Osmanlı ordularının batı cephesindeki yenilgisi üzerine Ruslar doğuda Erzurum, batıda da İstanbul önlerine kadar ilerlemişlerdir. Kars'ın düşmesinden sonra İstanbul "Anadolu'nun Kilidi" dediği Erzurum'un müdafaasına hayati bir ehemmiyet vermiştir. Ancak Ruslarla yapılan muahede ile Erzurum'daki kuvvetlere Bayburt ve havalisine çekilmeleri emri verilmiştir. Bu emir ile Erzurum, kuşlamak üzere Rus Ordusuna bırakılmıştır. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Muahedesi ile Bab-ı Âli Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya terk etmiştir. Böylelikle Erzurum, sınırın hemen 10 km kadar içerisinde düşmanın ilk hücumuna maruz bir hudut kalesi durumuna düşmüştür. Bkz; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, c. II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983, ss. 343-344; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010, s. 375; Halil İnalçık, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 356.

17 İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor, 1864 yılında hazırladığı raporunda 1 sterlinin 110 kuruşa tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz; Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'm Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, c. 37, S. 64, 2018, s. 328.

18 Poti-Tiflis demiryolu 1871 yılında bitirilmiştir. İlk yolcular 1872 yılında taşınmıştır. Bkz; Abdullah

Ancak bu demiryolu hattının açılmasından önce de Erzurum'dan İran'a devam eden yolun güvensiz ve kötü olması hasebiyle ticarete büyük düşüşler yaşanmıştır.

Bölge halkının geçim kaynaklarına bakıldığında demircilik mesleği ile uğraşanların sayıca fazla olduğunu görülmektedir. Demirciliğin yanı sıra kürkçüler, dericiler, tabakçılar, halıçılar, yün temizleyiciler, kilitçiler ve saraçlar Konsolos Eyres'in raporunda bahsettiği diğer meslek gruplarıdır.

Erzurum pazarındaki fiyatlar yıldan yıla hasattaki bolluk ya da verimsizlik gibi nedenlerle değişiklik göstermiştir. Ancak fiyatların genellikle sabit kaldığı görülmüştür.

Tablo 1: Erzurum Vilayeti'nde ortalama pazar fiyatları¹⁹

Ürün	Ölçü/Ağırlık	Fiyat		
		£	S ²⁰	D ²¹
Ekmek	Her okkası ²² (2 ¾ lbs)	0	0	2
Sığır eti	Her okkası	0	0	3 ½
Koyun eti	Her okkası	0	0	5
Tavuk, hindi, ördek eti	Her biri	0	0	4
Yakacak odun (yazın)	Her cwt ²³	0	2	0
Yakacak odun (kışın)	Her cwt	0	3	2
Kömür (yazın)	Her cwt	0	3	8

Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, s. 74; Gülpınar Akbulut Özpınar, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 37, Ocak 2018, s. 108.

- 19 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 112.
- 20 Shilling-Şilin (s), İngiltere'nin ondalık sisteme geçişten önce kullanılan bir para birimidir. Şilin, 1 sterlinin 1/20'sine denk gelmektedir. Bkz; Marjie Bloy, "British Currency Before 1971", <http://www.victorianweb.org/economics/currency.html> (14.09.2018).
- 21 Penny (d), 12 penny bir şiline, 240 penny, 1 sterline denk gelmektedir. Bkz; Bloy, 2017
- 22 Okka/ükıyye, 1283 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Bkz; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 17. bs., Aydın Kitabevi, Ankara 2000, s. 1118; İngiliz Konsolos Eyres, bir okkanın 2 lbs 13 oz'a tekabül ettiğini belirtmiştir. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 107.
- 23 Cwt, İngiltere'de 50.8, Amerika'da 45.35 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimidir. <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/cwt> (11.12.2018)

Kömür (kışın)	Her cwt	0	7	0
Patates	Her batman ²⁴ (16 ½ lbs)	0	0	6
Soğan	Her batman	0	0	3
Üzüm	Her batman	0	1	7
Diğer meyveler	Her batman	0	1	6
Pancar	Her batman	0	0	8
Turp	Her batman	0	0	3

Konsolos Eyres, bir vatandaşın Erzurum’da yaşama maliyetinin çok yüksek olmadığını sadece yakacak odun fiyatının fahiş olduğunu bununda vilayete en yakın ormanın yaklaşık 8 saat uzaklıkta olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Odun alacak güce sahip olmayan halk yakacak olarak tezek kullanmıştır. Zorunlu tüketim mallarının ucuz olduğu vilayette Avrupa’dan ithal malların fiyatları uzaklık, nakliye masrafı gibi nedenlerle iki misline çıkmıştır.

Tablo 2: Erzurum Vilayeti’nin bir yıllık pazar hasılatı

Ürün	Miktar	Değer (£)
Buğday, arpa, çavdar (ekmek yapımı için)	---	140.000
Arpa (hayvanlar için)	---	15.000
Tereyağı	---	18.000
Yakıt	---	40.000
Kereste	---	13.000
Öküz	12.000	24.000
Koyun	50.000	25.000
Keçi		
Sığır	1.000	4.500
Peynir	---	3.000
Kurutulmuş Meyve	---	2.000
Toplam		284.500 ²⁵

24 Batman ölçü biriminin zaman ve mekâna göre ağırlık değeri değişmiştir. 1650 yılında Erzurum da bir batman 7.83 kg. denk gelmiştir. Bkz; Cengiz Kallek, “Batman”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 199-120.

25 Toplam miktar 285.500£ olması gerekirken, tabloda toplam hasılat 302.500£ olarak yazılmıştır. Bkz; TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres’den G.H. Wyndham’a, 30

Bölgede en fazla ticareti yapılan, gelir getiren ürün tahıldır. Tahıldan sonra ise küçükbaş hayvan ticaretinin gelir getirdiği, en düşük payı ise 2.000£ değeriyle kurutulmuş meyvenin oluşturduğu görülmektedir. Erzurum'un yaklaşık 1 yıllık pazar hasılatı 284.500£'dir²⁶.

Tablo 3: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.282.577
Bedel-i Askeriye	1.462.568
Aşar	10.597.582
Ağnam Vergisi	2.178.074
Orman Geliri	76.000
Adli Harçlar	506.258
Tapu	289.726
Bazı diğer harcamalar	345.588
Toplam	19.738.373

Tablo 4: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri²⁷

Gider Türü	Kuruş
İdare	6.208.307
Mali	4.281.255
Kadı ve Müftünün Maaşları	275.934
Adli	974.492
Maarif	85.492
Bayındırlık Hizmetleri-Nafia	396.828
Karantina	960
Toplam	12.223.268

Haziran 1883, s. 113.

26 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, ss. 112-113.

27 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 118.

1881 yılı bütçesinde gelir-gider dengesi gözetildiğinde 7.515.105 kuruş artan olduğu görülmektedir. Konsolos Eyres, memur maaşlarının oldukça düzenli ödendiğini, askerlerin maaş ödemelerinde ise gecikmeler olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Konsolos Eyres raporunda vilayet hazinesinin tükendiğini, yerel hükümetin merkezi hükümetin desteğine ihtiyaç duyduğunu yazmıştır²⁸.

Tablo 5: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.077.954
Bedel-i Askeriye	1.450.597
Aşar	9.693.882
Ağnam Vergisi	3.349.601
Diğer	1.068.028
Toplam	19.640.062

Tablo 6: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri

Gider Türü	Kuruş
İdare	5.010.918
Mali	4.496.902
Kadı ve Müftü Maaşları	293.934
Adli	974.492
Maarif	129.194
Bayındırlık Hizmetleri-Nafia	755.500
Karantina	960
Toplam	11.661.900

1882 yılında bayındırlık hizmetleri için harcanan miktar 1881 yılı ile karşılaştırdığımızda neredeyse iki misline çıkmış, yaklaşık sekiz milyonluk kalan ise korunmuştur. Harcamaların artmasına rağmen kalanın korunması 1882 ağnam vergisi ve diğer çeşitli gelirlerden kaynaklanmıştır²⁹.

28 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, ss. 99-120.

29 TNA., F.O. 195/1450, No. 1/1, William Everett'den G.H. Wyndham'a, 31 Temmuz 1883, ss. 184-185.

Tablo 7: 1883 Erzurum Vilayeti'nin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Mal ve Gelir Vergisi	4.122.237
Bedel-i Askeriye	1.413.075
Aşar	14.444.297
Ağnam Vergisi	3.616.637
Damga resmi	946.136
Ayrı gelir	449.380
Diğer	161.380
Toplam	25.153.142

Tablo 8: 1883 yılı Erzurum Vilayeti'nin giderleri

Gider Türü	Kuruş
Dâhili ve jandarma	5.149.608
Mali	4.603.314
Din görevlilerin maaşları	395.939
Adli	994.620
Maarif	129.194
Kamu Harcamaları	783.800
Karantina	960
Toplam	12.057.435

1883 yılı gelirin bir önceki yıla göre, aşar ve ağnam vergileri nedeniyle yaklaşık 5.000 kuruş arttığı görülmektedir. Vilayetin gelir ve giderlerine dair bilgiler konsoloslar tarafından yerel hükümetten alınmıştır. Gelir ve gider tabloları valinin nezaretinde hazırlanmıştır³⁰.

30 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

Tablo 9: Erzurum Vilayet Salnâmesine göre 1875 (1293) yılı vilayetin gelirleri

Gelir Türü	Kuruş
Vergi	7.273.479
Fazla Vergi	190.604
Bedel-i Askeri	2.792.197
Gayr ez Rub-ı Öşr-i Adinin Bedelat-ı Maktuası	17.809.873
Kezalik Rub-ı Öşr Emaneti	298.068
Öşr-i Duhan ve Çiriş ve Harir	51.343
Hâsılat-ı Ağnam	11.035.924
Resm-i Orman	271.892
Varidat-ı Rüsumiye	1.415.732
Rüsumat Emaneti	13.623
İskonto	206.769
Harc-ı Vesaik ve Mezabit ve Resm Tahsili ve saire	384.900
Toplam	41.745.304

Erzurum Vilayeti'nin 1875 (1293) yılı gelirlerini ileriki yıllar ile karşılaştırdığımızda 93. Harbi öncesi hasılatın fazla olduğu görülmektedir. Ancak o dönem itibariyle Erzurum Vilayeti'ne Erzurum, Bayburt, Pasinler, İspir, Hınıs, Tercan, Kiğı, Erzincan, Çıldır, Muş, Van, Kars, Bayezid Sancaklarının dâhil olduğu gözden kaçırılmamalıdır³¹.

2. Erzurum Gümrüğü

Osmanlı idaresi altında Erzurum gümrüğünün ne zaman faaliyete geçtiği konusunda kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla birlikte XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrükle ilgili verilere rastlanmaktadır. Erzurum gümrüğü teşkil olduktan sonra transit ticaret daha kontrollü ve verimli işletilmeye çalışılmış, bir taraftan ticarî potansiyel artırılırken, diğer taraftan da ticarî bakımdan stratejik yerler kontrol altına alınmıştır³². 19. yüzyılda Kars ve Ardahan gibi bazı komşu gümrükler de Erzurum gümrüğüne bağlanmıştır. Erzurum gümrüğü,

31 *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1293 (M. 1876), Def'a 7, s. 138; Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yaşı)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 118.

32 Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII Yüzyıllar)", *Belleten*, Cilt: LXXVII, S. 279, Ağustos 2013, ss. 525-526.

Sultan II. Mahmud tarafından Erzurum redif-i mansure hazinesine aktarılmış, bağlı gümrüklerle birlikte 1832-1833'te 544.985 kuruş gelir getirmiştir. Diğer bazı gelirlerle beraber bu rakam 569.868 kuruşa ulaşmış, bu gelirlerin tamamı Erzurum'daki askerin maaş ve aylık masraflarına tahsis edilmiştir. Tanzimat'ın uygulanmasından sonra ise Erzurum'un gelirleri azalmaya başlamıştır. Ayrıca 1830-1840 yıllarında Kafkaslara yerleşen Rusların 19. yüzyıl sonlarına doğru Güney Kafkasya demiryollarını inşa etmeleri ve özellikle Culfa-Batum hattı, Erzurum'un İran transit ticaretinden elde ettiği gelirleri önemli ölçüde etkilemiştir. Buna rağmen yine de en önemli gelir kaynağı gümrük gelirleriydi. Erzurum tüccarlarının depolanmasından ve nakliyatından büyük gelir elde ettikleri transit emtiyanın yıllık ortalama miktarı 12-16 ton arasında değişmiştir³³.

Tablo 10: 1880, 1881, 1882 yılı Erzurum Gümrüğü'nün gelir ve giderleri³⁴

	1880 (Kuruş)	1881 (Kuruş)	1882 (Kuruş)
Gelir	1.865.197	1.137.895	1.557.468
Gider	398.002	422.296	474.162
Bakiye	1.467.195	715.599	1.083.306

1880 yılı gümrük gelirini 1881 yılı ile karşılaştırdığımızda 1881 yılı gelirlerinde yaklaşık 700.000 kuruş azalma olduğu görülmektedir. Bu azalmanın nedeni ise 1881 yılında İran tütününde gümrük resminin kalkmasıdır. Konsolos Eyres, 1883 yılında transit ticarete İran'dan gelen emtiyadan gümrük resmi alınmadığı belirtmiştir.

Tablo 11: Erzurum Gümrüğü'nde ithal ürünlerde ödenen vergi

Ülke	1880		1881		1882	
	Balya	Değer (£)	Balya	Değer (£)	Balya	Değer (£)
Rusya'dan	1.878	19.183	1.157	14.755	2.929	27.527
İran'dan	8.860	25.710	3.523	95.883	6.562	113.286
Avrupa'dan	250	15.755	81	223	29	374
Toplam	10.988	60.648	4.761	110.861	9.520	141.187

³³ Cevdet Küçük, "Erzurum", s. 327.

³⁴ TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 30 Haziran 1883, s. 119.

Tablo 12: Erzurum Gümrüğü'nde ihracat ürünlerinde ödenen vergi³⁵

Ülke	1880		1881		1882	
	Balya	Değer(£)	Balya	Değer(£)	Balya	Değer(£)
Rusya'ya	1.768	13.130	2.436	12.764	2.277	15.301
İran'a	10	31	34	98	146	445
Toplam	1.778	13.161	2.470	12.862	2.423	15.746

3. Galata Bankerlerine Devredilen Katkı Payı

Galata Bankerlerinin Erzurum Vilayeti'nde aldıkları katkı paylarına geçmeden önce kısaca Osmanlı Devleti'nin borçlanması ve Rüşum-ı Sitte İdaresinin kuruluşu ve işleyişine değinmenin konunun anlaşılması açısından daha iyi olacağı düşünülmektedir.

Kırım Savaşı'nın çıkması ve savaşın mali yükünün bütçeyi temelden sarsması neticesinde 1854 yılında Osmanlı Devleti, İngiltere'den 3.300.000 Osmanlı Lirası tutarında %6 faizli ve 33 yıl vadeli borç almıştır³⁶. Osmanlı Devleti, bu ilk borçlanmadan 1875 yılına kadarki süreçte 15 kez daha dış borç alma yoluna gitmiştir³⁷. 1 Ekim 1878'de Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın reisliğinde devletin gerçek gelirlerini tespit ederek bütçe hazırlamak ve bir düzen içine borçların ödenmesini sağlamak amacıyla bir komisyon kurulmuştur³⁸. Bab-ı Âli, Osmanlı Bankası ve yerli alacaklılarla 22 Kasım 1879 tarihinde bir mukavele imzalanmış ve ödemelere başlamıştır. Bu anlaşma altı kalem gelire dayandığı için rüşum-u sitte (altı vergi) anlaşması ile anılmıştır. Bu mukavele ile alacaklı olan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerinin kurduğu "Rüşum-ı Sitte" idaresine, müskirat, pul, İstanbul icarı ve deniz ürünleri rüşumu, İstanbul, Edirne, Bursa ipek öşürü, tömbeki ve tütün inhisarını içeren altı gelir kalemi tahsis edilmiştir³⁹.

35 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 104-105

36 Ahmet Tekin, "Osmanlı Devleti Dış Borçlanması", *Yeni Türkiye*, S. 32, Mart-Nisan 2000, ss. 252-253.

37 Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 679-680.

38 Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Düyun-ı Umumiyye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. X, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 1994, s. 59.

39 Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı/İktisat*, c. III, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 401-404.

Tablo 13: Galata Bankerlerinin Erzurum Vilayeti'nden elde ettikleri gelir

Yıl	Damga Resmi	Müskirat	Tuz	Tütün	Toplam
	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş	Kuruş
1880	437.761	60.098	1.732.050	1.166.134	3.396.045
1881	433.822	92.791	2.007.247	750.576	3.284.437
1882	557.049	110.434	1.454.653	586.458	2.708.600 ⁴⁰
1883	494.569	105.111	2.022.591	449,162	3.071.433 ⁴¹

1882 yılı tuz⁴² ve tütün gelirinde bir hayli azalma olduğu görülmüştür. Bu azalma ise mevcut yönetimdeki bozukluk ve yapılan kaçakçılıktan kaynaklanmıştır. Tütün ticaretinde kaçakçılığın devam ettiğini belirten Konsolos Eyres, kaçakçılığı engellemenin çok zor olduğunu, bekçilerin rüşvet almaya uygun olduklarını, yeni tedbirler kabul edilmezse, gelirlerinin her yıl daha fazla azalma göstereceğini belirtmiştir⁴³.

Tablo 14: Galata Bankerlerinin vilayetten elde ettikleri toplam gelir ve çalışanların maaşları⁴⁴

Yıl	Toplam Gelir (Kuruş)	Maaşlar (Kuruş)	Net Gelir (Kuruş)
1880	3.396.045	1.031.700	2.364.345
1881	3.284.437	917.873	2.366.564
1882	2.708.600	886.749	1.821.851
1883	3.071.433	793.813	2.277.620

Tütündeki yıllık düşüşle doğru orantılı olarak maaşlarda da düşüş olduğu görülmüştür. 1882 yılında Konsolos Eyres'in bahsettiği tütün kaçakçılığına

40 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 119.

41 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 243.

42 Erzurum Tuzlaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Neşe Erim, "18. Yüzyılda Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003, ss. 219- 229.

43 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

44 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 243.

Konsolos Everett'te değinmiş tütün kaçakçılığın arttığını, çalışanların da kaçakçılığı önleyebilmek için yeterli güce sahip olmadıklarını belirtmiştir⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nin tütünden aldığı vergiler, Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ne bırakılmıştı⁴⁶. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi ise, tütünden alacağı vergileri Alman ve Avusturya Bankerleri ile Osmanlı Bankası Sermayesi ortaklığıyla kurulmuş Reji İdaresi'ne bırakmıştır. Bu anonim şirket, Düyun-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından onaylanan 1883 tarihli şartname ile çalışmalarına başlamıştır⁴⁷. Konsolos Everett, Erzurum Vilayeti tütün gelirlerinin rejinin eline geçtiğini ve aktif olarak çalıştıklarını belirtmiştir⁴⁸.

45 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 223-245. Düyun-ı Umûmiyye İdaresi bünyesinde çalışanların çoğunluğunu Osmanlı tebaası oluşturmaktaydı. Alt kademede Müslüman nüfusun istihdam edilmesinin temel nedeni ise vergilerin toplanmasında yabancıların kullanılmasının tehlikeli görülmesidir. Bkz; Donald Quataert, "Düyun-ı Umumiye'nin İstihdam Politikaları (1881-1909)", çev. Ahmet Fethi, *Toplumsal Tarih*, sy.79, Temmuz 2000, ss. 15-16.

46 Erdoğan Keskinlik, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi", *Liberal Düşünce*, Bahar 1999, s. 151. Avrupalı alacaklılar ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881'de 21 maddeden oluşan Muharrem Kararnamesi imzalanmıştır. Muharrem Kararnamesi sonucunda Düyûn-ı Umûmiyye kurularak, devletin gelir kaynakları denetlenmeye başlanmıştır. Muharrem Kararnamesininin 15. maddesi gereğince, temsilci olarak tahvil sahiplerinin ve onların menfaatlerini korumak amacıyla Düyûn-ı Umûmiyye Meclisi kurulmuştur. Resmi ismi "Düyûn-ı Umûmiyye-i Osmaniye-i Meclis-i İdaresi" olan kuruluş "Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi" olarak anılmıştır. Bu kuruluşun, ikametgâhı İstanbul olan yedi asli üyeden oluşan bir konsey teşkil etmesi kararlaştırılmıştır. Bu konseyin üyelerinden beşi Avrupalı tahvil sahibi temsilcisi, biri Osmanlı tahvil sahibi temsilcisi, biri de iç borçlar temsilcisi statüsünde olması kararlaştırılmıştır. Devletin bazı bölgelerinde uygulanan "Tuz İnhisarı Gelirleri", "Damga Resmi", "Müskirat Rüşumu", "Balık Rüşumu", "İpek Öşürü Geliri", "Tütün Öşürü ve Tütün Rejisi", "Bulgaristan Vergisi", "Kıbrıs Adası Gelir Fazlası", "Şarkî Rumeli Geliri", "Tömbeki Geliri", "Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Payları", "Gümrük Hasılatı Fazlası", "Şarkî Rumeli Geliri", "Patent Vergisi Geliri Fazlası", "Hasılat Fazlası Gelirleri" Düyûn-ı Umûmiyye İdaresine devredilmiştir. Bkz; Küçük, Ertüzün, a.g.m., s. 59; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 447; Sait Açıba, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Akü Yayınları, Afyon 1995, s. 97; Erdoğan Keskinlik, "Düyun-ı Umumiye İdaresi", *Türkler*, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 374-375; Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, ss. 709-713.

47 Erdoğan Keskinlik, "Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli"... , s. 151.

48 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

4. İthalat-İhracat

a. İthalat

93 Harbi sonrası bölgede yaşanan sükûnetle birlikte transit ticaret gelirlerine önemli ölçüde iyileşme görülmüştür. İran, dönem itibariyle pahalı emtianın büyük bir kısmının ticaretini Erzurum üzerinden yapmıştır. Özellikle 1882 yılında, 1880-1881 yılı toplam ithalatının %50'sinden daha fazla ithalat yapıldığı görülmektedir.

Tablo 15: 1882 yılı İran'dan ithal edilen ürünler

Ürün	Balya	Değer (£)
Mazı	400	1.600
Halı	3.481	139.240
Şal	420	63.000
Deri	450	3.170
İpek	372	37.200
Tömbeki	12.870	104.250
Yün	132	672
Misina	194	1.358
Ufak tefek eşyalar	976	3.904
Toplam	19.295	354.394

Tablo 16: İran'dan alınan emtianın 1880, 1881 ve 1882 yıllarına ait karşılaştırmalı istatistiği

Yıl	Balya	Değer (£)
1880	10.605	169.234
1881	12.690	217.340
1882	19.295	354.394
Toplam	42.590	740.968

Konsolos Eyres, ticaretteki bu büyümenin Erzurum'dan Tebriz'e giden yolun güvenli olmasından kaynaklandığını ancak Trabzon ve Tiflis güzergâhında deve kiralamanın daha ucuz olduğu için ticarete dalgalanmalar yaşandığını yaşanacağını belirtmiştir⁴⁹.

49 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Tablo 17: 1883 yılında İran ve Rusya'dan ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵⁰

Ülke	Miktar	Değer (£)
İran	19.308	105.160
İran	351 d (Tömbeki)	880
Rusya	2.793 d	29.530
Toplam		135.570

Rusya'dan keten, sığır derisi, kuzu yünü, pelerin, kıyafet, gümüş tel, ipek ve küçük bir miktar baskılı patiska ithal edilmiştir. İran'dan şal, ipek iplik, kına, tömbeki, zırnık, halı, pirinç, kurutulmuş meyve, pamuk ve yün ithal edilmiştir⁵¹. 1883 yılında İran'dan ithal edilen emtiayı bir önceki yıllara karşılaştırdığımızda üçte bir oranında düşüş olduğu görülmektedir. Rusya'dan ithal edilen emtianın değerinde ise 1883 yılında az da olsa artış görülmüştür⁵².

Tablo 18: 1882 yılı İngiltere'den ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵³

Ürün	Miktar	Değer (£)
Çay (Okka)	3.335	1.000
Biber (Okka)	2.000	200
Demir (Okka)	967.590	20.600
Bakır (Okka)	42.000	6.000
Kurşun kalay alaşımı (nesne)	-	1.000
Şap	-	500
Kırmız (Okka)	187	500
Çivit (Okka)	1.000	1.000
Dikiş ipliği	-	2.000
Pamuk ipliği (lbs)	30.000	3.000
Patiska (Parça)	967.590	30.600
Yatak örtüsü (parça)	1.125	1.137

50 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

51 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

52 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

53 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 106.

Kökboyası (Pamuk) (Parça)	500	100
Pazen (Parça)	500	1.000
Tülbent (Parça)	10.000	1.800
Kaba pamuklu kumaş (Parça)	200	200
Toplam		70.437

Tablo 19: 1882 yılı diğer ülkelerden ithal edilen ürünlerin miktar ve değerleri⁵⁴

Ülke	Ürün	Miktar	Değer (£)
Fransa	Kıyafet (Parça)	-	3.000
	Halı (Parça)	-	95
	Çivi (Fıçı)	1.834	2.000
	Şeker (Okka)	1.297.260	8.000
	Kahve	24.000	2.000
	Çarşaf (Okka)	250	50
	Deri (Okka)	71.428	25.000
	Çelik	-	400
	Mum (Kilo)	20.000	1.500
	Hırdavat	-	500
	Alkol	-	600
Avusturya	Tırpan	60	300
	Sigara Kâğıdı	-	3.000
	Kıyafet	-	
	Fes	36.000	2.500
	Cam eşya ve çanak çömlek	-	1.000
	Yazı kâğıdı	-	1.000
	Ufak tefek eşyalar	-	12.000
	Kalay	-	150

54 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 106-107.

Amerika	Petrol (Kutu)	30.000	18.000
	Alkol	-	2.200
	Ufak tefek eşyalar	-	1.000
			21.200
Almanya	Bardak		800
İtalya	Kibrit (Kutu)	1.600	4.000
İsviçre	Tülbent & Fular		10.000

İngiltere'den ithal edilen ürünler, diğer tüm ülkelerden ithal edilen emtiyanın yaklaşık beşte ikisini oluşturmaktadır. Bu ürünler arasında da Manchester emtiası, yaklaşık 40.000£ değeriyle en önemli kalemdir. İngiliz ürünleri ile diğer ülkelerin pazar değerini karşılaştırdığımızda İngiltere'nin ön planda olduğu açıkça görülmektedir. Bazı emtiada Rusya, İngiliz emtiasıyla az da olsa rekabet edebilmiştir. 1863 yılında önemli miktarda pamuklu eşya Almanya'dan ithal edilirken İngiliz emtiasının kalitesi ve nispeten ucuzluğu nedeniyle Alman ürünleri piyasadan çekilmiştir.

Erzurum Konsolosu Sir Robert Dalyell'in⁵⁵ 1863 yılında verdiği istatistiklerle 1880 yılları karşılaştırıldığında Avrupa'dan ithal edilen ürünlerin toplam değerinin birbirine yakın olduğu, ancak toplamda İngilizlerin piyasadaki payının öncekine kıyasla önemli oranda büyüdüğü görülmektedir. Diğer ülkeler ile kıyaslandığında 1882 yılında İngiltere'nin Erzurum piyahasındaki geliri 70.000£ iken diğer tüm ülkelerin geliri 135.000£ değerindedir. Savaş sonrası Erzurum halkının ekonomik sıkıntılar nedeniyle zorunlu tüketim mallarına yöneldikleri, buna bağlı olarak pamuklu ürünlere olan talebin azaldığı görülmektedir. 20 yıl içinde (1863-1883) Erzurum piyahasında en büyük büyümeyi Fransa kaydetmiştir, Fransa'dan yapılan ithalat 5 misline çıkmıştır. Fransa'dan ithal edilen ürünlerde ana artış kıyafet, deri ve şekerde olmuştur. 1863 yılında kıyafet ve derinin değeri sadece 650£ iken yaklaşık 20 yıl içinde 27.350£'e ulaşmıştır. Şekerin değeri 5.700 £'den 8.000£'e

55 Sir Robert Alexander Osborne Dalyell, 6 Şubat 1859'da Erzurum Konsolosluğu'na atanmıştır. 1860 yılında birkaç ay büyükelçilikte çalışmış ve 1860 yılının Temmuz ayında Selanik'teki olaylar münasebetiyle özel görevle Selanik'e gönderilmiştir. 1860 yılının sonbaharında Erzurum'a geri dönmüştür. Kaynak olarak kullandığımız kitapta Dalyell'in "Ermenistan ve Kürdistan" olarak belirtilen bölgenin büyük bölümünü gezdiği belirtilmiştir. 8 Aralık 1862'de Moldovya'ya transfer olmuştur. Bkz; *The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1870*, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Thirty-sixth Publication, London, pp. 81-82.

yükselmiştir. Bu süre içinde Almanya ile yapılan ticaret hemen hemen sıfıra inmiştir⁵⁶.

Tablo 20: 1883 yılı Avrupa'dan ithal edilen ürünler⁵⁷

Ülke	Ürün	Miktarı	Değeri (Sterlin)	Toplam
İngiltere	Çay	5.000 okka	1.190	
İngiltere	Biber	---	130	
İngiltere	Demir	350.000 okka	7.150	
İngiltere	Bakır	20.000 okka	2.720	
İngiltere	Kurşun ve kalay alaşımı (nesne)	100 balya	910	
İngiltere	Şap	---	---	
İngiltere	Kökboyası	---	140	
İngiltere	Çivit	---	450	
İngiltere	Amerikan bezi-patiska	860.830 parça	27.540	
İngiltere	Yastık-minder kılıfı	1.013 parça	1.030	
İngiltere	Türk kırmızı/kök kırmızısı	---	90	
İngiltere	Pazen	---	900	
İngiltere	Kumaş	---	1.620	
İngiltere	Kaba pamuklu kumaş	---	180	44.050
Fransa	Kahve	2.000 balya	6.540	
Fransa	Mum	10.000 kilogram	4.530	
Fransa	Hırdavat	---	910	
Fransa	Şeker	5.000 balya	15.000	
Fransa	-----	500 kuruş	2.050	
Fransa	Etonol-Alkol	---	490	
Fransa	Mih	500 fiçi	660	
Fransa	Çinko	15 balya	60	
Fransa	Deri		18.180	
Fransa	Çelik	150 kutu	250	48.670
Avusturya	Şeker	1.500 balya	4.500	

56 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

57 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 227-229.

Avusturya	Tırpan	7.000	320	
Avusturya	Sigara kâğıdı	1.000 kutu	8.520	
Avusturya	Kıyafet	3.500 parça	14.320	
Avusturya	Fes	36.000	1.800	
Avusturya	Cam eşya, çanak çömlek	---	460	
Avusturya	Yazı kâğıdı	---	910	
Avusturya	Kalay	---	550	
Avusturya	Çinko	---	60	
Avusturya	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	10.000	41.440
Amerika	Petrol	10.000 kutu	5.910	
Amerika	Etanol-Alkol	14.000 okka	1.080	
Amerika	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	730	7.720
Almanya	Pencere camı	---	590	590
İtalya	Kibrit	1.500 kutu	4.290	4.290
İsviçre	Mendil	---	8.000	8.000
Toplam				154.760

1883 yılında Avrupa'dan ithal edilen emtiada %14.6'lık düşüş yaşanmış, en büyük düşüş İngiltere'den alınan ürünlerde görülmüştür. 1882 yılında ithal edilen emtianın değeri 70.437£ iken 1883 yılı sadece 44.050£ değerindedir ve Amerika'dan yapılan ithalat 21.200£ iken 7.720£ gerilemiştir. Amerikan ticaretini etkileyen ana etmen ise Bakü'den Batum'a giden demiryolunun tamamlanması ve ucuz Rus petrolünün daha çok ithal edilmesidir. 1883 yılı çerçevesinde sadece Avusturya ve İtalya'nın ticaret hacmi artmıştır. İngiliz tüccarlardan alınan demir ve bakır miktarı %60 düşmüştür. Sadece patiskaların olağan arzı karşılamak için yeterli olduğu görülmüştür. Deri ithalatı %27 oranında düşmüştür, halı ithalatı ise hemen hemen durma noktasına gelmiştir. Öte yandan kahve, çinko ve hırdavat ürünlerinin 1882 yılı ile karşılaştırıldığında ithalat değerinin arttığı görülmektedir. Şebinkarahisar'dan gönderilen-yönlendirilen az miktarda şap listeden çıkartılmıştır ve çay hariç diğer emtiada %10'luk bir düşüş yaşanmıştır.

1883 yılında Fransa'dan ithal edilen emtia, İngiltere'den ithal edilen emtiayı değer olarak geçmiştir, ancak önceki yıllar ile karşılaştırıldığında Fransız emtiasının ithalinde düşüş olmuş, en temel düşüş şeker de yaşanmıştır. Konsolos Everett, bu azalışı Brumn'daki Avusturya şirketinin şeker ticareti yapmasına bağlamıştır.

Avusturya'dan alınan fes, cam eşya, çanak-çömlek, kırtasiye ve çeşitli ufak tefek eşyaların ithalatında düşüş yaşanmasına rağmen, şeker, sigara kâğıdı, kıyafet, diğer yeni ürünlerle beraber 4.500£ değerindeki ticaret hacmi 41.440£'e ulaşmıştır.

Almanya'dan alınan ürünlerin değer ve miktarlarını ithalat yapan diğer ülkeler ile kıyasladığımızda Alman ürünlerinin Erzurum pazarında önemli ticarî bir değere sahip olmadığı görülmektedir. Almanya'dan sadece pencere camı alınmış, bu ürünün değeri de 800£'den 590£'e düşmüştür.

1883 yılında İsviçre'den alınan kumaşın değerinde 2.000£'lik bir düşüş olmuştur. Bu düşüş ise halkın daha çok Erzincan ve Tokat'ta baskı yapılan Manchester kumaşını tercih etmesinden kaynaklanmıştır.

1883 yılında Avrupa'dan 154.760£, İran ve Rusya'dan 135.570£ değerinde ürün alınmıştır⁵⁸.

Tablo 21: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne yapılan ithalat⁵⁹

Ülke	İthalat (£)	
	1884	1885
İngiltere	48.910	54.820
Fransa	50.930	41.020
Avusturya	48.180	43.910
Rusya	45.430	43.530
İsviçre	9.600	8.700
İran	71.000	59.000
Diğer Ülkeler	3.020	2.380
Toplam	339.570	305.410

Konsolos Devey, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden alınan ürünlerin değerlerine de yer verilmiştir. Erzurum Vilayeti'ne 1884 yılında 62.500£, 1885 yılında 52.050£ değerinde ürün diğer vilayetlerden alınmıştır.

58 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

59 TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 97.

Tablo 22: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne ithal edilen temel ürünlerin miktar ve değerleri

Ürün	1885		1884	
	Miktar	Değer (£)	Miktar	Değer (£)
Şeker	9.000 Balya	25.630	8.000 Balya	18.380
Kahve	3.500 Balya	15.270	3.000 Balya	11.800
	11.000 Cwt	9.500	10.000 Cwt	9.000
Bakır	550 Cwt	2.900	900 Cwt	4.100
Deri		12.000		10.000
Manchester emtiası		29.940		32.920
Yazma ve mendil		11.270		11.000
Yünlü eşyalar		32.830		32.850
Hayvan postu	11.200	17.600	10.000	13.150
Diğer ürünler		49.130		51.160
Toplam		206.070		194.360
İran'dan alınan emtia		71.000		59.000
Toplam		277.070		253.360

Tablo 23: 1884-1885 yılları diğer vilayetlerden ithal edilen temel ürünlerin miktar ve değerleri

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer (£)	Miktar	Değer (£)
Manusa ⁶⁰	118.000 Parça	11.860	214.000 Parça	20.730
Kürk-Furs		8.020		5.400

60 Manusa ve ya "Arapkir Alacası" denilen pamuklu (çok az bir kısmı da ipeklî) kumaş dokumalar, Anadolu'ya ve Anadolu dışındaki bazı yerlere pazarlanmıştır. Dokuma çeşitleri bakımından jakarlı dokumalar, ipeklî dokumalar, baskı yapılan düz dokumalar olmak üzere üç grupta toplanan "Arapkir Manusası"; yastık yüzü, yorgan yüzü, çarşaf, sofrası, perdelik, desenli gömleklîler, şalvarlık, entarilik olarak kullanılmıştır. El tezgâhlarında üretilen manusa kumaşı ise dönemin en pahalı kumaşı ve ticaret ürünlerinden biridir. Bkz; Ahmet Yakman, *163 Nolu Arapkir Şer'iye Siciline Göre Arapkir*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2015, s. 48.

Tiftik	882 Balya	5.290	---	
-----	2.150 Cwt	3.610	1.245 Cwt	2.280
Keçi ve Koyun Derisi	42.000	3.870	15.000	1.060
Diğer ürünler		29.850		22.580
Toplam		134.130	Toplam	111.050

İthalatı yapılan başlıca ürünler şeker, kahve, yünlü ürünler, bakır, manusa, tiftik ve bazı diğer ürünlerdir. 1884-1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'ne ithal edilen Avrupa ürünlerinin fiyatlarında genel olarak azalma olmuştur.

Şeker: 1884 yılında olduğu gibi 1885 yılında da 6.000 balya şeker Fransa'dan ithal edilmiştir. Her balyası yaklaşık 1 ½ cwt⁶¹ ağırlığında olan şekerin balya fiyatı 58 şilinden yaklaşık 47 şiline (47s/6d) düşmüştür. Avusturya şekerinden 1.000 balya alınmıştır, balya fiyatı 42 şiline düşmüştür.

Kahve: Kahve alımında azalma olmuştur. Kahve fiyatında da Fransa'dan elde edilen kahvenin kaliteli olmamasından dolayı 1£ 2 şilin değerinde azalma olmuştur.

Yünlü Eşyalar: Rusya ve Avusturya pazarından yaklaşık 30.000 sterlin değerinde yünlü eşya satın alınmıştır. Avusturya'dan alınan kıyafetlerin fiyatlarında yükselme olmuştur. 1885 yılında ihraç edilen ürünler arasından fiyatı yükselen tek ürün Avusturya'dan alınan kıyafetlerdir. Rusya'dan alınan ürünlerin fiyatı ise her parçası 20 şilinden 18 şiline düşmüştür. İngiliz pazeni de Rus rekabeti nedeniyle 730£'den 500£'ne düşmüştür.

Bakır: Bakır alımında artış olmuş fiyatında ise cwt başına yaklaşık 1£ düşüş olmuştur. Fiyatında düşmenin devam ettiği bakır için İstanbul'daki tüccarlar yaklaşık 63 şilin (63s/6d) teklif etmişlerdir.

Kibrit: Kibrit, önceden İtalya'dan alınırken sonraki dönemlerde Avusturya'dan alınmaya başlanmıştır. Alım 1.300 kutudan 2.000 kutuya yükselmiş, fiyatlar %16 oranında düşmüştür.

61 Cwt, İngiltere'de 50.8, Amerika'da 45.35 kilograma denk gelen ağırlık ölçü birimidir. Bundan hareketle her balyanın yaklaşık 25 kilograma denk geldiği anlaşılmaktadır. Bkz; <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce-t%C3%BCrk%C3%A7e/cwt> (11.12.2018).

Petrol: Daha önceki dönemlerde petrol Amerika'dan ithal edilirken, 1884 yılında artık petrolün Amerika'dan ithal edilmediğini görmekteyiz. 1884'de 5.550 £ değerinde petrol, Rusya'dan ithal edilmiştir.

Çay: Rusya'dan ithal edilen çayın değeri 1884'de 1.190£ iken 1885'de halkın çayı veresiye alabilmesi nedeniyle alım 3.700£'e çıkmıştır.

Şilte: Şilte, Rusya ve Manchester'dan alınmıştır. Ancak halk tarafından daha çok Manchester şiltesi tercih edildiği için Rus ürünleri, İngiliz ürünleri ile rekabet edememiştir.

İran'dan alınan emtia: İran'dan alınan temel ürünler 27.000£ değerinde ipek ve şal, ihracat için 8.000£ değerinde koyun, 5.000£ değerinde halıdır. Bunların dışında İran'dan alınan diğer mallar; nargile tütünü, pirinç, kurutulmuş meyve, kilim (Kürt ince kilim), jejim (daha çok at kıyafetleri için kullanılan yünlü ürün), ham pamuk, yün, hayvan postu, deri, kına, sarı zırnık, az sayıda at, katır ve eşektir. 1885 yılında Erzurum piyasasındaki para azlığı nedeniyle İran'la yapılan ticarete yaklaşık %20 oranında bir azalma olmuştur⁶².

b. İhracat

Harp ve harp sonrası ihracatta yaşanan durgunluk özellikle 1882 yılında son bulmuştur. İhracat tekrar hareketlenmiş ve ihracatta %65'lik bir büyüme yaşanmıştır. Kıyafet, yünlü ürünler ve ipek ihracatında önemli oranda artış olmuştur. Özellikle 93 Harbi sonrası iş imkânlarının azalması, ticaretin durma noktasına gelmesinin ardından ihracattaki bu artış halkın refahı için son derece önemli bir gelişme olmuştur. Konsolos Eyres, 93 Harbi sonrasında işçi sınıfının fakirliğinin aşırı vergiler nedeniyle değil ticaretin azalmasından kaynaklandığını belirtmiştir⁶³.

Erzurum'dan ihracat yapılan başlıca ülkeler İran, Rusya, İngiltere, Fransa ve Avurturya'dır. Rusya'ya ihraç edilen başlıca ürünler; kürk, deri ve keten (Rize'de imal edilmiş), mazı (Bitlis'den), pamuklu emtia (Manchester pamuğundan Diyarbakır'da imal edilmiş), ipek ve sabundur (Halep'ten). Ürünler Erzurum vasıtasıyla Rusya'ya ihraç edilmiştir. Bizzat Erzurum Vilayeti'nden tedarik edilip

62 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

63 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine ya da diğer ülkelere yapılan ihracat çok fazla bir öneme sahip değildir. Konsolos Eyres, ticaretteki gümrük vergisinin Erzurum'dan alınmadığı, kaldırıldığı ve emtianın hesabının tutulmadığı için miktarı doğru tahmin etmenin pek mümkün olmadığını belirtmiştir. Erzurum'da üretilen, imal edilen ve başlıca satışı yapılan ürünler; kürk, deri, mum, tutkal/ yapıştırıcı, sakız, misina, deri ve buğdaydır.

Tablo 24: 1882 yılı Erzurum Vilayeti'nden ihracatı yapılan ürünler

Ürün	Balya	Değer (£)
Kumaş	1.165	90.300
Pamuk ve yünlü mamul ürünler	24.269	607.268
Çanak çömlek, cam eşya	3.421	6.083
Hırdavat	474	2.370
Kibrit	1.700	3.400
İpek	172	25.800
Ufak tefek eşyalar	642	2.676
Çay	1.800	14.400
Toplam	33.843	752.297

Tablo 25: 1880, 1881, 1882 yılları karşılaştırmalı ihracat istatistiği

Yıl	Balya	Değer (£)
1880	20.859	---
1881	20.095	---
1882	33.843	752.297
Toplam	74.797	---

Tablo 26: Bir yıllık tahmini ihracat miktar ve rakamları⁶⁴

Ürün	Birim Fiyat	Değer (Sterlin)
Çiriş	5.000 balya	5.000
Pastırma	2.000 balya	8.000
İnek, öküz	15.000 adet	34.000
Koyun	40.000 adet	25.000
Misina	50.000 adet	450
Kürk	60.000 adet	15.000
Buğday	200.000 kile ⁶⁵	29.700
Deri	64.000 adet	16.500
Toplam	436.000	133.650

Çiriş ve pastırma Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine, buğdayın büyük bir kısmı Trabzon'a az miktarda ise Marsilya'ya ihraç edilmiştir⁶⁶.

Tablo 27: 1883 yılı Avrupa'ya yapılan ihracat miktar ve değeri

Ürün	Miktar	Değer (£)
Çiriş	500 Balya	450
Misina	55.000	370
Kürk	---	3.830
Deri	45.000	7.270
Buğday	---	4.040
Mazı	---	2.320
Mum	---	2.100
Kitre	---	600

64 Bu tablo dâhilindeki ürünler yurt dışına ithal edilmekle birlikte bir kısmı da Osmanlı coğrafyasının diğer bölgelerine satılmıştır.

65 1 eski kile=4 şinik=8 kutu= 37 litre iken 26 Eylül 1869 tarihli ölçü reformu ile 1 kile-i a'şari=10 onluk=100 ölçek=100 litre kabul edilmiştir. Ölçülerin değerinin yeniden belirlendiği 24 Eylül 1881 tarihli kararnâme ile 1 yeni kile=100 yeni şinik=100 ölçek =1.000 yeni kutu 10.000 zarf olmuştur. Bkz; Cengiz Kallek, "Kile", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 570.

66 TNA., FO 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

1883 yılı Avrupa'ya yapılan ihracat miktarında büyüme olmamış aksine ortalamada bir hayli düşüş olmuştur.

Tablo 28: 1883 yılı İran ve Rusya'ya yapılan ihracat miktar ve değeri

Ülke	Miktar	Değer (£)
İran	112 balya	390
Rusya	33.982 d.	14.480
Toplam		14.870

1883 yılında İran ve Rusya'ya yapılan ihracat 14.870£, Avrupa'ya yapılan ihracat 20.980£'dir. Türkiye'nin diğer bölgelerine yapılan satış ise 47.710£ değerindedir. Erzurum Vilayeti'ne aynı dönem yapılan ithalat 356.160£'dir, ithalat lehine denge 272.610£ değerindedir⁶⁷. 93 Harbi öncesi konsoloslüğün hazırlamış olduğu 1872 yılı verilerinde Erzurum'dan Avrupa'ya yapılan ihracatın 1883 yılı ile kıyaslandığında 3 katından fazla olduğu görülmektedir⁶⁸.

Tablo 29: 1884 ve 1885 yıllarında yapılan ihracat⁶⁹

Ülke	İhracat (£)	
	1884	1885
İngiltere	---	10.000
Fransa	11.610	14.900
Avusturya	360	360
Rusya	12.500	10.570
İsviçre	---	---
İran	---	---
Diğer Ülkeler	2.480	---
Toplam	26.950	35.830

67 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

68 TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 268-270.

69 TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devcy'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 97.

Tablo 30: 1884 ve 1885 yıllarında Erzurum Vilayeti'nden ihraç edilen temel ürünlerin miktar ve kâr değerleri⁷⁰

Yabancı Ülkelere	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Buğday	---	3.820	Qrs 6.600	6.000
Kürk	---	7.100	---	6.300
Hayvan postu ve deri	---	4.040	---	6.700
Oğlak derisi	---	---	30.000	1.100
Keten tohumu	---	---	Qrs 9.260	10.000
Diğer ürünler	---	11.990	---	8.230
Toplam	---	26.920	---	38.330 ⁷¹

1885 yılı ithalatını 1884 yılı ile kıyasladığımızda yaklaşık 34.000£ üzerinde, ihracatın ise 32.000£ üzerinde olduğu görülmektedir. 1885 yılında ihracatın artması ise Şam ve Halep ile yapılan canlı hayvan ticaretinden kaynaklanmıştır.

Konsolos Devey'in 1886 yılında kaleme aldığı raporunda Erzurum'daki tüccarların son iki-üç yıldır işlerin azlığı, kârların düşüklüğü, ticaretteki bulanım nedeniyle şikâyet ettiklerini özellikle de perakende satışlarda durumun daha önce dönemlerden daha vahim olduğu belirtmiştir. Buğdaydaki bolluk nedeniyle buğday ve buğdaya bağlı ürünlerin fiyatları düşmüş, ekmek çeyrek peniye satılmıştır. Daha önceki dönemlerde tarım işçilerin hizmetlerinin karşılığında buğday verilirken, buğdaydaki değer düşüklüğünden işçiler bu şekilde ödemeyi reddetmişlerdir. Özellikle 93 Harbi sonrası gerçek mülkiyetin değerinde azalma olmuştur. 1886 yılı toprağın değerini 10 yıl öncesi ile karşılaştırdığımızda toprak değerinin bir hayli düştüğü, aynı toprağın üçte birine satın alındığı görülmektedir⁷².

70 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 98.

71 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 98-99.

72 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99. Konsolos Eyres, 1883 yılında yazmış olduğu raporunda harp sonrası Erzurum'da toprak değerinin 4 de 1 oranında azaldığını yazmıştır. Bkz; TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 111.

Erzurum Vilayeti'nden ihracatı yapılan başlıca ürünler; buğday, keten tohumu, oğlak derisi, koyundur.

Buğday: 1885 yılında elde edilen hasatın yaklaşık yarısı Marsilya'ya ihraç edilmiş, kalan kısmı ise Trabzon'da satılmıştır.

Keten Tohumu: Keten tohumu, Liverpool'a ihraç edilmiş ve Liverpool ile yeni bir ticaret başlamıştır. Pasinler bölgesinde yetiştirilen keten tohumu, tahılın yerini almaya başlamıştır.

Oğlak Derisi: Fransız pazarlarının aranan ürünlerinden biri oğlak derisidir. Bu ürünün ihracatı Erzurum Vilayeti'nden yapılmıştır. Canlı oğlağın fiyatı Dersim Vilayeti'nde 9 penidir ve Erzurum'da çiftinin fiyatı yaklaşık 1 şilin (1s/5d), İstanbul'da yaklaşık 1 şilin (1s/1d) ve Marsilya'da yaklaşık 2 şilindir (2s/6d). Hükümet, keçi neslinin tükenmesinden korktuğu için bu ürünün ihracatını yasaklamıştır.

Koyun: Koyun ihracatı, vilayette yetiştirilen koyun sayısı ile alakalı olarak artış ya da azalış göstermiştir. 1885 yılında yaklaşık 15.000-16.000 koyun, sınır bölgesindeki İran Kürtlerinden alınmıştır. Bu nedenle vilayette 40.000 koyun artışı olmuştur⁷³.

73 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

5. İç Ticaret

İç ticaret kapsamında 1882 yılında ülkenin diğer vilayet ve sancaklarından 158.575£ değerinde emtia satın alınmıştır.

Tablo 31: 1882 yılı Erzurum'a diğer vilayetlerden alınan emtia ve değerleri⁷⁴

Nerden	Emtia	Miktarı	Değeri (£)	Açıklama
Van	Aba (parça)	1.000	650	Tiftikten üretilen kumaş
	Yün (okka)	60.000	1.000	
	Tiftik kumaşı	---	9.000	İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir.
	Keçi derisi	10.000	1.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Post	1.000	500	
	Mazı (okka)	6.000	300	
	Kürk (adet)	8.500	2.750	1.500'ü sansar kürkü 700'ü tilki kürkü Rusya'ya ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
Bitlis ve Muş	Tiftik kumaşı	5.000	45.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Mazı (okka)	300.000	18.000	
	Sakız (okka)	24.000	2.700	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Keçi derisi	40.000	4.000	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Balmumu (okka)	3.000	450	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Renkli pamuk	21.000	3.500	Yerli pamuktan üretilmiştir.
	Boya kökü	3.000	150	
	Palamut	12.000	300	Derileri tabaklamak için kullanılmıştır.
	Kurutulmuş meyve	---	1.000	
	Tereyağı	---	200	
	Bal	---	500	
	Kürk	70.000	14.000	Sansar ve tilki Avrupa'ya ihraç edilmiştir.
	Acı çehre	---	2.000	
Tütün	---	2.700	Avrupa'ya ihraç edilmiştir.	

⁷⁴ TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-109-110.

Diyarbakır ve Mardin	Sabun (balya)	500	1.900	
	Deri (parça)	4.000	400	Küçük miktarda Rusya'ya ihraç edilmiştir.
	Manusa (parça)	10.000	1.200	Pamuklu ürünler Manchester pamuğundan üretilmiştir.
	İpek (parça)	100	50	
	Pirinç (okka)	18.000	450	
	Kurutulmuş meyve	---	200	
	Mazı (okka)	6.000	200	
	Kürk	700	1.300	
	Tereyağı	---	200	
Halep	İpek parça	500	250	
	Sabun	---	3.000	Zeytinyağından imal edilmiştir.
	Manusa	---	10.000	Az miktarda Rusya'ya ihraç edilmiştir.
	Baskılı yazma	---	500	
Harpüt	İpek (parça)			
	Şarap	---	200	
	Kurutulmuş meyve	---	250	
	Pamuk	---	300	Ham
Trabzon	Tütün	---	7.000	Trabzon ve Samsun'dan alınmıştır. Samsun'dan alınan tütün daha iyi kalitedir.
	Kurutulmuş meyve, sarımsak, portakal, liman, vb.		2.000	
	Sabun			
	Zeytinyağı	---	600	
	Öteberi	---	1.000	
Erzincan	Manusa (parça)	25.000	3.000	
	Öteberi	---	1.000	

Arapkir	Manusa	100.000	10.000	
Ayntab	Manusa (parça)	1.000	1.000	
Tokat	Manusa (parça)	20.000	2.000	
Toplam			158.575	

Erzurum'un ticaret yaptığı sancak ve vilayetler; Van, Diyarbakır, Mardin, Bitlis, Muş, Halep, Harput, Trabzon, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Tokat'tır. Çeşitlilik ve paha değeri bakımından en fazla emtia Bitlis ve Muş'tan alınmıştır. 45.000£'lik değeri ile en fazla alınan emtia Avrupa'ya ihraç edilmek üzere alınan tiftik kumaşdır. Diyarbakır, Halep, Erzincan ve Arapkir'den 24.000£ değerinde alınan pamuklu emtianın hammaddesi ise Manchester pamuğudur⁷⁵.

Tablo 32: 1883 yılı Erzurum'a diğer vilayetlerden alınan ürünler ve değerleri⁷⁶

Vilayet/Sancak	Ürün	Miktar	Değer (£)	Toplam
Trabzon	Tütün	---	5.450	
Trabzon	Kurutulmuş meyveler	---	550	
Trabzon	Sarımsak, limon, portakal	---	360	
Trabzon	Sabun	24.000 okka	910	
Trabzon	Zeytin Yağı	15.000 okka	910	
Trabzon	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	920	9.100
Van	Aba	200 parça	140	
Van	Yün	24.000 okka	1.090	
Van	Tiftik	110 balya	900	
Van	Keçi derisi	10.000	910	
Van	Hayvan postu	3.000	1.090	

75 TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

76 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 234-235.

Van	Koyun derisi	8.000	580	
Van	Mazı	---	---	
Van	Kürk	2.450	440	5.150
Muş, Siirt ve Bitlis	Tiftik	1.800 balya	14.730	
Muş, Siirt ve Bitlis	Mazı	48.000 okka	2.320	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kitre	14.000 okka	600	
Muş, Siirt ve Bitlis	Keçi derisi	20.000	2.000	
Muş, Siirt ve Bitlis	---	18.000 okka	2.100	
Muş, Siirt ve Bitlis	Renkli pamuk	9.000 parça	1.140	
Muş, Siirt ve Bitlis	Boya kökü	3.000 okka	110	
Muş, Siirt ve Bitlis	Palamut	3.000 okka	80	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kurutulmuş meyveler	---	450	
Muş, Siirt ve Bitlis	Tereyağı	---	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Bal	---	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Kürk	13.650	---	
Muş, Siirt ve Bitlis	Tütün	---	2.380	25.910
Diyarbakır ve Mardin	Sabun	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Deri	2.500 parça	230	
Diyarbakır ve Mardin	Manusa	5.0000 parça	500	
Diyarbakır ve Mardin	İpek	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Pirinç	6.000 okka	150	
Diyarbakır ve Mardin	Kurutulmuş meyveler	---	90	
Diyarbakır ve Mardin	Mazı	---	---	
Diyarbakır ve Mardin	Tereyağı	600 okka	30	1.000
Harput	İpek	300 parça	410	
Harput	Şarap	200 fıçı/varil	360	

Harpur	Kurutulmuş meyveler	---	180	
Harpur	Ham pamuk	---	450	1.400
Halep	İpek	500 parça	340	
Halep	Mavi boyalı pamuk	1000 parça	140	
Halep	Sabun	54.000 parça	2.870	
Halep	Manusa	4.000 parça	700	
Halep	Halep'ye baskılanmış kumaş	2.500	220	
Halep	Boyalı ipek (silk made up)	500	290	4.560
Erzincan	Manusa	20.000 parça	2.910	
Erzincan	Çeşitli ufak tefek eşyalar	---	450	
Erzincan	Manchester'dan alınıp baskı yapılan kumaş	10.000 parça	360	3.720
Arapkir	Manusa	50.000 parça	5.500	5.500
Ayntab	Manusa	5.000 parça	450	450
Tokat	Manchester'dan alınıp Tokat'ta baskı yapılan kumaş	100.000 kare	1.360	1.360
Rize	Keten	21.000 parça	5.730	5.730
Bağdat	Hurma	600 balya	680	680
Karahisar	Şap	600 balya	820	1.120
Palu	Yerli demirden üretilmiş saban	---	300	200
Palu	Kurutulmuş meyveler	---	200	65.880

1883 yılında Erzurum'un diğer vilayetlerden aldığı ürünleri daha önceki yıllar ile karşılaştırıldığımızda ürünlerde önemli bir düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle İskenderiye ve Trabzon limanı üzerinden İstanbul ve Avrupa pazarlarına sevk edilen tiftiğin alımında azalma olmuştur. Van'dan 1882 yılında alınan 9000£'lik tiftik 1883 yılında 900£'e düşmüştür. Yine tiftik ticaretinde Bitlis ve Muş'tan alınan tiftikte de düşüş meydana gelmiştir. Ayrıca daha önceki yıllarda Van Vilayeti'nden önemli miktarda mazı alınırken 1883 yılında Van'da mazının olmaması nedeniyle alınamamıştır. Keçi derisi, boyalı pamuk, palamut-pelit ve kürk alımlarında benzer düşüş görülmüştür. Yine aynı yıl Diyarbakır'dan alınan manusalar 1882 yılına oranla %50 oranında düşmüştür. Diyarbakır'dan alınan, pirinç, kurutulmuş meyve, tereyağı vb. günlük tüketim ürünlerinin miktarında

önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır. Esas düşüş Harput'tan alınan ipekte olmuştur. 1882 yılında Erzurum'a Halep'ten 10.000£ değerinde manusa alınmasına karşın 1883 yılında aynı kalitede yalnızca 400£ değerinde ürün alınmıştır. Alımlardaki azalmanın nedeni ise aynı dönemde Erzincan ve Arapkir'deki bu endüstri/sanayi kolunun canlanmasıdır. 1883 yılında taleplerde azalma olduğu insanların ürünü talep etmediği daha doğrusu satın almaya gücü yetmediği görülmektedir. 1882 yılı Erzurum'a alınan manusanın toplam değeri yaklaşık 26.000£ iken 1883 yılında 10.000£'dir ve yaklaşık %61'lik bir düşüş yaşanmıştır. 1883 yılında hemen hemen tüm ürünlerin satışında-alımında talep azlığı nedeniyle düşüş olmuştur. 1883'de bir önceki yıldan farklı olarak Rize, Bağdat, Karahisar ve Palu'dan ürün alınmıştır. 1883 yılında bir önceki yılda olduğu gibi ürün çeşitliliği ve paha değeri bakımından en fazla ürün Bitlis ve Muş'tan alınmıştır.

Tablo 33: 1882 ve 1883 yılları Erzurum Vilayeti'ne diğer vilayetlerden alınan emtianın karşılaştırmalı istatistiği⁷⁷

Vilayet/Sancak	1882(£)	1883(£)	Düşüş(£)
Trabzon	11.600	9.100	2.500
Van	15.200	5.150	10.050
Muş, Siirt ve Bitlis	94.500	25.910	68.590
Diyarbakır ve Mardin	5.900	1.000	4.900
Harput	1.625	1.400	225
Halep	13.750	4.560	9.190
Erzincan	4.000	3.720	280
Arapkir	10.000	5.500	4.500
Ayntab	1.000	450	550
Tokat	2.000	1.360	640
Toplam	159.575	58.150	104.425

77 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

Tablo 34: 1884-1885 yılları Erzurum Vilayeti'ne diğer vilayetlerden alınan emtiyanın miktarı ve kâr değerleri⁷⁸

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Manusa	118.000 Parça	11.860	214.000 Parça	20.730
Kürk-Furs		8.020	---	5.400
Tiftik	882 Balya	5.290	---	
-----	2.150 Cwt	3.610	1.245 Cwt	2.280
Keçi/Koyun Derisi	42.000	3.870	15.000	1.060
Diğer ürünler	---	29.850	---	22.580
	Toplam	62.500	Toplam	52.050

Manusa: Yerli üretim pamuk hem miktar hem de fiyat olarak iki katına çıkmıştır. Arapkir'e 1884 yılında 6.000£ değerinde 60.000 parça pamuk; 1885 yılında da 11.000£ değerinde 120.000 parça pamuk gönderilmiştir. Halk daha çok renklerin dayanıklılığı ve sağlamlığı nedeniyle yerli ürünleri tercih etmiştir. Yerli ürünler fiyat noktasında Manchester ürünleri ile başarılı bir şekilde rekabet ederken, rekabeti ortadan kaldırmak için perakende alımlarda İngiliz baskılı ürünlerde (27 inçin her arşımında 26 para değerinde) indirimde gidilmiştir.

Tiftik: Erzurum'a daha önceki yıllarda Van, Muş, Bitlis ve Siirt'den tiftik alımı yapılırken 1885 yılında bu bölgelerden hiç tiftik alınmamış, aynı yıl sadece Diyarbakırlı tüccarlardan tiftik alımı yapılmıştır. Daha önceki yıllarla karşılaştığımızda tiftik ticaretinde önemli bir azalma olduğu hatta bitme noktasına geldiği görülmektedir⁷⁹.

Savaş sonrası dönemde önemli miktarda at, koyun, sığır, öküz, inek, Halep, Şam ve Mısır'a satılmış, 1882 yılında ise canlı hayvan satışında ambargo uygulanmıştır⁸⁰.

78 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 99.

79 TNA, F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, ss. 90-99.

80 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

Tablo 35: 1883 yılı Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan emtianın değer ve miktarları

Ürün	Miktar	Değer(£)
Pastırma	12.000 (okka)	4.540
İnek ve öküz	8.200	19.000
Koyun	25.000	15.400
At	1.500	8.170
Eyer takımı	---	350
İç yağı	---	250
Toplam		47.710

Koyunların büyük bir kısmı tanesi 18 şiline Halep'e satılmıştır. Eyer takımları Muş, Bitlis, Siirt ve yakın bölgelere, iç yağı Trabzon'a satılmıştır⁸¹.

Tablo 36: 1884 ve 1885 yılları Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan temel emtianın miktarı ve kâr değerleri⁸²

Ürün	1884		1885	
	Miktar	Değer(£)	Miktar	Değer(£)
Buğday	---		Qrs 6.600	6.000
Koyun	60.000	46.360	100.000	59.090
Öküz-İnek	3.000	5.500	5.000	11.250
At	2.000	10.910	1.200	5.500
Pastırma	2.400 Balya	6.550	2.800 balya	9.000
Diğer Ürünler ---		2.800	---	2.010
Toplam		72.120		92.850

1884 yılında Erzurum'dan diğer vilayetlere satılan ürünlerin toplam değeri 72.120£, 1885 yılında Erzurum'dan diğer vilayetlere satılan ürünlerin toplam

81 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 236.

82 TNA, F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devcy'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s. 98.

değeri 95.350£'dir. 1885 yılında canlı hayvan sayısına bağlı olarak ihracat artmıştır. Bu azalış Şam ve Halep ile yapılan canlı hayvan ticaretinden kaynaklanmıştır.

6. Tarım

Topraklarının büyük bir bölümü verimli olan ve geniş ovaları bulunan Erzincan ve Pasinler Sancağı'nda daha çok tahıl yetiştirilmiştir. Konsolos, toprağın doğru düzgün sürülmediğini ve neredeyse hiç gübrenmediği için mevcut arazide beş kat buğday, altı kat arpa üretildiğini, uygun koşullarda ekim yapıldığı takdirde topraktan 30 kat verim elde edilebileceğini belirtmiştir.

Vilayetin toprak verimi ve üretim açısından en zengin bölgesi Bayezid Sancağı'dır. 93 Harbi sonrasında halkın can ve mal güvenliği konusunda tedirgin olması ve buna bağlı olarak nüfusun azalmasıyla tarımda düşüş meydana gelmiştir. Tarımsal verim açısından Bayezid Sancağı'ndan sonra gelen Merkez Erzurum Sancağı'nın üretim açısından birinci sırada olduğu görülmektedir. Merkez Sancağa bağlı Tercan ve Ova Kaymakamlıkları sancağın diğer kazalarına oranla daha verimlidir. Tercan'dan elde edilen buğdayın yaklaşık yarısı, Ova ve Bayburt'tan elde edilen buğdayın üç de biri Trabzon'a satılmıştır.

Tablo 37: 1881 yılı Erzurum Vilayeti ortalama tahıl miktarı⁸³

Ürün	Ölçü	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Buğday	Kile ⁸⁴	1.600.000	500.720	537.130	825.000	3.462.850
Arpa	Kile	815.000	190.390	170.000	270.000	1.445.390
Çavdar	Kile	90.000	---	---	61.000	151.000
Darı	Kile	25.000	9.060	10.74	8.000	52.800
Keten Tohumu	Kile	7.000	3.700	2.520	100	13.320
Fasulye		400	---	4.810	---	5.210

83 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 114.

84 Ölçülerin değerinin yeniden belirlendiği 24 Eylül 1881 tarihli kararname ile 1 yeni kile=100 yeni şinik=100 ölçek =1.000 yeni kutu 10.000 zarf olarak belirlenmiştir. Bkz; Cengiz Kallek, "Kile", s. 570.

Nohut	Kile	900	200	1.510	---	2.160
Mercimek						
Bakla						
Pirinç	Kile	---	---	---	3.000	3.000
Kokoroz- Mısır						
Ceviz						
Kuşne	Kile	3.500	-	-	2.900	6.400
Toplam		2.550.800	704.070	729.450	1.179.000	5.163.370

Tablo 38: 1881 yılı Erzurum Vilayeti ortalama meyve-sebze miktarı⁸⁵

Ürün	Ölçü	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Sebze	Okka ⁸⁶	1.116.000	101.000	383.50	77.550	1.678.050
Tütün	Okka	-	-	1.790	-	1.790
Pamuk	Okka	-	-	14.325	1.320	15.645
Meyve	Okka	616.145	9.150	796.600	833.030	2.244.925
Çiriş	Okka	-	-	300	-	300
Toplam		1.732.145	110.150	1.196.515	911.900	3.940.770

Konsolos Eyres, Erzurum Vilayeti'nin genel üretim gücünde 1873-1883 yılları arasında herhangi bir artış olmadığını belirtmiştir. Yaşanan kıtlık ve çekirge saldırısı nedeniyle alınan verim yıl yıl değişiklik göstermiştir. Ancak Konsolos Eyres, kıtlık gibi bol hasatın da çiftçiler için büyük talihsizlik olduğunu belirtmiştir. Zira, vilayette mahsulün fazla olması bazı problemlere neden olmuştur. Erzurum için önemli gelir kaynağı olan buğdayın fiyatı bolluk sebebiyle bir hayli düşmüştür. Erzurum'un denize uzak olması, ulaşımın ise çok pahalı ve zor olması nedeniyle mahsullerini satamayan çiftçiler mali açıdan zorluk yaşamışlardır. Erzurum'da verimin fazla olduğu bir yılda buğdayın bir buşeli⁸⁷ 10 kuruş (1s/10d) iken bazı

85 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 114.

86 Okka/üküyye, 1283 gramlık ağırlık ölçüsüdür. Bkz; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1118.

87 Buşel (Bushel), İngiltere'de yaklaşık 36.4'e Amerika'da 35.2 litreye denk gelen bir ölçü birimidir. Bkz; <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/bushel>

dönemlerde buğdayın bir buşeli 50 (9s) kuruşa kadar yükselmiş, yıllık ortalama fiyatının ise 20 kuruş olduğu görülmüştür. Arpanın fiyatı yıl içinde ortalama 6 kuruştan 17 kuruşa (1s/1d, 3s/2d) kadar yükselmiş ve dönem dönem değişiklik göstermiştir. Diğer sancaklar ile karşılaştırıldığında Bayezid'de hububat çok ucuz olduğu, buğdayın bir buşeli 7 kuruşa (1d/4s) ve arpanın fiyatı 3-4 (7d-9d) kuruşa satıldığı olmuştur⁸⁸.

1882 yılı ve takip eden 1883 yılında oldukça verimli hasat yapılmıştır. Konsolos Everett, olağanüstü iyi hasattan sonra ulaşım zorluğu nedeniyle ürünlerin halkın elinde kaldığını, bu durumu kâra dönüştüremediklerini, bolluk nedeniyle fiyatların düştüğünü bunun da mali yapıyı olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Erzurum Vilayeti'nde uygun mevsimde yapılan iyi hasat bile ticareti canlandıramamıştır.

1883 yılı vilayette hasat edilen tahıl miktarı; Erzurum Sancağı 1.394.020 kile; Bayburt Sancağı 717.380 kile; Erzincan Sancağı 391.450 kile; Bayezid Sancağı 335.570 kile; toplamda 2.838.420 kiledir (5.178.871 buşel). Konsolos Everett, Konsolos Eyres'e atıfta bulunarak, eğer ortalama bir yılda 3.507.537 buşel tahıl üretiliyorsa, 1883 yılında 1.671.334 buşel fazla tahıl elde edildiğini belirtmiştir. Tahıllar, yüksek fiyatlarla daha fazla para getirecek yıllar için stoklanmıştır. 1883-1884 yılı şiddetli kar yağışı, ekinleri dondan kurtarmıştır. 1884 yılı baharının erkenden gelmesi 93 Harbi sonrası en düşük fiyatların görülmesini sağlamıştır. Buğdayın 22 okkalık kilesi 10 kuruş (1s/10 ½ d), sarıbaş 9 kuruş, arpanın birinci kalitesi 7 kuruş (1s/8 ¼ d), ikinci kalitesi 6 kuruştur (1d/1 ½ d). Konsolos Everett, vilayetin doğu bölgelerinde bu ürünlerin daha uygun fiyatlara alınabileceğini, kısa süre önce bir tüccarın Pasinler bölgesinden kilesi 4 kuruşa (9d) oldukça fazla arpa aldığını, bu uygun fiyatların devam edeceğini hatta fiyatlarda düşme olabileceğini belirtmiştir⁸⁹.

7. Hayvancılık

Konsolos Eyres, 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvan türü ve sayısına dair bilgi vermiştir. Ancak 1880 yılının hayvan stoku ile ilgili karşılaştırma yapabileceğimiz bir istatistiğin olmadığını belirten Eyres, hayvan sayısında son

(13.11.2018)

88 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

89 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

yıllarda artış olduğunu ancak sayının hala 93 Harbi öncesi rakamlara ulaşmadığını belirtmiştir.

Tablo 39: 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvanların türü ve sayısı⁹⁰

Emtia	Erzurum	Bayezid	Erzincan	Bayburt	Toplam
Öküz-İnek	249.280	34.519	33.560	31.530	348.889
Sığır	31.240	5.624	7.660	2.130	46.654
At	12.278	10.862	7.117	2.748	33.005
Koyun	505.000	160.000	200.000	200.000	1.065.000
Keçi	198.598	26.315	99.897	133.446	458.256
Katır	320	50	1.324	375	2.069
Eşek	19.400	1.208	15.179	1.760	37.547
Deve	-	75	-	40	115
Arı kovanı	14.500	150	7.537	18.891	41.078
Toplam	1.030.623	238.803	372.274	390.920	2.032.613

Tablo 40: Erzurum Vilayet Sahnâmesine göre 1881 yılı Erzurum Vilayeti'nde bulunan hayvanların ve hayvanlardan imal edilen emtianın türü ve sayısı⁹¹

Sancak	Keçi Kılı	Yapağı	Öküz ve Manda Derisi (Adet)	Keçi Derisi (Adet)	Arı Kovanı (Adet)	Deve (Adet)
Erzurum	97.900	145.000	13.600	37.800	14.500	
Bayezid	9.000	50.000	7.800	13.600	150	175
Erzincan	38.000	76.000	6.000	33.500	9.537	
Bayburt	29.200	40.000	8.700	47.000	16.891	40
Toplam	175.200	311.000	36.100	131.900	44.078	215 ⁹²

90 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 116.

91 *Sahnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, H. 1299 (M. 1882), Def'a 9, s. 163.

92 Konsolos Eyres'in raporu ile Erzurum Vilayet Sahnâmesinde yer alan aynı dönem ve aynı türü kapsayan veriler arasında sayısal bir takım farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Erzincan ve Bayburt Sancakları arı kovanı adedi ile Bayezid Sancağı deve sayısı bahsi geçen farklılıklardır. Bu du-

Eyres 1882 yılı Erzurum Vilayeti'ndeki koyun sayısını vermiştir. Erzurum Sancağı'nda 450.164; Bayezid Sancağı'nda 143.084; Erzincan Sancağı'nda 152.220; Bayburt Sancağı'nda 192.814 koyun olduğunu belirtmiştir. Bu rakamları bir önceki yıl ile karşılaştırdığımızda yaklaşık 126.000'lik bir azalmanın olduğunu görmekteyiz. Bu azalma ise, 1881-1882 kışının oldukça sert geçmesi ve yemde kıtlık olmasından kaynaklanmıştır⁹³.

Tablo 41: 1881, 1882 ve 1883 yılları için vilayetteki koyun sayısı⁹⁴

Sancak	1881	1882	1883
Erzurum	505.000	450.164	479.946
Erzincan	200.000	152.220	155.690
Bayburt	200.000	192.814	197.662
Bayezid	160.000	143.084	172.451
Toplam	1.065.000	938.282	1.005.749

Vilayetteki koyun sayısına bakıldığında 3 yıl içinde rakamlarda baharın kuru geçmesi, kışın ise ılık geçmesine bağlı olarak dalgalanmalar yaşanmıştır. 1883 yılı koyun sayısı 1882 yılından daha iyi, ancak 1881 yılı koyun sayısının son iki yıldan daha yüksek olduğu görülmüştür⁹⁵. Bayezid Sancağı'nda 1872 yılında koyun sayısı 300.000 iken 1883 yılında koyun sayısının yaklaşık yarısı kadar olduğu görülmektedir⁹⁶.

1883 yılı ilkbaharında Erzurum Sancağı'nda ve vilayetin doğu kısımlarında sığır vebası görülmüş, sığır ölümleri yaşanmıştır⁹⁷. Konsolos Everett, halkın bu konudaki bilgisizliği ve temizlik önlemlerindeki eksiklikler nedeniyle ölümlerin şaşırtıcı olmadığını, ancak sığır vebasının vilayet dâhilinde hafif

rum Konsolos Eyres'in resmi verileri kaydederken hata yapmış olma ihtimali akla getirmektedir.

93 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 116.

94 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 240.

95 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 241.

96 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

97 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245. *Tanın* Gazetesi yazarlarından Ahmet Şerif, sığır vebasının 93. Harbi'nden sonra muhacirler tarafından getirilen bir felaket olduğunu belirtmiştir. 93 Harbi sonrası Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde büyük miktarda kayıplara sebebiyet veren bu salgın, ülkenin pek çok yerine yayılmış ve ülke genelinde görülme sıklığı bu tarihten sonra artmıştır. Bkz; Mehmet Ak, "Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarı (Sığır Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, s. 219.

formda görüldüğünü, 1884 yılı itibariyle hastalığın tamamen ortadan kalktığını belirtmiştir⁹⁸.

8. Endüstri

Erzurum Vilayeti'nde ülkenin diğer bölgelerinde olan sıradan esnaflar bulunmakla birlikte istisna olarak İspir, Kelkit, Şiran, Kiğı, Pasinler ve Tercan Kazalarında halı üretilmiş, vilayetin önde gelenleri ise tarımla ilgilenmişlerdir. Kiğı Kazasında dokuma ürünler, Bayburt'ta pamuk ve yünden divan örtüleri yapılmış ve Kürt halıları dokunmuştur. Erzincan'da imitasyon İran halıları ve çeşitli pamuklu ürünler imal edilmiştir. Konsolos Eyres, bölgede başka önemli endüstri dalının olmadığını, bölgenin mineral açısından çok zengin olmasına rağmen, hükümetin maden çalışmalarını sürekli reddettiğini belirtmiştir.

9. Kamu Çalışmaları

Kamu çalışmaları dâhilinde 1881 yılında Erzurum'da yaklaşık 1.000 metrelik bir yol yapılmıştır. Trabzon'dan Erzurum'a uzanan anayol tamir edilmiş ve Bayburt'ta iki küçük köprü inşa edilmiştir⁹⁹. 1885 yılında Bayezid'e uzanan telgraf hattı tamamlanmış ve İran ile doğrudan posta servisi kurulmuştur. 1885 yılı yazında, Erzurum'u Kiğı ve Kozluca bölgelerinden geçerek Erzincan'a bağlayan ikinci bir telgraf hattı kurulması öngörülmüştür¹⁰⁰.

Trabzon'dan Erzurum'a uzanan yolun tamiri sırasında Erzurum İngiliz Konsolosluğu'ndan yazılan gönderilerde yolun tamamlanması halinde bölgeye yapacağı muazzam katkılardan bahsedilmiştir. Bölgenin temel geçim kaynaklarından biri olan tahılın Trabzon vasıtasıyla satılmasını sağlayacak olan bu yol yetersiz onarım ve güvenlik hususundaki problemlerden dolayı beklentiyi karşılayamamıştır. Yerli tahıl fiyat olarak Rusya'dan ya da başka yerlerden ithal edilen tahıllar ile rekabet edememiştir. Konsolos Everett, bu problemle başa çıkmanın tek başarılı yolunun Erzincan ve Sivas ya da Tokat tarafından Samsun limanına uzanan demiryolu hattının yapılması olduğunu belirtmiştir¹⁰¹.

98 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

99 TNA, F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, ss. 99-120.

100 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 223-245.

101 TNA, F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, ss. 268-270.

Sonuç

93 Harbi, ülkenin genel ticareti üzerinde felakete yol açmış, iktisadi ve sosyal hayatta önemli problemlere sebebiyet vermiştir. Özellikle savaşın cereyan ettiği ya da yakından hissedildiği coğrafyalarda hayat durma noktasına gelmiştir. Bölgenin kısa süreli işgali, Rusların Erzurum sınırına dayanması bölgede endişe havası yaratmış, özellikle Bayezid Sancağında toprak ve ev fiyatları üçte bir, dörtte bir oranında gerilemiş, değer kaybetmiştir. Savaş sonrası transit ticaret geliri dörtte bir oranında azalmıştır. Yaşanan durgunluk tüccar sınıfı arasında endişeye neden olmuştur. Tüccarlar, harp sonrası nüfusun yoksullaşmasına bağlı olarak ellerinde sadece zorunlu tüketim mallarını bulundurmışlar, pahalı ithal malları tedarik edecek sermaye bulamamışlardır. Ancak bu noktada 93 Harbi'nden önce de bölgede ticaretin aşağıya doğru bir düşüş gösterdiği göz ardı edilmemelidir.

Poti ve Batum'dan Tiflis'e ulaşan demiryolu ticaret güzergâhının ön plana çıkması, savaş ve mukabilinde İran ulaşımının kısmi kaybı Erzurum ticaretini oldukça olumsuz etkilemiş, ticaretin azalmasına sebebiyet vermiştir.

Harp sonrası Erzurum'dan İngiltere, Fransa, Avusturya, İsviçre, İran, Rusya gibi ülkelere ihracat yapılmıştır. Ancak harp öncesi ile karşılaştığımızda özellikle Avrupa'ya yapılan ihracatın savaş sonrası dönemde üçte bir oranında azaldığı görülmektedir. İhraç edilen başlıca ürünler ise kürk, deri, keten, mazi, pamuklu mallar, ipek, sabun, kumaş, yünlü ürünler, çanak çömlek, cam eşya, hırdavat, kibrit, çay, canlı hayvan, buğday, misina, oğlak derisi, keten tohumu ve hayvan postudur. Ancak yapılan ihracatta bizzat Erzurum'da üretilen, imal edilen ürünlerin payının çok az olduğu görülmektedir. Erzurum'da üretilen, imal edilen ve satışı yapılan başlıca ürünler kürk, deri, mum, tutkal/yapıştırıcı, sakız, misina, deri ve buğdaydır. Erzurum Vilayeti daha çok imal edip sattığı ürünlerden değil, transit ticaret gelirlerinden kazanç elde etmiştir.

Harp öncesi ve harp sonrası dönemde Erzurum'a ihracat yapan, Erzurum pazarında en büyük paya sahip olan ülke İngiltere'dir. İhracat yapan diğer ülkeler İran, Rusya, Fransa, Avusturya, Amerika, İsviçre, Almanya ve İtalya'dır. İngiltere'den çay, biber, demir, bakır, kurşun ve kalay alaşımı kap, şap, kırmızı, çivit, pazen, dikiş ipliği, pamuk iplik, patiska, yatak örtüsü, kumaş, kökboyası, pazen, tülbent, kaba pamuklu kumaş ve yastık-minder kılıfı ithal edilen başlıca ürünlerdendir. İran'dan mazi, halı, şal, deri, ipek, tömbeki, yün, misina, ipek iplik, kına, zırnık, halı, pirinç, kurutulmuş meyve, pamuk ithal edilmiştir. Rusya'dan keten, sığır derisi, kuzu yünü, pelerin, kıyafet, gümüş tel, ipek ve küçük bir miktar

baskılı patiska; Fransa'dan kıyafet, halı, çivi, şeker, kahve, çarşaf, deri, çelik, mum, hırdavat, alkol alınmıştır. Avusturya'dan tırpan, sigara kâğıdı, kıyafet, fes, çam eşya, çanak çömlek, yazı kâğıdı, kalay; Almanya'dan petrol, alkol; Almanya'dan bardak; İtalya'dan kibrit, İsviçre'den tülbent ve fular ithal edilmiştir.

Erzurum Vilayeti'ne Bitlis, Muş, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Halep, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Samsun, Rize, Erzincan, Arapkir, Ayntab, Bağdat, Karahisar, Palu ve Tokat'dan ürünler alınmıştır. İç ticaret kapsamında Erzurum pazarında en fazla ürün bulunduran vilayet, Bitlis Vilayeti'dir. Bitlis Vilayeti'nden alınan başlıca ürünler; tiftik kumaşı, mazi, sakız, keçi derisi, balmumu, renkli pamuk, boya kökü, palamut, kurutulmuş meyve, tereyağı, bal, kürk, acı çehre, tütün, tiftik, kitre, mazıdır. Van Vilayeti'nden aba, yün, tiftik kumaşı, tiftik, keçi derisi, hayvan postu, mazi, kürk; Trabzon Vilayeti'nden tütün, kurutulmuş meyve, sarımsak, portakal, liman, sabun, zeytinyağı; Diyarbakır ve Mardin'den sabun, deri, manusa, ipek, pirinç, kurutulmuş meyve, mazi, kürk, tereyağı; Halep Vilayeti'nden ipek, sabun, manusa, baskılı yazma, boyalı ipek, mavi boyalı pamuk; Harput'tan ipek, şarap, kurutulmuş meyve, ham pamuk; Erzincan'dan manusa, kumaş bazı öteberi; Arapkir'den manusa; Ayntap'dan Manusa; Tokat'tan manusa; Rize'den keten; Bağdat'tan hurma; Karahisar'dan şap, Palu'dan sapan ve kurutulmuş meyve alınmıştır. Erzurum Vilayeti'nden diğer vilayetlere satılan ürünler pastırma, inek ve öküz, koyun, at, eyer takımı, iç yağı, buğdaydır.

Çalışmada temel kaynak olarak İngiliz Konsolosluk belgeleri kullanılmıştır. Konsoloslar, raporlarında geçen bilgilerin büyük bir kısmını Erzurum Gümrük İdaresi ile yerel hükümetten tedarik etmişlerdir. Ayrıca konsoloslar, mevcut pazar durumu ile ilgili kendi gözlem ve deneyimlerine ve yakın vilayetlerdeki konsoslardan iç ticaret ve dış ticaret hacmiyle ilgili elde ettikleri bilgilere yer vermişlerdir.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

İngiliz Arşivi Belgeleri (The National Archives)

- F.O. (Foreign Office) 195/1450, No. 1/1, William Everett'den G.H. Wyndham'a, 31 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1450, No. 21, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883.
- F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884.
- F.O. 195/1552, No. 6/1, George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.
- F.O. 195/1552, No. 6 (Annex A), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.
- F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886.

B. Salnâmeler

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1293 (M. 1876), Def'a 7.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum, H. 1299 (M. 1882), Def'a 9.

C. Kitaplar

- Açba, Sait, *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)*, Akü Yayınları, Afyon 1995.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 17. bs., Aydın Kitabevi, Ankara 2000.
- Karataş, Yakup, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, c. II, Berekât Yayınları, İstanbul 1983.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1870, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Thirty-sixth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1886, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Fifty-ninth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1887, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixtieth Publication, London.

The Foreign Office List: Forming a Complete Diplomatic and Consular Handbook for 1889, Compiled by Edward Hertslet, C.B., Sixty-second Publication, London.

Temizgüney, Firdevs, *Erzurum'a Demiryolunun Gelişi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 8. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2010.

Yakman, Ahmet, *163 Nolu Arapkir Şer'ye Siciline Göre Arapkir*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2015.

D. Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

Ak, Mehmet, Osmanlı Devleti'nde Veba-i Bakarî (Sığır Vebası)", *OTAM*, S. 39, Bahar 2016, ss. 215-240.

Akbulut Özpınar, Gülpınar, "Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu ve Türkiye Açısından Jeopolitik Önemi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S. 37, Ocak 2018, ss. 103-111.

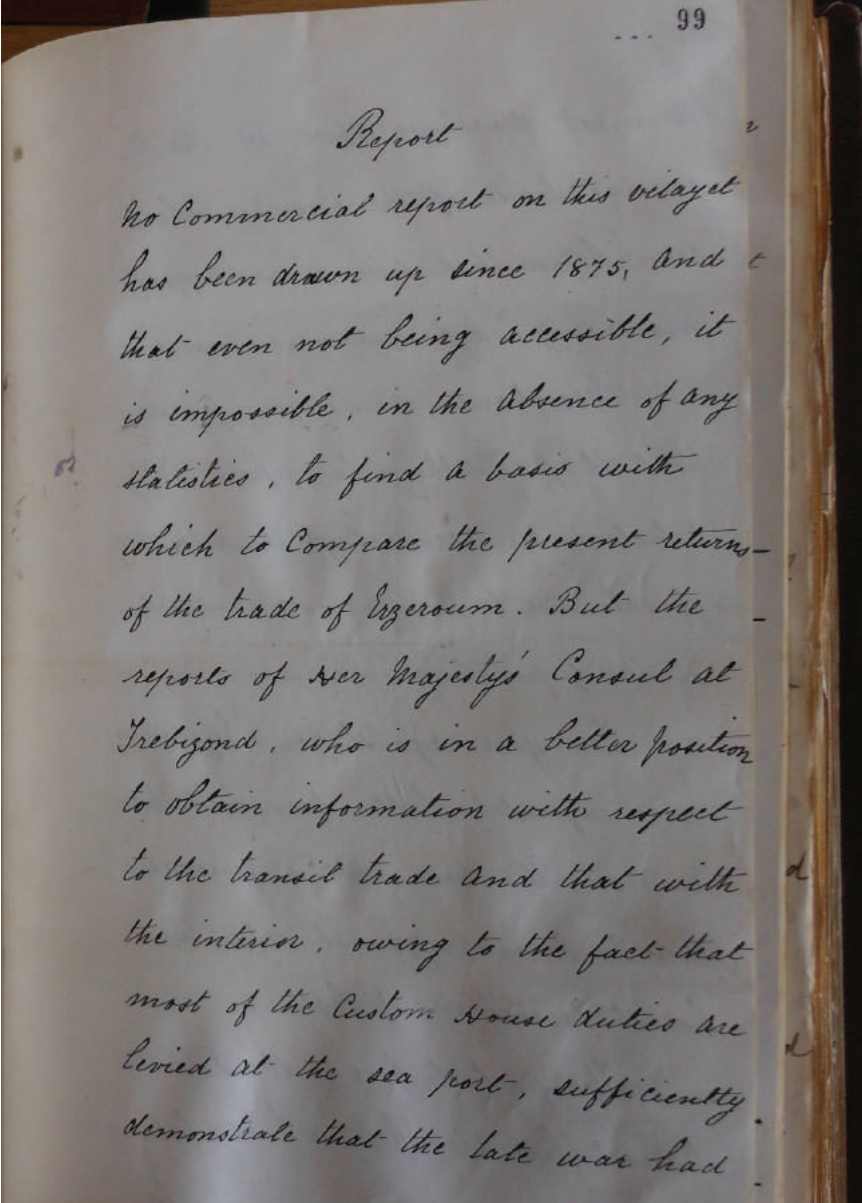
Bay, Abdullah, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kendine: Batum Şehri (1830-1905)", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, ss. 61-80.

Darkot, Besim, "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 340-345.

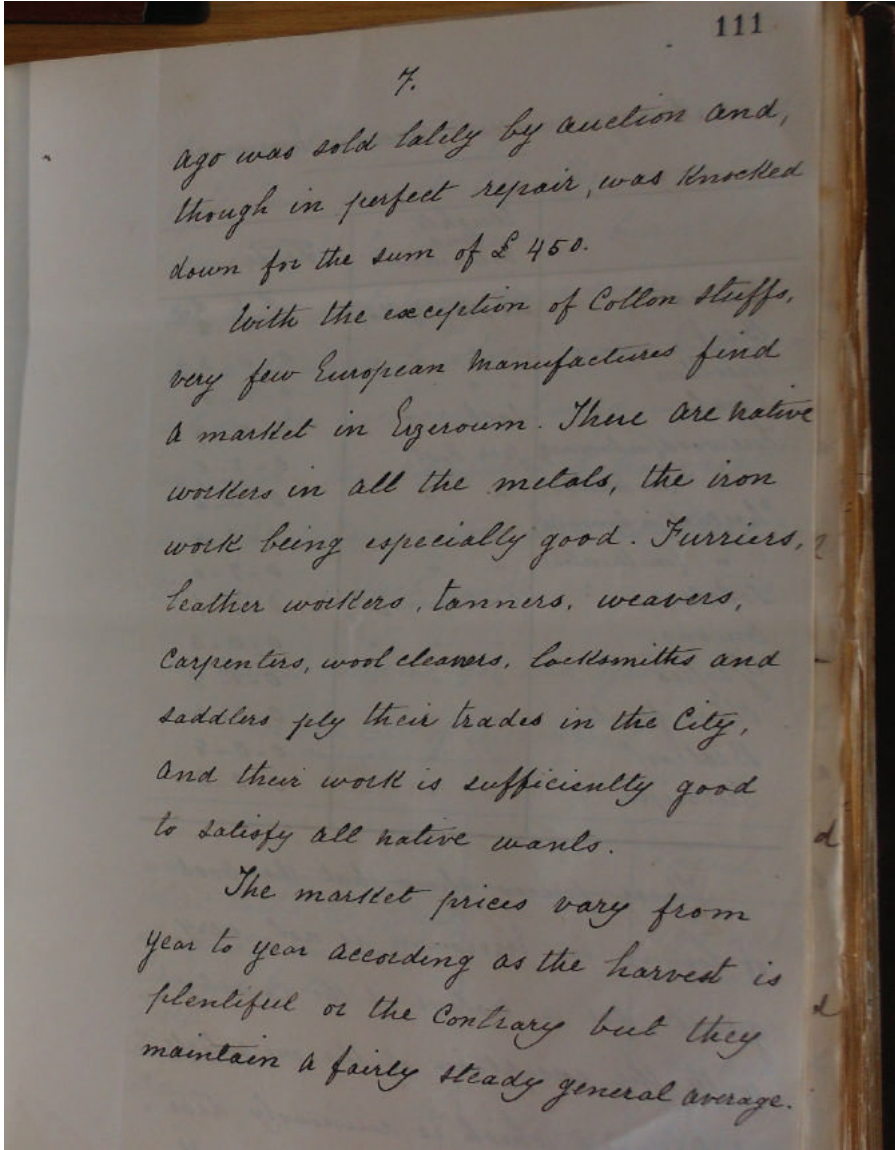
Demir Görür, Emel, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'ın Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmeleri (1853-1863)", *TAD*, Cilt: 37, S. 64, 2018, ss. 323-346.

- Erim, Neşe, “18. Yüzyılda Erzurum Tuzlaları: Osmanlı Tüketim Malları Tarihine Bir Katkı”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 21, Erzurum 2003, ss. 219- 229.
- Gürsel, Seyfettin, “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, c. III, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 679-680.
- İnalçık, Halil, “Erzurum”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, ss. 353-357.
- Kaleli, Hüseyin, “19. Yüzyılda İran Transit Ticaret Yolu İçin Osmanlı-Rus Rekabeti”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, 2003, ss. 1-19.
- Kallek, Cengiz, “Batman”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: V, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 199-120.
- Kallek, Cengiz, “Kile”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 568-571.
- Kazgan, Haydar, “Düyun-ı Umumiye”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Ed. Murat Belge, Cilt: III, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, ss. 691-716.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Bir Osmanlı Özelleştirme Modeli: Reji-Tütün İdaresi”, *Liberal Düşünce*, Bahar 1999, ss. 151-155.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Düyun-ı Umumiye İdaresi”, *Türkler*, Cilt: XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 371-380.
- Küçük, Cevdet, Tefik Ertüzün, “Düyun-ı Umumiye”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: X, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss. 58-62.
- Küçük, Cevdet, “Erzurum”, *DİA*, Cilt: XI, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 321-329.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Gümrük”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 263-268.
- Önsoy, Rifat, “Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi”, *Osmanlı/İktisat*, Cilt: III, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 400-414.

EKLER

Ek-1: Konsolos Harry Charles Augustus Eyres'in 1883 yılı raporundan örnekler

Ek-1 (devam): Konsolos Harry Charles Augustus Eyres'in 1883 yılı raporundan örnekler
TNA., F.O. 195/1450, No. 21/1, Harry Charles Augustus Eyres'den G.H. Wyndham'a, 12 Temmuz 1883, s. 99,111.

288

Manoussa being a material
made from Manchester cotton, an
examination of the Diarbekir imports
for the years 1882 and 1883 would
go far to settling the question, but
unfortunately those for 1882 cannot
be obtained. If there is decay, it is
probably due to the poverty of the
inhabitants of Diarbekir, and to the
good quality and low price of the
article, which is now to be procured,
in cotton from Arakir and Erzingan,
and in silk from Kharpout.

Articles of ordinary consumption,
such

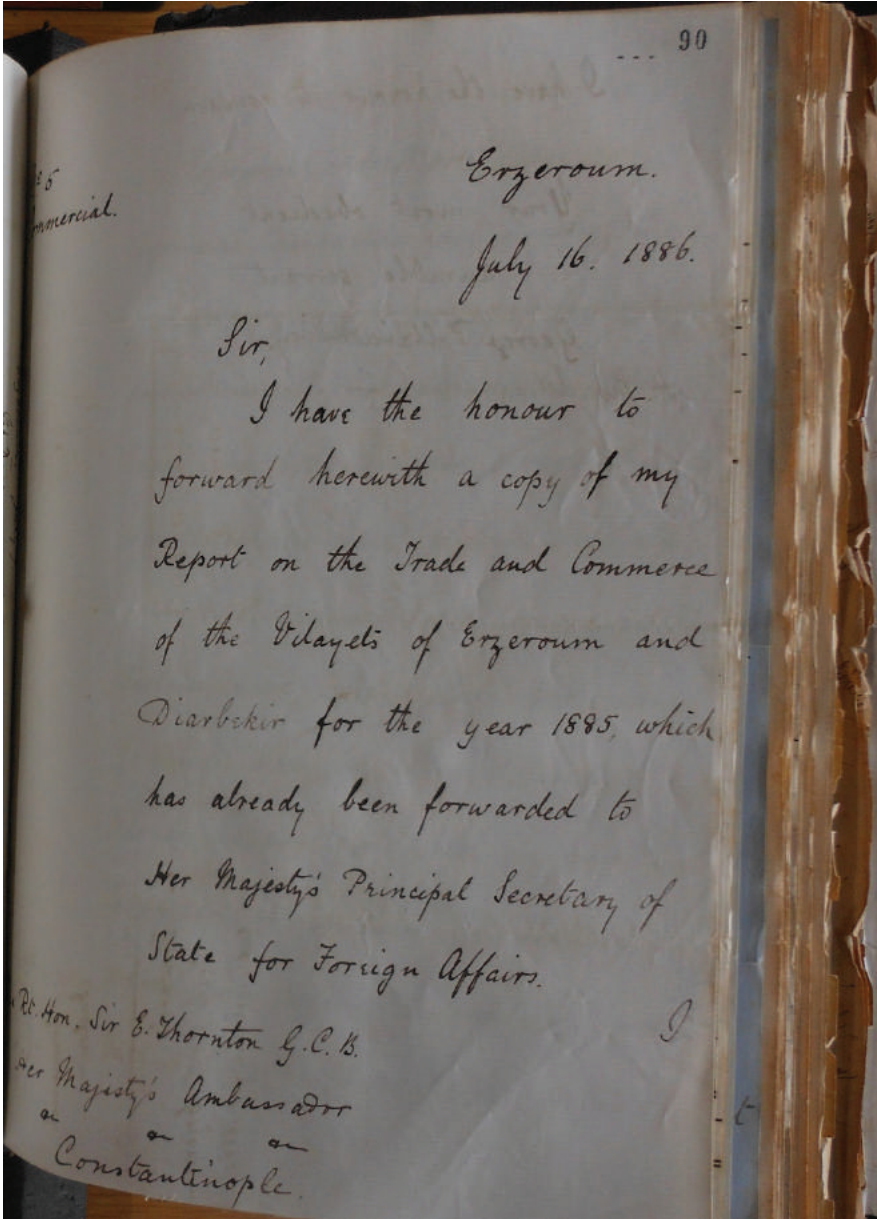
Ek-2: Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler

Country.	Article	Quantity.	Value.	Total.
Great Britain	Tea	5000 chests	1140.	
"	Pepper		130.	
"	Iron.	350,000 chests	7150.	
"	Copper.	20,000 chests	2720.	
"	Pewter.	100 bales	910.	
"	Alum.	None.	-	
"	Cochineal		140	
"	Indigo.		450	
"	Calico	860,830 pieces.	27,540	
"	Bedding	1,013 pieces	1030.	£41,327

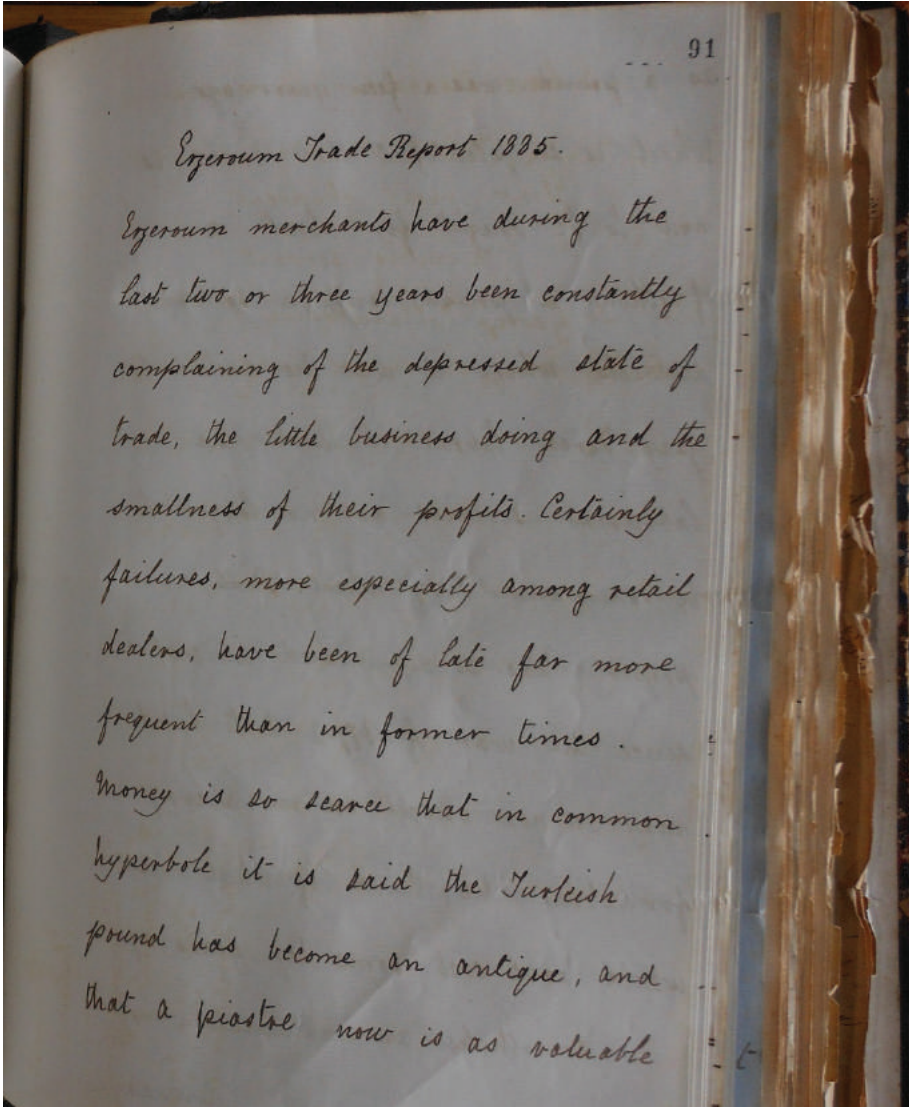
Ek-2 (devam): Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler

From.	Article.	Quantity.	Value.	Total.
Sharbat.	Silk.	300 pieces.	410.	£ 41,160.
	Wine.	200 barrels.	360.	
	Dried fruits.		180.	
Aleppo.	Raw cotton		450.	1,400.
	Silk.	800 pieces.	340.	
	Blue coloured cotton.	1000 pieces.	140.	
	Soap.	54,000 cks.	2,870.	
	Mansoussa.	4,000 pieces	700.	
	Muslin printed in Aleppo.	2,000 pieces	220.	
Erzingan.	Silk made up.	500 pieces.	290.	4,560.
	Mansoussa.	20,000 pieces.	2,910.	
	Sundries.		450.	
	Printed muslin from Manchester	10,000 pieces.	360.	
Arakcheir.	Mansoussa.	50,000 pieces.	5,500.	5,500.
	Mansoussa.	5,000 "	460.	
	Mansoussa muslin printed in Sofrat	100,000 squalls	1,360.	
	Linon.	2,000 pieces	5,730.	
	Dates.	600 barrels	680.	
	Alum.	600 barrels.	820.	
	Native iron manufactured into Dried fruits.	600 barrels.	300.	
Baba.				2,500.

Ek-2 (devam): Konsolos William Everett'in 1884 yılında yazdığı raporundan örnekler
TNA., F.O. 195/1481, No.1, William Everett'den Dufferin'e, 10 Haziran 1884, s. 227-232-235.

Ek-3: Konsolos George Pollard Devey'in 1886 yılında yazdığı raporundan örnekler

Ek-3 (devam): Konsolos George Pollard Devey'in 1886 yılında yazdığı raporundan örnekler
TNA., F.O. 195/1552, No. 6 (Annex B), George Pollard Devey'den Sir E. Thornton'a, 16 Temmuz 1886, s.90-91.

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayım kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.
- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınları Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.

- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.

- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)

- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin (PDF ve Microsoft Word formatında) üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- **Kaynaklar**: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Örnekler:

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/S. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68/277
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three

when necessary) who are expert on the field. The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.

- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History

- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES:

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.

- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.

- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.

- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)

- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *a.ge.*, *a.g.m* or *a.gt* (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:

İnalçık, *ibid*, p. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, p.123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, v. III/ no. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples:

Book:

İnalçık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p.11

Article:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, Vol. III/No. 9

[or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çahşmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68
e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
ÇELİK, AHMET: Some Suggestions Regarding to Lycian Dynast Perikle and his Time (390/380-360 BC)	1
KAHYA, ÖMER: A Neo-Assyrian Docket from the Güray Museum	21
KARACA, ERGÜN: The North Road of Eastern Thrace according to Archeological Data	29
ÇINAR, AYNUR: A Lost Civilization in the History: Etruscans and Etruscan Religion	43
ERARSLAN, ALEV: Mimar Sinan Era Kulliyes in the Ottoman Urban Landscape ...	75
ŞAFAKCI, HAMİT: A Woman Between the Karamanid and the Ottoman: İlaldi Hatun	105
BAYRAK FERLİBAŞ, MERAL: A XVI th Century Waqf of Salonika: the Institutions of the Waqf of Yakub Pasha and his Endowments.....	135
ADIYEKE, NURİ - ADIYEKE, AYŞE NÜKHET: Latest Land Registry of Crete in Accordance with Right and Justice: Land Registry and Regulations of 1705 in the Island of Crete	203
KIRIMLI, HAKAN: The “Shepherd Gerays” in the History of the Crimean Khanate.....	243
ÖZKUL, ALİ EFDAL - SAMANİ, HASAN: Diseases, Doctors and Patient-Doctor Relationships in Ottoman Cyprus as Revealed in Sharia Court Records	261
PALA, AYHAN: Provincial Chief Secretary in the Ottoman Administration	297
ÖZTEL, MUHARREM: The Struggle with Counterfeiting and Counterfeit Money in the Ottoman Empire (1818-1921).....	315
YAVUZ, FİKRETTİN - İSKEFİYELİ, ZEYNEP: The Activities of the Berlin Delegation of the Armenian Patriarchate of Istanbul in Europe.....	357
DEMİR GÖRÜR, EMEL: Social-Economic Life in the Erzeroum Province after the Russo-Turkish War (1877-1878) according to the British Consular Reports (1878-1885)	399
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish).....	451
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English).....	455

BELLETTEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 84

Issue: 299

April 2020

ANKARA - 2020